ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ. ΑΡ. 7

ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΝ ΤΗι ΤΑΥΡΙΚΗι ΧΕΡΣΟΝΗΣΩι ΠΟΛΙΣ ΣΟΥΓΔΑΙΑ

ΑΠΟ ΤΟΥ ΙΓ' ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΙΕ' ΑΙΩΝΟΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΥ ΡΩΣΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ, 1965

ΣΤΗ ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ

Η ΕΝ ΤΗ ΤΑΥΡΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΩ ΠΟΛΙΣ ΣΟΥΓΔΑΙΑ

ΑΠΟ ΤΟΥ ΙΓ' ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΙΕ' ΑΙΩΝΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 16 (1960). Ἀθῆναι, 1962.
2. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 17 (1961/62). Ἀθῆναι, 1963.
3. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963). Ἀθῆναι, 1964 - 65.
4. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 19 (1964). Ἀθῆναι, 1965
5. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 20 (1965) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
6. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 1 (1915), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
7. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
8. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 3 (1917), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
9. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 4 (1918), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
10. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 5 (1919), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
11. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 6 (1920/21), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου — Χ. Μακαρόνα — Ν. Μουτσοπούλου — Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας. Ἀθῆναι, 1961.
2. Κ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονική. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἀθῆναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀθῆναι, 1964.
4. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης. Ἀθῆναι, 1964.
5. Κ. Μπούρα, Βυζαντινὰ Σταυροθόλια μὲ νευρώσεις. Ἀθῆναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les « Loutéria » attiques. Athènes, 1965.
7. Μαρίας Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ΄ μέχρι τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος. Ἀθῆναι, 1965.
8. Ἁγνῆς Σακελλαρίου, Ἡ Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
9. Στ. Παπαδοπούλου — Κ. Φατούρου, Ἐπιγραφὲς τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen — Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθῆναι, 1964.
2. Ἁγνῆς Σακελλαρίου — Γ. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Α. Προϊστορικὲς Συλλογές. Σύντομος Ὁδηγός. Ἀθῆναι, 1964.
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion. Athen, 1964.
5. Agnes Sakellariou — G. A. Papathanassopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collections, A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elizabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1964.
6. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1965.
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (translated by Helen Wace). Athens, 1965.
8. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ὁδηγὸς τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφραση Σ. Πλάτωνος). Ἀθῆναι, 1965.
9. Agnès Sakellariou — G. Papathanassopoulos, Guide Sommaire du Musée National : A. Collections Préhistoriques (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ. ΑΡ. 7

ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΝ ΤΗ$_{\text{I}}$ ΤΑΥΡΙΚΗ$_{\text{I}}$ ΧΕΡΣΟΝΗΣΩ$_{\text{I}}$ ΠΟΛΙΣ ΣΟΥΓΔΑΙΑ

ΑΠΟ ΤΟΥ ΙΓ' ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΙΕ' ΑΙΩΝΟΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΥ ΡΩΣΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ, 1965

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Σελ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ..... θ'
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ ..... ια'–ιβ'
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1– 7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Ἡ Σουγδαία ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῶν Τατάρων 11– 22
2. Ἐπιδρομαὶ καὶ ἐγκατάστασις τῶν Τατάρων εἰς Νότιον Ρωσίαν καὶ Ταυρικὴν (1223 - 1253) 23– 28
3. Ἡ ἵδρυσις τῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ ἐμπορικῶν ἀποικιῶν. Ἡ Σουγδαία κύριος σταθμὸς τοῦ μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐμπορίου (β' ἡμισυ ΙΓ' αἰ. — ἀρχὰς ΙΔ' αἰ.) 29– 40
4. Ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Nogai καὶ αἱ ἐπιθέσεις τῶν Τατάρων κατὰ τῶν Δυτικῶν ἐμπόρων καὶ κατὰ τῶν Χριστιανῶν τῆς Σουγδαίας (1299 - 1365) 41– 52
5. Ἡ Σουγδαία ὑπὸ τοὺς Γενουάτας μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως (1365 - 1475) 53– 59

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Δημογραφικὴ καὶ ἐθνολογικὴ κατάστασις 63– 74
2. Τοπικὴ διοίκησις: αὐτοδιοίκησις, σεβαστοὶ 75– 81
3. Ἐκκλησία καὶ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις 82–106

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 107–108

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΕΝΘΥΜΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ 75 ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΧΑΛΚΗΣ

Εἰσαγωγὴ 111–118
Τὸ κείμενον τῶν ἐνθυμήσεων 119–137
Σχόλια 138–160

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 161–172
ΓΑΛΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ 173–178
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ 179–188

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αἱ ἀκραῖαι περιοχαὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἔχουν κυρίως μελετηθῆ ὡς πρὸς τὰς σχέσεις των μετὰ τοῦ κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς αὐτοῦ. Ἡ αὐτόνομος ζωὴ τῶν ἀκραίων περιοχῶν, ὁ ἰδιότυπος χαρακτὴρ καὶ ἡ ἰδιαιτέρα συμβολὴ ἑκάστης εἰς τὰς σχέσεις μετὰ τῶν γειτόνων λαῶν, ἡ πολιτιστικὴ στάθμη καὶ αἱ πολιτιστικαὶ μορφαί των, προϊὸν προσμείξεων καὶ συγχωνεύσεων τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ μετὰ τῶν γηγενῶν στοιχείων, τέλος δὲ αἱ προεκτάσεις τῶν πολιτιστικῶν αὐτῶν μορφῶν μετὰ τὴν κατὰ τόπους πτῶσιν τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ἐλάχιστα ἔχουν ἀπασχολήσει τὴν ἔρευναν.

Ἡ ἱστορία τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου (Κριμαίας) παρουσιάζει ἀνάλογα προβλήματα. Ἐκ τῶν πλέον σημαντικῶν ἀκραίων περιοχῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἀπὸ ἀπόψεως πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς, ἡ περιοχὴ αὕτη ἀπετέλεσεν ἀπὸ μακροῦ δι' ἐμὲ τὸ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας ἐρεύνης. Ἐκ τῆς ἐρεύνης αὐτῆς ἀπέρρευσε καὶ ἡ παροῦσα περὶ τῆς Σουγδαίας μελέτη, εἰς τὴν ὁποίαν παρακολουθεῖται ἡ τύχη μιᾶς πόλεως βυζαντινῆς εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ περιοχὴ δὲν ἀνῆκε πλέον εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐξετάζεται δηλαδὴ ἀκριβῶς μία περίπτωσις ἐπιβιώσεως τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

Ἡ μελέτη αὕτη ὑπεβλήθη ὡς ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴ εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ ἐκφράζω τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας διὰ τὴν ἀποδοχὴν καὶ τὴν εὐμενῆ κρίσιν.

Ἰδιαιτέρως θεωρῶ χρέος μου νὰ ἐκφράσω τὴν βαθυτάτην μου εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν Διδάσκαλόν μου καὶ σεβαστὸν καθηγητὴν κύριον Δ. Α. Ζακυθηνὸν τόσον διὰ τὴν εὐμενῆ εἰσήγησιν ὅσον καὶ διὰ τὴν πολύτιμον συμπαράστασίν του : εἰς τὴν καθοδήγησίν του καὶ τὰς συμβουλάς του ἡ παροῦσα μελέτη ὀφείλει πολλά.

Εὐλαβῶς ὑποβάλλω τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει σεπτὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τοὺς σεβαστοὺς ἱεράρχας, οἱ ὁποῖοι παντοιοτρόπως διηυκόλυνον τὸ ἔργον τῆς μελέτης τοῦ ἐν παραρτήματι ἐκδιδομένου χειρογράφου.

Τέλος εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου καὶ τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον, διότι εὑρεστήθησαν νὰ συμπεριλάβουν τὴν παροῦσαν μελέτην εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου, ὡς καὶ τὴν οἰκείαν Ὑπηρεσίαν, ἡ ὁποία ἐπεμελήθη τῆς ὅλης ἐκδόσεως.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

Acta et Diplomata ..... F. Miklosich - I. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. Α'- ΣΤ', Βιέννη 1860 - 1890.

'Αντωνίνου, *Zametki* ..... 'Αρχιμανδρίτου 'Αντωνίνου, *Zametki XII - XV veka, otnosjaščiesja k krymskomu gorodu Sugdee (Sudaku), pripisanye na grečeskom Sinaksare*, ἐν Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej, 5 (1863), σελ. 595 - 628.

Beck, *Kirche* ..... H - G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, Μόναχον 1959.

Bratianu, *Commerce Génois* ... G. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Παρίσιοι 1929.

Bratianu, *Vénitiens* ..... G. Bratianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332 - 33 et la notion de Latinité*, Βουκουρέστιον (Académie Roumaine. Etudes et Recherches, XI) 1939.

Bruun, *Černomore* ..... Ph. Bruun, *Černomore*, τ. Α'- Β', 'Οδησσὸς 1879 - 1880.

Bruun, *Notices* ..... Ph. Bruun, *Notices historiques et topographiques concernant les colonies Italiennes en Khazarie*, Πετρούπολις (Mémoires de l' Académie Impériale des Sciences de St - Pétersbourg, VIIe série, t. X, nº 9) 1866.

Delehaye, *Synaxarium* ..... Hip. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, adjectis Synaxariis selectis*, Βρυξέλλαι 1902.

Dölger, *Regesten* ..... Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, τ. Α'- Ε', Μόναχον - Βερολῖνον, 1924 - 1965.

Gelzer, *Notitiae Episcopatuum* .. H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum*, ἐν Abhandlung der Kais. Bayer. Akad. der Wissenschaft, I. cl., XX. Bd., III. Abth., Μόναχον 1900, σελ. 531 - 641.

Grumel, *Chronologie* ..... V. Grumel, *La Chronologie (Traité d'Études Byzantines, I)* Παρίσιοι 1958.

Heyd, *Commerce* ..... W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age*, γαλλ. ἔκδ. F. Raynaud, τ. Α'- Β', Λιψία 1885.

Jakobson, *Chersones* ..... A. L. Jakobson, *Srednevekovyj Chersones, XII - XIV vv.*, ἐν Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, τ. 17 (1950).

Jakubovskij, *Ibn - Bibi* ..... A. Ju. Jakubovskij, *Rasskaz Ibn - al - Bibi o pochode maloazijskich Turok na Sudak, Polovcev i Russkich v načale XIII veka*, Vizantijskij Vremennik, 25 (1927), σελ. 53 - 76.

Migne, *P. G.* ..... J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus... series graeca*, Παρίσιοι 1857 κέ.

Moravcsik, *Byzantinoturcica* ... Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, β' ἔκδ., τ. Α'- Β', Βερολῖνον 1958.

Recueil ..... *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Orientaux*, τ. Α'- Δ', Παρίσιοι 1872 - 1906.

Rubruquis, *Itinerarium* ..... Gu. de Rubruquis, *Itinerarium ad partes Orientales*, ἔκδ. C. Raymond Beazley, Λονδῖνον 1903, σελ. 144 - 234.

Sauvaget, *Noms* ..... J. Sauvaget, *Noms et surnoms de Mamelouks*, Journal Asiatique, 238 (1950), σελ. 31 - 58.

Sekirinskij, *Surož* ..... S. Sekirinskij, *Očerki istorii Suroža*, Σιμφερόπολις 1955.

Smirnov, *Krymskoe Chanstvo* ... V. D. Smirnov, *Krymskoe Chanstvo pod verchovenstvom Otomanskoj Porty do načala XVIII veka*, Πετρούπολις 1887.

Spuler, *Goldene Horde* ..... B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223 - 1502)*, Λιψία 1943.

Tafel-Thomas, *Urkunden* .... G. Tafel-G. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels – und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. Α'-Γ', Βιέννη (Fontes Rerum Austriacarum, 12) 1856 - 1857.

Thiriet, *Romanie Vénitienne* ... Fr. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age*, Παρίσιοι 1959.

Tichamirov, *Puti* ..... M. N. Tichamirov, *Puti iz Rossii v Vizantiju v XIV - XV vv.*, ἐν « *Vizantijskie Očerki* », Μόσχα 1961, σελ. 3- 33.

Tiesenhausen, *Sbornik* ..... V. G. Tiesenhausen, *Sbornik materialov otnosjaščichsja k istorii Zolotoj Ordy*, τ. Α', Πετρούπολις 1884.

Vasiliev, *Goths* ..... A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge Mass. 1936.

Vasiljevskij, *Surož* ..... V. Vasiljevskij, *Istoričeskija svedenija o Surože*, ἐν *Trudy*, τ. Γ', Πετρούπολις 1915, σελ. CLVI - CCVII.

Vigna, *Codice Diplomatico* ..... P. A. Vigna, *Codice Diplomatico delle colonie Tauro - Liguri durante la Signoria dell' Ufficio di San Giorgio (MCCCCLIII - MCCCCLXXV)*, ἐν Atti della Società Ligure di Storia Patria, τ. 6 (1868), τ. 7/1 (1871), τ. 7/2 (1879).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ Ταυρικὴ χερσόνησος, ἡ μετέπειτα κληθεῖσα Κριμαία, διεδραμάτισεν, ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς θέσεώς της, σημαντικώτατον ρόλον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους· ρόλον πολιτικόν, οἰκονομικόν, ἀλλὰ καὶ ἐκπολιτιστικόν.

Περιοχὴ ἀκραία, ἔσχε διὰ τὸ Βυζάντιον μεγάλην στρατηγικὴν σημασίαν, διότι δι' αὐτῆς τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἐλέγχῃ τὰς κινήσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ ἔν τινι μέτρῳ νὰ προλαμβάνῃ καὶ ἀναχαιτίζῃ τὰς συνεχεῖς ἐπιθέσεις τῶν ἀπὸ Βορρᾶ ἐπιδρομέων. Ἀπετέλει οὕτω τὸ προκεχωρημένον φυλάκιον τοῦ βορειοανατολικοῦ συνόρου τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ Ταυρικὴ ὑπῆρξεν ὡσαύτως τὸ σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ Βυζαντίου καὶ λαῶν τοῦ Βορρᾶ, χῶρος συναντήσεων καὶ ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξὺ τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς Αὐτοκρατορίας, τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ σλαβικοῦ καὶ τουρκικοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ κέντρον ἀκτινοβολίας πνευματικῶν ἀξιῶν.

Οἱ λιμένες τῆς Ταυρικῆς ἦσαν οἱ σταθμοί, διὰ τῶν ὁποίων μετεφέροντο εἰς τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν— ὅπως μετεφέροντο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον[1] — τὰ προϊόντα τῶν πρὸς Βορρᾶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου κειμένων πλουσίων καὶ εὐφόρων περιοχῶν : ὁ σῖτος κυρίως[2], ἀλλὰ καὶ τὸ ἅλας, οἱ « τάριχοι » ἰχθύες, αἱ μηλωταί. Ὡσαύτως ἐκ τῶν ἐμπορείων τῆς Ταυρικῆς διωχετεύοντο εἰς τὸν βυζαντινὸν χῶρον, ἀκολούθως δὲ καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, δοῦλοι, τὸ ἐμπόριον τῶν ὁποίων ἦτο σημαντικὴ πηγὴ πλούτου διὰ τὴν περιοχήν. Ἐκ δὲ τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ Βυζαντίου εἰσήγοντο εἰς τοὺς λαοὺς τοῦ Βορρᾶ τὰ προϊόντα τοῦ πολιτισμοῦ, εἴδη πολυτελείας καὶ τέχνης, καρυκεύματα καὶ μεταξωτά[3].

Παραλλήλως ἡ Ταυρικὴ χερσόνησος ἐγένετο ἑστία ἀκτινοβολίας τοῦ πνευματικοῦ πλούτου τοῦ Βυζαντίου. Περιοχὴ ἔχουσα ἰσχυρὰν ἑλληνικὴν παράδοσιν — αἱ πλεῖσται τῶν παραλίων πόλεων ἦσαν ἀποικίαι ἑλληνικαί —, πιστὴ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὰ ἀλλεπάλληλα κύματα τῶν ἀπὸ Βορρᾶ καὶ Ἀνατολῶν ἐπερχομένων καὶ ἐγκαθισταμένων λαῶν, τῶν Γότθων, τῶν Χαζάρων, τῶν Ρώσων. Ἑπομένως συνέτεινε μεγάλως εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ γοήτρου καὶ τῆς πολιτικῆς ἐπηρείας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας[4].

1. Πρβλ. μεταξὺ ἄλλων, Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, Ζ', 4, 6, ἔκδ. Jones, τ. Γ', σελ. 242 : *« . . . κἀν τοῖς πρόσθεν χρόνοις ἐντεῦθεν ἦν τὰ σιτοπομπεῖα τοῖς Ἕλλησι, καθάπερ ἐκ τῆς λίμνης αἱ ταριχεῖαι. Λεύκωνα δέ φασιν ἐκ τῆς Θεοδοσίας Ἀθηναίοις πέμψαι μυριάδας μεδίμνων διακοσίας καὶ δέκα . . . ».*

2. Πρβλ. Γρηγορᾶν, τ. Β', σελ. 683, στ. 14 - 15 : *« ἡ ἐκ τοῦ Εὐξείνου πόντου κατὰ τὸ εἰωθὸς ἐνιαύσιος κατιοῦσα σιτοπομπία ».*

3. Πρβλ. A. Vasiliev, *Economic relations between Byzantium and Old Russia*, Journal of Economic and Business History, τ. 4/2 (Φεβρ. 1932), σελ. 318 - 9, 325 - 7.

4. Διὰ τὴν μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰ. ἱστορίαν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, βλ. τὴν μελέτην μας *"La Chersonèse Taurique à l'époque byzantine"*, ἡ ὁποία πρόκειται προσεχῶς νὰ δημοσιευθῇ.

Ἀπὸ τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος, ὁπότε ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ ὁριστικῶς τὰς ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς κτήσεις της, ἡ περιοχὴ ἀπώλεσε τὴν πολιτικὴν καὶ στρατηγικήν της σημασίαν, διετήρησεν ὅμως τὸν ἐκπολιτιστικόν της ρόλον καὶ ἀπέκτησε μεγαλυτέραν ἐμπορικὴν σπουδαιότητα. Αἱ πόλεις τῆς Ταυρικῆς δὲν εἶναι πλέον τὰ προκεχωρημένα φυλάκια τοῦ Βυζαντίου κατὰ τῶν ἐπερχομένων λαῶν τοῦ Βορρᾶ, παραμένουν ὅμως πάντοτε κέντρα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος καὶ ἀποβαίνουν οἱ σημαντικώτεροι σταθμοὶ τοῦ μετὰ τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου.

Ἡ περίοδος αὕτη τῆς ἱστορίας τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ἀποκαλέσωμεν «μεταβυζαντινήν», ἐφ' ὅσον ἡ περιοχὴ δὲν ἀνήκει πλέον εἰς τὸ Βυζάντιον διατηρεῖ ὅμως ἰσχυρὰν τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Μογγόλων εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην (ἀρχαὶ ΙΓ΄ αἰ.), περατοῦται δὲ διὰ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως (1475). Κατὰ ταῦτα, τὰ ὅρια αὐτῆς εἶναι δύο γενικωτέρας σημασίας γεγονότα, πρωταγωνισταὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν δύο ἐξ Ἀσίας ἐλθόντες τουρκικοὶ λαοί. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ Ταυρικὴ χερσόνησος ἀποβαίνει κέντρον τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καὶ ἐπίκεντρον πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἀνταγωνισμῶν.

Σύμπτωσις εὐνοϊκῶν περιστάσεων, ἤτοι α) ἡ διὰ τῆς μογγολικῆς κατακτήσεως ἀποκατασταθεῖσα πολιτικὴ ἑνότης τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου, β) ἡ ἵδρυσις τῶν Ἰταλικῶν ἐμπορικῶν ἀποικιῶν εἰς τὰς ποντικὰς ἀκτὰς καὶ γ) ἡ ὑπὸ τῶν ἐμπορικῶν πόλεων τῆς Δύσεως ἀναγκαστικὴ ἐγκατάλειψις τῶν παλαιῶν διὰ τῆς Συρίας ἐμπορικῶν ὁδῶν πρὸς τὴν Ἀνατολήν, συνεπείᾳ τῆς καταλύσεως τῶν ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Συρίᾳ φραγκικῶν κτήσεων, συνετέλεσαν ὥστε τὸ κέντρον τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου νὰ μετατεθῇ εἰς τὸν Εὔξεινον Πόντον. Οἱ λιμένες τῆς Ταυρικῆς ἐγένοντο οὕτως αἱ πύλαι τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἀποκλειστικὴ ἐκμετάλλευσις τῶν ἐμπορείων τῆς Μαύρης Θαλάσσης καὶ τὸ μετὰ τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπόριον ἀποβαίνει ἡ αἰτία διεθνῶν συγκρούσεων, συμμαχιῶν καὶ πολιτικῶν προσανατολισμῶν. Ὅλα σχεδὸν τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς Ταυρικῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἔχουν οἰκονομικὴν τὴν αἰτίαν. Αἱ ἐμπορικαὶ σχέσεις καὶ αἱ οἰκονομικαὶ ἐπιδιώξεις καθορίζουν τὰς ἱστορικὰς ἐξελίξεις, ἡ δὲ θέσις τῶν Ταυρικῶν πόλεων ὡς πρὸς τὰς νέας ἐμπορικὰς ὁδοὺς ἀποτελεῖ τὸν κυριώτερον παράγοντα τῆς ἀναπτύξεως ἢ τῆς παρακμῆς των.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐθνικὴ ἑνότης καὶ ἐθνικὰ διαφέροντα δὲν ὑφίστανται ἐν τῇ Ταυρικῇ. Πολιτικὴ ἑνότης ὡσαύτως δὲν ὑφίσταται. Ἡ χερσόνησος εἶναι μωσαϊκὸν λαῶν ἀλλὰ καὶ μωσαϊκὸν κυριάρχων: οἱ Τάταροι κυριαρχοῦν εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν τμῆμα καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χερσονήσου, οἱ Γενουᾶται, καὶ ἔν τινι μέτρῳ οἱ Βενετοί, εἰς τὰς ἀκτάς, ἐνῷ εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς Ταυρικῆς σχηματίζεται ἀνεξάρτητον κρατίδιον.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους δύο εἶναι αἱ σημαντικώτεραι πόλεις καὶ οἱ ἐμπορικοὶ λιμένες τῆς Ταυρικῆς: ἡ Caffa — ὁ Καφᾶς τῶν Βυζαντινῶν, ἡ ἀρχαία Θεοδοσία — καὶ ἡ Σουγδαία. Ἡ πρώτη, ἀπὸ τοῦ 1266 ἀποικία γενουατική, ἐγένετο κατὰ τὸν ΙΔ΄ – ΙΕ΄ αἰ. τὸ σπουδαιότερον κέντρον τοῦ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου, ἐξεπροσώπει δὲ εἰς τὸν ἀνατολικὸν κόσμον τὸ δυτικὸν πνεῦμα καὶ τὸν Καθολικισμόν. Ἡ δευτέρα, ὑποτελὴς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΓ΄ αἰ. εἰς τοὺς Τατάρους τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς, παρέμεινε πόλις μὲ ἰσχυρὰν ἑλληνορθόδοξον παράδοσιν, ἀπετέλεσε δὲ ἐπὶ τρία τέταρτα

αἰῶνος (μέσα ΙΓ' – ἀρχὰς ΙΔ') κύριον σταθμὸν τοῦ διεθνοῦς μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου.

Ἐνῷ τὰ παλαιὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὡς ἡ Χερσὼν καὶ ὁ Βόσπορος, σὺν τῷ χρόνῳ φθίνουν καὶ μεταβάλλονται εἰς ἀσήμαντα πολίσματα, ἡ Σουγδαία, ἕνεκεν ἀκριβῶς τῆς μεγίστης οἰκονομικῆς σημασίας της, κατώρθωσε νὰ παραμείνῃ εἰς τὸν σημαντικώτατον τοῦτον χῶρον τῆς συναντήσεως λαῶν, πολιτισμῶν καὶ συμφερόντων, τὸ τελευταῖον κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ πνεύματος. Τὸ γεγονὸς ἀποκτᾷ ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ ἐκπροσωποῦσα τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμὸν πολιτικὴ δύναμις εἶχεν ἀπολέσει τὴν ἰσχύν της εἰς τὴν περιοχήν, νέαι δὲ δυνάμεις, ἀντίθετοι καὶ ἀντίπαλοι, ἐκυριάρχουν ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ.

Βεβαίως ἡ πολιτιστικὴ σημασία τῆς Σουγδαίας ἐμειώθη, ὅταν ἡ πόλις ἀπώλεσε τὴν αὐτοτέλειαν καὶ τὴν ἐμπορικήν της σημασίαν καὶ κατέστη ἀποικία γενουατική (1365), τὸ ἑλληνικὸν καὶ χριστιανικὸν ὅμως στοιχεῖον οὐδόλως ἐξέλιπε.

Περὶ τὴν πόλιν Σουγδαίαν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν πολιτιστικὴν καὶ οἰκονομικὴν σημασίαν της κατὰ τὴν «μεταβυζαντινὴν» αὐτῆς περίοδον, ἤτοι κατὰ τοὺς ΙΓ'–ΙΕ' αἰ., ἡ νεωτέρα ἱστοριογραφία ἐμμέσως μόνον ἔχει ἀσχοληθῆ. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ ἀξιόλογος μελέτη τοῦ Ρώσου ἱστορικοῦ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος V. Vasiljevskij, "*Istoričeskija svedenija o Surože*" (=Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Σουγδαίας), ἡ ὁποία προτάσσεται τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Βίου* τοῦ ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας[5]. Ἡ μελέτη ὅμως αὕτη, παρὰ τὰς σημαντικὰς πληροφορίας καὶ τὰς προσφυεῖς παρατηρήσεις τὰς ὁποίας περιέχει, ἀποτελεῖ *ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν* ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ *Βίου* καὶ δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἔρευναν ὅλων τῶν τομέων καὶ ὅλων τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν χῶρον τοῦτον προβλημάτων.

Πλὴν τοῦ V. Vasiljevskij, νεώτεροι ἱστορικοί, Ρῶσοι κατὰ τὸ πλεῖστον, ἠσχολήθησαν ἐμμέσως περί τινα *ἐπὶ μέρους προβλήματα* τῆς ἱστορίας τῆς Σουγδαίας, ὁσάκις ταῦτα ἐνετάσσοντο εἰς τὰ πλαίσια γενικωτέρας μελέτης των. Οὕτως ἠρευνήθησαν κυρίως τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν Ἰταλικῶν ἐμπορικῶν ἀποικιῶν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ταυρικῆς καὶ ἔν τινι μέτρῳ ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότης καὶ ἡ οἰκονομικὴ σημασία τῆς Σουγδαίας[6], αἱ ταταρικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ κατακτήσεις καὶ αἱ σχέσεις τῆς περιοχῆς μετὰ

5. V. Vasiljevskij, *Trudy*, τ. Γ', σελ. CLVI - CCVII. Ἡ ὅλη περὶ τοῦ ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας μελέτη ἐν σελ. CXLII - CCLXXXVIII (εἰσαγωγὴ) καὶ σελ. 72 - 98 (κείμενον ἑλληνικὸν καὶ σλαβικόν).

6. Βλ. μεταξὺ ἄλλων τὰ γενικὰ ἔργα τοῦ Ph. Bruun, *Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie*, Πετρούπολις 1866, καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Černomore*, Ὀδησσὸς 1879 - 1880, ἰδίᾳ τ. Α', σελ. 160 - 188, τ. Β', σελ. 121 - 158, ὅπου ἐξετάζονται κυρίως τοπογραφικὰ προβλήματα καὶ θέματα σχετιζόμενα πρὸς τὴν Γενουατοκρατίαν. Ὡσαύτως τὴν μελέτην, ἡ ὁποία παραμένει πάντοτε θεμελιώδης, τοῦ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, Λιψία 1885, κυρίως τ. Β', σελ. 156 - 215, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰς ἀποικίας τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου κεφάλαιον. Βλ. ἐπίσης τὰς περὶ τοῦ ἐν Εὐξείνῳ Πόντῳ ἐμπορίου τῶν Γενουατῶν καὶ τῶν Βενετῶν ἐμπεριστατωμένας μελέτας τοῦ G. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Παρίσιοι 1929, καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332 - 33 et la notion de Latinité*, Βουκουρέστι (Acad. Roumaine. Etudes et Recherches, XI) 1939. Εἰς τὰ γενικὰ ἔργα τῶν F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Âge*, Παρίσιοι 1959, καὶ J. Heers, *Gênes au XVe siècle*, Παρίσιοι 1961, περιέχονται σημαντικαὶ διὰ τὴν ἡμετέραν ἔρευναν εἰδήσεις περὶ τῶν γενικωτέρων πολιτικῶν καὶ οἰκο-

τῶν Τατάρων κυριάρχων[7], αἱ ἐπιθέσεις τῶν Σελτζούκων Τούρκων[8] καί τινα μεμονωμένα καὶ μερικωτέρας σημασίας προβλήματα, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ ἴδιος λόγος ἐν τοῖς ἑξῆς.

Σημαντικαὶ πληροφορίαι, σχετιζόμεναι ἐμμέσως μετὰ τῆς περιοχῆς τῆς Σουγδαίας, περιέχονται ἐπίσης εἰς τὰ γενικὰ περὶ τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου ἀξιόλογα ἔργα τοῦ A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge Mass. 1936, καὶ τοῦ A. L. Jakobson *Srednevekovyj Chersones, XII-XIV vv.* (=Ἡ Μεσαιωνικὴ Χερσόνησος, ΙΒ΄-ΙΔ΄ αἰ.), ἐν Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, τ. 17 (Μόσχα — Λένινγκραντ 1950)[9]. Τὸ κύριον ἀντικείμενον ὅμως τῆς πρώτης μελέτης εἶναι οἱ Γότθοι καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Γοτθίας, τῆς δὲ δευτέρας ἡ πόλις τῆς Χερσῶνος. Ἐξ ἄλλου εἰς μὲν τὴν πρώτην ὁ A. Vasiliev προσπαθεῖ νὰ ἐξάρῃ, πολλάκις μετά τινος ὑπερβολῆς, τὴν συμβολὴν τῶν Γότθων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ταυρικῆς, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὁ A. Jakobson, ποιεῖται συστηματικὴν παρουσίασιν, μελέτην καὶ ἑρμηνείαν τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων τῆς Χερσῶνος, καὶ μόνον ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς παρέχει ἐπισκόπησιν τῆς ἱστορίας τῆς χερσονήσου: ἡ ἑρμηνεία τῶν γεγονότων, ὡς ἐκ τούτου, ἐλάχιστα ἀπασχολεῖ τὸν συγγραφέα[10].

Πάντα τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἔργα ἐμμέσως μόνον ἀσχολοῦνται περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Σουγδαίας. Τὴν μόνην περὶ τοῦ θέματος μονογραφίαν ἀποτελεῖ ἡ προσφάτως ἐκδοθεῖσα μελέτη τοῦ S. Sekirinskij, *Očerki istorii Suroža* (=Στοιχεῖα τῆς ἱστορίας τῆς Σουγδαίας), Sinferopol' 1955[11], διὰ τοῦτο καὶ θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐκτενέστερον. Ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἐξ 106 σελίδων πραγματείαν του ἀφιερώνει τὰς πρώτας ἑξήκοντα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Ἀκολούθως παρέχει σημαντικὰς πληροφορίας περὶ τῶν ἐκεῖ ἀνασκαφῶν καὶ περιγραφὴν τῶν τειχῶν τῆς Σουγδαίας (σελ. 63 — 72), παρουσιάζει δὲ ἐν ρωσικῇ μεταφράσει γενουατικὰ ἔγγραφα, ἤδη ἐκδεδομένα ἐν πρωτοτύπῳ[12], τοῦ ἔτους 1474 — 5, περὶ τῆς περιωρισμένης σημασίας ὑποθέσεως τῶν

νομικῶν συνθηκῶν τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου. Ἐξ ἄλλου ὁ M. N. Tichamirov, *Puti iz Rossii v Vizantiju v XIV - XV vv.*, ἐν Vizantijskie Očerki, Μόσχα 1961, σελ. 3 - 33, ἐξετάζει θέματα σχετιζόμενα πρὸς τὸ μετὰ τῆς Ρωσίας ἐμπόριον τῆς περιοχῆς, ἡ δὲ μελέτη εἶναι ἰδιαιτέρως πολύτιμος διὰ τὰς ρωσικὰς πηγὰς τὰς ὁποίας παραθέτει. Ἐκ τῶν ἡμετέρων, περὶ τὰ θέματα ταῦτα ἠσχολήθη ὁ Ἀ. Πασπάτης, *Βυζαντιναὶ Μελέται, τοπογραφικαὶ καὶ ἱστορικαί*, Κωνσταντινούπολις 1877, βλ. κυρίως βιβλίον Β΄, κεφ. Δ΄, σελ. 232 - 276 *«Ἀποικίαι τῶν Γενουηνσίων ἐν Κριμαίᾳ καὶ Εὐξείνῳ Πόντῳ...»*, ὅπου περιέχονται πολλαὶ προσφυεῖς παρατηρήσεις.

7. Περὶ τοῦ θέματος βλ. τὴν νεωτέραν καὶ πληρεστέραν μελέτην τοῦ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223 - 1502)*, Λιψία 1943, ὅπου ἐν σελ. 456 - 516, πλουσιωτάτη περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

8. Βλ. A. Jakubovskij, *Rasskaz Ibn - al - Bibi o pochode maloazijskich Turok na Sudak, Polovcev, i Russkich v načale XII v.*, Vizantijskij Vremennik, 25 (1927), σελ. 53 - 76.

9. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης διὰ τὴν μέχρι τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος ἐποχὴν ἐξεδόθη τῷ 1959 ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ A. L. Jakobson ὑπὸ τὸν τίτλον *Rannesrednevekovyj Chersones* (=Ἡ Χερσόνησος κατὰ τὴν πρώιμον μεσαιωνικὴν περίοδον) ἐν τῷ 63ῳ τόμῳ τῆς αὐτῆς σειρᾶς.

10. Πρβλ. κριτικὴν τοῦ ἔργου ὑπὸ Elena Skržinskaja, ἐν Vizantijskij Vremennik, 6 (1953), σελ. 252 - 269 καὶ ὑπὸ Zinaida Udalcova, ἐν Voprosy Istorii, 1951, No 8, σελ. 136 - 139. Πρβλ. καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ A. L. Jakobson, *K izučeniju pozdnesrednevekovogo Chersonesa* (=Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ὑστερο-μεσαιωνικῆς Χερσονήσου), ἐν Chersoneskij Sbornik, 5 (1959), σελ. 229 κέ.

11. Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας πρὸς τὸν καθηγητὴν A. Každan, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἀποστείλῃ εἰς ἐμὲ τὴν ἀνωτέρω μελέτην.

12. Βλ. P. A. Vigna, *Codice Diplomatico delle colonie Tauro - Liguri durante la Signoria dell'Ufficio di San Giorgio*, ἐν Atti della Società Ligure di Storia Patria, τ. 7/2 (1879), σελ. 292 - 324 καὶ σχετικὰς παρατηρήσεις ἐν σελ. 506 - 519.

ἀδελφῶν Guasco, ὑποθέσεως, κατὰ τὸν συγγραφέα, διοικητικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος (σελ. 73 - 94). Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς πραγματείας, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Σουγδαίας, ἡ κατὰ κεφάλαια διαίρεσις τοῦ ἔργου εἶναι χρονολογική, παρατηρεῖται ὅμως ἀνισότης εἰς τὸν καταμερισμὸν τῆς ὕλης: τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Γενουατοκρατίας κεφάλαια εἶναι διεξοδικώτερα καὶ πληρέστερα. Γενικῶς παρατηροῦμεν ὅτι τὸ ὅλον ἔργον ἔχει ἀφηγηματικὸν χαρακτῆρα, δὲν ἀσκεῖται κριτικὴ τῶν πηγῶν, οὔτε γίνεται συνήθως προσπάθεια ἑρμηνείας τῶν γεγονότων, σπουδαῖα δὲ ἱστορικὰ συμβάντα οὐδόλως ἀναφέρονται. Ὁ συγγραφεὺς μελετᾷ ἰδιαιτέρως θέματά τινα κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς σημασίας, ἐξαίρει δὲ τὴν συμβολὴν τῶν Ρώσων καὶ ὑπογραμμίζει τὸν κοινωνικὸν συντελεστήν.

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας μελέτας οἱ συγγραφεῖς πραγματεύονται μόνον ἐπὶ μέρους προβλήματα καὶ δὲν ἐρευνοῦν τὸν χῶρον τοῦτον ἐν τῷ συνόλῳ, ἀναφέρονται δὲ πάντοτε εἰς τὴν πολιτικὴν ἢ τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν τῆς Σουγδαίας. Ἡ ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς πόλεως, ἡ ἐθνολογικὴ σύστασις, ἡ τοπικὴ διοίκησις, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις καὶ ὁ ἐκπολιτιστικὸς αὐτῆς ρόλος δὲν ἔτυχον μέχρι τοῦδε ἰδιαιτέρας ἐρεύνης.

Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποσκοπεῖ νὰ παρουσιάσῃ ἐν συνθέσει τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως Σουγδαίας κατὰ τὴν τεταραγμένην ἐποχὴν τῆς ἐμφανίσεως καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Τατάρων καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ Γενούης καὶ Βενετίας μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ἤτοι κατὰ τοὺς αἰῶνας ΙΓ' - ΙΕ'. Ἡ μελέτη διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον ἐκτίθεται ἡ *πολιτικὴ ἱστορία* τῆς Σουγδαίας καὶ ἡ σημασία τῆς πόλεως, πολιτικὴ καὶ οἰκονομική, κατὰ τὴν «μεταβυζαντινὴν» αὐτῆς περίοδον· ἐκρίθη ὅμως σκόπιμον, ὅπως, πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ συνόλου, προταχθῇ κεφάλαιον περὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς πόλεως καὶ ἐκτεθῇ ἐν συντόμῳ ἡ ἱστορία αὐτῆς μέχρι τῆς ὡς ἄνω περιόδου. Τὸ δεύτερον μέρος ἀναφέρεται εἰς τὴν *ἐσωτερικὴν ἱστορίαν* τῆς πόλεως, ὅπου τὸ πρῶτον ἐκτίθενται τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐθνολογικὴν σύστασιν καὶ τὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως, εἰς τὴν τοπικὴν διοίκησιν, τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν αὐτῆς.

Αἱ πηγαὶ διὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ παρόντος πονήματος εἶναι ποικίλαι καὶ λίαν διεσπαρμέναι.

Αἱ Ἑλληνικαὶ πηγαὶ τῆς περιόδου ταύτης σπανιώτατα διασῴζουν εἰδήσεις περὶ τῆς Σουγδαίας καὶ τῆς περὶ αὐτὴν περιοχῆς, ἡ ὁποία δὲν ἀνῆκε πλέον εἰς τὸν βυζαντινὸν χῶρον. Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, Πρακτικὰ Συνόδων, Τάξεις πρωτοκαθεδρίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὅπου συχνὰ περιέχονται πολύτιμοι μαρτυρίαι ἰδίᾳ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς.

Εἰς τὰ Ρωσικὰ Χρονικὰ εὑρίσκομεν σποραδικὰς καὶ συντόμους, ἀλλὰ λίαν σημαντικὰς διὰ τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα τῆς πόλεως εἰδήσεις.

Ἀντιθέτως πολυαρίθμους πληροφορίας παρέχουν αἱ Δυτικαὶ πηγαί: γενουατικὰ καὶ βενετικὰ ἔγγραφα, ἐπίσημα καὶ νοταριακά, καταστατικά, χρονικά, ἐπιστολαὶ Παπῶν κ.ἄ. Αἱ πληροφορίαι αὗται ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὴν οἰκονομίαν τῆς περιοχῆς καὶ εἰς γενικωτέρας σημασίας πολιτικὰ συμβάντα, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου αὐξάνουν ἀριθμητικῶς καθ' ὃ μέτρον αὐξάνει διὰ τὸν δυτικὸν κόσμον ἡ σπουδαιότης τῆς περιοχῆς. Ἐπίσης πολυτίμους διὰ τὴν μελέτην εἰδήσεις ἠντλήσαμεν ἐκ τῶν Δυτικῶν περιηγητῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀπεσταλμένων: τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Δύσεως διὰ τὰς χώρας

καὶ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, διὰ λόγους οἰκονομικοὺς καὶ θρησκευτικούς, ἦτο τότε μέγα, ἡ δὲ Σουγδαία εὑρίσκετο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἡ ὁποία ὡδήγει εἰς τοὺς Τατάρους καὶ τὴν Ἀνατολήν.

Ἐπίσης ἰδιαιτέρως σημαντικὰς μαρτυρίας παρέχουν οἱ Ἄραβες συγγραφεῖς, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις τῆς περιοχῆς μετὰ τοῦ τουρκικοῦ καὶ μουσουλμανικοῦ κόσμου[13].

Πλὴν τῶν φιλολογικῶν πηγῶν καὶ τῶν διπλωματικῶν κειμένων, ἐμελετήσαμεν ὡσαύτως τὰ πορίσματα τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφῶν. Δυστυχῶς ὅμως τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα εἶναι ἐλάχιστα: πράγματι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ τμήματα τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου (περιοχὴ Χερσῶνος, Γοτθίας, Βοσπόρου), ὅπου καὶ παλαιότερον καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐγένοντο συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ περὶ τῶν ὁποίων ἐδημοσιεύθησαν λεπτομερεῖς ἐκθέσεις καὶ πολυάριθμοι μελέται[14], εἰς τὴν περὶ τὴν Σουγδαίαν καὶ Θεοδοσίαν – Καφᾶν περιοχὴν αἱ μέχρι τοῦδε ἀρχαιολογικαὶ ἀποστολαὶ ἦσαν περιωρισμέναι, τὸ δὲ εὑρεθὲν ὑλικὸν δὲν ἔχει δημοσιευθῆ καὶ οὕτω παραμένει ἄγνωστον εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν[15]. Κατὰ ταῦτα, οὐδόλως εἶναι γνωστὴ ἡ στρωματογραφία τῆς περιοχῆς καὶ ἡ κατὰ τὰς διαφόρους ἱστορικὰς περιόδους ἔκτασις καὶ μορφὴ τῆς πόλεως, δὲν παρέχεται δὲ συστηματικὴ περιγραφὴ καὶ χρονολόγησις τῶν οἰκοδομημάτων. Αἱ γνώσεις μας διὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περιορίζονται εἰς τὰς περιγραφὰς καὶ μαρτυρίας περιηγητῶν καὶ παλαιοτέρων μελετητῶν[16]. Ὅμως οὔτε τὰ τείχη τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα εἶναι σπουδαιότατα καὶ τὰ καλύτερον διατηρούμενα τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου[17], ἔτυχον εἰδικῆς μελέτης· διὰ τοῦτο βασιζόμεθα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ S. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 63 κέ., παρεχομένην σύντομον περιγραφήν. Ἐξ ἄλλου ἐλάχιστα εἶναι τὰ κινητὰ εὑρήματα, τὰ γνωστὰ καὶ δημοσιευμένα[18], τὰ ὁποῖα πολλὰ ἠδύναντο νὰ διδάξουν περὶ τῶν οἰκονομικῶν καὶ πνευματικῶν σχέσεων, ἐπιδράσεων καὶ ἀνταλλαγῶν: ἐνδεικτικὸν εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἄλλων περιοχῶν τῆς Ταυρικῆς ἦλθον εἰς φῶς ἀντικείμενα ἐκ Σουγδαίας, μεμονωμένα καὶ σποραδικά, ἀλλὰ σημαντικὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σπάνιν τῶν λοιπῶν

13. Τὰς ἀραβικὰς πηγὰς διὰ τὴν ἄγνοιαν τῆς γλώσσης ἐχρησιμοποιήσαμεν ἐν μεταφράσει, τὰ δὲ ἀναφερόμενα κατὰ τὴν μελέτην χωρία παρέχομεν εἰς ἣν μετεφράσθησαν γλῶσσαν. Μόνον προκειμένου περὶ ρωσικῶν μεταφράσεων ἀποδίδομεν ταύτας κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἑλληνικήν.

14. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρομεν τὰς ἐκθέσεις καὶ μελέτας τὰς δημοσιευθείσας ἐν *Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR*, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν τοὺς τόμους 4 (1941), 17 (1950), 19 (1951), 25 (1952), 34 (1953), 56 (1957), 103 (1962), ὡς καὶ πλῆθος ἄρθρων ἐν *Sovetskaja Archeologia* καὶ ἐν *Vestnik Drevnej Istorii*. Βλ. σχετικῶς E. Belin de Ballu, *L'histoire des colonies grecques du littoral nord de la Mer Noire (Bibliographie annotée des ouvrages et articles publiés en URSS de 1940 à 1957)*, Παρίσιοι 1960.

15. Πρβλ. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 63 - 66 καὶ γενικά τινα ἐν σελ. 7 - 8.

16. Πρβλ. Martini Broniovii, *Tartariae Descriptio...*, Coloniae Agrippinae 1595, σελ. 9 - 10. M. Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase...*, Παρίσιοι 1839 - 1843, τ. Ε', σελ. 323, 324, 326, 350, 355 - 8.

17. Πρβλ. Elena Skržinskaja, *Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée (Théodosie - Soudak - Balaklava)*, ἐν Atti della Società Ligure di Storia Patria, 56 (1928), σελ. 24, καὶ Ju. V. Gotje, *Archeologičeskie raboty v Sudake*, ἐν Novyj Vostok, No 20 - 21 (1928), σελ. 501.

18. Πρβλ. M. Tichanova - Klimenko, *Reznaja kostjanaja plastinka iz Sudaka* (γαλλικὸς τίτλος: *Planchette taillée de Sudak*), ἐν Soobščenija Gosudarstvennoj Akademii Istorii Material'noj Kultury, 1931/3, σελ. 21 - 25. N. Murzakevič, *Donesenija Obščestvu*, ἐν Zapiski Odesskogo Obščestva Istorii i Drenvostej, 8 (1872), σελ. 319 - 321.

ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων καὶ τὴν ἔλλειψιν σχετικῶν μελετῶν, ἐκθέσεων καὶ περιγραφῶν, αἱ ἐν Σουγδαίᾳ εὑρεθεῖσαι γενουατικαὶ ἐπιγραφαὶ ἔτυχον εἰδικῆς ἐμπεριστατωμένης μελέτης κυρίως ὑπὸ τῆς Elena Skržinskaja[19] καὶ οὕτω διεφώτισαν πολλὰ θέματα σχετιζόμενα πρὸς τὴν διοίκησιν καὶ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως ἐπὶ Γενουατοκρατίας.

Διὰ τὴν συγγραφὴν τῆς παρούσης μελέτης κυριωτέρα καὶ ἐν πολλοῖς μοναδικὴ πηγή, ἰδίᾳ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τῆς Σουγδαίας, ὑπῆρξαν *αἱ παρασελίδιοι σημειώσεις τοῦ χειρογράφου ὑπ' ἀριθ. 75 Ἁγίας Τριάδος Χάλκης*. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο — τὸ ὁποῖον θὰ ἀποκαλοῦμεν τοῦ λοιποῦ, χάριν συντομίας, *Συναξάριον*, δοθέντος ὅτι τὸ κύριον σῶμα αὐτοῦ ἀποτελεῖ σύνηθες Συναξάριον Βίων Ἁγίων — ἀπέκειτο ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνας (τέλη ΙΒ' — ἀρχὰς ΙΕ' αἰ.) ἐν Σουγδαίᾳ, εἰς αὐτὸ δὲ ἀνώνυμοι γραφεῖς κατέγραφον ἐν εἴδει βραχέων χρονικῶν ἢ ἐνθυμήσεων γεγονότα σχετιζόμενα πρὸς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν, τὴν διοίκησιν καὶ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως.

Αἱ παρασελίδιοι σημειώσεις ἐξεδόθησαν κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτῶν μέρος πρὸ ἑνὸς ἀκριβῶς αἰῶνος, τῷ 1863, ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου, εἰς τὰ Zapiski τῆς ἐν Ὀδησσῷ Ἑταιρείας Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιοτήτων *(Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej)*, τ. 5 (1863), σελ. 595 — 628, μετὰ ρωσικῆς μεταφράσεως καὶ βραχυτάτων σχολίων ρωσιστί. Ἡ ἔκδοσις αὕτη παραμένει μοναδική, εἶναι δὲ κατὰ τοῦτο πολύτιμος, διότι ἔφερεν εἰς φῶς σπουδαιοτάτην, ἄγνωστον μέχρι τότε, ἱστορικὴν πηγήν. Ἡ ἔκδοσις ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε προσιτὴ εἰς τοὺς ἐκτὸς τοῦ σλαβικοῦ κόσμου μελετητάς, τὸ κείμενον δὲ χρῄζει ἀναθεωρήσεως, συμπληρώσεως καὶ νέας κριτικῆς ἐκδόσεως.

Ἐκρίνομεν, ὡς ἐκ τούτου, σκόπιμον ὅπως ἐπανεκδώσωμεν τὸ κείμενον πλῆρες, μετὰ κριτικοῦ ὑπομνήματος καὶ ἐκτενῶν σχολίων, φιλολογικῶν, γλωσσικῶν καὶ ἱστορικῶν[20]. Τὴν ἔκδοσιν παρέχομεν ἐν παραρτήματι τῆς παρούσης περὶ τῆς Σουγδαίας μελέτης, καθ' ὅσον αἱ περιεχόμεναι ἐν αὐτῷ μαρτυρίαι ἀναφέρονται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν πόλιν ταύτην[21] καὶ ἀποτελοῦν, ὡς ἐλέχθη, σπουδαιοτάτην πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς.

19. Elena Skržinskaja, *ἔ.ἀ.*, σελ. 107-114. Τῆς αὐτῆς, *Novye epigraphičeskie pamjatniki Spednevekovogo Kryma*, ἐν «Istorija i Archeologia Srednevekovogo Kryma», Μόσχα 1958, σελ. 166-175, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

20. Τὰ περὶ τοῦ χειρογράφου, τῶν παρασελιδίων σημειώσεων καὶ τῆς ἡμετέρας ἐκδόσεως παραθέτομεν κατωτέρω, ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ τῆς παρούσης ἐκδόσεως τοῦ κειμένου.

21. Πλὴν δύο ἐξαιρέσεων, βλ. *Συναξάριον*, ἐνθύμ. ἀρ. 17 καὶ 21 (τὰς παρασελιδίους σημειώσεις τοῦ *Συναξαρίου* χαρακτηρίζομεν εἰς τὰς παραπομπὰς *ἐνθυμήσεις*, πρὸς διαχωρισμὸν ἀπὸ τῶν ὑποσελιδίων σημειώσεων τῆς μελέτης μας, παραπέμπομεν δὲ πάντοτε εἰς τὸν αὔξοντα ἀριθμὸν τῆς παρούσης ἐκδόσεως). Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος ἀνακατάληψιν τῆς Σινώπης (1254), πόλεως στενότατα συνδεομένης μετὰ τῆς Σουγδαίας, ἡ δὲ δευτέρα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1261), γεγονότος γενικωτέρας ἱστορικῆς σημασίας. Πρβλ. ἐπίσης τὰς ἐνθ. ἀρ. 115 καὶ 140, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὰς Ἐκκλησίας Σινώπης καὶ Καυκασίων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΣΟΥΓΔΑΙΑ ΑΠΟ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΕΜΦΑΝΙΣΕΩΣ ΤΩΝ ΤΑΤΑΡΩΝ

Ἡ πόλις αὕτη τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, καλουμένη *Σουγδαία, Σουγδαΐα* ἢ *Σουγδία,* ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, *Soldaja, Sodaja* ἢ *Soldadia* ὑπὸ τῶν ἰταλικῶν πηγῶν[1], *Surož* ὑπὸ τῶν Ρώσων[2], *Sogdak* ἢ *Sudak* ὑπὸ τῶν Ἀράβων[3], διατηρεῖται μέχρι τῶν ἡμερῶν μας εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ὑπὸ τὸ ὄνομα Sudak[4].

Ἡ Σουγδαία κεῖται εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς νοτίου ἀκτῆς τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, 47 χλμ. ΒΑ. τῆς Ἀλούστας καὶ 42 χλμ. ΒΔ. τῆς Θεοδοσίας – Καφᾶ[5]. Εἶναι πόλις παραθαλασσία, ἔχουσα ἀξιολογώτατον λιμένα[6], πρὸς Βορρᾶν δὲ προστατεύεται

1. Βλ. μεταξὺ ἄλλων, G. Tafel, *Constantinus Porphyrogenitus*, Τυβίγγη 1847, σελ. 39 - 40 *Periplus Ponti Euxini, XIV - XVII s.* (παρέχονται οἱ τύποι τοῦ ὀνόματος οἱ ὁποῖοι ἀπαντοῦν εἰς πηγὰς καὶ εἰς ναυτικοὺς χάρτας τοῦ ΙΔ' - ΙΖ' αἰ.). K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters,* Βερολῖνον 1909, σελ. 644. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l' histoire des Croisades au XVe siècle,* τ. Α', σελ. 10, 11, 19, 20, 29 καὶ τ. Γ', σελ. 207, 245. A. Delatte, *Les Portulans Grecs. Compléments,* Βρυξέλλαι (Acad. Royale de Belgique, Mémoires III, fasc. 1) 1958, σελ. 40. Πρβλ. καὶ Bruun, *Notices,* σελ. 13 - 14.

2. Βλ. μεταξὺ ἄλλων Vasiljevskij, *Surož,* σελ. 77 - 98 (ρωσιστὶ γεγραμμένος Βίος τοῦ ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας), πολλαχοῦ. *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej,* τ. ΙΑ', σελ. 95 - 97 = B. Khitrowo, *Itinéraires Russes en Orient,* Γενεύη 1889, σελ. 133 : Ὁδοιπορικὸν Ἰγνατίου τοῦ Σμολένσκ τῶν ἐτῶν 1389 - 1405 (περὶ τοῦ ἔργου τούτου, βλ. Tichamirov, *Puti,* σελ. 5 κέ. Πρβλ. ἐπίσης Γ. Κόλια, *Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ' ἐναντίον Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου (1390),* Ἑλληνικά, 12 (1952 - 3), σελ. 36 - 39 καὶ Μ. Λάσκαρι, *Ναοὶ καὶ Μοναὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ Ὁδοιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἰγνατίου,* ἐν "Τόμῳ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345 - 1945)", Θεσσαλονίκη 1952, ἰδίᾳ σελ. 315 - 318, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ἀνάλυσις τοῦ ἔργου τούτου).

3. Βλ. μνείαν τοῦ ὀνόματος παρὰ Ibn - al - Athir, ἐν *Recueil,* σελ. 160 = ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 26 : Sudak. Ibn - Bibi, ἔκδ. Duda (γερμανικὴ μετάφρασις), σελ. 131, 134, 138, 310, 311 : Sogdag - Sogd (εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ A. Jakubovskij ρωσικὴν μετάφρασιν τοῦ Ibn - Bibi, Vizantijskij Vremennik, 25 (1927), σελ. 54 - 58 ἡ πόλις καλεῖται Sugdak - Sugd, ἀλλ' οἱ φθόγγοι O καὶ U δηλοῦνται εἰς τὴν ἀραβικὴν διὰ τοῦ αὐτοῦ γράμματος). Ibn - Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 46 (Sudak) καὶ σελ. 152 - 3 (Surdag). Πρβλ. καὶ V. D. Smirnov, *Krymskoe Chanstvo,* Πετρούπολις 1887, σελ. 10, ὅπου ἀνώνυμος τουρκικὴ πηγὴ καλεῖ τὴν Σουγδαίαν *φρούριον Sugdak.*

4. Ἡ σύγχρονος πόλις εὑρίσκεται εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΒΑ. τῆς μεσαιωνικῆς : πρβλ. Sekirinskij, *Surož,* σελ. 3 καὶ *Le littoral soviétique de la Mer Noire* (ὁδηγός), Μόσχα 1957, σελ. 105.

5. Αἱ ἀποστάσεις τοῦ συγχρόνου ὁδικοῦ δικτύου, ὡς ἀναφέρονται εἰς ρωσικὸν ὁδηγόν *(Krym,* Sinferopol' 1959, σελ. 93), εἶναι 93 χλμ. μεταξὺ Ἀλούστου - Σουγδαίας καὶ 55 χλμ. μεταξὺ Σουγδαίας - Καφᾶ. Πρβλ. καὶ ἄρθρον *Sudak,* ἐν Μεγ. Σοβιετ. Ἐγκυκλ., β' ἔκδ., τ. 41 (1956), σελ. 197, ὅπου ὅμως σημειοῦται ὅτι ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Θεοδοσίας - Σουγδαίας εἶναι 60 χλμ.

6. Βλ. Ibn - Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 46 : "*Among all the ports in the world I have seen none equal it* (= the port of Alexandria) *except Kawlan and Cálicút in India,* the port of the infidels *[Genoese]* at Sudaq in the land of the Turks, *and the port of Zaytun in China...*". Δὲν δεχόμεθα τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἐκδότου infidels = Genoese: τῷ 1334, ὅτε ἐπεσκέφθη ὁ Ibn - Battuta τὴν περιοχήν, ἡ Σουγδαία δὲν ἀνῆκεν εἰς τοὺς Γενουάτας (βλ. σχετικῶς κατωτέρω, κεφ. Δ'. Ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Nogai...). Καθ' ἡμᾶς οἱ ὑπὸ τοῦ Ἄραβος περιηγητοῦ καλούμενοι ἄπιστοι εἶναι

ὑπὸ ὀρέων[7], τὰ ὁποῖα δὲν ἀποκόπτουν τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς λοιπῆς χερσονήσου. Ἐκ τοῦ σημείου τούτου φυσικαὶ διέξοδοι ὁδηγοῦν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας, εἰς τὰς στέππας τῆς Ταυρικῆς, ὅπου αἱ ἀπέραντοι ἐκτάσεις καλλιεργείας τοῦ σίτου. Ἐξ ἄλλου ἡ Σουγδαία εὑρίσκεται ἐγγύτατα τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου (νῦν Κέρτς) καὶ τῆς Μαιώτιδος λίμνης (νῦν Ἀζοφικῆς Θαλάσσης), εἰς τὴν ὁποίαν ἀπολήγουν πλωταὶ ὁδοὶ ἐκ Ρωσίας, συγχρόνως δὲ εἶναι τὸ σημεῖον τῆς Ταυρικῆς τὸ πλησιέστερον πρὸς τὰς ἔναντι κειμένας παραλίους ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας, ἰδιαίτατα δὲ πρὸς τὴν Σινώπην[8]. Οὕτως ἀπετέλει φυσικὸν σταθμὸν διὰ τοὺς πλέοντας ἢ τοὺς διὰ ξηρᾶς κατερχομένους ἐκ Ρωσίας πρὸς τὰς μικρασιατικὰς ἀκτάς.

Παρὰ τὴν προνομιοῦχον ἀπὸ ἐμπορικῆς ἐπόψεως ταύτην θέσιν καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸν Ζ' – Ε' π. Χ. αἰῶνα — ἐποχὴν τοῦ μεγάλου ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ — πολυάριθμοι πόλεις ἱδρύθησαν ὑπὸ Ἰώνων ἰδίᾳ ἀποίκων εἰς ἐμπορικὰ σημεῖα τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου, οὐδόλως μαρτυρεῖται ἡ ὕπαρξις ἐκεῖ ἑλληνικῆς ἀποικίας. Ἐξ ἄλλου τὰ περιωρισμένα ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα καὶ αἱ εὐάριθμοι φιλολογικαὶ πηγαὶ μαρτυροῦν τὴν ὕπαρξιν τῆς Σουγδαίας μόλις εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἐνῷ παραλλήλως τὰ γλωσσολογικὰ δεδομένα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἰρανικῆς καταγωγῆς τῆς πόλεως.

Περὶ τοῦ χρόνου ἱδρύσεως τῆς Σουγδαίας μοναδικὴ πηγὴ παραμένουν τρεῖς παρασελίδιοι σημειώσεις τοῦ *Συναξαρίου*, γραφεῖσαι πολὺ μετὰ τὸ γεγονός, μετὰ μίαν καὶ πλέον χιλιετηρίδα. Κατ' αὐτάς, ἡ πόλις ἐκτίσθη τὸ ἔτος 5720 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἤτοι τῷ 212 μ.Χ.[9] Δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον, ἐὰν ἡ πληροφορία αὕτη προέρχεται ἐκ παλαιοτέρας, νῦν ἀπολεσθείσης, γραπτῆς πηγῆς ἢ ὀφείλεται εἰς τοπικὴν παράδοσιν. Ἑπομένως δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἐὰν τὸ παρεχόμενον ὑπὸ τῶν σημειώσεων ἔτος εἶναι ἀπολύτως ἀκριβὲς — ἀνταποκρίνεται πάντως εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, διότι, κατὰ τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν, ἡ ὕπαρξις τῆς πόλεως πιστοποιεῖται μόλις ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἑξῆς[10]. Εἶναι δύσκολον ὅμως νὰ δεχθῶμεν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ πόλις ἱδρύθη ὑπὸ Ἑλλήνων ἀποίκων : ἡ ἐποχὴ δὲν ἦτο πρόσφορος διὰ τὴν ἵδρυσιν νέων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν — ἀντιθέτως παλαιαὶ ἀποικίαι τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὡς ἡ Ὀλβία, φθίνουν[11].

Ἐξ ἄλλου τὸ ὄνομα τῆς πόλεως δὲν εἶναι ἑλληνικόν, συνάπτεται δὲ πρὸς τὴν ἰρα-

οἱ χριστιανοὶ ἐν γένει κάτοικοι τῆς πόλεως. — Περὶ τῆς θέσεως καὶ τοῦ λιμένος τῆς Σουγδαίας, βλ. ἐπίσης τὴν μαρτυρίαν τοῦ A b o u l f é d a, *Géographie*, ἔκδ. Reinaud, τ. Β', σελ. 319 : "*La situation de Soudac est au pied d'une montagne et son sol est pierreux... La situation de Soudac est sur les bords de la mer de Crimée; les marchands s'y rendent en foule et elle rivalise avec Kafa...*", πρβλ. καὶ σελ. 282.

7. Πρόκειται περὶ τοῦ ὄρους Sokolgora (ρωσιστὶ) ἢ Kuč - Kaja (ταταριστί) : πρβλ. M a r t i n i B r o n i o v i i, *Tartariae Descriptio*, σελ. 9 καὶ M. D u b o i s d e M o n t p é r e u x, *Voyage autour du Caucase*, τ. Ε', σελ. 324 καὶ 360. Πρβλ. καὶ A b o u l f é d a, *Géographie*, τ. Β', σελ. 319.

8. R u b r u q u i s, *Itinerarium*, σελ. 145. Πρβλ. T i c h a m i r o v, *Puti*, σελ. 7 καὶ 23.

9. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 94 (τοῦ ἔτους 1296), 130 (τοῦ ἔτους 1312), 195 (τοῦ 1411 - 12). Ὁ V. V a s i l j e v s k i j, *Surož*, σελ. CLIX, βασιζόμενος ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω τριῶν ἐνθυμήσεων, θεωρεῖ τὸ ἔτος 212 μ. Χ. ὡς ἀπαρχὴν ἰδίου διὰ τὴν Σουγδαίαν χρονολογικοῦ συστήματος, ὡς συνέβαινε μὲ τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας τῆς αὐτῆς περιοχῆς (Χερσῶνα, Βόσπορον, Ὀλβίαν κ.ἄ.). Οὐδεμία ὅμως πηγὴ ἀναφέρει ἢ χρησιμοποιεῖ τὸ σύστημα τοῦτο.

10. Βλ. M. T i c h a n o v a - K l i m e n k o, *Planchette taillée de Sudac*, σελ. 21 - 25.

11. V a s i l j e v s k i j, *Surož*, σελ. CLIX - CLX. Πρβλ. καὶ E. B e l i n d e B a l l u, *L'histoire des colonies grecques...* (bibliographie), σελ. 47, No 161 κ.ἄ.

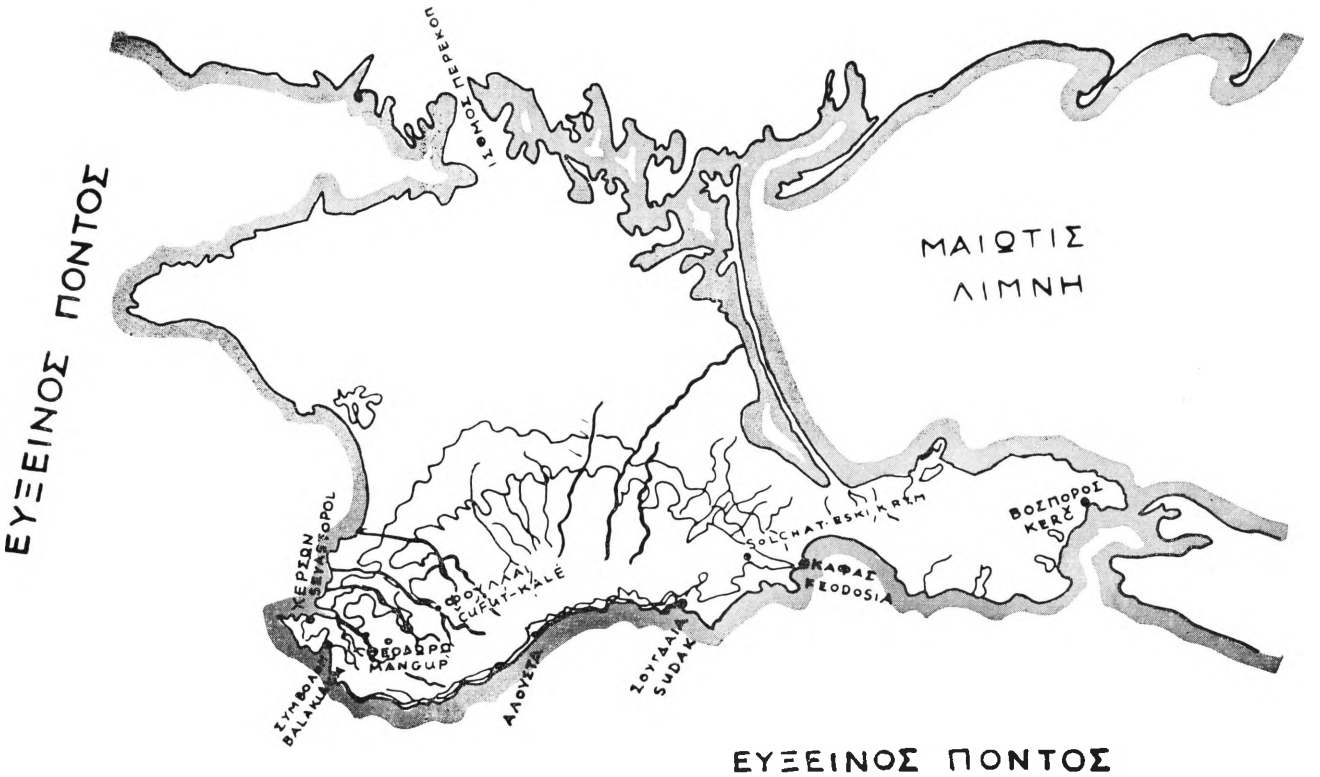

Ἡ Ταυρικὴ Χερσόνησος

νικὴν γλῶσσαν. Οἱ εἰδικοὶ ἑρμηνεύουν τοῦτο διὰ τοῦ ἐπιθέτου *sugda*, τὸ ὁποῖον σημαίνει εἰς τὴν ἰρανικὴν *ἅγνὸς - ἅγιος*, ἐπίθετον τὸ ὁποῖον εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὸ ὄνομα τῆς ἰρανικῆς πόλεως καὶ χώρας Σογδιανῆς (Sogdiane – Sugdiane)[12]. Ἄλλοι συνάπτουν τοῦτο πρὸς τὸ ὀσσετικὸν ὄνομα *sugded–sugdad*, γνωρίζομεν δὲ ὅτι οἱ Ὄσσοι ἢ Ἄσσοι ἦσαν ἀλανικὸς κλάδος ἰρανικῆς καταγωγῆς[13]. Κατὰ τὸν Ph. Bruun «ἡ πόλις ὀφείλει προφανῶς τὴν ὕπαρξίν της εἰς τοὺς Ἀλανούς, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἤδη ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχίαν των, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἐπὶ μεγάλου τμήματος τῆς Ταυρικῆς»[14]. Πράγματι, ἡ ἐγκατάστασις τῶν Ἀλανῶν εἰς τὸ ἀνατολικὸν καὶ κεντρικὸν τμῆμα τῆς Ταυρικῆς εἶναι μεμαρτυρημένη καὶ ἀπολύτως ἐξηκριβωμένη, συνετελέσθη δὲ κατὰ τοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς χρόνους, μετὰ τὴν μεγάλην σαρματικὴν μετανάστευσιν, ἡ ὁποία ἔθεσεν εἰς κίνησιν τὰ σαρματικὰ φῦλα ἐκ τοῦ Τουρκεστὰν πρὸς Δυσμάς[15].

Ἑπομένως ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖον μαρτυρεῖται ἐμμέσως, ὑπὸ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων, ἡ ὕπαρξις τῆς πόλεως Σουγδαίας ἐμπίπτει ἐντὸς τῆς χρονικῆς περιόδου τῆς διεισδύσεως καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀλανῶν εἰς τὴν Ταυρικὴν χερσόνησον καὶ συμφωνεῖ πρὸς τὰ ἐκ τῶν γλωσσικῶν δεδομένων συμπεράσματα. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσωμεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος ὅτι ἡ πόλις Σουγδαία ἱδρύθη ὑπὸ τῶν Ἀλανῶν κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους. Πάντως ἐὰν ἡ πόλις ἐκτίσθη ἐπὶ προϋπάρχοντος ἑλληνικοῦ πολίσματος, ὡς ὑποστηρίζει ὁ V. Vasiljevskij[16], τὰ μέχρι τοῦδε ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα καὶ αἱ φιλολογικαὶ μαρτυρίαι δὲν ἐπιτρέπουν νὰ εἴπωμεν.

12. Πρβλ. καὶ Πτολεμαίου, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις*, ΣΤ', 12, ἔκδ. Wilberg - Grashof, σελ. 422: *Σόγδια ὄρη ἐν Σογδιανοῖς*.—Διὰ τὴν *Σογδιανήν*, βλ. Real-Encyklopädie, τ. Β'/5 (1927), στ. 788-791, (ἄρθρον K. Kretschmer): αὕτη παραδίδεται ἐπίσης ὑπὸ τοὺς τύπους Sughuda - Sughda - Soghd (πρβλ. Ibn - Bibi, ὁ ὁποῖος ὀνομάζει τὴν Σουγδαίαν Sogdāk - Sogd ἢ Sugdāk - Sugd : βλ. ἀνωτέρω, σελ. 11 ὑποσ. 3).—Σημειωτέον ὅτι διὰ τὴν λ. *Σουγδαία* ἡ Real - Encyklopädie, τ. Β'/7 (1931), στ. 622, παραπέμπει εἰς τὸ λῆμμα *Succidava*, *αὐτόθι*, στ. 560 (ἄρθρον Fluss), ὅπου ὅμως, ὡς διεπιστώσαμεν, ὁ συγγραφεὺς συγχέει ἀπολύτως τὴν ταυρικὴν πόλιν Σουγδαίαν μὲ τὸ παραδουνάβιον πόλισμα Succidava. Ἡ αὐτὴ σύγχυσις καὶ ἐν M. Le Quien, *Oriens Christianus*, Παρίσιοι 1740, τ. Α', στ. 1230-1232. Ὡσαύτως ὁ K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, Μόναχον 1897, σελ. 97 (ἑλλ. μετάφρ. ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, τ. Α', σελ. 187) τοποθετεῖ τὴν Σουγδαίαν «ἐν Μοισίᾳ», προκειμένου ὅμως περὶ τοῦ ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας (*Σουροζίας* ἐν K. Krumbacher), ἡ πόλις τοποθετεῖται ὀρθῶς ἐν Κριμαίᾳ (βλ. *αὐτόθι*, σελ. 103, 197, 1101=ἑλλ. μετάφρ. τ. Α', σελ. 389, 394-5, τ. Γ', σελ. 608), ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ δύο διαφόρων πολισμάτων.

13. Βλ. σχετικῶς Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLVI. Πρβλ. καὶ Bruun, *Notices*, σελ. 8-9.

14. *Αὐτόθι*, σελ. 8.

15. Βλ. G. Vernadsky, *Sur l'origine des Alains*, Byzantion, 16 (1942-43), σελ. 81-86. Real - Encyklopädie, τ. Α'/1 (1894), στ. 1282-1285 (ἄρθρον W. Tomaschek). Βλ. ἐπίσης A. Spicyn, *Istoriko-archeologičeskija razyskanija*, ἐν Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija, 19 (1909, Ἰανουάριος), σελ. 67 κέ: «Αὐτόχθονες κάτοικοι τοῦ Δὸν καὶ τοῦ Δόνετς». Ὡσαύτως Ju. Kulakovskij, *Alany po svedenijam klasičeskich i vizantijskich pisatelej*, Κίεβον 1899.

16. Ὁ V. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLIX, ὑποστηρίζει τοῦτο βασιζόμενος εἰς τὴν θεωρίαν του περὶ ἰδίου ἐν Σουγδαίᾳ χρονολογικοῦ συστήματος, ἀρχομένου ἀπὸ τοῦ ἔτους 212 μ. Χ. (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 12 ὑποσ. 9). Ἡ προσπάθεια νεωτέρων μελετητῶν, ὡς τοῦ M. Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, τ. Ε', σελ. 337 καὶ τ. ΣΤ', σελ. 5-6, ὅπως ταυτίσουν τὴν Σουγδαίαν πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ἀρριανοῦ (*Περίπλους Εὐξείνου Πόντου*, ἐν *Geographi Graeci Minores*, ἔκδ. Müller, τ. Α', σελ. 395) καὶ ἄλλων ἀναφερόμενον *Λιμένα τῶν Σκυθοταύρων*, τὸ μετέπειτα *Ἀθήναιον*, δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰς περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ τούτου πολίσματος μαρτυρίας: πρβλ. καὶ Bruun, *Notices*, σελ. 9 καὶ Sekirinskij, *Surož*, σελ. 9-10.

Ἡ πρώτη μνεία τῆς Σουγδαίας ἐν φιλολογικῷ κειμένῳ ἀπαντᾷ κατὰ τὸν Ζ' αἰ. εἰς τὸν Ἀνώνυμον Κοσμογράφον τῆς Ραβέννης[17]. Ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰ. αἱ πηγαὶ ἐπανειλημμένως παρέχουν εἰδήσεις περὶ τῆς πόλεως καὶ οὕτω μαρτυρεῖται ἡ συνέχεια τοῦ βίου ἐν αὐτῇ.

Ἐξ ἄλλου ἡ τελευταία βεβαία μαρτυρία τῶν πηγῶν περὶ τῆς ἐπὶ τῆς Σουγδαίας βυζαντινῆς κυριαρχίας χρονολογεῖται περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ.[18] Ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Βυζαντινῶν ἡ Σουγδαία, καίτοι δὲν ἐκτίσθη ὑπὸ Ἑλλήνων, ἐξειλίχθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἀξιόλογον πόλιν ἑλληνικήν, ἔχουσαν πληθυσμὸν ἑλληνόφωνον καὶ χριστιανικόν, μὲ ἰσχυρὰν ἑλληνικὴν παράδοσιν καὶ ὑπέρμαχον τῆς Ὀρθοδοξίας[19]. Καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον ὑπῆρξε τὸ δεύτερον μετὰ τὴν Χερσῶνα κέντρον τῆς Ταυρικῆς: κέντρον ἐκκλησιαστικόν, ἕδρα αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς[20]· κέντρον πολιτικόν[21], τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε πολλάκις τὸ ἀνατολικὸν σύνορον τῶν βυζαντινῶν κτήσεων τῆς περιοχῆς· ὡσαύτως δὲ κέντρον ἐμπορικόν[22]. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸν *Βίον* τοῦ ἁγίου Στεφάνου ἐμφανίζεται ὡς πόλις καλῶς ὠχυρωμένη καὶ πλουσία[23], τὰ δὲ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, καίτοι εὐάριθμα, παρέχουν διὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον τὴν εἰκόνα πόλεως ἐμπορικῆς, ἐχούσης ἀξιόλογον οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀνάπτυξιν[24].

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ταύτην συνετέλεσε τὸ γεγονός, ὅτι ἀπερρόφησε σὺν τῷ χρόνῳ τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα ἄλλων πόλεων τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ταυρικῆς, ὡς τοῦ Βοσπόρου, αἵτινες ὑπέστησαν τὰς ἐπιθέσεις καὶ διαδοχικὰς κατακτήσεις τῶν ἀπὸ Ἀνατολῶν καὶ Βορρᾶ ἐπιδρομέων. Ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ ἡ Σουγδαία ἀπετέλεσε πολλάκις τὸ μόνον ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Βυζαντίου ἀστικὸν ἐμπορικὸν κέντρον[25].

Μεγάλην ὅμως πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν ἔλαβεν ἡ Σουγδαία ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, δηλαδὴ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Κουμάνων.

Οἱ Κουμάνοι (καλούμενοι Kipčaks ὑπὸ τῶν Ἀράβων, Polovcy ὑπὸ τῶν Ρώσων),

17. *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, IV, 5, ἔκδ. Pinder - Parthey, σελ. 176 = ἔκδ. Schnetz, σελ. 46: "*Sugdabon, Fanaguron, Paludis Maeotidon*". (*Sugdabon* = *Sugdaeon*: πρβλ. Bruun, *Notices*, σελ. 9 καὶ Vasiliev, *Goths*, σελ. 41 ὑποσ. 1 καὶ σελ. 42 ὑποσ. 5). Τὸ κείμενον τοῦ Ἀνωνύμου Κοσμογράφου, τὸ ὁποῖον ἐγράφη τὸν Ζ' αἰ., βασίζεται ἐπὶ παλαιοτέρων πηγῶν, ὡς τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Εὐτροπίου, διεσώθη δὲ ἐν λατινικῇ μεταφράσει τοῦ Θ' αἰ.

18. Πρβλ. V. Latyšev, *Sbornik grečeskich nadpisej christianskich vremen iz Južnoj Rossii*, Πετρούπολις 1896, σελ. 15 - 19, No 8: Ἐπιγραφὴ τοῦ ἔτους 1059 ἀναφέρει τὸν Λέοντα Ἀλιάτην, "*στρατηγὸν Χερσῶνος καὶ Σουγδαίας*". Περὶ τοῦ θέματος τούτου πραγματευόμεθα ἐν ἐκτάσει εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν μελέτην μας "*La Chersonèse Taurique à l'époque byzantine*".

19. Πρβλ. *Βίον* ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας, Vasiljevskij, *Trudy*, τ. Γ', σελ. 91, στ. 30 - 32. *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, Migne, *P. G.*, τ. 117, στ. 181 (28 Νοεμβρίου). Delehaye, *Synaxarium*, στ. 264 (28 Νοεμβρίου).

20. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, τὸ κεφάλαιον «Ἐκκλησία καὶ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις».

21. Πρβλ. τὴν ἐν Latyšev, *ἔ.ἀ.*, προμνημονευθεῖσαν ἐπιγραφήν.

22. Πρβλ. *Le littoral soviétique de la Mer Noire*, σελ. 106 καὶ Bruun, *Notices*, σελ. 8.

23. Βλ. Vasiljevskij, *Trudy*, τ. Γ', σελ. 95. Πρβλ. Sekirinskij, *Suroż*, σελ. 11.

24. Βλ. Tichanova-Klimenko, *ἔ. ἀ.*, σελ. 25. Πρβλ. καὶ N. Murzakevič, *Donesenija Obščestvu*, σελ. 319 - 321.

25. Ὡς ἤδη ἐλέχθη (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 1 ὑποσ. 4) τὰ περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Σουγδαίας καὶ τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰ. ἐκθέτομεν λεπτομερῶς εἰς τὴν μελέτην μας "*La Chersonèse Taurique à l'époque byzantine*". Ἐνταῦθα περιοριζόμεθα εἰς γενικάς τινας παρατηρήσεις.

λαὸς νομάδων τουρκικῆς καταγωγῆς, ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Εὐρώπην περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Ἔκτοτε καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰ. — μέχρι δηλαδὴ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Τατάρων — εὑρίσκονται ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ Δνειστέρου καὶ τοῦ Τανάιδος περιοχὴν τῶν στεππῶν. Ἡ κυριαρχία των ὅμως ἐξετείνετο καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς Ταυρικῆς, ἤτοι ἐπὶ τῶν νοτιοανατολικῶν ἀκτῶν τῆς χερσονήσου μέχρι τῆς πόλεως Ἰάλτας[26]. Ἡ κυριαρχία αὕτη περιωρίζετο εἰς τὴν εἴσπραξιν φόρου παρὰ τῶν ὑποτελῶν εἰς αὐτοὺς πόλεων[27]. Οἱ Κουμάνοι ἀπετέλεσαν ἐπὶ δύο αἰῶνας τὸ *état-tampon* μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ρωσίας καὶ τοὺς μεσάζοντας εἰς τὸ ἐμπόριον μετὰ τῶν λαῶν τοῦ Βορρᾶ. Οὕτως ἡ ἑνότης τῶν βορείων ἀκτῶν τῆς Μαύρης Θαλάσσης διεσπάσθη[28].

Διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Κουμάνων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Τανάιδος (Δὸν) ὁ ἄξων τοῦ ἐμπορίου μετετοπίσθη ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ Εὐξείνου Πόντου εἰς τὴν Μαιῶτιν λίμνην. Ἐξ ἄλλου αἱ πολιτικαὶ συνθῆκαι εἰς τὴν Ρωσίαν ηὐνόησαν τὴν νέαν ἐμπορικὴν ὁδόν: μεσοῦντος τοῦ ΙΒ' αἰ. τὸ κέντρον τοῦ Ρωσικοῦ Κράτους μετηνέχθη ἀνατολικώτερον, ἀπὸ τοῦ Κιέβου εἰς τὸ Suzdal', ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Δνειπέρου εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Βόλγα[29]. Τοῦ λοιποῦ ἀντὶ τοῦ *«πολυωδύνου καὶ περιφόβου, δυσδιεξόδου τε καὶ χαλεποῦ πλοῦ»* διὰ τῶν καταρρακτῶν τοῦ Δνειπέρου, τὸν ὁποῖον περιγράφει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος[30], οἱ ἔμποροι θὰ προτιμήσουν τὸν ροῦν τοῦ Τανάιδος καὶ τὴν Μαιῶτιν λίμνην[31]. Ἡ ἐμπορικὴ αὕτη ὁδὸς θὰ διατηρήση τὴν σημασίαν της ἐπὶ αἰῶνας, καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν[32].

Αἱ νέαι ἐμπορικαὶ συνθῆκαι ἔσχον ὡς ἄμεσον ἐπακόλουθον τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς Σουγδαίας, τὴν ὁποίαν οἱ Κουμάνοι κατέστησαν κέντρον τῆς ἐμπορικῆς των δραστηριότητος. Ὁ Ibn-al-Athir, ἀναφερόμενος εἰς γεγονότα τοῦ ἔτους 1223, ρητῶς μαρτυρεῖ ὅτι ἡ Σουγδαία *«εἶναι πόλις τῶν Κουμάνων, ἐκ τῆς ὁποίας οὗτοι προμηθεύονται τὰ ἐμπορεύματά των, διότι... εἰς αὐτὴν προσορμίζονται πλοῖα μὲ ἐνδύματα. Ταῦτα πωλοῦνται καὶ ἀντ' αὐτῶν ἀγοράζονται νεάνιδες καὶ σκλάβοι, μηλωταὶ ἐξ ἀλώπεκος, κάστορος, σκιούρου καὶ ἄλλα προϊόντα τῆς χώρας αὐτῶν»*[33]. Τὰ ἐνδύματα προ-

26. Κατὰ τὸν Ἄραβα Edrisi, ἔκδ. Jaubert, τ. Β', σελ. 395, ἡ Ἰάλτα εὑρίσκετο εἰς τὴν *«χώραν τῶν Κουμάνων»*. Πρβλ. καὶ Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 160 καὶ Jakobson, *Chersones*, σελ. 26.

27. Πρβλ. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 147: "*In illa planicie solebant esse Comani antequam venirent Tartari, et cogebant civitates praedictas et castra ut darent eis tributum*". Βλ. σχετικῶς Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXVI-CLXVII καὶ Jakubovskij, *Ibn-Bibi*, σελ. 63.

28. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 138.

29. G. Welter, *Histoire de Russie des origines à nos jours*, Παρίσιοι 1949, σελ. 72.

30. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, § 9, ἔκδ. Moravscik - Jenkins, σελ. 62.

31. Ὁ M. N. Tichamirov, *Puti*, σελ. 4, ἀποδίδει τὴν ἀλλαγὴν τῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ κυρίως εἰς λόγους ἀσφαλείας.

32. *Αὐτόθι*, σελ. 7, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

33. Ibn-al-Athir, ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 26. Ἡ γαλλικὴ μετάφρασις ἐν *Recueil*, σελ. 160, παρουσιάζει μίαν σημαντικὴν διαφοράν. Συγκεκριμένως ἀναφέρει: "*la ville de Soudak, capitale du Kifdjzak...*" Δὲν γνωρίζομεν ποία ἐκ τῶν δύο μεταφράσεων ἀποδίδει πιστότερον τὸ πρωτότυπον, γνωρίζομεν ὅμως ὅτι ἡ Σουγδαία οὐδέποτε ὑπῆρξε *πρωτεύουσα* τῶν Κουμάνων. Πρβλ. καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXVIII - CLXXII.—Περὶ τοῦ Ibn - al - Athir (1180 - 1233), βλ. Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d' Antioche*, Παρίσιοι 1940, σελ. 58 - 60, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸν Ἄραβα συγγραφέα «ὡς τὸν μεγαλύτερον ἢ μᾶλλον τὸν μόνον (Ἄραβα) ἱστορικὸν» αὐτῆς τῆς περιόδου.

ἤρχοντο ἀναμφιβόλως ἐκ Βυζαντίου, αἱ μηλωταὶ ἐκ Ρωσίας, οἱ δὲ δοῦλοι ἐκ διαφόρων χωρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Εἰς τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἄραβος ἱστορικοῦ προσθέτομεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Τζέτζου περὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν « ταρίχων » ἰχθύων, τὸ ὁποῖον ἤκμαζε τότε ἐν τῇ πόλει ταύτῃ[34].

Τοιουτοτρόπως ἡ Σουγδαία ἐγένετο τὸ κέντρον τοῦ μεταξὺ Βυζαντίου, Σελτζουκικοῦ Κράτους τοῦ Ἰκονίου καὶ Νοτίου Ρωσίας ἐμπορίου[35] καὶ ἀπέβη ἰσχυρὸς ἀντίπαλος τῆς Χερσῶνος, περὶ τὴν ὁποίαν συνεκεντρώθη ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία.

Τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, ἀντιμετωπίζον τοὺς Σελτζούκους Τούρκους εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, τοὺς Πετσενέγκους εἰς τὴν Βαλκανικήν, τοὺς Οὔγγρους, τοὺς Σταυροφόρους καὶ τοὺς Νορμανδοὺς ἀπὸ Δυσμῶν[36], δὲν ἠδύνατο νὰ προβάλῃ οὐσιώδη ἀντίστασιν εἰς τὴν διείσδυσιν τῶν Κουμάνων. Ἐξ ἄλλου ἠναγκάσθη νὰ χρησιμοποιήσῃ τοὺς τελευταίους τούτους ἐναντίον τῶν Πετσενέγκων, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν μεγαλυτέραν διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν ἀπειλήν[37].

Μόλις περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος καὶ πρὸ τοῦ 1166, ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α΄ ὁ Κομνηνός, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς γενικωτέρας προσπαθείας του ὅπως ἀποδώσῃ εἰς τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν τὴν παλαιὰν αὐτῆς ἔκτασιν καὶ αἴγλην[38], ἐπειράθη νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου βυζαντινὴν ἰσχύν. Αἱ πηγαὶ δὲν παρέχουν συγκεκριμένας πληροφορίας περὶ τῆς δράσεως τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην, εἰς Νεαρὰν ὅμως τοῦ ἔτους 1166 ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς φέρει μεταξὺ ἄλλων τοὺς θριαμβικοὺς τίτλους *« Ζηκχικός, Χαζαρικός, Γοτθικός »* [39]. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ἀναμφιβόλως νικηφόρους ἐκστρατείας κατὰ τῆς Ζηκχίας, Χαζαρίας καὶ Γοτθίας[40], δηλαδὴ τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου καὶ τῆς χερσονήσου νῦν λεγομένης τοῦ Taman. Ἐξ ἄλλου, εἰς συνθήκην μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Γενούης τοῦ ἔτους 1169,

34. Τζέτζου, *Χιλιάς*, ΙΓ΄, στ. 90, ἔκδ. Th. Kiessling, σελ. 484.

35. Πρβλ. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 16-17. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 19-21.

36. Πρβλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, γ΄ ἔκδ., Μόναχον 1963, σελ. 276.

37. *Αὐτόθι*, σελ. 302. Περὶ τῶν Πετσενέγκων, βλ. τὴν μελέτην τοῦ V. Vasiljevskij, *Vizantija i Pečenegi*, ἐν *Trudy*, τ. Α΄, σελ. 1-175, ἡ ὁποία παραμένει πάντοτε θεμελιώδης.

38. F. Chalandon, *Les Comnènes. II. Jean Commène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Παρίσιοι 1912, σελ. 208.

39. *Jus Graecoromanum*, col. IV, nov. LXX, ἔκδ. Ζέπου, τ. Α΄, σελ. 410-416. Πρβλ. Dölger, *Regesten*, No 1469. Περὶ τῆς διορθώσεως τοῦ *Ἀζαρικὸς* εἰς *Χαζαρικός*, βλ. N. Banescu, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en Russie à l' époque des Comnènes*, ἐν Bulletin de la Section Historique de l'Acad. Roumaine, 22/2 (1941), σελ. 15-16.— Ἡ Νεαρὰ αὕτη ἐχαράχθη ἐπὶ λίθου ἐντοιχισθέντος ἐντὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας: βλ. Κίννα μον, σελ. 256, στ. 9-11: *«καὶ τὸ λοιπὸν λίθοις ἐγκολαψάμενοι τὴν γραφὴν ἐπὶ τοῦ Σοφίας ἱεροῦ ἀριστερᾷ εἰσιόντι φέροντες ἔστησαν»*· πρβλ. S. G. Mercati, *Epigraphica III: Sull' Editto di Manuele I Comneno del 1166 inciso nel tempio di Santa Sophia*, ἐν Rendiconti della Pontificia Academia Romana de Archeologia, 3 (1925), σελ. 206.

40. Ὡς παρατηρεῖ ὁ A. Vasiliev, *Goths*, σελ. 140 κέ. ἅπαντες οἱ ἐν τῇ παρούσῃ Νεαρᾷ ἀναφερόμενοι θριαμβικοὶ τίτλοι τοῦ Μανουὴλ Α΄ ἀντιπροσωπεύουν ἐπιτυχεῖς πολέμους ἢ κατακτήσεις τοῦ αὐτοκράτορος τούτου, ἑπομένως καὶ οἱ τρεῖς ἀνωτέρω μνημονευθέντες δὲν δύνανται νὰ ἀποτελοῦν ἐξαίρεσιν. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀναγραφὴ τοιούτων τίτλων δὲν ἦτο συνήθης κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, κατὰ συνέπειαν πρέπει αὕτη νὰ ἀποδοθῇ εἰς πραγματικὰ γεγονότα. Ὁ καθηγ. Fr. Dölger, εἰς κριτικήν του διὰ τὴν μελέτην τοῦ A. Vasiliev, *Goty v Krymu* (= Οἱ Γότθοι ἐν Κριμαίᾳ), ἐν Byz. Zeit., 28 (1928), σελ. 200, δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην τοῦ A. Vasiliev.

ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς ἐπιτρέπει εἰς τὰ γενουατικὰ πλοῖα *« ἵνα ἔχωσιν ἐπ' ἀδείας ... πραγματεύεσθαι ἐν πάσαις ταῖς ὁπουδήποτε χώραις τῆς βασιλείας μου, ἄνευ τῆς Ῥωσίας καὶ τῶν Ματράχων, εἰ μὴ ἴσως ῥητῶς ἔστιν, ὅτε καὶ τοῦτο ἐκχωρηθῇ τούτοις παρὰ τῆς βασιλείας μου »*[41]. Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία ἐξετείνετο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μέχρι τῆς Ρωσίας καὶ τῶν Ματράχων, πόλεων κειμένων ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου[42].

Ἐκ τῶν δύο τούτων ἐμμέσων ἀλλὰ βεβαίων μαρτυριῶν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Α' τὸ Βυζαντινὸν Κράτος εἶχεν ἐπεκτείνει τὸν ἔλεγχόν του καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου[43]. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολον, ἐὰν ἡ ἐπέκτασις αὕτη ἠδυνήθη νὰ καταλύσῃ τὴν κυριαρχίαν τῶν Κουμάνων.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ εἶναι ἡ τελευταία ἀντίστασις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τῆς συνεχοῦς διεισδύσεως νέων ἐθνικῶν στοιχείων ἐκ τοῦ ἀνεξαντλήτου ἀποθέματος τῶν ἀπὸ Ἀνατολῶν ἐπιδρομέων καὶ κατὰ τῆς βαθμιαίας ἀποσπάσεως τοῦ βορείου τούτου προπυργίου τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἤδη, πρὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἡ Ταυρικὴ χερσόνησος εἶχεν ἀπολεσθῆ διὰ τὸ Βυζαντινὸν Κράτος[44], καὶ ἡ ἀπώλεια ὑπῆρξεν ὁριστική: ἡ πλήρης ἀπουσία τῶν ταυρικῶν πόλεων ἐκ τῆς *Partitio Romaniae*[45] εἶναι χαρακτηριστική, ἐπιβεβαιοῖ δὲ ἤδη ὑπάρχουσαν κατάστασιν.

41. *Acta et Diplomata*, τ. Γ', σελ. 35, στ. 30 - 35. Ἡ συνθήκη αὕτη ἐμπεριέχεται εἰς μεταγενέστερον ἔγγραφον τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου τοῦ ἔτους 1192 (*αὐτόθι*, σελ. 25 - 37). Πρβλ. D ö l g e r, *Regesten*, No 1488. Πρβλ. τὸ ἰταλικὸν κείμενον ἐν G. B e r t o l o t t o, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Imperio Bizantino*, ἐν Atti della Società Ligure di Storia Patria, 28/2 (1897), σελ. 351 (ἔγγραφον Ἰσαακίου ἐν σελ. 423 - 433).

42. Περὶ τῆς θέσεως τοῦ πολίσματος *Ρωσία* καὶ περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς σημασίας τοῦ ἄρθρου τούτου τῆς συνθήκης, βλ. N. B a n e s s c u, *ἔ. ἀ.*, σελ. 8 κέ. καὶ 15 κέ. καὶ A. V. S o l o v i e v, *Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire à l'époque des Comnènes?* ἐν Acten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958, Μόναχον 1960, σελ. 572 - 3. Πρβλ. καὶ V a s i l i e v, *Goths*, σελ. 140 - 141.

43. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Θεοδοσίας εὑρέθη νόμισμα τοῦ Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ, βλ. V. V. K r o p o t k i n, *Klady vizantijskich monet na territorii SSSR*, εἰς τὴν σειρὰν "Svod archeologičeskich istočnikov", E 4 - 4 (Μόσχα 1962), No 224, ἡ περίπτωσις ὅμως εἶναι μεμονωμένη καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς γενικὰ συμπεράσματα. Γενικῶς, ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν, τὰ νομισματικὰ καὶ λοιπὰ κινητὰ εὑρήματα εἶναι σπανιώτατα, διότι δὲν ἐγένοντο μέχρι τοῦδε συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν περιοχήν.

44. Ὁ ἀκριβὴς χρόνος καὶ αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἀπώλεσε τὰς ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς κτήσεις της δὲν θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐνταῦθα.

45. Βλ. T a f e l - T h o m a s, *Urkunden*, τ. Α', σελ. 464 - 488. Κακῶς ὁ P h. B r u u n, *Notices*, σελ. 7 - 8 καὶ 13 κέ. ὑποθέτει ὅτι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν *Partitio Romaniae* « Ἐμπόριον τῆς Σαγούδης » ἢ « emporium Sagudai » (T a f e l - T h o m a s, *ἔ. ἀ.*, σελ. 480 καὶ 467) εἶναι ὁ λιμὴν τῆς Σουγδαίας: ὡς ἀπέδειξεν ὁ καθηγητὴς Δ. Α. Ζ α κ υ θ η ν ό ς, *Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει*, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 22 (1952), σελ. 163 - 4 (σελ. ἀνατύπου 159 - 160) πρόκειται περὶ πολίσματος παρὰ τὴν Αἶνον (πρβλ. L. P e t i t, *Typikon du monastère de la Kosmosotira près d' Aenos* (1152), ἐν Investija Russkago Archeoločeskago Instituta v Konstantinopole, 13 (1908), σελ. 52: *« ἐμπόριον ἡ Σαγουδάους ... μεταξὺ τῶν ἐντὸς τῆς Αἴνου καὶ ἐκτὸς δεσποτικῶς διαφερόντων τῷ Ἰσαακίῳ Κομνηνῷ... »*).—Περὶ τῆς Partitio Romaniae, τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ κειμένου καὶ τῶν περὶ αὐτῆς θεωριῶν, βλ. Δ. Α. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, *ἔ. ἀ.*, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., 21 (1951), σελ. 179 - 183.

Διάδοχος τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου ἦτο ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος[46], οἱ ἡγεμόνες τῆς ὁποίας ἐκαλοῦντο ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰ. *« βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορες πάσης 'Ανατολῆς, 'Ιβήρων καὶ Περατείας »*[47]. *Περατεία* ἦτο ἡ « πέραν », ἡ ἐκεῖθεν τοῦ Πόντου περιοχή[48], αἱ « ὑπερπόντιοι ἐπαρχίαι », ἤτοι αἱ ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς κτήσεις τῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ Χερσὼν καὶ τὰ Κλίματα Γοτθίας[49].

Δὲν γνωρίζομεν, ἐλλείψει σχετικῶν μαρτυριῶν, ποία ἦτο ἡ μορφὴ τῆς ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς κυριαρχίας τοῦ Κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι αἱ ταυρικαὶ πόλεις κατέβαλλον ἐτήσιον φόρον ὑποτελείας. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ ἁγιολογικοῦ κειμένου « Περὶ τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Εὐγενίου » ὅπου ἀναφέρεται *« ναῦς τις πεφορτισμένη μετὰ τῶν δημοσιακῶν τελεσμάτων τῆς Χερσῶνος καὶ τῶν ἐκεῖσε κλιμάτων Γοτθίας καὶ δημοσιακοῦ ἄρχοντος 'Αλεξίου τοῦ Πακτιάρη καὶ ἀρχόντων τινῶν Χερσωνιτῶν, ἐρχομένη ἐνταῦθα συγκομίσαι τῷ βασιλεῖ Γίδῳ τὰ ἐπέτεια τέλη »*[50]. 'Εκ τούτου συνάγομεν ὅτι ἐν Χερσῶνι συνεκεντροῦντο κατ' ἔτος οἱ ἐτήσιοι φόροι *(τὰ ἐπέτεια τέλη)* τῶν ὑποτελῶν εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν τῆς Τραπεζοῦντος περιοχῶν Χερσῶνος καὶ Κλιμάτων Γοτθίας[51]. Τοὺς φόρους τούτους συνέλεγεν ὁ δημοσιακὸς ἄρχων 'Αλέξιος Πακτιάρης[52], ἀντιπρόσωπος προφανῶς τῆς Τραπεζοῦντος εἰς τὴν φόρου

46. 'Ο A. Vasiliev, *Goths*, σελ. 152, τοποθετεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1196 - 1198 τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς κυριαρχίας τῆς Τραπεζοῦντος, ἑπομένως πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ἱδρύσεως τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ὑποθέτει ὅτι οἱ πρῶτοι κύριοι ἦσαν μέλη τῆς ἐκ Τραπεζοῦντος μεγάλης οἰκογενείας τῶν Γαβράδων (*αὐτόθι*, σελ. 152 - 159).

47. Βλ. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Le Chrysobulle d' Alexis III Comnène en faveur des Vénitiens*, Παρίσιοι 1932, σελ. 37 καὶ 92. 'Ωσαύτως A. Vasiliev, *The Foundation of the Empire of Trebizond*, Speculum, 11 (1936), σελ. 34 - 35=ἑλλην. μετάφρ. 'Ι. Παμπούκη, Ποντιακά Α', 'Αθῆναι 1947, σελ. 51 - 52.

48. 'Υπογραμμίζομεν τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸν *Βίον* τοῦ ἁγίου 'Ιωάννου Γοτθίας, συνταχθέντα τὸν Θ' αἰ. ἐν Μ. 'Ασίᾳ, ἡ περιοχὴ τῆς Ταυρικῆς καλεῖται *« περατικὴ γῆ »* (ἔκδ. Nikitskij, ἐν Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej, 13 (1885), σελ. 25) : διὰ τοὺς κατοίκους τῶν μικρασιατικῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἡ ἔναντι κειμένη Ταυρικὴ χερσόνησος ἦτο ἀνέκαθεν ἡ *« περατικὴ γῆ »*, ἡ *« περατεία »*, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δὲ ταύτην περιελήφθη εἰς τὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος.

49. Πρβλ. W. Miller, *Trebizond, the Last Roman Empire*, Λονδῖνον 1926, σελ. 18 καὶ Vasiliev, *Foundation*, σελ. 35.

50. A. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, Πετρούπολις 1897, σελ. 117. Τὸ κείμενον ἀναφέρει ὅτι, παρὰ τὴν μεταξὺ τοῦ Σουλτάνου τοῦ 'Ικονίου Ala - ed - Dîn Kai - Qubâdh (1219 - 1236) καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος 'Ανδρονίκου τοῦ Γίδου (1222 - 1235) συναφθεῖσαν εἰρήνην τοῦ 1222/3, ὁ τοῦρκος ἄρχων τῆς Σινώπης Ραΐσης ὁ 'Ετούμης ἐπετέθη κατὰ τοῦ πλοίου τοῦ φέροντος τοὺς ἐκ Χερσῶνος ἐτησίους φόρους, ἐξεστράτευσε δὲ καὶ ἐναντίον αὐτῆς ταύτης τῆς Χερσῶνος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο προεκάλεσε νέον πόλεμον μεταξὺ Τραπεζοῦντος καὶ Σελτζούκων Τούρκων : ὁ 'Ανδρόνικος Γίδος ἐξεστράτευσε κατὰ τῆς Σινώπης καὶ ἠνάγκασε τὸν Ραΐσην 'Ετούμην νὰ ἀποδώσῃ τοὺς αἰχμαλώτους καὶ τὴν λείαν, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὁ Σουλτάνος τοῦ 'Ικονίου ἐπολιόρκησε τὴν Τραπεζοῦντα, ἡ ὁποία διέφυγε τὸν ἔσχατον κίνδυνον μόνον διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ πολιούχου αὐτῆς ἁγίου Εὐγενίου (*αὐτόθι*, σελ. 117 - 130). Πρβλ. Μιχαὴλ Παναρέτου, *Χρονικόν*, ἔκδ. Λαμψίδου, 'Αθῆναι 1958 (Ποντικαὶ Ἔρευναι, 2), σελ. 61. Πρβλ. W. Miller, *ἔ. ἀ.*, σελ. 20 κἑ.

51. Περὶ τῶν Κλιμάτων Γοτθίας, βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου, *L'Anonyme de Hase improprement appelé Toparque de Gothie*, ἐν Bulletin de Corr. Hellén., 86/1 (1962), σελ. 324 ὑποσ. 7.

52. *Πακτιάρης :* ὑποθέτομεν ὅτι ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ ἐπωνύμου ἀλλ' ὅτι ἡ λ. δηλοῖ τὴν ἰδιότητα τοῦ δημοσιακοῦ ἄρχοντος 'Αλεξίου, ὡς ἐπιφορτισμένου ἀπὸ τοῦ Κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τὴν εἴσπραξιν τοῦ διὰ *πάκτου* καθορισθέντος φόρου.—Περὶ τῆς λ. *πάκτον, πακτιάρης, πακτικῶς,*

ὑποτελῆ περιοχήν. Ἄρχοντες Χερσωνῖται συνοδεύουν τὰ ἀποστελλόμενα τέλη, διὰ νὰ δηλώσουν, ὑποθέτομεν, τὴν καθιερωμένην εἰς τὸν αὐτοκράτορα ὑποταγήν[53].

Τὸ ἀνωτέρω χωρίον ἀναφέρει ὡς φόρου ὑποτελεῖς εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τὴν Χερσῶνα καὶ τὴν περιοχὴν τῶν Κλιμάτων Γοτθίας, ἤτοι τὸ νοτιοδυτικὸν καὶ ὀρεινὸν τμῆμα τῆς Ταυρικῆς. Ἡ Σουγδαία δὲν μνημονεύεται ἐν αὐτῷ. Οὔτε ἄλλαι πηγαὶ ὁμιλοῦν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως περὶ ἐξαρτήσεως τῆς πόλεως ἀπὸ τοῦ Κράτους τῆς Τραπεζοῦντος. Ἀντιθέτως ὁ Ἄραψ ἱστορικὸς Ibn-al-Athir, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐναντίον τῆς Σουγδαίας ταταρικὴν ἐπιδρομὴν τοῦ ἔτους 1223, ἀποκαλεῖ αὐτὴν *« πόλιν τῶν Κουμάνων »*[51]. Ὁ Aboulféda μαρτυρεῖ ὅτι τῷ 1223 οἱ Τάταροι κατέλαβον τὴν κυριωτέραν πόλιν τῶν Κουμάνων, τὴν ὀνομαζομένην Sudak[55]. Ἀνώνυμος τουρκικὴ πηγὴ ἀναφερομένη εἰς τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Ala-ed-dîn Kai-Qubâdh (1219-1236) κατὰ τῆς Σουγδαίας, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ *« φρουρίου Sugdak* εἰς τὴν χώραν τῶν Dešti-Kipčak »[56], δηλ. τῶν Κουμάνων. Ὡσαύτως, ὁ Φραγκισκανὸς μοναχὸς Gu. de Rubruquis, ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου Θ' πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Τατάρων (1253-54), ρητῶς μαρτυρεῖ ὅτι πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Τατάρων κύριοι τῆς περιοχῆς ἦσαν οἱ Κουμάνοι, οἱ ὁποῖοι εἶχον ὑποχρεώσει τοὺς κατοίκους νὰ πληρώνουν φόρον εἰς αὐτούς[57]. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μαρτυριῶν συνάγεται μετά τινος ἀσφαλείας ὅτι, παρὰ τὴν γενικῶς ὑποστηριχθεῖσαν ἀντίθετον ἄποψιν[58], μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῶν Τατάρων ἡ Σουγδαία ἐτέλει ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν Κουμάνων. Ἡ Τραπεζοῦς δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν κυριαρχίαν της ἐπὶ τοῦ τμήματος τούτου τῆς χερσονήσου[59].

Ἐνδεικτικὴ τῆς κρατούσης καταστάσεως καὶ τῆς θέσεως τῆς Σουγδαίας κατὰ τὴν ρευστὴν ταύτην ἐποχὴν εἶναι ἡ ἀφήγησις τοῦ Πέρσου ἱστορικοῦ Ibn-Bibi περὶ τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου Ala-ed-dîn Kai-Qubâdh (1219-1236)

βλ. C. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, στ. 1081, καὶ F. Dölger, *Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrh.*, ἐν Byz. Archiv, 9 (Λιψία - Βερολῖνον 1927), σελ. 155.

53. Πρβλ. καὶ τὴν ὑπὸ Elena Skrzinskaja κριτικὴν εἰς A. L. Jakobson, *Srednevekovyj Chersones*, ἐν Viz. Vrem., 6 (1953), σελ. 261.

54. Ibn-al-Athir, ἐν *Recueil*, σελ. 160 = ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 26. Πρβλ. καὶ Jakubovskij, *Ibn-Bibi*, σελ. 63.

55. Aboulféda, *Annales*, ἐν *Recueil*, σελ. 96.

56. V. D. Smirnov, *Krymskoe Chanstvo*, σελ. 10. Περὶ τῆς ἐπιθέσεως ταύτης, βλ. κατωτέρω, σελ. 19-21.—*Dest-i-Qiptchag* σημαίνει κατὰ λέξιν ἡ *στέππα τῶν Κουμάνων*: βλ. σχετικῶς W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, Παρίσιοι 1945 (γαλλ. ἔκδ. M. Donskis), σελ. 90.

57. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 147.

58. Πρβλ. Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 133. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXV-CLXXVII καὶ CXCVI-CXCVII. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 203 (οὗτος ὅμως ὑποστηρίζει ὅτι τῷ 1249 οἱ αὐτοκράτορες τῆς Τραπεζοῦντος δὲν διετήρουν πλέον κτήσεις τόσον ἀπομεμακρυσμένας).

59. Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ K. Kropotkin, *Klady vizantijskich monet*, σελ. 14 καὶ No 221 καὶ 224, σημειοῦται ὅτι εὑρέθη ἐν Σουγδαίᾳ ἓν τραπεζουντιακὸν νόμισμα φέρον τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου Εὐγενίου, παραλλήλως ὅμως εὑρέθησαν καὶ εὐάριθμα βυζαντινὰ νομίσματα. Ἐπειδὴ δὲν ἐγένοντο μέχρι τοῦδε συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ καὶ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα, τὰ νομισματικὰ αὐτὰ εὑρήματα ἔχουν συμπτωματικὸν χαρακτῆρα καὶ δὲν δύνανται νὰ διαφωτίσουν τὸ ὅλον θέμα.

ἐναντίον τῆς πόλεως. Ὁ Ibn-Bibi[60] ἀναφέρει ὅτι ὁ Σουλτάνος τοῦ Ἰκονίου ἐξεστράτευσεν ἐναντίον τῆς Σουγδαίας, διὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν κακὴν μεταχείρισιν Τούρκων ἐμπόρων, ἐμπορευομένων εἰς τὴν χώραν τῶν Κουμάνων καὶ τῶν Ρώσων, καὶ ὑπερασπίσῃ τὰ συμφέροντα αὐτῶν. Οἰκονομικὰ ἑπομένως ἦσαν τὰ αἴτια τῆς ἐκστρατείας.

Ἀδυνατοῦντες νὰ ἀντιμετωπίσουν μόνοι τὴν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων, οἱ Σουγδαῖοι ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τῶν Κουμάνων: στρατὸς ἐκ 10.000 ἱππέων, Κουμάνων καὶ Ρώσων, ἔσπευσε πράγματι νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν πρώτην ἐπίθεσιν τῶν Σελτζούκων Τούρκων, ἀλλ' ἡττήθη ὑπ' αὐτῶν. Οὐδεμία πόλις τῆς Ταυρικῆς, ἀλλὰ οὐδὲ αὐτὴ ἡ Τραπεζοῦς προσέφερε τὴν βοήθειάν της εἰς τὴν ἐν κινδύνῳ εὑρισκομένην Σουγδαίαν[61]. Ἀντιθέτως οἱ Ρῶσοι, τὴν βοήθειαν τῶν ὁποίων ἐζήτησεν ὑπὲρ τῆς πολιορκουμένης πόλεως ὁ Χαγάνος τῶν Κουμάνων, ἔκριναν σκόπιμον, πρὸ τῶν ἰσχυροτέρων τουρκικῶν δυνάμεων, νὰ ἀνανεώσουν τὰς πρὸς τὸν Σουλτάνον τοῦ Ἰκονίου διαβεβαιώσεις φιλίας. Ἀκριβῶς ἡ ὅλως διάφορος ἀντιμετώπισις ὑπὸ τῶν Κουμάνων ἀφ' ἑνὸς καὶ ὑπὸ τῶν Ρώσων ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐναντίον τῆς Σουγδαίας τουρκικῆς ἐπιθέσεως χαρακτηρίζει τὰς σχέσεις τῶν Κουμάνων μετὰ τῆς πόλεως ταύτης. Ἐὰν τὸ ἐνδιαφέρον τούτων ἦτο ἐνδιαφέρον γείτονος φοβουμένου ἀνάλογον τύχην, ἡ συμπεριφορά των θὰ ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν τῶν Ρώσων. Οἱ Κουμάνοι ὅμως ἐνδιεφέροντο ἀμεσώτατα διὰ τὴν Σουγδαίαν, ἡ ὁποία ἦτο πόλις ὑποτελὴς εἰς αὐτοὺς καὶ ἀπετέλει τὸ κέντρον τοῦ μετὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἐμπορίου των.

Κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Σουγδαίας ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐφονεύθη, ὡς παραδίδει ὁ Ibn-Bibi, ὅλος ὁ μάχιμος πληθυσμὸς τῆς πόλεως καὶ οἱ κάτοικοι ἠναγκάσθησαν νὰ συνθηκολογήσουν. Ὁ Σουλτάνος τοῦ Ἰκονίου ἐπέβαλεν ὡς πρώτιστον ὅρον νὰ ἱκανοποιηθοῦν τὰ συμφέροντα τῶν Τούρκων ἐμπόρων καὶ νὰ ἱδρυθῇ ἐντὸς τῆς πόλεως τέμενος μουσουλμανικόν. Οἱ Τοῦρκοι — πάντοτε κατὰ τὸ Ibn-Bibi — εἰσῆλθον θριαμβευτικῶς εἰς τὴν πόλιν, κατέστρεψαν τὰ κωδωνοστάσια τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, ἵδρυσαν ἴδιον τέμενος[62], ἐγκατέστησαν μουεζίνην, χατίβην καὶ καδῆν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπῆλθον[63]. *« Οἱ ἄπιστοι* (δηλαδὴ οἱ Σουγδαῖοι) *διῆγον ἔκτοτε ἐν ἡσυχίᾳ μέχρι τῆς ταταρικῆς ἀναταραχῆς »*[64].

Ἡ χρονολόγησις τῆς ἐναντίον τῆς Σουγδαίας ἐκστρατείας τῶν Σελτζούκων Τούρκων παρέχει προβλήματα. Τὸ γεγονὸς τοποθετεῖται ὁπωσδήποτε ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ

60. Περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἔργου του, βλ. εἰσαγωγὴν ἐκδόσεως Duda καὶ P. Wittek, *Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of Dobruja,* ἐν Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 14/3 (1952), σελ. 642-3. Πρβλ. καὶ Encyclopédie de l'Islam, 2 (1927), σελ. 291 καὶ Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, σελ. 94-95.

61. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 18 ὑποσ. 50, τὴν ὅλως διάφορον στάσιν τῆς Τραπεζοῦντος ἔναντι τῶν Σελτζούκων Τούρκων κατὰ τὴν ἐναντίον τῆς Χερσῶνος ἐπίθεσιν.

62. Ὁ A. Jakubovskij, *Ibn - Bibi*, σελ. 75, τείνει νὰ ταυτίσῃ τὸ τέμενος τοῦτο πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ V. D. Smirnov *(Archeologičeskaja ekskursija v Krym letom 1886 g.*, ἐν Zapiski Vostoč. Otdelen. Russk. Archeol. Obščestva, I, σελ. 277), περιγραφεῖσαν ἀρμενο - καθολικὴν ἐκκλησίαν, κτήριον τύπου σελτζουκικοῦ, εὑρισκόμενον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους.

63. Βλ. τὸ ὅλον ἐπεισόδιον ἐν Ibn - Bibi, ἔκδ. Duda, σελ. 130 - 139 = ἔκδ. Jakubovskij, σελ. 33-58. Πρβλ. καὶ τὴν ὑπὸ ἀνωνύμου τουρκικῆς πηγῆς μαρτυρίαν ὅτι ὁ Σουλτάνος *« μετέφερε τὸν στρατόν του ἐκ Σινώπης διὰ τῆς Μαύρης Θαλάσσης καὶ κατέλαβε τὸ Φρούριον Sugdag εἰς τὴν χώραν τῶν Dešti - Kipčak »*: παρὰ V. Smirnov, *Krymskoe Chanstvo*, σελ. 10.

64. Συμπλήρωσις εἰς τὸ τουρκικὸν κείμενον τοῦ *Selžuknamé* τοῦ Ibn - Bibi: βλ. Jakubovskij, *Ibn - Bibi*, σελ. 59.

Kai-Qubâdh (1219 - 1236) καὶ πρὸ μιᾶς ἐκ τῶν δύο ταταρικῶν ἐπιδρομῶν, αἱ ὁποῖαι συνέβησαν κατὰ τὰ ἔτη 1223 καὶ 1237[65]. Ὁ M. Hautsma δέχεται ὡς πιθανὸν τὸ ἔτος 1227[66], ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως δὲ ταύτης τάσσονται καὶ οἱ P. Meljoranskij[67], G. Bratianu[68] καὶ V. Vasiljevskij[69]. Ὁ τελευταῖος μάλιστα θεωρεῖ τὴν ἐναντίον τῆς Σουγδαίας τουρκικὴν ἐκστρατείαν ὡς « ἐπεισόδιον τοῦ μεγάλου πολέμου τοῦ Σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου κατὰ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος »[70]· τοῦτο ὅμως ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐκστρατείας κατὰ τὸ ἔτος 1227, καθ' ὅσον ὁ πόλεμος μεταξὺ τῶν Σελτζούκων τοῦ Ἰκονίου καὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ἐγένετο περὶ τὸ ἔτος 1222 - 3, ἔκτοτε δέ, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ κειμένου περὶ τῶν « Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Εὐγενίου »[71], ὁ Σουλτάνος Kai-Qubâdh ἔμεινε πιστὸς εἰς τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης καὶ ἐσεβάσθη τὴν εἰρήνην. Κατὰ τὸν A. Jakubovskij ἐξ ἄλλου, ἡ ἐπίθεσις τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Σουγδαίας πρέπει νὰ χρονολογηθῇ πρὸ τῆς πρώτης ταταρικῆς ἐπιδρομῆς τοῦ 1223, ἤτοι κατὰ τὸ ἔτος 1221 ἢ 1222[72], ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως δὲ ταύτης τάσσονται καὶ οἱ A. Jakobson[73] καὶ S. Sekirinskij[74]. Μεταξὺ ἄλλων ὁ A. Jakubovskij παρατηρεῖ ὅτι ἡ θέσις τοῦ ἐπεισοδίου εἰς τὴν ὅλην ἀφήγησιν τοῦ Ibn-Bibi συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς τοιαύτης χρονολογήσεως[75]. Προσθέτομεν ὑπὲρ αὐτῆς ὅτι ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Πέρσου ἱστορικοῦ ἡ Σουγδαία ἐμφανίζει τοιαύτην εἰκόνα εὐημερίας καὶ στρατιωτικῆς ἰσχύος, ὁποία θὰ ἦτο ἀδύνατος μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Τατάρων[76]. Ὡσαύτως παρατηροῦμεν ὅτι ἡ φράσις *« μέχρι τῆς ταταρικῆς ἀναταραχῆς »* ὑποδηλοῖ μᾶλλον τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τῶν Τατάρων, ἡ ὁποία ἐσήμανε τὴν ἀπαρχὴν μεγάλων διὰ τὴν Εὐρώπην περιπετειῶν, παρὰ τὴν ἐπανάληψιν ἤδη ἀρξαμένων ταταρικῶν ἐπιδρομῶν.

65. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 24 καὶ 26.

66. M. Th. Hautsma, *Über eine türkische Chronik zur Geschichte der Selguquen Klein-asiens*, ἐν Actes du XVI Congrès International des Orientalistes, σελ. 381.

67. P. Meljoranskij, *Selžuk - name, kak istočnik dlja istorii Vizantii v XII i XIII vekach*, Vizantijskij Vremennik, 1 (1894), σελ. 640.

68. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 203.

69. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXVI. Μετὰ τὴν πρώτην καὶ πρὸ τῆς δευτέρας ταταρικῆς ἐπιδρομῆς τοποθετεῖ τὴν ἐκστρατείαν καὶ ὁ W. Barthold, ἐν Encyclopédie de l'Islam, 4 (1934), σελ. 526, λ. *Soghdaq*.

70. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXVI.

71. Βλ. A. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae Imperii Trapezuntini*, σελ. 131.

72. Jakubovskij, *Ibn - Bibi*, σελ. 60 - 61.

73. Jakobson, *Chersones*, σελ. 28 - 30· ὁ συγγραφεὺς συνάπτει ὅμως τὴν κατὰ τῆς Σουγδαίας ἐπίθεσιν πρὸς τὰς ἐχθρικὰς ἐνεργείας τοῦ ἄρχοντος τῆς Σινώπης κατὰ τῶν Χερσωνιτῶν (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 18 ὑποσ. 50).

74. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 17.

75. Jakubovskij, *Ibn - Bibi*, σελ. 60. Πράγματι εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Ibn - Bibi τὸ γεγονὸς ἀναφέρεται α) μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν τοῦ Ἰκονίου καὶ τῆς Σεβαστείας, ἔργον τὸ ὁποῖον ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος Ἑγείρας 618 (= Φεβρουάριος 1221 κέ.), καὶ β) μετὰ τὴν παρὰ τοῦ Χαλίφου ἀποστολὴν πρεσβείας πρὸς τὸν Σουλτάνον, διὰ τῆς ὁποίας ζητεῖ τὴν βοήθειαν τῶν Τούρκων τοῦ Ἰκονίου κατὰ τῶν Τατάρων, — γεγονὸς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ χρονολογηθῇ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1221. Διὰ τὸ κείμενον τοῦ Ibn - Bibi, βλ. ἔκδ. Duda, σελ. 110 κέ.

76. Βλ. κατωτέρω, σελ. 24, τὴν ἐναντίον τῆς Σουγδαίας ἐπίθεσιν τῶν Τατάρων τοῦ ἔτους 1223, ἡ ὁποία ἔσχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν κατοίκων.

Ἑπομένως, εἰς τὰς παραμονὰς τῶν ταταρικῶν ἐπιδρομῶν, ἡ Σουγδαία, πόλις ὑποτελὴς εἰς τοὺς Κουμάνους, ὑπέστη τὴν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων διὰ λόγους καθαρῶς ἐμπορικούς. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Σελτζούκων, ἡ πόλις ἐπανεῦρε τὴν προτέραν ζωήν της. Ἡ εἰρήνη ὅμως δὲν θὰ διαρκέσῃ ἐπὶ πολύ : ἡ ἐμφάνισις τῶν Τατάρων θὰ ἀναστατώσῃ ἐκ νέου τὴν περιοχήν, θὰ καταλύσῃ τὴν παλαιὰν κατάστασιν καὶ ἰσορροπίαν δυνάμεων καὶ θὰ δημιουργήσῃ νέαν τάξιν πραγμάτων καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΕΠΙΔΡΟΜΑΙ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΑΤΑΡΩΝ ΕΙΣ ΝΟΤΙΟΝ ΡΩΣΙΑΝ ΚΑΙ ΤΑΥΡΙΚΗΝ (1223 - 1253)

Τατάρους[1] καλοῦμεν τὸν τουρκόφωνον λαόν, ὁ ὁποῖος ἀπηρτίσθη ἐπὶ Gengis-Khan, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἐκ μογγολικῶν καὶ τουρκικῶν φύλων, τῇ προσθήκῃ στοιχείων παλαιοτουρκικῶν καὶ φιννικῶν[2] καὶ ὁ ὁποῖος ἐπέδραμεν ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ ἐπὶ δύο καὶ πλέον αἰῶνας ὑπῆρξεν ἡ ἄρχουσα δύναμις τῶν νοτίων περιοχῶν τῆς νῦν Ρωσίας. Οἱ Τάταροι ἐκλήθησαν οὕτως ἐκ τῆς λέξεως Tata[3] ἢ Dada[4], ὀνόματος μιᾶς τῶν μογγολικῶν φύλων.

Οἱ Μογγόλοι, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχικὴ κοιτὶς εὑρίσκετο εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἀσίαν, ἦσαν διῃρημένοι εἰς ἀνεξάρτητα κρατίδια, ἅπαντα ὑπαγόμενα ὑπὸ τὸν Μέγαν Χαγάνον. Τὰς κατακτητικὰς ἐπιχειρήσεις των ἐναντίον τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης ἤρξαντο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Gengis-Khan, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου σημαίνει *ἰσχυρὸς ἡγεμών*. Οὗτος ἦτο υἱὸς φυλάρχου, φόρου ὑποτελοῦς εἰς τὸν Μέγαν Χαγάνον. Διαδεχθεὶς τὸν πατέρα του συνήνωσε, κατόπιν ἀλλεπαλλήλων πολέμων καὶ συγκρούσεων, τὰ μογγολικὰ καὶ τουρκικὰ φῦλα καὶ ἀνεκηρύχθη ἡγεμὼν αὐτῶν. Ἀποκτήσας οὕτω τεραστίαν ἰσχὺν ἐβάδισε πρὸς κατάκτησιν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης. Τῷ 1215 εἰσέβαλεν εἰς τὴν Βόρειον Κίναν καὶ κατέλαβε τὸ Πεκῖνον. Τρία ἔτη βραδύτερον ἐπὶ κεφαλῆς τεραστίων δυνάμεων διέτρεξε τὴν Ν. Ἀσίαν, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὑπέταξε τὴν Βουχάραν (1219) καὶ τὴν Σαμαρκάνδην (1220)[5].

Ἀφοῦ οὕτως ἡδραίωσαν τὴν ἰσχύν των ἐν Ἀσίᾳ, οἱ Μογγόλοι ἐτράπησαν πρὸς τὴν Εὐρώπην ἀκολουθοῦντες τὴν συνήθη ὁδὸν τῶν ἐπιδρομέων. Διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Μογγόλων, λέγει ὁ W. Heyd, «δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐπιστρέφομεν εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν μεγάλων ἐπιδρομῶν»[6]. Τῷ 1222, δύο στρατηγοὶ τοῦ Gengis-Khan, ὁ Djébé καὶ ὁ Sübötaï, εἰσέβαλον εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ τῶν Πυλῶν τῶν Οὐραλίων, διέβησαν τὸν Καύκασον, κατέστρεψαν πόλεις καὶ χωρία, ὑπέταξαν τοὺς Ἀλανοὺς καὶ ἐνίκησαν τοὺς Κουμάνους[7]. Ὁ Χαγάνος τῶν Κουμάνων, ὡς μαρτυρεῖ Ρωσικὸν Χρονικόν, ἀπέστειλεν εἰς τὸν

1. Αἱ πηγαὶ χρησιμοποιοῦν ἀδιακρίτως τὸ ὄνομα *Τάταροι* ἢ *Μογγόλοι* (ὑπὸ διαφόρους τύπους: βλ. σχετικῶς Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 301, λ. *Τάταροι* καὶ σελ. 193, λ. *Μουγούλιοι* καὶ τ. Α', σελ. 102 κέ.), καίτοι πρόκειται περὶ διακεκριμένων κλάδων τῆς αὐτῆς φυλῆς: περὶ τούτων, βλ. ἐν ἐκτάσει E. Pittard, *Les races et l'histoire*, Παρίσιοι 1932, σελ. 459 κέ. καὶ Ch. Verlinden, *La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle*, ἐν «Studi in onore di Gino Luzzatto», τ. Β', Μιλᾶνον 1950, σελ. 16 - 17. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην χρησιμοποιοῦμεν τὸ ὄνομα Τάταροι ὁσάκις πρόκειται περὶ τῶν Τατάρων τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς καὶ τὸ γενικὸν ὄνομα Μογγόλοι διὰ τὰ λοιπὰ ὁμόφυλα Κράτη.

2. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 11 ὑποσ. 1.

3. Πρβλ. G. Welter, *Histoire de la Russie des origines à nos jours*, σελ. 37.

4. Πρβλ. Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 42 (1956), σελ. 3.

5. Βλ. C. Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ Joel Carmichael - Moshe Pelmann, γ' ἔκδ., Λονδῖνον 1952, σελ. 245 - 7. Πρβλ. καὶ W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, σελ. 118, 119.

6. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 64.

7. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 12. Πρβλ. C. Brockelmann, *ἔ. ἀ.*, σελ. 247 κέ.

Mstislav, ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου, τὸ ἀκόλουθον μήνυμα: «Ἐὰν δὲν ἔλθετε εἰς βοήθειάν μας, ἡμεῖς μὲν τώρα θὰ ἀφανισθῶμεν, σεῖς δὲ συντόμως θὰ καταστραφῆτε»[8]. Οἱ Ρῶσοι ἡγεμόνες ἀπεφάσισαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἡνωμένοι τοὺς ἐπιδρομεῖς εἰς τὰς κουμανικὰς στέππας. Ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη ἔλαβε χώραν τὴν 16 Ἰουνίου 1223[9] παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Κάλκα, μικροῦ παραποτάμου ἐκβάλλοντος εἰς τὴν Μαιῶτιν λίμνην. Κατὰ τὴν μάχην οἱ Ρῶσοι ἡττήθησαν κατὰ κράτος, πολλοὶ δὲ τούτων ἐξεπατρίσθησαν[10]. Οἱ Τάταροι, ἀφοῦ κατεδίωξαν τὸν ἐχθρὸν μέχρι τοῦ Δνειπέρου, ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ἀσίαν.

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην ἐμφάνισίν των, καὶ ἤδη πρὸ τῆς μάχης τοῦ Κάλκα, οἱ Τάταροι ἐπέδραμον κατὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου. Παρασελίδιον σημείωμα τοῦ *Συναξαρίου* τῆς Σουγδαίας τῆς 27 Ἰανουαρίου 1223, ἀναφέρει ὅτι *«τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἦλθον οἱ πρῶτοι οἱ Τάταροι τοῦ ,ϛψλα' ἔτους»*[11]. Ἡ ἐπιδρομὴ ἔσχε καταστρεπτικὰ ἐπακόλουθα διὰ τὴν πόλιν. Ὡς μαρτυρεῖ ὁ Ἄραψ ἱστορικὸς Ibn-al-Athir[12], οἱ κάτοικοι τῆς Σουγδαίας διεσκορπίσθησαν, τινὲς τούτων κατέφυγον εἰς τὰ ὄρη — εἰς τὸ δυτικὸν δηλονότι τμῆμα τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, τὸ ὁποῖον δὲν ἐγνώρισε τὴν ταταρικὴν λαίλαπα[13] —, ἄλλοι δὲ κατηυθύνθησαν εἰς τὰς ἔναντι μικρασιατικὰς ἀκτάς, τὰς κατεχομένας ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων. Ἡ πόλις ἠρημώθη, τὸ ἐμπόριον αὐτῆς διεκόπη[14].

8. *Letopis' po Ipatskomu Spisku*, Πετρούπολις 1871, σελ. 495. Πρβλ. καὶ G. Welter, *ἔ. ἀ.*, σελ. 75.

9. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 13. Διὰ τὴν χρονολογίαν, *αὐτόθι* σελ. 13 ὑποσ. 11, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

10. Ibn-al-Athir, ἐν *Recueil*, σελ. 161-162 = ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 26-27 (μετὰ τὴν μάχην τοῦ Κάλκα πολλοὶ Ρῶσοι ἔμποροι μετέβησαν διὰ θαλάσσης εἰς χώρας μουσουλμανικάς, *αὐτόθι*, σελ. 27). *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, τ. Α' (1962), σελ. 504 κέ.

11. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 8 καὶ σχόλ. 8 (εἰς τὰ ἀναγραφόμενα ἐν τῇ μελέτῃ μας χωρία τοῦ *Συναξαρίου* ἀποκαθιστῶμεν τὴν ὀρθογραφίαν, πρὸς εὐχερεστέραν κατανόησιν τοῦ κειμένου). Τὴν ἐπιδρομὴν ἀναφέρουν ὡσαύτως καὶ ἀνατολικαὶ πηγαί: βλ. Ibn-al-Athir, ἐν *Recueil*, σελ. 160 = ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 26 καὶ Aboulféda, ἐν *Recueil*, σελ. 96, ὁ ὁποῖος ὅμως τοποθετεῖ τὸ γεγονὸς εἰς τὸ ἔτος 618 τῆς Ἐγείρας (= 1221-2 χριστιανικόν). Βλ. ἐπίσης Rachid-ed-din, παρὰ Vasiljevskij, *Surot*, σελ. CLXXII-CLXXIII.

12. Ibn-al-Athir, ἐν *Recueil*, σελ. 160 = ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 26.

13. Vasiliev, *Goths*, σελ. 162.

14. Ὁ F. Uspenskij, *Očerki iz istorii Trapezundskoj Imperii*, Leningrad 1929, σελ. 46 καὶ 48, ἀμφισβητεῖ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Ἄραβος ἱστορικοῦ, ἰδίᾳ δὲ τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς φυγῆς τῶν Σουγδαίων εἰς χώρας ἀνηκούσας εἰς τοὺς Τούρκους τοῦ Ἰκονίου. Κατ' αὐτὸν ἡ πληροφορία αὕτη ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μαρτυρίαν ἄλλων πηγῶν περὶ τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Τούρκου κυβερνήτου τῆς Σινώπης κατὰ τῆς Χερσῶνος καὶ περὶ τῆς ἐκστρατείας τῶν Σελτζούκων ἐναντίον τῆς Σουγδαίας (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 19 κέ.), δηλαδὴ πρὸς τὰς μαρτυρίας περὶ σχέσεων ἥκιστα φιλικῶν μεταξὺ τῶν Τούρκων τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῶν πόλεων τῆς Ταυρικῆς. Ἀντιθέτως ὅμως ὑποθέτομεν, ὅτι ἡ ἐν τῷ μεταξὺ συναφθεῖσα συνθήκη μεταξὺ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τοῦ Σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου (βλ. A. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, Πετρούπολις 1897, σελ. 117) καὶ κυρίως αἱ στεναὶ ἐμπορικαὶ σχέσεις τῆς Σουγδαίας μετὰ τῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας ἑρμηνεύουν, διατὶ οἱ Σουγδαῖοι ἔλαβον τὴν γνώριμον εἰς αὐτοὺς ὁδὸν καὶ κατέφυγον εἰς ἐδάφη τουρκικά. Πρβλ. καὶ τὴν πληροφορίαν τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ περὶ τῆς φυγῆς τῶν Ρώσων εἰς χώρας τουρκικάς (βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 11). Σημειωτέον ὅτι ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Ibn-al-Athir, δὲν δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς μεταγενεστέραν ταταρικὴν ἐπιδρομήν, καθ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἀπέθανε πρὸ τῆς νέας ἐμφανίσεως τῶν Τατάρων. Ἐξ ἄλλου κακῶς ὁ A. L. Jakobson, *Chersones*, σελ. 29, ἀναφέρει ὅτι Σουγδαῖοί τινες κατέφυγον εἰς τὴν Ρωσίαν: οὐδὲν περὶ τούτου μαρτυροῦν αἱ πηγαὶ (πρβλ. καὶ κριτικὴν E. Skržinskaja, ἐν Viz. Vrem., 6 (1953), σελ. 261).

Κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν ταύτην ἐναντίον τῆς Ταυρικῆς οἱ Τάταροι ἐπετέθησαν ὡσαύτως κατὰ τῆς γείτονος πόλεως τοῦ Βοσπόρου, ὡς συνάγεται ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἀλανίας Θεοδώρου[15]. Ὁ συγγραφεὺς σημειώνει ὅτι, κατὰ τὸ ταξίδιόν του διὰ τῆς Ταυρικῆς, *« ἐδείδου ὅ τε καιρὸς χειμῶνος ἄγων τὰ μέσα, καὶ τῶν Σκυθῶν ἡ κατὰ τοῦ Βοσπόρου τηνικαῦτα ὁρμὴ διεκώλυεν· εἰ καὶ ἡμεῖς ἐβιάζομεν τὴν ὁδόν, ἐξ οὗ διηλέγχωμεν ἄπρακτοι. Τὶς ἂν εἴποι τὰ σκυθικά ; Τὶς θρηνήσει ἅ τε ἴδοιμεν, ἅ τε πάθοιμεν; »*[16]. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐνταῦθα ὁ συγγραφεὺς ὑπαινίσσεται ἐπιδρομὴν τῶν Τατάρων, τοὺς ὁποίους ἀρχαΐζων ἀποκαλεῖ *Σκύθας*[17]. Ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ ἐγράφη μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ ἐπισκόπου Ἀλανίας Θεοδώρου εἰς τὴν ἕδραν του, κατόπιν πολυμήνου ταξιδίου χρονολογουμένου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1223, τὸ δὲ περιεχόμενον αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς γεγονότα ἐπισυμβάντα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ταξιδίου τούτου — ἑπομένως κατὰ τὸν χειμῶνα[18] τοῦ 1223, ὅτε συνετελέσθη καὶ ἡ ἐναντίον τῆς Σουγδαίας ταταρικὴ ἐπιδρομή. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιστολὴ διασῴζει ἄγνωστον φάσιν τῆς πρώτης ἐπιδρομῆς τῶν Τατάρων. Δυστυχῶς τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς, ἀόριστον καὶ σκοτεινόν, δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀντλήσωμεν παρ' αὐτόπτου μάρτυρος τῶν γεγονότων περισσοτέρας πληροφορίας διὰ τὴν ἐξόχως κρίσιμον ταύτην ἐποχήν.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πρώτης ταταρικῆς ἐπιδρομῆς τὸ ἐμπόριον μετὰ τῆς χώρας τῶν Κουμάνων διεκόπη, ὡς μαρτυρεῖ καὶ πάλιν ὁ Ibn-al-Athir. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν ὅμως τῶν Τατάρων αἱ ὁδοὶ συντόμως ἀποκατεστάθησαν καὶ τὰ ἐμπορεύματα διεκομίζοντο ὡς καὶ πρότερον[19]. Ἡ πρώτη αὕτη ἐμφάνισις τῶν Τατάρων, παρὰ τὰς καταστροφάς, τὰς ὁποίας ἐπεσώρευσε, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς στρατιωτικὴ ἐπιχείρησις, ὡς ἁπλῆ ἐπιδρομή, δὲν ἔσχε δὲ ὡς ἐπακόλουθον μόνιμον ἐγκατάστασιν τῶν ἐπιτιθεμένων. Ἡ ἐπιδρομὴ ὅμως αὕτη ἦτο « προπαρασκευαστικὴ μεγαλυτέρων ἐπιχειρήσεων »[20] ἐναντίον τῆς Εὐρώπης.

Πράγματι, τῷ 1236 ὁ Bātū, ἀνεψιὸς τοῦ Μεγάλου Χαγάνου Ögödaï, καταστὰς ἀπόλυτος ἡγεμὼν τῶν Τατάρων, συνεκέντρωσεν εἰς τὰ Οὐράλια ὄρη στρατὸν 120.000 ἱπ-

15. Migne, *P.G.*, τ. 140, στ. 387 - 414 : *Θεοδώρου ἐπισκόπου Ἀλανίας λόγος ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τοὺς ἐνδημοῦντας τῶν ἐπισκόπων . . . ἢ Ἀλανικός ».* Περὶ τῆς ἐπιστολῆς, βλ. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, Μόναχον 1897, σελ. 157 καὶ Beck, *Kirche*, σελ. 689. — Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦ νῦν ὅτι ἐγράφη κατὰ τὸ ἔτος 1240 καὶ ὅτι ἀναφέρεται εἰς γεγονότα τοῦ ἔτους τούτου : πρβλ. Moravcsik, *Buzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 519. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ περιεχομένου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1223, βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου, *Ὁ Ἀλανικὸς τοῦ ἐπισκόπου Ἀλανίας Θεοδώρου καὶ ἡ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἀνάρρησις Γερμανοῦ τοῦ Β'*, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, 33 (1964), σελ. 270 - 278, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

16. Migne, *P. G.*, τ. 140, στ. 397.

17. *Σκύθας* ἀποκαλοῦν τοὺς Τατάρους καὶ ἄλλαι βυζαντιναὶ πηγαί (βλ. σχετικῶς Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 282). Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 161 - 162. Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν πολλάκις τὸ ἐθνικὸν τοῦτο ὄνομα διὰ νὰ δηλώσουν τοὺς ἑκάστοτε ἐπιδρομεῖς ἢ τοὺς ἐγκαθισταμένους λαοὺς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἄλλοτε Σκυθίας. Σημειωτέον ὅτι ὁ V. Vasiljevskij, *Suroẑ*, σελ. CLVIII, καὶ ὁ Gy. Moravcsik, *ἔ. ἀ.*, τ. Α', σελ. 519, δὲν ταυτίζουν μὲν τὴν ἐν τῷ «Ἀλανικῷ» ὑπαινισσομένην ἐπιδρομὴν πρὸς τὴν ταταρικὴν ἐπίθεσιν τοῦ 1223, ταυτίζουν ὅμως τοὺς ἀναφερομένους Σκύθας πρὸς τοὺς Τατάρους.

18. Πρβλ. ἐν Migne, *P. G.*, τ. 140, στ. 397 : *« ὅ τε καιρὸς χειμῶνος ἄγων τὰ μέσα ».*

19. Ἔκδ. Tiesenhausen, τ. Α', σελ. 28.

20. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 14.

πέων καὶ προητοίμασε μεγάλην ἐκστρατείαν πρὸς κατάκτησιν τῆς Εὐρώπης. Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1237 ἐνίκησε τοὺς Βουλγάρους τοῦ Βόλγα καὶ κατέλαβε τὴν πρωτεύουσαν αὐτῶν. Κατέλαβε καὶ ἐπυρπόλησε πόλεις ρωσικάς, ἐξεπολιόρκησε τὴν Μόσχαν καὶ τὸ Vladimir (Φεβρουάριος 1238), ἀκολούθως δὲ ἐστράφη πρὸς Νότον, ὑπέταξε τοὺς Κουμάνους καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὰς μεταξὺ τοῦ Βόλγα καὶ τοῦ Τανάιδος στέππας[21]. Ἐν συνεχείᾳ ἐστράφη πρὸς Δυσμὰς καὶ ἐπολιόρκησε τὸ Κίεβον. Ἡ ἀρχαία καὶ ἱερὰ πόλις τῶν Ρώσων, παρὰ τὴν ἰσχυρὰν ἀντίστασιν, ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν Τατάρων τὴν 6 Δεκεμβρίου 1240. Οἱ νικηταὶ συνεχίζοντες τὴν προέλασίν των πρὸς Δυσμὰς ἔφθασαν μέχρις αὐτῆς τῆς Ἀδριατικῆς. Ὁ θάνατος ὅμως τοῦ Ögödaï (11 Δεκεμβρίου 1241) ἔσωσε τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὴν ταταρικὴν κατάκτησιν, διότι ὁ Bātū ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Μογγολίαν διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ νέου Μεγάλου Χαγάνου[22].

Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην ἐπιδρομὴν των ἐναντίον τῆς Εὐρώπης, οἱ Τάταροι ἔφθασαν μέχρι τῆς Μαιώτιδος λίμνης καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἠπείλησαν καὶ πάλιν τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς Ταυρικῆς. Εἰς παρασελίδιον σημείωμα τοῦ *Συναξαρίου* τῆς Σουγδαίας, τῆς 26 Δεκεμβρίου 1238, ἀναφέρεται ὅτι *« τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἦλθον οἱ Τάταροι οἱ δεύτεροι τοῦ ,ϛψμζ' ἔτους »*[23]. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ ρητὴ μαρτυρία περὶ τῆς δευτέρας ταύτης ἐπιδρομῆς τῶν Τατάρων ἐναντίον τῆς Σουγδαίας καὶ ἐν γένει ἐναντίον τῆς Ταυρικῆς καὶ οὕτως ἀγνοοῦμεν τὰς λεπτομερείας, τὴν ἔκτασιν καὶ τὰς συνεπείας της.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, οἱ Τάταροι ἠναγκάσθησαν τῷ 1242 νὰ ἐπιστρέψουν εἰς Μογγολίαν. Δὲν νομίζομεν ὅτι κατὰ τὴν ἐπιστροφήν των ἐπέδραμον ἐκ νέου κατὰ τῆς Σουγδαίας, ὡς φρονεῖ ὁ A. L. Jakobson[24], βασιζόμενος εἰς σχετικὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰταλοῦ Marino Sanudo Torcello, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τὸ ἔτος 1242 σημειώνει ὅτι οἱ "*Tatari vastant Russiam, Gazariam, Sugdaniam*"[25]. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ γενικὴ αὕτη πληροφορία ἀναφέρεται εἰς τὴν ὅλην ταταρικὴν ἐπιδρομὴν τῶν ἐτῶν 1238 - 1242 καὶ οὐχὶ ἀποκλειστικῶς εἰς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἔτους 1242.

Παρὰ ταῦτα ἡ Σουγδαία, καὶ μετὰ τὴν δευτέραν ταταρικὴν ἐπιδρομήν, ὑπέστη τὰς ἐχθρικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Τατάρων. Τοῦτο συνάγεται ἐκ παρασελιδίου σημειώσεως τοῦ *Συναξαρίου* τοῦ ἔτους 1249, ὅπου παραδίδεται ὅτι *« ἐξηκαθαρίσθη [ἀπὸ τῶν] Ταταρίων τὸ ἅπαν γένος ἀνθρώπων ἔξω [ἀπὸ] τὸ ἄστυ καὶ ἠρίθμησεν σεβαστὸς τὸν λαὸν καὶ ηὑρέθη χιλιάδας η' καὶ τριακόσια ... καὶ ἑορτάζεται πανηγυρικῶς »*[26]. Ἡ σπουδαιοτάτη αὕτη ἐνθύμησις δύναται διττῶς νὰ ἑρμηνευθῇ : πιθανῶς δηλαδὴ σημαίνει ὅτι οἱ Τάταροι ἐνήργησαν νέαν ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς περιοχῆς ταύτης καὶ κατέσφαξαν *(ἐξεκαθάρισαν)* ὅλους ὅσοι εὑρίσκοντο ἔξω τῆς πόλεως, εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν, διεσώθη δὲ μόνον ὁ πληθυσμός, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ κάστρου. Εἶναι ὅμως ἔτι πιθανώτερον νὰ σημαίνῃ ὅτι οἱ Σουγδαῖοι κατώρθωσαν, κατόπιν συμφωνίας μετὰ τῶν Τατάρων

21. *Αὐτόθι*, σελ. 15 - 19.

22. *Αὐτόθι*, σελ. 20 - 23. Πρβλ. καὶ G. Welter, *ἔ.ἀ.*, σελ. 73 - 74, καὶ Brockelmann, *ἔ. ἀ.*, σελ. 249.

23. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 10.

24. Jakobson, *Chersones*, σελ. 33α.

25. Marindo Sanudo Torcello, *Liber secretorum fidelium Crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione*, III, 11, 16, ἔκδ. Bongars, *Gesta Dei per Francos*, τ. Β', Ἀννόβερον 1611, σελ. 217. Πρβλ. καὶ Vasiliev, *Goths*, σελ. 163.

26. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 12.

κατακτητῶν, νὰ ἀπομακρύνουν τούτους ἀπὸ τῆς πόλεως (διὰ τοῦτο *ἐξηκαθαρίσθη ἀπὸ τῶν Ταταρίων τὸ ἅπαν γένος ἀνθρώπων*), ὑπὸ τὸν ὅρον βεβαίως ὅτι θὰ κατέβαλλον ἐτήσιον φόρον ὑποτελείας εἰς αὐτούς. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς ὁ ἄρχων τῆς πόλεως, ὁ σεβαστός, ἐνήργησεν ἀπογραφὴν τῶν κατοίκων[27]. Ἡ δευτέρα αὕτη ὑπόθεσις ἐξηγεῖ ἐπίσης, διατί οἱ Σουγδαῖοι « ἑώρτασαν πανηγυρικῶς » τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Τατάρων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ συνέβαινεν, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ συνήθους ἐπιδρομῆς, ἡ ὁποία εἶχε στοιχίσει τὴν ζωὴν πλήθους κατοίκων τῆς ὑπαίθρου. Ἐξ ἄλλου οἱ Τάταροι, κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, δὲν ἐμφανίζονται πλέον ὡς ἐπιδρομεῖς ἀλλ' ὡς μονίμως ἐγκατεστημένοι κατακτηταί[28].

Πράγματι μετὰ τὴν δευτέραν ἐπιδρομὴν των ἐναντίον τῆς Εὐρώπης, οἱ Τάταροι ἔθεσαν τὰς βάσεις τοῦ Κράτους των, τοῦ *Χαγανάτου τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς*[29]. Ὁ πυρὴν τούτου εὑρίσκετο εἰς τὴν περὶ τὸν Βόλγαν στέππαν, δηλαδὴ βορείως καὶ ἀνατολικῶς τῆς Μαύρης Θαλάσσης. Ἡ περὶ τὸν Δνείπερον χώρα, ἡ βορειοδυτικῶς τοῦ Εὐξείνου Πόντου ρωσικὴ περιοχή, ἡ Ταυρικὴ καὶ ὁ Καύκασος προσηρτήθησαν σὺν τῷ χρόνῳ[30]. Πρωτεύουσα τοῦ Ταταρικοῦ Κράτους ἦτο τὸ Saraj, τὸ ὁποῖον ἔκτισεν ὁ Bātū εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Βόλγα. Ὁ Bātū, πρῶτος ἡγεμὼν τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς[31], ἀπέβλεψεν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἑδραίωσιν τοῦ νεοσυστάτου κράτους του. Οὕτω πρὸς προστασίαν τοῦ νοτίου συνόρου ἐφρόντισε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸν ἐπὶ τοῦ Καυκάσου ἔλεγχον, ἀπῄτησε δὲ τὴν καταβολὴν φόρου παρὰ τῶν ὑποτελῶν χωρῶν[32]. Ὅτε ἀπέθανε, τῷ 1255, τὸ Χαγανᾶτον τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς ἦτο κράτος ἰσχυρὸν καὶ καλῶς ὠργανωμένον[33].

Δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστὸν πότε ἀκριβῶς ἡ Σουγδαία μετὰ τοῦ λοιποῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου ἐγένετο φόρου ὑποτελὴς εἰς τὸ Κράτος τῶν Τατάρων[34]. Ὑποθέτομεν, ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης μαρτυρίας τοῦ *Συναξαρίου*, ὅτι τὸ

27. Περὶ τοῦ σεβαστοῦ καὶ περὶ τῆς ἀπογραφῆς τῶν κατοίκων, βλ. κατωτέρω, κεφ. « Δημογραφικὴ καὶ ἐθνολογικὴ κατάστασις » καὶ « Τοπικὴ διοίκησις. Αὐτοδιοίκησις, Σεβαστοί ».

28. Ὁ V. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXI - CLXXVII, συνάπτει τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ 1239 πρὸς τὴν « ἐκκαθάρισιν » τοῦ 1249 (βλ. ὡσαύτως Vasiliev, *Goths*, σελ. 163) καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐκκαθάρισις αὕτη « συνετελέσθη διὰ τῆς ἐξεγέρσεως τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας τοῦ Ἕλληνος Αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος », τοῦ ὁποίου οἱ ἐν Σουγδαίᾳ ἀντιπρόσωποι ἔφερον τὸν τίτλον τοῦ σεβαστοῦ. Ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς πιστεύει ἐπίσης (*Surož*, σελ. CLXXVIII) ὅτι « ἡ ἐξέγερσις τῆς ἐν Σουγδαίᾳ νομίμου ἀρχῆς τοῦ Ἕλληνος Αὐτοκράτορος οὐδόλως διέκοψε τὰς σχέσεις ὑποτελείας πρὸς τοὺς Τατάρους », καθ' ὅσον καὶ αὐτὴ ἡ Τραπεζοῦς ἦτο ἤδη ἀπὸ τοῦ 1244 φόρου ὑποτελὴς εἰς αὐτούς. Ἡ ὅλη ὅμως θεωρία τοῦ Ρώσσου ἱστορικοῦ περὶ τῆς κυριαρχίας τῆς Τραπεζοῦντος ἐπὶ τῆς περιοχῆς τῆς Σουγδαίας, δὲν ἐπιβεβαιοῦται, ὡς ἤδη ἐλέχθη (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 19), ὑπὸ τῶν πηγῶν. Ἐξ ἄλλου ὁ S. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 21, ἀποδίδει τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Τατάρων εἰς λαϊκὴν ἐξέγερσιν.

29. Τὸ Χαγανᾶτον τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς καλεῖται συνήθως ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν *Χαγανᾶτον τοῦ Kipchak*, διότι διεδέχθη τοὺς Κουμάνους (Kirpchaks) καὶ ἐξετείνετο εἰς τὰς κουμανικὰς στέππας.

30. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 26.

31. Περὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς, βλ. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 453 - 4 καὶ συνημμένους πίνακας.

32. *Αὐτόθι*, σελ. 26 καὶ σελ. 29-32.

33. *Αὐτόθι*, σελ. 32. Πρβλ. καὶ W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, σελ. 129-130.

34. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὁ V. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXVIII, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Σουγδαῖοι ἦσαν ἤδη πρὸ τοῦ 1249 φόρου ὑποτελεῖς εἰς τοὺς Τατάρους, ἡ δὲ « ἐκκαθάρισις » τοῦ 1249 δὲν διέκοψε τὴν ὑποχρέωσιν καταβολῆς φόρου εἰς αὐτούς.

γεγονὸς πρέπει νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὸ ἔτος 1249, ὁπωσδήποτε δὲ πρὸ τοῦ 1253, διότι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ὡς ρητῶς ἀναφέρει ὁ Γουλιέλμος de Rubruquis, οἱ ἄρχοντες *(capitanei)* τῆς Σουγδαίας εἶχον μεταβῆ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Bātū διὰ τὴν καταβολὴν τοῦ ἐτησίου φόρου[35]. Ὁ Φραγκισκανὸς μοναχὸς σημειώνει ἐπίσης, ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς τῆς πόλεως εἶχε π α λ α ι ό τ ε ρ ο ν ἐπισκεφθῆ τὸν Sartaq[36], υἱὸν τοῦ Bātū. Ὑποθέτομεν ὅτι οἱ λόγοι τῆς μεταβάσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σουγδαίας εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Τατάρου ἡγεμόνος ἦσαν πολιτικοὶ καὶ οὐχὶ θρησκευτικοὶ καὶ ὅτι τὸ γεγονὸς πρέπει νὰ συναφθῇ πρὸς τὰ συμβάντα τοῦ ἔτους 1249, ὁπότε καθωρίσθη ἡ μορφὴ καὶ οἱ ὅροι ἐξαρτήσεως τῆς Σουγδαίας ἀπὸ τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς[37]. Ἡ ἐξάρτησις αὕτη περιωρίζετο εἰς τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων καὶ δὲν συνεπήγετο ἐπέμβασιν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν τῆς πόλεως, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μελέτης τῆς αὐτοδιοικήσεως τῆς Σουγδαίας[38].

Τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΓ' αἰ. ἐμφανίζεται ὡς ἡ περίοδος ἑδραιώσεως τῆς ταταρικῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς. Ἡ κυριαρχία αὕτη περιωρίζετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς χερσονήσου[39]· τὸ δυτικὸν τμῆμα αὐτῆς παρέμεινεν ἐκτὸς τῶν ταταρικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ κατακτήσεων[40] : ἡ Χερσών, ἡ Mangup, τὸ Eski - Kermen, αἱ Φοῦλλαι, πόλεις καὶ *κάστρα* καλῶς ὠχυρωμένα, ἀπετέλουν ἴδιον κλειστὸν κόσμον κεχωρισμένον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος[41]. Διὰ τοῦτο δὲν ὑπέστησαν τὴν ταταρικὴν λαίλαπα.

Ὁ Τάταρος διοικητὴς τῆς περιοχῆς ἥδρευεν ἐν Solchat[42], 36 χλμ. ΒΑ. τῆς Σουγδαίας. Ἡ πόλις αὕτη, ἡ ἄλλως κληθεῖσα Eski - Krym ἢ Staryj - Krym (= Παλαιὰ Κριμαία), ἱδρύθη περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰ. Ἕνεκα τῆς σημασίας της ὡς ἕδρας τῆς ταταρικῆς διοικήσεως καὶ ἐπειδὴ εὑρίσκετο ἐπὶ τῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ πρὸς τὸ Saraj καὶ τὰς στέππας τῆς Ρωσίας ἔλαβεν ἐνωρίτατα τεραστίαν ἄνθησιν.

Ἡ ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς κυριαρχία τῶν Τατάρων ἐξεδηλοῦτο τότε διὰ τῆς εἰσπράξεως φόρου ὑποτελείας, ἄνευ ἐπεμβάσεως εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν τῶν πόλεων. Ἡ προσάρτησις εἰς τὸ Χαγανᾶτον τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς δὲν ἔσχε δυσμενῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τῆς περιοχῆς· ἀντιθέτως δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν, ὅτι ἐδημιούργησεν εὐμενεῖς προϋποθέσεις διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξίν της.

35. R u b r u q u i s, *Itinerarium*, σελ. 146.

36. *Αὐτόθι*, σελ. 146.

37. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 26 κέ.

38. Βλ. κατωτέρω, κεφ. « Τοπικὴ διοίκησις. Αὐτοδιοίκησις, Σεβαστοί ».

39. J a k o b s o n, *Chersones*, σελ. 33α.

40. Ὁ A. V a s i l i e v, *Goths*, σελ. 163 - 164, ὑποστηρίζει ὅτι μέρος τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Ταυρικῆς, ὡς ἡ Γοτθία, ὑπέστη τὴν ἐπίθεσιν τῶν Τατάρων καὶ ὑπεχρεώθη νὰ πληρώνῃ φόρον εἰς αὐτούς. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως αὕτη δὲν τεκμηριοῦται.

41. J a k o b s o n, *Chersones*, σελ. 32β.

42. Βλ. σχετικῶς καὶ H e y d, *Commerce*, τ. Β', σελ. 158, S p u l e r, *Goldene Horde*, σελ. 314 - 315. Περὶ τοῦ Solchat βλ. A b o u l f é d a, *Géographie*, ἔκδ. Reinaud, τ. Β', σελ. 320.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Η ΙΔΡΥΣΙΣ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΤΑΥΡΙΚΗ ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ. Η ΣΟΥΓΔΑΙΑ ΚΥΡΙΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΥ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΕΩΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ (Β' ΗΜΙΣΥ ΙΓ' ΑΙ. - ΑΡΧΑΣ ΙΔ' ΑΙ.)

Διὰ τῆς ἐξαπλώσεως τῶν Μογγόλων εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τῆς ἐγκαταστάσεώς των εἰς τὴν Εὐρώπην, διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς μογγολικῆς κυριαρχίας ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου (1243) καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος (1244) καὶ τῆς δημιουργίας ἐν Νοτίῳ Ρωσίᾳ τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς, ἡ διακοπεῖσα πολιτικὴ ἑνότης τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ ἐκεῖθεν ὁδὸς πρὸς τὴν Ἀνατολὴν ἀποκατεστάθη. « Οἱ Μογγόλοι διὰ τῆς αὐστηρᾶς καὶ καλῶς ὠργανωμένης διοικήσεώς των ἐξησφάλιζον τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον διὰ τῶν ἀρχαίων ὁδῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας. Σουλτάνοι Σελτζουκίδαι τῆς Ἀνατολῆς καὶ αὐτοκράτορες τῆς Τραπεζοῦντος, βασιλίσκοι τοῦ Καυκάσου καὶ δυνάσται τῆς Κριμαίας ἔζων ἔκτοτε ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τῆς μεγάλης ταταρικῆς αὐτοκρατορίας »[1]. Οὕτως ἡ *Pax Mongolica*[2] ἐδημιούργησε τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου.

Αἱ Ἰταλικαὶ ἐμπορικαὶ πόλεις ἀντελήφθησαν ἐνωρίτατα τὰ μεγάλα οἰκονομικὰ ὀφέλη, τὰ ὁποῖα ἠδύνατο νὰ ἀποφέρῃ ἡ οὕτως ἀποκατασταθεῖσα ἑνότης τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. «Ἄλλοτε, λέγει ὁ G. Bratianu, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Σκυθῶν.... ἐπέβαλεν εἰς τὰς πρὸς Βορρᾶν τῆς Μαύρης Θαλάσσης στέππας τὴν κυριαρχίαν μιᾶς μεγάλης αὐτοκρατορίας νομάδων ἰρανικῆς καταγωγῆς. Οἱ Ἕλληνες ἐπωφελήθησαν εὐθὺς διὰ νὰ ἱδρύσουν τὰς ἀποικίας των καὶ τὸ ἐμπόριον ἀπεκόμισεν ἐκ τῆς νέας ταύτης καταστάσεως μεγάλα ὀφέλη. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐπανελήφθησαν τὸν ΙΓ' αἰῶνα μὲ ἄλλους λαοὺς καὶ ὑπὸ μορφὰς διαφόρους. Τὰς ἴλας τοῦ Djébé καὶ Sübötaï.... διεδέχθησαν οἱ ὀργανωταὶ τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς, οἱ ὁποῖοι μετέβαλον εἰς πρωτεύουσαν καὶ εἰς πόλιν ἐμπορικὴν τὸ στρατόπεδον τοῦ Τατάρου πολεμάρχου. Ἡ θέσις τῶν Ἑλλήνων κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τριῶν ἤδη αἰώνων προσήρχοντο εἰς τὴν ἀγορὰν τοῦ Βυζαντίου καὶ εἰς τοὺς ὁποίους οἱ Σταυροφόροι τοῦ 1204 ἤνοιξαν νέους ὁρίζοντας »[3].

Ἡ δημιουργία τῶν Ἰταλικῶν ἀποικιῶν τῆς Μαύρης Θαλάσσης ἔδωκε νέαν ὤθησιν εἰς τὸ ἐμπόριον τῆς περιοχῆς. Ἀκολούθως, ἡ πτῶσις τῶν τελευταίων χριστιανικῶν κτήσεων τῆς Συρίας (1291)[4] μετέφερε τὸ κέντρον τοῦ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου εἰς τοὺς λιμένας τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὅπου καταλήγουν αἱ μεγάλαι ὁδοὶ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας[5]. Οὕτως ἐκ συγκυρίας εὐνοϊκῶν περιστάσεων τὸ βόρειον

1. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 156. Πρβλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Vénitiens*, σελ. 31 καὶ F. Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σελ. 153.

2. R. S. Lopez, *L' extrême frontière du commerce de l' Europe Mediévale*, Le Moyen Âge, 69 (σειρὰ Δ', τόμ. 18), "volume jubilaire 1888-1963 ", σελ. 480.

3. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 40.

4. Heyd, *Commerce*, τ. Α', σελ. 445.

5. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 254. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Vénitiens*, σελ. 32. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, β' ἀγγλ. ἔκδ., Madison 1952, σελ. 615-6. Thiriet, *Romanie Vénitenne,* σελ. 153.

τμῆμα τῆς Μαύρης Θαλάσσης (τῆς *Mare Majus* ἢ *Mar Maggiore*, ὡς ὀνομάζουν ταύτην αἱ ἰταλικαὶ πηγαί) ἀπέβη τὸ κέντρον τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου.

Ἐκ τῶν Ἰταλικῶν ἐμπορικῶν πόλεων μόνη ἡ Βενετία εὑρίσκετο τότε εἰς θέσιν πλεονεκτικήν. Ἐνωρίτατα, ὑποστηριζομένη ὑπὸ τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶχεν ἱδρύσει ἐμπορεῖα εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἦτο τὸ τῆς Σουγδαίας[6]: ἤδη τῷ 1206, ἤτοι ὀλίγον μετὰ τὴν Ἅλωσιν τῆς Βασιλευούσης ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, ἀναφέρονται Βενετοὶ ἔμποροι ἐμπορευόμενοι διὰ τῆς Σουγδαίας[7], μεσοῦντος δὲ τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ Marco Polo ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἐν Σουγδαίᾳ ἐμπορίου τῶν Βενετῶν[8].

Ἀλλ' ἡ ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου ἐπήνεγκε καίριον πλῆγμα εἰς τὴν μόλις ἀρξαμένην ἐμπορικὴν δραστηριότητα τῆς Βενετίας. Ἤδη ὀλίγους μῆνας ἐνωρίτερον, διὰ τῆς Συνθήκης τοῦ Νυμφαίου τῆς 13 Μαρτίου 1261, παρεχωρεῖτο εἰς τὴν Γένουαν καὶ τὴν σύμμαχόν της Πίζαν ἡ ἀποκλειστικὴ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἐμπορίου τοῦ Εὐξείνου Πόντου[9]. «Ἡ Συνθήκη τοῦ Νυμφαίου, λέγει ὁ R. Lopez, ἐσήμανε τὸ τέλος τῆς ἡγεμονίας τῆς Βενετίας εἰς τὴν Μαύρην Θάλασσαν καὶ τὸ Αἰγαῖον καὶ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἡγεμονίας τῆς Γενούης[10]».

Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἡγεμονίας ταύτης καὶ διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν ἐμπορικῶν ὁδῶν, ἡ Γένουα εἶχεν ἀνάγκην ἐμπορικῶν σταθμῶν εἰς νευραλγικὰ σημεῖα, ἐν οἷς καὶ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ, ὅπου ἀπολήγουν μεγάλαι ὁδοὶ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης[11]. Ὁ Καφᾶς συνεκέντρου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὰ μεγαλύτερα πλεονεκτήματα[12]. Πότε ἀκριβῶς ἐγκατεστάθησαν οἱ Γενουᾶται εἰς τὴν πόλιν ταύτην δὲν παραδίδεται ὑπὸ τῶν πηγῶν[13]. Ὡς ἐκ τούτου, αἱ γνῶμαι τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν διῖ-

6. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 156. Bratianu, *Vénitiens*, σελ. 31. Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σελ. 100.

7. R. Morozzo della Rocca - A. Lomberdo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI - XIII*, τ. Β', Τουρῖνον 1940, σελ. 18-19, No 478, 479. Πρβλ. Cl. Cahen, *Le commerce anatolien au début du XIIIe siècle*, ἐν «Mélanges d'Histoire du Moyen Age, Louis Halphen», Παρίσιοι 1951, σελ. 97.

8. Βλ. *The Travels of Marco Polo*, ἔκδ. Latham, σελ. XII καὶ 2. Ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ S. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 24, ὁ τρόπος καθ' ὃν ὁ Marco Polo ὁμιλεῖ περὶ τῆς Σουγδαίας ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ πόλις ἦτο γνώριμος εἰς αὐτὸν καὶ τοὺς Βενετούς.

9. *Jus Graecoromanum*, col. V, nov. V, ἔκδ. Ζέπου, τ. Α', σελ. 491, στ. 23-28 (ὁ Εὔξεινος Πόντος καλεῖται ἐνταῦθα *Mare Majus*). Τῆς συνθήκης διεσώθη μόνον τὸ λατινικὸν κείμενον: *αὐτόθι*, σελ. 488-495. Τὸ ἀπολεσθὲν ἑλληνικὸν κείμενον ἦτο χρυσόβουλλον: πρβλ. *praesens privilegium aurea bulla imperii nostri munitum*. Βλ. ὡσαύτως C. Manfroni, *Le relazioni fra Genova, l' Impero Bizantino e i Turchi*, ἐν Atti della Società Ligure di Storia Patria, 28/3(1896), σελ. 791-809. Πρβλ. Dölger, *Regesten*, No 1890. Διὰ τὴν σημασίαν τῆς Συνθήκης, βλ. Heyd, *Commerce*, τ. Α', σελ. 428-430. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 81-83. Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σελ. 103-4. Elena Skržinskaja, *Genuezcy v Konstantinopole v XIV v.*, Viz. Vrem., 1 (1947), σελ. 224 κέ.

10. R. Lopez, *Genova marinaria nel duocento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Μιλᾶνον 1933, σελ. 4.

11. *Αὐτόθι*, σελ. 44-45.

12. Διὰ τὴν προνομιοῦχον ἀπὸ ἐμπορικῆς ἀπόψεως θέσιν τοῦ Καφᾶ, βλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 157-8 καὶ Πασπάτη, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, σελ. 234 κέ.

13. Ἡ πρώτη μνεία τοῦ Καφᾶ ὡς γενουατικῆς ἀποικίας ἀπαντᾷ μόλις τῷ 1289-90 εἰς τὰς πηγάς: βλ. γενουατικὰ ἔγγραφα τοῦ Καφᾶ ἐν G. Bratianu, *Actes des Notaires Génois de Péra et de Caffa*, πολλαχοῦ.

σταναι[14]. Τὸ πιθανώτερον πάντως εἶναι ὅτι ἡ γενουατικὴ ἀποικία τοῦ Καφᾶ ἱδρύθη τῷ 1266 ὑπὸ τὰς ἀκολούθους συνθήκας :

Ὁ Σουλτάνος τοῦ Ἰκονίου Izz ed-dîn Kaikaus II (1245-1261), ὁ Ἀζατίνης τῶν Βυζαντινῶν, ἐκθρονισθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Rukn ed-dîn Kilidj-Arslan, ἐζήτησεν ἄσυλον εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, παρὰ τῷ Μιχαὴλ Παλαιολόγῳ[15]. Ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἐδέχθη αὐτὸν εἰς τὴν ἐπικράτειάν του, συγχρόνως ὅμως ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις μετὰ τοῦ Χαγάνου τῶν Μογγόλων τῆς Περσίας. Πληροφορηθεὶς τὰς ἐνεργείας τοῦ αὐτοκράτορος καὶ *« ἐπεὶ τὸ ἐν ἐλπίσιν ἀπέγνωστο »* διὰ τὴν ἀποκατάστασίν του εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ἰκονίου τῇ βοηθείᾳ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Τατάρων τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς, ἐνίκησεν μετ' αὐτῶν τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα παρὰ τὴν Αἶνον (1264) καὶ κατέφυγεν εἰς τὸ Saraj, πλησίον τοῦ Χαγάνου Berké[16]. Ὁ Τάταρος ἡγεμὼν παρεχώρησεν εἰς αὐτὸν ὡς φέουδον τὰς ἐν τῇ Ταυρικῇ πόλεις Σουγδαίαν (Soldaja) καὶ Solchat[17]. Ἤδη ὅμως τῷ 1266, ὁ διάδοχος τοῦ Berké, Mangou-Timour, ἀπέσπασε τὴν περὶ τὴν Solchat περιοχὴν καὶ ἔδωκεν αὐτὴν εἰς τὸν Μογγόλον πρίγκιπα Ouran-Timour. Πιθανώτατα ὁ τελευταῖος οὗτος εἶναι ὁ « ἡγεμὼν τῶν Σκυθῶν » τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ[18], ὁ ὁποῖος παρεχώρησεν εἰς τοὺς Γενουάτας τμῆμα τῆς πόλεως Καφᾶ δι' ἐμπόριον κατὰ τὸ ἔτος 1266. Τοῦτο θεωρεῖται γενικῶς ὡς τὸ ἔτος τῆς ἐπισήμου ἱδρύσεως τῆς ἐν Καφᾷ γενουατικῆς ἀποικίας[19].

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς νέας ἀποικίας ὑπῆρξε ταχυτάτη : τῷ 1289 οἱ Γενουᾶται τοῦ Καφᾶ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀποστείλουν ἐνισχύσεις εἰς τὴν πολιορκουμένην ὑπὸ τῶν Τούρκων Τρίπολιν τῆς Συρίας[20]. Ἡ ἀποικία ἀπέβη σὺν τῷ χρόνῳ τὸ κέντρον τοῦ γενουατικοῦ ἐμπορίου τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὁ δὲ ἐν Καφᾷ ἑδρεύων Γενουάτης διοικητὴς (Consul) ἐκλήθη " *Caput et primordium dicte civitatis et totius maris majoris in imperio Gazarie* "[21].

Ἡ ἐν Καφᾷ ἐγκατάστασις ἐδημιούργησε διὰ τοὺς Γενουάτας τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν κυριαρχίαν τῶν θαλασσίων ὁδῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου. *« Ἐξ ὅτου τοῦ Εὐξείνου πελάγους ἐγκρατεῖς ἐγένοντο Γενουῖται βασιλέως δίδοντος, καὶ ἐν ἐλευθερίᾳ πάσῃ καὶ*

14. Βλ. σχετικῶς Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 200 καὶ Heyd, *Commerce*, σελ. 158 κέ.

15. Περὶ τῆς διαμάχης τῶν δύο ἀδελφῶν, βλ. *Encyclopédie de l'Islam*, 2 (1927), σελ. 677-8 καὶ 1066.

16. Παχυμέρης, τ. Α', σελ. 130-134, 174 καὶ 229-240. Γρηγορᾶς, τ. Α', σελ. 82-83, 99-101 καὶ 137. Βλ. ὡσαύτως Aboulféda, ἐν *Recueil*, σελ. 121, 153. Ὁ B. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 47-48, χρονολογεῖ τὴν παρὰ τὴν Αἶνον μάχην κατὰ τὸ θέρος-φθινόπωρον τοῦ 1264. Ἀντιθέτως ὁ Α. Σαμοθράκης, *Ὁ Σουλτᾶνος τοῦ Ἰκονίου Ἀζατῖνος καὶ ἡ πολιορκία τῆς Αἴνου ὑπὸ τῶν Βουλγάρων (1265)*, Ἀρχ. Θρακ. Λαογρ. Γλωσ. Θησ., 2 (1935-6), σελ. 47-55, χρονολογεῖ ταύτην εἰς τὸ ἔτος 1265.

17. Βλ. Ibn-Bibi, ἔκδ. Duda, σελ. 311, ἐν σελ. 282-285 τὸ ὅλον περὶ τοῦ Izz ed-dîn ἐπεισόδιον. Βλ. ἐπίσης P. Wittek, *Yazijioghlu Ali*..., κυρίως σελ. 648 (ὁ Yazijioghlu Ali, συγγραφεὺς τοῦ ΙΕ' αἰ., ἀντιγράφει τὸν Ibn-Bibi). Πρβλ. καὶ Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 162 καὶ Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 205.

18. Γρηγορᾶς, τ. Β', σελ. 684, στ. 15-18.

19. Βλ. σχετικῶς Bratianu, *ἔ.ἀ.*, σελ. 205-8, ὅπου ἐξετάζονται ἐν ἐκτάσει τὰ περὶ τὴν χρονολόγησιν ταύτην προβλήματα. Βλ. ὡσαύτως Heyd, *ἔ. ἀ.*, σελ. 163 κέ.

20. Βλ. *Annalis Genovesi*, ἔκδ. C. Imperiale, τ. Ε', σελ. 95.

21. Βλ. Elena Skržinskaja, *Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée (Théodosie, Soudac, Balaklava)*, ἐν Atti della Società Ligure di Storia Patria, 56 (1928), σελ. 8.

ἀτελείᾳ», λέγει χαρακτηριστικῶς ὁ Γεώργιος Παχυμέρης, *«μὴ μόνον Ῥωμαίων ἀπέκλεισαν τὰς κατὰ θάλασσαν κελεύθους καὶ πραγματείας, ἀλλὰ καὶ τῶν Βενετικῶν πλούτῳ τε καὶ παρασκευαῖς ὑπερέσχον»*[22].

Διὰ ταῦτα οἱ Βυζαντινοί, διαβλέποντες τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους ἠδύνατο νὰ ἐγκυμονήσῃ ἡ ὑπὸ τῶν Γενουατῶν ἀποκλειστικὴ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἐμπορίου τῆς Μαύρης Θαλάσσης, δὲν ἀπέκλεισαν τὴν συνεργασίαν μετὰ τῶν Βενετῶν[23]. Πράγματι τῷ 1265, τέσσαρα ἔτη μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Νυμφαίου, ὁ Μιχαὴλ ὁ Η' συνῆψε συνθήκην μετὰ τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Διὰ τῆς συνθήκης ταύτης, ἡ ὁποία ἐπεκυρώθη τῷ 1268 καὶ ἀνενεώθη τῷ 1277, παρεχωροῦντο εἰς τοὺς Βενετοὺς ἐγκαταστάσεις εἰς λιμένας τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ *«εἰς τὴν Μαύρην θάλασσαν, ὅπου ἂν ἀρεσθῶσι»*[24]. Προφανῶς τότε ἵδρυσαν οἱ Βενετοὶ ἐκ νέου σταθμὸν ἐν Σουγδαίᾳ, ὅπου ἀπὸ τοῦ 1287 μαρτυρεῖται Βενετὸς Κόνσουλος — *Consul Gazariae*—, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ ὁποίου ὑπήχθη τὸ ἐν τῇ Ταυρικῇ ἐμπόριον τῆς Βενετίας[25]. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὸν Καφᾶν ὁ ὁποῖος ἦτο γενουατικὴ ἀποικία, ἡ Σουγδαία παρέμενε πάντοτε ὑποτελὴς εἰς τοὺς Τατάρους, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ Βενετοὶ κατέβαλλον ἀναμφιβόλως τὰ συνήθη τέλη.

Ἡ Γένουα ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνεχθῇ τὸν ἀνταγωνισμὸν εἰς τὸ ἐμπόριον τῆς Μαύρης Θαλάσσης. Ἀφοῦ ἀπεμάκρυνεν ὁριστικῶς τοὺς πρώην συμμάχους της Πισάτας (ἀναφέρομεν χαρακτηριστικῶς ὅτι μία σύγκρουσις ἐγένετο τὴν 14 Αὐγούστου 1277, πρὸ τοῦ λιμένος τῆς Σουγδαίας[26]), ἐστράφη κατὰ τοῦ κυρίου ἀντιπάλου της, τῆς Βενετίας. Ὁ παλαιὸς σκληρὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο Ἰταλικῶν ἐμπορικῶν πόλεων εἰσῆλθεν εἰς νέαν ὀξυτάτην φάσιν διὰ τὸ μονοπώλιον τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου ἀπετέλεσε τὸ κέντρον τοῦ ἀνταγωνισμοῦ.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς οὗτος ἐνετάχθη εἰς γενικώτερα οἰκονομικὰ συμφέροντα καὶ εὐρυτέρους πολιτικοὺς συνασπισμούς. Ἡ Γένουα καὶ ἡ Βενετία «ἀπὸ τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ θὰ μεταπηδήσουν εἰς τὸν πολιτικὸν ἀνταγωνισμὸν καὶ αἱ ἀντίπαλοι ἐμπορικαὶ πόλεις θὰ εὑρεθοῦν εἰς ἐχθρικὰ στρατόπεδα»[27]. Πράγματι οἱ Βενετοὶ ἐπιχειροῦν νὰ

22. Παχυμέρης, τ. Α', σελ. 419-420. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 166 καὶ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ., Συμπλήρωμα, τ. Β' (Ἀθῆναι 1959), σελ. 260.

23. Heyd, *Commerce*, τ. Α', σελ. 430.

24. Βλ. *Acta et Diplomata*, τ. Γ', σελ. 76-84, No 20 (ἰδιαίτατα σελ. 79) = Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. Γ', σελ. 66-89. Πρβλ. Dölger, *Regesten*, Nσ 1934, 1960, 2026.—Ἡ μετὰ τῶν Βενετῶν συνθήκη πρέπει νὰ συναφθῇ καὶ πρὸς τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπισυμβᾶσαν ρῆξιν μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Γενούης, λόγῳ τῆς συνωμοσίας τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Potestà τῆς Γενούης Guercio (1264): βλ. *Annali Genovesi*, τ. Δ', σελ. 65. Πρβλ. D. Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus and the West (1528 - 1282)*, Cambridge Mass. 1959, σελ. 168 κέ. (συνωμοσία Guercio), σελ. 182 κέ. (συνθήκη μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Βενετίας).

25. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 168. Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CLXXX - CLXXXI. Πασπάτη, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, σελ. 242.

26. Βλ. *Annali Genovesi*, τ. Δ', σελ. 180 (Oberti Stanconi et Jacobi Aurie Annales): "*Et auditis predictis, in continenti insequi cepit predictam Pisanorum galeam, et ventis prosperis in Soldaiam pervenit. Dumque ibidem moraretur, ecce quod supervenit predicta Pisanorum galea... nostra vera exiens eidem obviam, proelium inter ipsas est commissum durissimum in conspectu hominum Soldaie* (πρβλ. *αὐτόθι*, σελ. CIX: εἰσαγωγήν). Πρβλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 250-251. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 166-8.

27. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 262. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Vénitiens*, σελ. 33.

κερδήσουν τὴν εὔνοιαν τῶν Τατάρων ἡγεμόνων διὰ νὰ παραλύσουν τὸ ἐμπόριον τῶν Γενουατῶν εἰς τὸ Κράτος τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς[28], ἐνῷ ἡ Γένουα συμμαχεῖ μετὰ τῶν Μογγόλων τῆς Περσίας, ἀντιπάλων τῶν Τατάρων τῆς Ν. Ρωσίας. Παραλλήλως οἱ Σουλτάνοι τῆς Αἰγύπτου ἐπιδιώκουν νὰ διατηρήσουν μετὰ τῶν Τατάρων τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς στενὰς σχέσεις, ἀναγκαίας διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν κοινῶν ἀντιπάλων των, Μογγόλων τῆς Περσίας, καὶ διὰ τὴν στρατολογίαν δούλων. Ἡ ἐπαφὴ ὅμως αὕτη δὲν ἦτο ἐφικτὴ εἰμὴ μόνον διὰ τῆς θαλασσίας ὁδοῦ, διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τῆς Προποντίδος. Ἑπομένως ἀναγκαία ἦτο δι' αὐτοὺς ἡ προσέγγισις τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους[29]. Τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀπολέσει ὅλα τὰ νευραλγικὰ σημεῖα τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, διετήρει πάντοτε τὸν ἔλεγχον τῶν Στενῶν καὶ εὑρίσκετο οὕτως εἰς τὸ κέντρον τῆς συγκρούσεως τῶν συμφερόντων τῶν Ἰταλικῶν δημοκρατιῶν καὶ τῶν Μογγολικῶν κρατῶν. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Η' ἀγωνίζεται νὰ ἀσκήσῃ πολιτικὴν ἰσορροπίας καὶ οὐδετερότητος[30]: συνάπτει κηδεστίας μετὰ τῶν Τατάρων ἡγεμόνων καὶ τῶν Χαγάνων τῆς Περσίας[31], συγχρόνως δὲ ἔρχεται εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν Σουλτάνων τῆς Αἰγύπτου, μετὰ τῶν ὁποίων κοινὸν ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ πράγματα τῆς Λατινικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ πρώτη συνθήκη μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Αἰγύπτου συνήφθη τῷ 1261/2. Μετὰ προσωρινὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων (1265), αἱ συνθῆκαι ἀνενεώθησαν τῷ 1268/9[32]. Ὁ Ἄραψ συγγραφεὺς τοῦ ΙΔ' αἰ. Qalqašandi διέσωσε τὸ κείμενον τῆς συνθήκης τῆς συναφθείσης τῷ 1281 μεταξὺ τοῦ Ἕλληνος Αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου[33]. « Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι ἐν ταὐτῷ σύμφωνον συμμαχίας καὶ μὴ ἐπιθέσεως καὶ συνθήκη ἐμπορική. Τὰ συμβαλλόμενα μέρη ἀναλαμβάνουν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ σεβασθοῦν ἀμοιβαίως τὰ ἐδάφη τῶν ἐπικρατειῶν των, νὰ ἐπιτρέπουν τὴν διέλευσιν τῶν ἀπεσταλμένων καὶ τὴν ἐλευθέραν ἐμπορίαν. Εἰδικὴ ρήτρα προέβλεπε τὴν ἐλευθέραν κυκλοφορίαν ἐμπόρων ἀγόντων μεθ' ἑαυτῶν δούλους ἐκ τῶν χωρῶν τῶν Μογγόλων τῆς Ν. Ρωσίας πρὸς τὴν Αἴγυπτον »[34]. Τὸ σχετικὸν χωρίον ἔχει ὡς ἀκολούθως :

«Ἵνα οἱ πραγματευταὶ ἐρχόμενοι ἀπὸ τῆς Σουγδαίας καὶ μέλλοντες διέρχεσθαι εἰς

28. Πρβλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 256-260.

29. Ζακυθηνοῦ, *Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, σελ. 252β. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 40-41. Πρβλ. καὶ Tiesenhausen, *Sbornik*, τ. Α', σελ. XI (Εἰσαγωγή).

30. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 47, πρβλ. καὶ σελ. 393-4. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 260.

31. Παχυμέρης, τ. Α', σελ. 174.

32. Βλ. Dölger, *Regesten*, No 1902, 1918, 1964, 1965. Διὰ τὰς μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Αἰγύπτου σχέσεις, βλ. ἐπίσης *αὐτόθι*, No 1933, 1938, 1952, 1987, 2018, 2052, 2062, 2111. Πρβλ. F. Uspenskij, *Vizantijskie istoriki o Mongolach i Egipetskich Mamljukach*, Viz. Vrem., 24 (1923-26), σελ. 1-16 καὶ G. Vernadskij, *Zolotaja Orda, Egipet i Vizantija v ich vzaimootnošenijach v carstvovanie Michaila Paleologa*, Seminarium Kondakovianum, 1 (1927), σελ. 73-84. Πρβλ. καὶ G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*[3], σελ. 378-9.

33. Βλ. M. Canard, *Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le Sultan Qalâ 'un. Qalqašandi Subh Al-A 'Šâ. XIV, 72 sq.*, Byzantion, 10 (1935), σελ. 669-680: παρέχονται τὰ δύο μέρη τῆς συνθήκης ἐν γαλλικῇ μεταφράσει ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῆς συνθήκης δὲν διεσώθη. Ὁ καθηγητὴς Fr. Dölger παρέχει ἀποκατάστασιν τοῦ ἀπολεσθέντος ἑλληνικοῦ κειμένου, βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ ἀραβικοῦ καὶ ἐπὶ ἀναλόγων βυζαντινῶν ἐγγράφων : βλ. Fr. Dölger, *Der Vertrag des Sultans Gala 'un von Ägypten mit dem Kaiser Michael VIII Palaiologos (1821)*, ἐν *Byzantinische Diplomatik*, Ettal 1956, σελ. 228-234 (ἀναδημοσίευσις ἐκ τοῦ τόμου *Certa Monacensia F. Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss Dargebracht*, Leiden 1952, σελ. 64-69).

34. Ζακυθηνοῦ, *ἔ. ἀ.*, σελ. 252β.

τὴν χώραν τῆς εὐγενοῦς αὐθεντίας αὐτοῦ μηδένα εὑρίσκωσιν ἐμποδισμὸν ἢ ὄχλησιν εἰς τὴν χώραν τῆς βασιλείας μου, ἀλλ' ἔρχωνται καὶ ἀπέρχωνται ἀνενοχλήτως καὶ ἀνεμποδίστως καταβάλλοντες τὰ συνήθη κομμέρκια ἐν τῇ χώρᾳ τῆς βασιλείας μου. Ὁμοίως ἐὰν συμβῇ πραγματευτάς, ἐποίκους τῆς χώρας τῆς βασιλείας μου, μέλλειν διέρχεσθαι εἰς Σουγδαίαν, ἵνα ἔχωσιν ἐπ' ἀδείας τοῦτο ποιεῖν ἀνενοχλήτως καὶ ἀνεμποδίστως, ὁμοίως καὶ ἐὰν ὑποστρέφωσι, πάντα ταῦτα δηλαδὴ ἀποδόντες τὰ συνήθη κομμέρκια. Ἵνα οἱ πραγματευταί, ἔποικοι τῆς χώρας τῆς εὐγενοῦς αὐθεντίας αὐτοῦ ἢ καὶ ἔποικοι τῆς Σουγδαίας, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν σκλάβους ἢ σκλάβας ἔχωσιν ἄδειαν διέρχεσθαι μετ' αὐτῶν εἰς τὴν χώραν τῆς εὐγενοῦς αὐθεντίας αὐτοῦ ἀνενοχλήτως καὶ ἀνεμποδίστως, πλὴν ἐὰν ὦσι χριστιανοὶ οἱ τοιοῦτοι σκλάβοι· τοῦτο γὰρ οὐκ ἐπιτρέπουσιν οἱ κανόνες καὶ οἱ νόμοι τῆς πίστεως ἐπὶ χριστιανοῖς »[35].

Ἰδιαιτέρως δέον νὰ ἐξαρθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς συνθήκην μεταξὺ τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ Σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου, καθορίζουσαν τοὺς ὅρους ἐλευθέρας ἐμπορίας τῶν ὑπηκόων των εἰς τὰς χώρας τῆς Νοτίου Ρωσίας, γίνεται εἰδικὴ μνεία τῆς πόλεως Σουγδαίας καὶ μόνον αὐτῆς. Ἡ πόλις αὕτη ἀπετέλει κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος τὸν κυριώτερον σταθμὸν τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου ἀπὸ τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου πρὸς τὴν Νότιον Ρωσίαν καὶ τὸ Saraj καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Ἀνατολήν[36]. Ὁ λιμὴν αὐτῆς ἐγένετο ἡ πύλη τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ἐξ αὐτῆς διήρχοντο Βυζαντινοί, Αἰγύπτιοι, Τοῦρκοι, Ρῶσοι καὶ Δυτικοὶ ἔμποροι ἀλλὰ καὶ πολιτικοὶ ἢ ἐκκλησιαστικοὶ ἀπεσταλμένοι, μεταβαίνοντες εἰς τὰς χώρας τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, εἰς τὴν Ταταρίαν καὶ τὴν Ἀνατολήν. Ὁ Gu. de Rubruquis μαρτυρεῖ ὅτι "*illuc applicant omnes mercatores venientes de Turchia volentes ire ad terras Aquilonares, et è contrario venientes de Rossia et terris Aquilonaribus volentes transire in Turchiam. Illi portant varium et grusiam et alias pelles pretiosas, alii portant telas de cottone sive bombasio et pannos sericos et species aromaticas*"[37]. Ὁ ἴδιος ὁ Φραγκισκανὸς μοναχός, διὰ νὰ μεταβῇ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Sartaq καὶ τοῦ Bātū παρὰ τὸν Βόλγαν, ἐστάθμευσεν ἐν Σουγδαίᾳ (1253)[38]. Διὰ τῆς Σουγδαίας διῆλθον οἱ ἀδελφοὶ Nicolò καὶ Matteo Polo μεταβαίνοντες τῷ 1260 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Κεντρικὴν Ἀσίαν[39]. Ἐκεῖθεν διέβησαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου Bejbars πρὸς τὸν Χαγάνον τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς[40]. Διὰ τῆς Σουγδαίας ὡσαύτως διῆλθεν ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορος πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Τατάρων (1268 - 1278)[41].

35. F. Dölger, *ἔ. ἀ.*, σελ. 231. Πρβλ. καὶ M. Canard, *ἔ. ἀ.*, σελ. 673-4 (« le serment de l'Empereur ») καὶ σελ. 680 (« le serment du Sultan »). Πρβλ. καὶ Γρηγορᾶν, τ. Α', σελ. 101-102 *« . . . καὶ ἄδειαν ἔχειν* (= ὁ τῆς Αἰγύπτου καὶ Ἀραβίας σουλτὰν) *τὸν ἡμέτερον πορθμὸν διαπλεῖν ἐσάπαξ ἀνὰ πᾶν ἔτος τῶν ἐκεῖθεν Αἰγυπτίων οὓς ἂν αὐτῷ γε εἴη βουλομένῳ, κατ' ἐμπορίας τρόπον . . . ἀνάγοντες μὲν . . . κατ' ἐνιαυτὸν ἐς τοὺς περὶ Μαιῶτιν καὶ Τάναϊν Εὐρωπαίους Σκύθας καὶ λαμβάνοντες ἐξ αὐτῶν τοὺς μὲν αὐτομόλους, τοὺς δὲ πιπρασκόντων τῶν δεσποτῶν ἢ τῶν γονέων ἐξωνούμενοι . . . ».*

36. Πρβλ. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 413 καὶ 414. Jakobson, *Chersones*, σελ. 33β.

37. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 145. Πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, σελ. 145-6 (περὶ τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐρχομένων ἐμπόρων), σελ. 146 (περὶ τῶν Ρώσων ἐμπόρων).

38. *Αὐτόθι*, σελ. 145-6.

39. Βλ. *The Travels of Marco Polo*, ἔκδ. Latham, σελ. 2. Πρβλ. Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σελ. 100 ὑποσ. 4 καὶ Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 203.

40. Βλ. Al-Mufaddal, ἔκδ. Blochet, Patrologia Orientalis, τ. 12/3, σελ. 456-7 (= ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 190) καὶ Ibn-abd-ez-Zachir, ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 63. Πρβλ. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 4 κέ., Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 180.

41. Πρβλ. Dölger, *Regesten*, No 1962.

Καθ' ὅλον τὸν ΙΓ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰ., μέχρι τῆς ἱδρύσεως τῶν ἐν Τάνᾳ εἰς τὸ Δέλτα τοῦ Τανάιδος ἰταλικῶν ἀποικιῶν[42], ἡ Σουγδαία ἀπετέλει κύριον σταθμὸν τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Ρωσίαν καὶ τὸ Κράτος τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Πράγματι ἡ διὰ τῆς Μαιώτιδος θαλασσία ὁδός, ἡ ὁποία θὰ ἀποβῇ σχεδὸν μοναδικὴ κατὰ τὸν ΙΔ' – ΙΕ' αἰ., παρουσίαζε πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Τάνας πολλὰς δυσχερείας[43]. Διὰ τοῦτο ταξιδιῶται καὶ ἔμποροι ἠκολούθουν τὴν διὰ ξηρᾶς ὁδόν, ἡ ὁποία, ἐκκινοῦσα ἀπὸ τῆς Σουγδαίας καὶ διερχομένη διὰ τοῦ Solchat καὶ τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ Perekop[44], ἔφθανεν εἰς τὰς οὐκρανικὰς περιοχὰς ἢ κλίνουσα πρὸς Ἀνατολὰς ἠκολούθει τὸν ροῦν τοῦ Τανάιδος (Δὸν) καὶ τοῦ Βόλγα καὶ κατέληγεν εἰς τὴν Βόρειον Ρωσίαν, εἰς τὴν

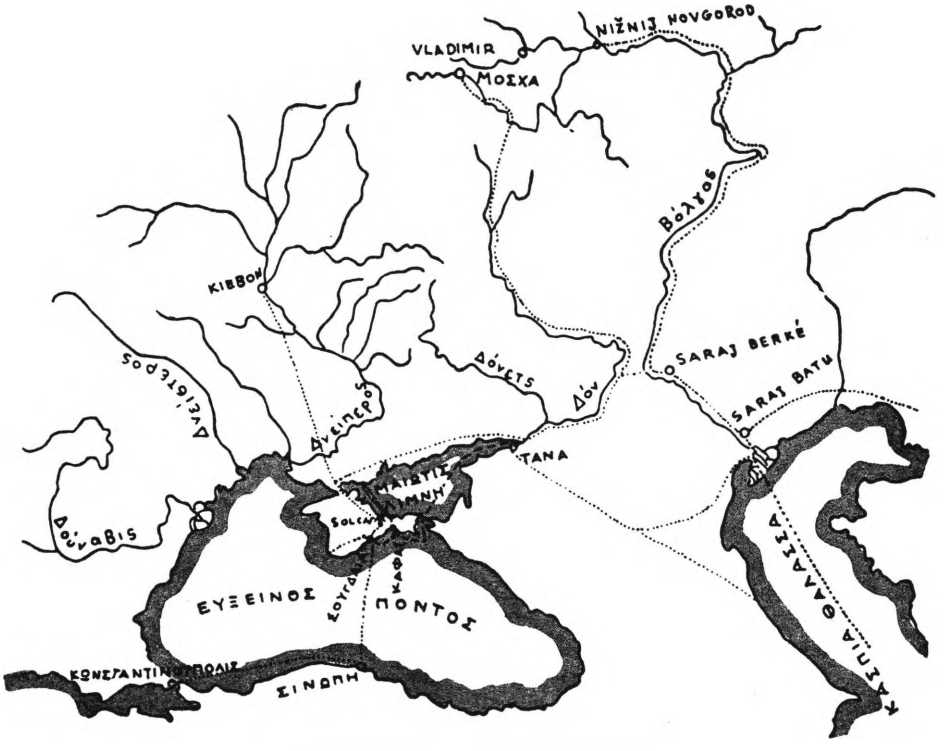

Ὁδοὶ διερχόμεναι διὰ τῆς Σουγδαίας

Μόσχαν, τὸ Vladimir, τὸ Novgorod[45], ἢ ἐστρέφετο νοτιώτερον καὶ διὰ τοῦ Saraj, τῆς πρωτευούσης τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς[46], καὶ εἶτα διὰ τῆς Κασπίας κατέληγεν εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἀσίαν, τὴν Κίναν καὶ τὰς Ἰνδίας. Ἐξ ἄλλου ἡ Σουγδαία συνεδέετο στενότατα μετὰ τῶν μικρασιατικῶν λιμένων τοῦ Εὐξείνου Πόντου[47], ἰδιαίτατα

42. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 47 κέ.

43. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 176, 180.

44. Πρβλ. ὁδοιπορικὸν τοῦ Gu. de Rubruquis, *Itinerarium*.

45. Πρβλ. Tichamirov, *Puti*, σελ. 20 κέ. καὶ 26 κέ. καὶ *Staryj Krym*, ἄρθρον ἐν Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 40 (1957), σελ. 517-8.

46. Πρβλ. πορείαν Gu. de Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 147 κέ. Πρβλ. καὶ Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 180.

47. Πρβλ. Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σελ. 143.

δὲ μετὰ τῆς ἔναντι κειμένης Σινώπης: τὰ πλοῖα ἐρχόμενα ἐκ τῆς Ταυρικῆς ἐστάθμευον συνήθως εἰς τὴν Σινώπην, διὰ νὰ συνεχίσουν κατόπιν τὸν πλοῦν των πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Δύσιν[48] ἢ ἀνατολικώτερον πρὸς τοὺς λιμένας τῆς Τραπεζοῦντος, ὁπόθεν ἄλλαι διὰ ξηρᾶς ὁδοὶ ὡδήγουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀσίας[49].

Διὰ τῶν ὁδῶν τούτων συνεκεντροῦντο εἰς τὴν Σουγδαίαν καὶ διωχετεύοντο ἀκολούθως εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Δύσεως, εἰς τὴν Ταταρίαν καὶ τὴν Ρωσίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ταυρικὴν[50] ποικίλα ἐμπορεύματα: οἱ τάριχοι ἰχθύες τῆς Ταυρικῆς καὶ τῆς Μαιώτιδος[51] καὶ τὸ ἅλας, ἰδιαιτέρως περιζήτητον εἰς τοὺς λαοὺς τοῦ Καυκάσου[52]· ἡ ξυλεία τῶν δασῶν τῆς Ταυρικῆς, ἡ ὁποία ἐξήγετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Συρίαν, τὴν Αἴγυπτον καὶ μέχρι τῆς Βορείου Ἀφρικῆς[53]· τὰ σιτηρὰ τῶν πλουσίων ρωσικῶν πεδιάδων[54], τὰ ἀκατέργαστα δέρματα καὶ αἱ μηλωταί[55], τὰ ὁποῖα ἐκ Ρωσίας διεκομίζοντο εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Δύσιν, ἀπὸ ὅπου μεταξωτὰ ἐνδύματα, εἴδη πολυτελείας καὶ τέχνης μετεφέροντο εἰς τὴν Ρωσίαν καὶ τὴν Ταταρίαν[56], ἐνῷ βάμβαξ, μέταξα, καρυκεύματα, πολύτιμα μέταλλα καὶ λίθοι ἀπὸ Ἀνατολῶν μετεφέροντο εἰς τὴν Δύσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς χώρας τῆς ΒΑ. Εὐρώπης καὶ τὸ Κράτος τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς[57]. Τὸ κυριώτερον ὅμως ἐμπόριον ἦτο τὸ ἐμπόριον τῶν δούλων, οἱ ὁποῖοι ἐκ τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς διωχετεύοντο εἰς τὰς ἰταλικὰς ἀποικίας τῆς Μαύρης Θαλάσσης, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην[58].

Ἀλλ' ἡ Σουγδαία δὲν ἀπετέλει μόνο σταθμὸν τῆς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἀνατολὴν ὁδοῦ. Ἦτο συγχρόνως κέντρον ἐμπορικὸν μὲ ἰδίαν ἐμπορικὴν δραστηριότητα. Ἤδη μεσοῦντος τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ Marco Polo ἀναφέρει Σουγδαίους ἐμπόρους

48. Βλ. B. Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, Γενεύη 1889, σελ. 133 = *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, τ. ΙΑ', σελ. 95 κέ.: Περιήγησις Ἰγνατίου τοῦ Σμολένσκ τοῦ ἔτους 1389-1405. Πρβλ. Tichamirov, *Puti*, σελ. 7 καὶ 23.

49. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 177.

50. Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, εἰς τὴν Θεοδωρὼ-Mangup, τὸ Eski-Kermen καὶ τὴν Χερσῶνα, ἦλθον εἰς φῶς κινητὰ εὑρήματα προερχόμενα ἐξ Αἰγύπτου καὶ Περσίας, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς ἐνεργήσαντας τὰς ἀνασκαφὰς ἀρχαιολόγους εἰσήχθησαν εἰς τὰς πόλεις ταύτας ἐκ τῆς Σουγδαίας: βλ. M. A. Tichanova, *Vazilika*, ἐν Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, τ. 34 (1953), μέρος β' (Mangup), σελ. 349, 389 καὶ A. L. Jakobson, *Dvorec*, ἐν τῷ αὐτῷ τόμῳ, σελ. 400-401.

51. Γρηγορᾶς, τ. Β', σελ. 686.

52. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 177.

53. *Αὐτόθι*.

54. Γρηγορᾶς, τ. Β', σελ. 683.

55. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 145.

56. Βλ. κατωτέρω, σελ. 37, περὶ τῆς δραστηριότητος τῶν Σουγδαίων ἐμπόρων καὶ περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου *surožskij*.

57. Πρβλ. R. Lopez, *Genova marinaria nel duocento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Μιλᾶνον 1933, σελ. 41. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Βενετία [1961], σελ. 64. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 239-249.— Διὰ τὰ εἴδη τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, βλ. Fr. Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ἔκδ. Evans, Cambridge Mass. 1936. Ὁ συγγραφεὺς γράφων κατὰ τὸ β' τέταρτον τοῦ ΙΔ' αἰ. δὲν ἀναφέρει πλέον ὡς κέντρον τοῦ ἐμπορίου τούτου τὴν Σουγδαίαν, ἀλλὰ τὸν Καφᾶν καὶ τὴν Τάναν.

58. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 177 καὶ 555-563 (κεφ. περὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν δούλων). Sekirinskij, *Surož*, σελ. 33, 34. Skržinskaja, *Genuezcy v Konstantinopole*, σελ. 222-3. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 33-34, τὸ παρατεθὲν χωρίον τῆς μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Αἰγύπτου συνθήκης.

ἐν Ρωσίᾳ[59], τῷ 1288 μνημονεύονται Σουγδαῖοι *(Surožce)* — προφανῶς ἔμποροι — εἰς τὸ μακρυνὸν Vladimir[60], εἰς δὲ τὰ *Ρωσικὰ Χρονικὰ* ἀναφέρονται ἐπανειλημμένως οἱ *Surožane Gosti*[61] (= Σουγδαῖοι ἔμποροι), οἱ ὁποῖοι τὸν ΙΔ' αἰ. ἀπετέλουν ἐν Μόσχᾳ ἰδίαν προνομιοῦχον τάξιν ἐμπόρων[62]. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ ὅρος, δηλῶν ἀρχικῶς τὸν Σουγδαῖον ἔμπορον, κατέληξεν ἀκολούθως νὰ σημαίνῃ γενικῶς τὸν ἐμπορευόμενον διὰ τῆς Σουγδαίας[63], ἴσως δὲ καὶ τὸν ἔμπορον ἄλλων πόλεων τῆς Ταυρικῆς[64]· καὶ ἡ σημασιολογικὴ ὅμως αὕτη ἐξέλιξις τοῦ ὅρου εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς μεγάλης οἰκονομικῆς σημασίας τῆς Σουγδαίας. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν ὑπάρχουν κατάλοιπα μαρτυροῦντα περὶ τῆς ἐμπορικῆς σημασίας τῆς πόλεως καὶ τῶν ἐμπορικῶν αὐτῆς σχέσεων μετὰ τῆς Ρωσίας. Οὕτως ἡ λ. *surovskij* ἢ *surožskij tovar'* (= σουγδαϊκὸν ἐμπόρευμα) ἐσήμαινε μεταξωτὸν καὶ ἐν γένει ὕφασμα πολυτελείας, ἡ δὲ λ. *surožskij rjad* ἐχρησίμευε διὰ νὰ δηλώσῃ τὰ καταστήματα ὅπου ἐπωλοῦντο τὰ εἴδη ταῦτα[65]. Τοιαῦτα καταστήματα ἦσαν γνωστὰ ὄχι μόνον ἐν Μόσχᾳ *(moskovskij surovskij rjad)*, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας ρωσικὰς πόλεις μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰ.[66], ὅτε πλέον ἡ Σουγδαία εἶχεν ἀπολέσει πρὸ πολλοῦ τὴν ἐμπορικήν της σημασίαν καὶ εἶχε περιέλθει εἰς τὴν ἀφάνειαν. Ὡσαύτως ἡ λ. *suroga* ἐδήλου τὸν ἔμπορον λιανικῆς πωλήσεως μεταξωτῶν καὶ εἰδῶν πολυτελείας[67]. Ἐξ ἄλλου ἡ παροιμιακὴ ἔκφρασις « ἀγαθὰ ἐκ Σουγδαίας », ἡ ὁποία παραμένει ἀκόμη ἐν χρήσει εἰς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἄλλοτε μεγάλης οἰκονομικῆς ἀκμῆς τῆς πόλεως καὶ τῶν ἐμπορικῶν αὐτῆς σχέσεων μετὰ τῆς Ρωσίας[68].

Ἐπίσης ἀποκαλυπτικὴ τῆς θέσεως τῆς Σουγδαίας εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον εἶναι ἡ μαρτυρία ἀραβικῶν πηγῶν τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰ., αἱ ὁποῖαι ἀποκαλοῦν τὰς ἄλλοτε κουμανικὰς στέππας *« στέππας σουγδαϊκὰς »* καὶ τὰς ἀκτὰς τοῦ Εὐξείνου Πόντου *« σουγδαϊκὰς ἀκτάς »*[69]. Ὡσαύτως εἰς *Ρωσικὸν Χρονικὸν* τοῦ 1318 ἡ Μαιῶτις λίμνη ὀνομάζεται *« Σουγδαϊκὴ Θάλασσα » (Surožskoe More)*[70]. Ἡ αὐτὴ θάλασσα θὰ κληθῇ, ὡς προσφυῶς

59. Βλ. *The Travels of Marco Polo*, ἔκδ. Latham, σελ. 309.

60. Βλ. *Letopis po Ipatskomu Spisku*, Πετρούπολις 1871, σελ. 605, στ. 9. Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου ὑποθέτει *(αὐτόθι*, σελ. 23 πίνακος) ὅτι οἱ Surožce ἦσαν Γενουᾶται ἔμποροι διαμένοντες ἐν Σουγδαίᾳ. Ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ M. Tichamirov, *Puti*, σελ. 21-22, πρόκειται ἁπλῶς περὶ κατοίκων τῆς Σουγδαίας ἄνευ ἐθνολογικῆς διακρίσεως. Προσθέτομεν ὅτι οἱ Γενουᾶται δὲν εἶχον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους μονίμως ἐγκατασταθῆ ἐν Σουγδαίᾳ, ὥστε νὰ ἀποκαλοῦνται καὶ αὐτοὶ κατὰ συνεκδοχὴν Σουγδαῖοι.

61. *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, τ. ΣΤ', σελ. 99, τ. Η', σελ. 43, τ. Θ', σελ. 73, 77 καὶ τ. Ι', σελ. 228.

62. Βλ. V. E. Suroeskovskij, *Gosti - Surožane*, Μόσχα - Λένινγκραντ 1935, ὅπου ὁ συγγραφεὺς μελετᾷ εἰδικῶς τὴν σημασίαν τοῦ ὅρου καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ. Πρβλ. Tichamirov, *Puti*, σελ. 21 - 22 καὶ Sekirinskij, *Surož*, σελ. 29.

63. Πρβλ. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CCII.

64. Πρβλ. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 29.

65. Βλ. Λεξικὸν V. Dal', *Tolkovyj Slovar'*, τ. Δ', σελ. 641. Βλ. καὶ Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 41 (1956), σελ. 312.

66. Πρβλ. Tichamirov, *Puti*, σελ. 21.

67. Βλ. Λεξικὸν V. Dal', *ἔ.ἀ.*, σελ. 642. Κατὰ τὸν V. Dal' ἡ λέξις προέρχεται ἐκ τῆς αὐτῆς ρίζης ὡς ἡ λ. *surožskij* καὶ *surožanin*.

68. A. Vasiliev, *Economic relations between Byzantion and Old Russia*, σελ. 328.

69. Βλ. ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 204 καὶ 63 ἀντιστοίχως.

70. *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, τ. ΚΕ', σελ. 125. Πρβλ. καὶ τ. ΚΖ', σελ. 58, τ. ΙΗ', σελ. 123.

παρατηρεῖ ὁ M. Tichamirov[71], *«Καφαϊκὴ θάλασσα» (Kafinskoe More)* καὶ ἀργότερον *«Ἀζοφικὴ Θάλασσα» (Azovskoe More)*[72], ἤτοι θάλασσα τοῦ Ἀζόφ, τῆς Τάνας[73], ὄνομα τὸ ὁποῖον θὰ διατηρήσῃ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη τοῦ ὀνόματος τῆς Μαιώτιδος λίμνης δεικνύει ἀκριβῶς τὴν σὺν τῷ χρόνῳ μεταφορὰν τοῦ κέντρου τοῦ μετὰ τῆς Ρωσίας καὶ ἐν γένει μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἐμπορίου ἀπὸ τῆς Σουγδαίας εἰς τὸν Καφᾶν καὶ ἀπὸ τούτου εἰς τὴν Τάναν.

Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι τὸ νόμισμα τῆς Σουγδαίας, τὰ « ἄσπρα », τὰ *asperos soldaninos* τῶν γενουατικῶν ἐγγράφων, ἐκυκλοφόρουν ἀκόμη καὶ μεταξὺ ξένων καὶ ἐκτὸς τῆς πόλεως[74], εἶχον δὲ ἐντὸς τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς ἰσχὺν μεγαλυτέραν τῶν νομισμάτων (baricati) τῶν Τατάρων ἡγεμόνων[75]. Δυστυχῶς αἱ πηγαὶ οὐδὲν ἀναφέρουν περὶ τοῦ βάρους, τοῦ τύπου καὶ τῆς ἀξίας τοῦ σουγδαϊκοῦ νομίσματος[76].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀμέσων καὶ ἐμμέσων μαρτυριῶν τῶν φιλολογικῶν κειμένων, διπλωματικῶν ἐγγράφων, ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων καὶ γλωσσικῶν καταλοίπων, συνάγεται ὅτι ἡ Σουγδαία κατὰ τὸν ΙΓ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰ. ἐξειλίχθη εἰς σημαντικώτατον ἐμπορικὸν κέντρον μὲ ἰδίαν ἐμπορικὴν δραστηριότητα καὶ συγχρόνως σταθμὸν τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου. Τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙΓ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰ. θεωροῦμεν ὡς τὴν ἐποχὴν τῆς μεγίστης ἀκμῆς τῆς πόλεως. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ Σουγδαία καὶ οὐχὶ ὁ Καφᾶς ἦτο τὸ εἰς τὴν περιοχὴν κυριώτερον κέντρον τοῦ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου. Ἡ γενουατικὴ ἀποικία τοῦ Καφᾶ, προσφάτως ἱδρυθεῖσα καὶ μὴ ἔχουσα τὸ ἐν Τάνᾳ ἔρεισμα, δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποβῆ ὁ ἰσχυρὸς ἀντίπαλος τῆς Σουγδαίας, ὁ ὁποῖος μετ' ὀλίγον θὰ ἀπορροφήσῃ ὅλην τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα τῆς περιοχῆς.

Ἀλλ' ἡ οἰκονομία τῆς Ταυρικῆς καὶ ἡ καθόλου ἀνάπτυξις τῶν ἐμπορικῶν αὐτῆς πόλεων θὰ ὑποστοῦν βαρύτατον πλῆγμα ἐκ τοῦ μεταξὺ Γενούης καὶ Βενετίας πολέμου τοῦ 1296.

Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη[77], ἡ Γένουα καὶ ἡ Βενετία, αἱ δύο ἀντίπαλοι εἰς τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς οἰκονομικαὶ δυνάμεις, εὑρέθησαν εἰς ἀντίθετα στρατόπεδα, αἱ δὲ « ἀνατολικαὶ συμμαχίαι θὰ δημιουργήσουν νέας αἰτίας συγκρούσεως μεταξὺ τῶν δύο δημοκρατιῶν »[78]. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ ἀνταγωνισμὸς Γενούης - Βενετίας εὑρίσκεται εἰς τὴν ὀξυτέραν αὐτοῦ φάσιν. Τῷ 1291, ἡ πτῶσις τῶν τελευταίων ἐν Συρίᾳ φραγκικῶν κτήσεων ἐσήμαινε διὰ τὰς πόλεις τῆς Δύσεως καὶ τὴν ἀπώλειαν τῶν ἐκεῖθεν διερχομένων ἐμπορικῶν ὁδῶν πρὸς τὴν Ἀνατολήν[79]. Οὕτως ἡ Μαύρη Θάλασσα καθίστατο ἡ μοναδικὴ

71. Tichamirov, *Puti*, σελ. 16 κέ. καὶ 22.

72. *Αὐτόθι*, σελ. 16 καὶ 22.

73. Ἤδη εἰς τὸ *Ordo di Caffa* τοῦ ἔτους 1316 ἡ Μαιῶτις λίμνη καλεῖται *Mare Tane:* βλ. *Monumenta Historiae Patriae, Leges Municipales*, ἔκδ. Regis Caroli Alberti iussu, Augustae Taurinorum 1838, σελ. 378. Περὶ τούτου, βλ. κατωτέρω, σελ. 44 καὶ ὑποσ. 26.

74. Βλ. Bratianu, *Actes des Notaires Génois de Péra et de Caffa*, σελ. 240-241 καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Commerce Génois*, σελ. 303-304 (ἔγγρ. ἀρ. IV, τοῦ ἔτους 1274), πρβλ. καὶ σελ. 121,238.

75. *Αὐτόθι*, σελ. 303-4.

76. Περὶ τῶν « ἄσπρων », νομίσματος ἐξ ἀργύρου, βλ. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Le Chrysobulle d' Alexis III Comnène en faveur des Vénitiens*, Παρίσιοι 1932, σελ. 62-64.

77. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 32.

78. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 261. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Vénitiens*, σελ. 33.

79. Πρβλ. Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, σελ. 721. R. Lopez, *Genova marinaria nel*

πύλη τῆς 'Ασίας. Τὸ γεγονὸς ἔπληττε κυρίως τὴν Βενετίαν, καθ' ὅσον οἱ Γενουᾶται διεξεδίκουν ὑπὲρ ἑαυτῶν τὴν ἀποκλειστικὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ἐμπορίου τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Τοῦτο ἐπέφερε νέαν ὄξυνσιν εἰς τὰς σχέσεις Γενούης καὶ Βενετίας[80]. *« Τότε δὲ διαφορᾶς ἐνστάσης μεγίστης μεταξὺ Γενουϊτῶν καὶ Βενετῶν, ὡς πᾶσι πάντας δι' ἔχθρας εἶναι καὶ κακὸν ἀλλήλοις ἀπάντημα γίνεσθαι καὶ ναυσὶ πλέοντας καὶ ὁδοιποροῦντας πεζῇ, οὐκ ἦν καιρὸς καθ' ὃν οὐκ ἠκούοντο ἢ Γενουῖται τὰ χείριστα διατεθεικότες Βενετικοὺς ἢ Γενουῖτας Βενετικοὶ...»*, λέγει χαρακτηριστικῶς ὁ ἱστορικὸς Παχυμέρης[81].

Μετὰ ἐπὶ μέρους συγκρούσεις τῷ 1294 ἐν Κύπρῳ καὶ Αἰγαῖς (Ayas-Lajazzo)[82], οἱ Βενετοί, ἐπωφελούμενοι τὴν λῆξιν τῆς μετὰ τοῦ Βυζαντίου συνθήκης[83], ἐμφανίζονται τὴν 22 'Ιουλίου 1296 πρὸ αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ προσβάλλουν καὶ καταστρέφουν τὰς ἐν Γαλατᾷ γενουατικὰς ἐγκαταστάσεις[84]. Παραλλήλως τμῆμα τοῦ βενετικοῦ στόλου ἐπιτίθεται κατὰ τῶν γενουατικῶν κτήσεων τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου. 'Ο Καφᾶς, τὸ κέντρον τοῦ μετὰ τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς 'Ανατολῆς ἐμπορίου τῆς Γενούης, πολιορκεῖται καί, μετὰ μακρὰν ἀντίστασιν, καταλαμβάνεται καὶ λεηλατεῖται ὑπὸ τῶν Βενετῶν[85]. 'Ο ἐπερχόμενος χειμὼν ἠνάγκασε τοὺς Βενετοὺς νὰ διακόψουν τὰς ἐχθροπραξίας, ἀλλ' ὁ Καφᾶς παρέμεινεν εἰς χεῖράς των μέχρι τοῦ 1299, ὁπότε, δυνάμει τῆς μετὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Curzola συναφθείσης εἰρήνης τοῦ Μιλάνου (25 Μαΐου 1299)[86], ἡ Γένουα ἀνέκτησε τὰς ἐν Ταυρικῇ κτήσεις της. Τὸ ἐμπόριον ὅμως αὐτῆς ὑπέστη βαρύτατον πλῆγμα.

Κατὰ τὴν σύγκρουσιν ταύτην τῶν δύο 'Ιταλικῶν δημοκρατιῶν ἡ Σουγδαία δὲν ἔμεινεν ἐκτὸς τοῦ θεάτρου τῶν ἐπιχειρήσεων. Τοῦτο συνάγεται ἐκ παρασελιδίου σημειώσεως τοῦ *Συναξαρίου* τῆς 4 'Ιουλίου, τοῦ ἔτους 1296 προφανῶς, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ ὅτι οἱ *« Λατῖνοι »* ἐπετέθησαν κατὰ τῆς πόλεως καὶ *« ἔκαψαν »*[87]. Δυστυχῶς ἡ ἐνθύμησις αὕτη, ἡ ὁποία μόνη διασῴζει ἄγνωστον φάσιν τοῦ γενουατοβενετικοῦ πολέμου τοῦ 1296, εἶναι λίαν κατεστραμμένη καὶ οὕτω δὲν δύναται νὰ παράσχῃ συγκεκριμένας εἰδήσεις περὶ τοῦ γεγονότος. Πάντως ὑποθέτομεν ὅτι οἱ ἀναφερόμενοι *« Λατῖνοι »* ἦσαν οἱ Γενουᾶται, ἐφ' ὅσον ἐν Σουγδαίᾳ ὑπῆρχε βενετικὸς ἐμπορικὸς σταθμός, αἱ δὲ ἐπιχειρήσεις

duocento, σελ. 213 καὶ ὑποσ. 1. Περιγραφὴ τῆς καταλήψεως ἐν *Annali Genovesi*, ἔκδ. C. Imperiale, τ. Ε', σελ. 130.

80. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Α', σελ. 445.

81. Παχυμέρης, τ. Β', σελ. 232-3.

82. Πρόκειται περὶ πόλεως τῆς Κιλικίας, ἡ ὁποία ἀνῆκεν εἰς τὸ βασίλειον τῆς Μικρᾶς 'Αρμενίας. 'Η πόλις αὕτη, κειμένη ἐπὶ τῆς ΒΑ. ἀκτῆς τοῦ κόλπου τῆς 'Αλεξανδρέττης, ἀπέβη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' αἰ. σημαντικὸς λιμήν: βλ. Cl. Cahen, *ἔ. ἀ.*, σελ. 689. 'Η πόλις ὀνομαζομένη *Αἰγαὶ* κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἐκλήθη *Ayas* ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ *Lajazzo* ὑπὸ τῶν Δυτικῶν (Πρβλ. Hirschfeld, Real Encyclopädie, τ. A/1, στ. 945 καὶ Fr. Taeschner, Encyclopédie de l'Islam, 1 (1960), σελ. 82).—Περὶ τῶν ἐν Κύπρῳ καὶ Αἰγαῖς συγκρούσεων μεταξὺ Βενετῶν καὶ Γενουατῶν, βλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 262-5.

83. Πρβλ. Dölger, *Regesten*, No 2104: *« τρέβα »* μετὰ τῶν Βενετῶν τοῦ ἔτους 1285. Εἰς αὐτὴν γίνεται ἰδιαιτέρα μνεία τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

84. Βλ. Παχυμέρην, τ. Β', σελ. 237-244, Γρηγορᾶν, τ. Α', σελ. 207-210. Πρβλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*[3], σελ. 404.

85. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 270 κέ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 169-170.

86. Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. Γ', σελ. 391. Πρβλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 273-4.

87. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 97. Περὶ τῆς χρονολογήσεως τῆς ἐνθυμήσεως ταύτης, βλ. κατωτέρω, σχόλιον 93.

ἐστράφησαν προφανῶς κατὰ τῶν ἐκεῖ ἐγκαταστάσεων τῶν Βενετῶν. Ἐάν, ὡς ὑποθέτομεν, αἱ ἐπιχειρήσεις αὗται ἐγένοντο τὴν 4 Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1296, δηλαδὴ δέκα ὀκτὼ ἡμέρας πρὸ τῶν γεγονότων τοῦ Γαλατᾶ, τοῦτο σημαίνει ὅτι αἱ ἐχθροπραξίαι μεταξὺ τῶν δύο Ἰταλικῶν δημοκρατιῶν εἶχον ἀρχίσει ἐν τῇ Ταυρικῇ πρὸ τῶν γεγονότων τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Μόλις ἐξελθοῦσα τοῦ γενουατοβενετικοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος ἔπληξε τὰς δύο μεγάλας ἐμπορικὰς πόλεις τῆς χερσονήσου, ἡ Ταυρικὴ θὰ ὑποστῇ νέας καταστροφὰς ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Τατάρου δυνάστου Nogaï.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Η ΕΠΙΔΡΟΜΗ ΤΟΥ NOGAÏ ΚΑΙ ΑΙ ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΑΤΑΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΤΗΣ ΣΟΥΓΔΑΙΑΣ (1299–1365)

Ὁ Τάταρος στρατηγὸς Nogaï, ἀπόγονος τοῦ μεγάλου Gengis-Khan, *«κράτιστος... ἀνὴρ τῶν Τοχάρων, εἰς στρατηγίαν τε ξυνετὸς καὶ τρίβων τοῖς πράγμασιν»*, ὡς λέγει ὁ ἱστορικὸς Παχυμέρης[1], εἶχεν ἐπανειλημμένως ἐπιχειρήσει ἐπιτυχεῖς ἐκστρατείας ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ τῶν Τατάρων τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς. Κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ ΙΓ' αἰ. ἡ δύναμις αὐτοῦ μεγάλως ηὐξήθη : ἡ ἀδυναμία τῶν Χαγάνων, διαδόχων τοῦ Berké (+ 1266), ηὐνόησε τὴν ἄνοδον αὐτοῦ, αἱ δὲ ἐπιτυχίαι εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ ἡ διορατικότης καὶ διπλωματικότης του εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις ἡδραίωσαν τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ. Ὁ Nogaï συνεκέντρωσεν οὕτως εἰς χεῖράς του ὅλην τὴν ἐξουσίαν τοῦ Κράτους τῶν Τατάρων, εἰς τρόπον ὥστε πηγαί τινες καὶ νεώτεροι ἱστορικοὶ νὰ ἀποκαλοῦν ἢ νὰ θεωροῦν αὐτὸν Χαγάνον[2].

Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ὁ Nogaï ἐνεφανίσθη πολλάκις ὡς ὁ ρυθμιστὴς τῶν διεθνῶν σχέσεων. Ὁ Μιχαὴλ Η' ὁ Παλαιολόγος, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν δυσμενῆ διὰ τὸ Βυζάντιον συμμαχίαν τούτου μετὰ τοῦ ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων Κωνσταντίνου, ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν νόθον θυγατέρα του Εὐφροσύνη καὶ συνῆψε συμμαχίαν μετ' αὐτοῦ[3]. Τῷ 1280 ὁ Nogaï ἐβοήθησε τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ ἀνατρέψουν τὸν σφετεριστὴν τοῦ βουλγαρικοῦ θρόνου Ivailo καὶ νὰ ἀνακηρύξουν τσάρον τὸν Γεώργιον Τερτερῆν[4], τῷ δὲ 1282 ὁ Βυζαντινὸς Αὐτοκράτωρ ἐκάλεσε καὶ πάλιν τοῦτον κατὰ τοῦ σεβαστοκράτορος τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννου[5]. Ὁ Τάταρος στρατηγὸς ἐπενέβη ὡσαύτως εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ρωσίας καὶ Οὐγγαρίας καὶ ἐστράφη κατὰ τῶν Πολωνῶν[6].

Ἡ ἄνοδος τοῦ Teleboga εἰς τὸν θρόνον τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς (1287) ἔθεσεν εἰς κίνδυνον τὴν δύναμιν τοῦ Nogaï, ἀλλ' οὗτος κατώρθωσε νὰ φονεύσῃ τὸν Χαγάνον[7] καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐπιτροπείαν τῶν νομίμων διαδόχων (1291)[8]. Ὁ νέος ὅμως ἡγεμὼν τῶν Τατάρων, ὁ Toktaï (1291 - 1312), δὲν ἠνέχθη ἐπὶ πολὺ τὴν ἐπικίνδυνον δύναμιν τοῦ στρατηγοῦ του καὶ ἐστράφη ἐναντίον του. Εἰς τὴν διαμάχην ταύτην μεταξὺ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ γηραιοῦ στρατηγοῦ, ἡ Ταυρικὴ ἀπετέλεσε τὸ κυριώτερον θέα-

1. Παχυμέρης, τ. Α', σελ. 344, στ. 13 - 14.

2. Βλ. σχετικῶς Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 64 - 65 καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXC. Ὁ G. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 233, ὑποθέτει ὅτι ὁ Nogaï εἶχε λάβει τὸν τίτλον τοῦ Χαγάνου.

3. Βλ. Παχυμέρην, τ. Α', σελ. 344, στ. 7 - 12, πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, σελ. 180. Ὁ Γρηγορᾶς, τ. Α', σελ. 149, στ. 17 - 19, ὀνομάζει αὐτὴν Εἰρήνην. Διὰ τὴν χρονολογίαν, βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*[3], σελ. 379 καὶ ὑποσ. 3.

4. Πρβλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 234.

5. Παχυμέρης, τ. Α', σελ. 524 κέ. Γρηγορᾶς, τ. Α', σελ. 149 - 150. Πρβλ. Dölger, *Regesten*, No 2063.

6. Πρβλ. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 67. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 234 - 6.

7. Περὶ τοῦ γεγονότος ὁμιλεῖ ἐν ἐκτάσει ὁ Bejbars, ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 106 - 108.

8. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 72 - 73.

τρον τῶν ἐπιχειρήσεων[9]. Πράγματι, ἕνεκα τῆς ἀπομεμονωμένης θέσεως τῆς χερσονήσου, ὁ Nogaï ἐπεχείρησε νὰ καταστήση ταύτην κέντρον τῆς ἀντιστάσεώς του καὶ ἀφετηρίαν τῆς ἐναντίον τοῦ Χαγάνου ἐπιθέσεως[10]. Ἀρχικῶς ἔστειλε τὸν ἔγγονόν του Aqtagi διὰ νὰ εἰσπράξῃ φόρους[11] καὶ νὰ καταλάβῃ τὸν Καφᾶν, μετὰ δὲ τὸν φόνον τούτου, ἐξεστράτευσεν ἐναντίον ὁλοκλήρου τῆς χερσονήσου (1298-1299), ἐπολιόρκησε καὶ ἔκαυσε τὸν Καφᾶν, ἐφόνευσε πλῆθος κατοίκων καὶ ἠχμαλώτισε πολλοὺς ἐμπόρους τῆς πόλεως, Μωαμεθανούς, Φράγκους, Ἀλανούς[12]. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν Ἀράβων ἱστορικῶν, ὁ στρατός του ἐπετέθη ὡσαύτως κατὰ τοῦ Βοσπόρου καὶ τοῦ Kyrkier (= Čufut Kalé) καὶ ἠπείλησε τὴν Χερσῶνα (τὸ Sary-Kermen τῶν Ἀράβων συγγραφέων)[13]. Ἐξ ἄλλου, ὡς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν συνάγεται, οἱ ἐπιδρομεῖς τοῦ Nogaï κατέστρεψαν ὁλοσχερῶς τὴν πόλιν Eski-Kermen, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Γοτθίας, καὶ ἐπροξένησαν ζημίας εἰς τὴν Mangup[14]. Ὁ στρατὸς τοῦ Nogaï ἐπετέθη ἐπίσης κατὰ τῆς Σουγδαίας: τὴν 20 Δεκεμβρίου 1298 *« ἦλθε τοῦ Νογάι τὸ φουσᾶτο »*, σημειώνει τὸ *Συναξάριον*[15], κατὰ τὴν μαρτυρίαν δὲ τοῦ Al-Mufaddal ἡ καταστροφὴ τῆς πόλεως ὑπῆρξε μεγάλη[16].

Εἰς τὴν ἐπιδρομὴν ταύτην προφανῶς ἀναφέρεται καὶ πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1317-18, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ ὅτι *« πρὸ χρόνων συνέβη ἐξοικισθῆναί τινα τῶν χωρίων τῆς ἐνορίας αὐτοῦ (= τοῦ μητροπολίτου Σουγδαίας) ἐκ τῆς τῶν Τατάρων ἐπιδρομῆς, ἐπανελθόντων δὲ πάλιν εἰς αὐτὰ τῶν ἐποίκων αὐτῶν καὶ κατοικησάντων ἐν αὐτοῖς, ἀπῆλθον οἱ ἔξαρχοι τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Γοτθίας καὶ ὑπερτίμου, καὶ ἐποίησαν ἐν τοῖς τοιούτοις χωρίοις σταυροπήγια τῆς μητροπόλεως Γοτθίας ... »*[17]. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Nogaï ἠνάγκασε τοὺς κατοίκους χωρίων τινῶν τῆς Σουγδαίας νὰ ἐγκαταλείψουν τὰς κατοικίας των καὶ νὰ καταφύγουν πιθανώτατα εἰς τὰς ὠχυρωμένας πόλεις καὶ τὰ ὀρεινὰ τῆς χερσονήσου, τοῦτο δὲ ἐπέφερε τὴν προσωρινὴν ἐρήμωσιν τῆς περιοχῆς.

Οἱ ἐπιδρομεῖς δὲν παρέμειναν ἐπὶ μακρὸν ἐν τῇ Ταυρικῇ. Ὁ Χαγάνος μετέφερε τὸν πόλεμον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Τανάιδος. Ἐκεῖ, παρὰ τὴν θέσιν Kukanlyk, ἔλαβε χώραν ἡ τελικὴ ἀναμέτρησις τῶν δύο ἀντιπάλων. Κατ' αὐτὴν ὁ Nogaï ἐφονεύθη ὑπό τινος Ρώσσου στρατιώτου τοῦ Χαγάνου (φθινόπωρον 1299)[18], ὁ στρατός του διεσκορ-

9. Κατά τινας πηγὰς ὁ Χαγάνος εἶχε παλαιότερον παραχωρήσει εἰς τὸν Nogaï τὴν Ταυρικὴν (πρβλ. Bejbars, ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 111 ὑποσ. 1).

10. Ὁ G. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 271 ὑποσ. 1, ὑποθέτει ὅτι ὁ Nogaï εἶχε συμμαχήσει μετὰ τῶν Βενετῶν καὶ διὰ τοῦτο ἐστράφη κατὰ τῶν Γενουατῶν τοῦ Καφᾶ, συμμάχων τῶν Μογγόλων τῆς Περσίας.

11. Βλ. Bejbars, ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 111. Εἰς οἰκονομικὰ αἴτια ἀποδίδει τὴν ἐπίθεσιν καὶ ὁ Al-Mufaddal, ἔκδ. Blochet, Patrologia Orientalis, τ. 14/3, σελ. 630-631.

12. Bejbars, *ἔ. ἀ.*, σελ. 111-112. Πρβλ. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 75 καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXC.

13. Βλ. Bejbars, *ἔ. ἀ.*, σελ. 112. Πρβλ. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXC καὶ Jacobson, *Chersones*, σελ. 31α καὶ 37α.

14. Βλ. M. A. Tichanova, *Doros - Feodoro*, ἐν Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, τ. 34 (1953), σελ. 329.

15. *Συναξάριον*, ἐνθ. 104.

16. Al-Mufaddal, *ἔ. ἀ.*, σελ. 629-630. Εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐναντίον τῆς Σουγδαίας ἐπιθέσεως περιέχονται καὶ στοιχεῖα ἀφορῶντα εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Καφᾶ.

17. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 75-76, No 41. Πρβλ. καὶ Jakobson, *Chersones*, σελ. 37β.

18. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 76, ὅπου καὶ παράθεσις τῶν σχετικῶν πηγῶν. Ὁ G. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 282-3, τοποθετεῖ κακῶς τὴν μάχην τοῦ Τανάιδος πρὸ τῆς ἐναντίον

πίσθη[19] καὶ οὕτως ἔληξεν ἡ περιπέτεια, ἡ ὁποία συνετάραξε τὸ Κράτος τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς καὶ ἔσχε δυσμενῆ διὰ τὰς πόλεις τῆς Ταυρικῆς ἐπακόλουθα.

Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως εἰς τὸ Κράτος τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς, ὁ Χαγάνος Toktaï ἀνέλαβε τὸ μέγα ἔργον τῆς ἑδραιώσεως τῆς διασαλευθείσης δυνάμεως τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ πολιτικοῦ γοήτρου τῶν Τατάρων. Ὁ διάδοχος αὐτοῦ Özbeg (1313-1340) συνέχισε τὸ ἔργον του. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπεκτατικὴν πολιτικήν[20], κύριον μέλημα τῶν δύο Τατάρων ἡγεμόνων ἦτο ἡ ἑδραίωσις τῆς κυριαρχίας των εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Τὴν πολιτικὴν ἀνοχῆς τῶν πρώτων χρόνων διεδέχθη ἡ ἀντίδρασις κατὰ τῆς διεισδύσεως τῶν ξένων δυνάμεων καὶ κατὰ τῆς τάσεως αὐτονομίας τῶν ὑποτελῶν περιοχῶν, καὶ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμός. Αἱ δύο σημαντικώτεραι πόλεις τῆς Ταυρικῆς, ὁ Καφᾶς καὶ ἡ Σουγδαία, θὰ ὑποστοῦν τὰς συνεπείας τῆς νέας πολιτικῆς τῶν Χαγάνων.

Ἐκ τῶν πρώτων μέτρων τοῦ Toktaï ἦτο ἡ αὔξησις τῶν φόρων. Τὸ μέτρον τοῦτο ἔπληξεν ἰδιαιτέρως τὴν Σουγδαίαν, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἄραβος συγγραφέως Al-Mufaddal, ἐστασίασε κατὰ τῶν Τατάρων εἰσπρακτόρων[21]. Ὁ Χαγάνος ἀπηγόρευσεν ὡσαύτως τὸ ἐμπόριον τῶν δούλων, τὸ ὁποῖον ἐστέρει κατ' ἔτος τὸ Κράτος μεγάλου ἀριθμοῦ ὑπηκόων. Ἡ τελευταία αὕτη ἐνέργεια ἐστρέφετο κυρίως κατὰ τῶν Γενουατῶν, τῶν ὁποίων ἐδήμευσε τὰ ἐν Saraj ἐμπορεύματα (1307), τελικῶς δὲ ἐπολιόρκησε τὸν Καφᾶν. Μετὰ ὀκτὼ μηνῶν ἄπελπιν ἀντίστασιν, οἱ Γενουᾶται ἐγκατέλειψαν τὴν πόλιν, ἀφοῦ παρέδωκαν αὐτὴν εἰς τὸ πῦρ[22], τὴν δὲ 21 Μαΐου 1308 *« ἐκουρσεύτη ὁ Καφᾶς ἀπὲ τῶν Τατάρων »*[23].

Ἡ ἐναντίον τοῦ Καφᾶ ἐκστρατεία ἐστρέφετο ἀποκλειστικῶς κατὰ τῶν Γενουατῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἰσχὺς ὁλονὲν ηὔξανε καὶ οἱ ὁποῖοι συνεκέντρωσαν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς χεῖράς των τὸ ἐμπόριον τῆς περιοχῆς. Ἡ Σουγδαία ἔμεινεν ἐκτὸς τοῦ πεδίου τῶν ἐπιχειρήσεων. Ὑποθέτομεν ὅμως, ὅτι ταταρικὰ στρατεύματα ἔφθασαν μέχρι τῆς γείτονος τοῦ Καφᾶ περιοχῆς τῆς Σουγδαίας καὶ προέβησαν εἰς ἐχθρικὰς ἐνεργείας. Τοῦτο συνάγομεν ἐκ παρασελιδίου σημειώσεως τοῦ *Συναξαρίου* τῆς 17 Μαΐου 1308 (ἤτοι ὀλίγας μόνον ἡμέρας πρὸ τῆς καταλήψεως τοῦ Καφᾶ ὑπὸ τῶν Τατάρων), εἰς τὴν ὁποίαν ἀνα-

τῆς Σουγδαίας ἐπιθέσεως, προφανῶς διότι βασίζεται ἐπὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου λανθασμένης χρονολογήσεως τῆς ἐνθυμήσεως ταύτης κατὰ τὸ ἔτος 1299 (Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 596, No 5). Διὰ τὴν λανθασμένην χρονολόγησιν τοῦ Ἀντωνίνου, βλ. κατωτέρω, Εἰσαγωγὴν ἡμετέρας ἐκδόσεως.

19. Βλ. Παχυμέρην, τ. Β', σελ. 307-308, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖ ὅτι 16.000 Ἀλανοὶ τοῦ Nogaï προσεχώρησαν μετὰ τὸν θάνατον τούτου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος (πρβλ. Dölger, *Regesten*, No 2241). Ὁ Γρηγορᾶς, τ. Α', σελ. 204, στ. 14-24, ἀναφέρει τὸ ἐπεισόδιον, ἀλλὰ δὲν σημειώνει ὅτι πρόκειται περὶ τῶν Ἀλανῶν τοῦ Nogaï, ἀναβιβάζει δὲ τούτους εἰς 10.000. Περὶ τῶν Ἀλανῶν τούτων, βλ. L. Bréhier, *Les Institutions de l' Empire Byzantin*, Παρίσιοι 1949, σελ. 392-3.

20. Βλ. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 84-86, 89 καὶ 92: ὁλόκληρος ἡ Ρωσία εὑρίσκετο ὑπὸ τὸν ταταρικὸν ζυγόν, ἡ δὲ Πολωνία, ἡ Οὐγγαρία καὶ ἡ Βουλγαρία ἠναγκάσθησαν νὰ δεχθοῦν τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Χαγάνου.

21. *Αὐτόθι*, σελ. 317.

22. *Αὐτόθι*, σελ. 84.

23. *Συναξάριον*, ἐνθ. 125. Πρβλ. Bejbars, ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 120. Πρβλ. καὶ Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 170 (ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει τὴν 20 Μαΐου 1308 ὡς ἡμερομηνίαν καταλήψεως τοῦ Καφᾶ ὑπὸ τῶν Τατάρων).

φέρεται ὅτι ἐφονεύθη εἷς κάτοικος τῆς Σουγδαίας, *« ξίφει σφαγεὶς ὑπὸ τῶν Καζάκων »*, δηλαδὴ ὑπὸ Τατάρων στρατιωτῶν[24].

Μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Καφᾶ ὑπὸ τῶν Τατάρων, τὸ γενουατικὸν ἐμπόριον τοῦ Εὐξείνου ἀπώλεσε τὸ κυριώτερον αὐτοῦ ἔρεισμα[25]. Οἱ Γενουᾶται κατώρθωσαν βεβαίως ἐνωρίτατα, ἤδη τῷ 1313, νὰ λάβουν παρὰ τοῦ Χαγάνου Özbeg τὴν ἄδειαν νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν πόλιν καὶ νὰ ἀνοικοδομήσουν ἐκ νέου τὰς οἰκίας καὶ τὰ τείχη, ὁ Καφᾶς ὅμως ἔκειτο εἰς ἐρείπια καὶ τὸ ἐμπόριον εἶχεν ὑποστῆ βαρύτατον πλῆγμα.

Ἀκριβῶς διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀναγεννωμένην πόλιν, κέντρον τοῦ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου των, οἱ Γενουᾶται, διὰ διατάγματος (*Ordo di Caffa*) τῆς 18 Μαρτίου 1316, ὑπεχρέωσαν τὰ πλοῖα τὰ πλέοντα εἰς τὸν Εὔξεινον Πόντον νὰ σταθμεύουν εἰς τὸν λιμένα τοῦ Καφᾶ ἐπὶ τῇ καταβολῇ ὡρισμένου τέλους, ἀπηγόρευσαν δὲ εἰς τοὺς Γενουάτας ἐμπόρους νὰ παραμένουν πλέον τῶν τριῶν ἡμερῶν ἐν Σουγδαίᾳ ἢ νὰ διαχειμάζουν ἐν Τάνᾳ, νὰ ἐνεργοῦν ἀγοραπωλησίας ἐν Σουγδαίᾳ καὶ νὰ ἐξάγουν οἱονδήποτε ἐμπόρευμα εἰς τὴν μεταξὺ Σουγδαίας καὶ Καφᾶ ἀκτήν[26]. Ἡ ὅλη διοίκησις τῶν γενουατικῶν σταθμῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου ὑπήχθη ἔκτοτε ὑπὸ εἰδικὴν ὑπηρεσίαν, κληθεῖσαν *Officium Gazarie*[27], ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁποίας ἦτο ὁ *Consul* τοῦ Καφᾶ.

Τὰ ἀνωτέρω μέτρα ἔπληττον κατὰ κύριον λόγον τὸ ἐμπόριον τῆς Σουγδαίας. Ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότης τῆς πόλεως ταύτης, ἡ ὁποία εὑρίσκετο πλησιέστατα τῆς γενουατικῆς ἀποικίας τοῦ Καφᾶ παρέμενεν ὅμως ἐκτὸς τῆς σφαίρας ἐπηρείας καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ἐλέγχου τῶν Γενουατῶν, ἀπετέλει κίνδυνον διὰ τὸ ἐμπόριον τῆς Γενούης. Ἡ Ἰταλικὴ δημοκρατία ἐπεδίωκεν ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐξασθενήσῃ οἰκονομικῶς τὴν Σουγδαίαν, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν κατάληψιν τοῦ σημαντικωτάτου τούτου ἐμπορικοῦ κέντρου. Ὁ ἐμπορικὸς ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν δύο πόλεων τῆς Ταυρικῆς ἐξειλίχθη εἰς ἀγῶνα ἐπιβιώσεως. Ὁ ἀγὼν ὅμως ἦτο ἄνισος. Ὁ Καφᾶς ἦτο ἀποικία γενουατική, ἐξεπροσώπει τὰ ὕψιστα οἰκονομικὰ συμφέροντα τῆς Γενούης[28] καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς δημοκρατίας. Ἀντιθέτως ἡ Σουγδαία δὲν ἀνῆκεν εἰς πολιτικὴν δύναμιν ἀμέσως ἐνδιαφερομένην διὰ τὸ ἐμπορικὸν τοῦτο κέντρον: οἱ Τάταροι « ἐνδιεφέροντο ὀλιγώτερον διὰ τὰς ἀκτὰς καὶ περισσότερον διὰ τὰς στέππας τοῦ ἐσωτερικοῦ »[29], ἐθεώρουν δὲ τὴν Σουγδαίαν ὑποτελῆ εἰς αὐτοὺς περιοχὴν καὶ οὐχὶ ταταρικὴν πόλιν. Ἐπὶ πλέον ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τῶν ἐξισλαμισθέντων Τατάρων τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς ἔστρεφεν αὐτοὺς κατὰ τοῦ ἑλληνορθοδόξου τούτου κέντρου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκτινοβολία ἦτο τοιαύτη, ὥστε νὰ ἐκχριστιανίζῃ τοὺς ἐγκαθισταμένους εἰς τὴν πόλιν Τατάρους. Ἑπομένως ἡ Σουγδαία, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ΄ αἰ., εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ πλὴν

24. *Συναξάριον*, ἐνθ. 124. Διὰ τὴν σημασίαν τῆς λ. *Καζάκος - Κοζάκος*, βλ. κατωτέρω, σχόλιον 127. Πρβλ. καὶ Bruun, *Notices*, σελ. 36 ὑποσ. 2.

25. Βλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 283.

26. Βλ. *Monumenta Historiae Patriae, Leges Municipales*, σελ. 377, 380, 382 (ἐν σελ. 377–382: *Ordo di Caffa*). Πρβλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 284. Heyd, *Commerce*, τ. Β΄, σελ. 170-171.

27. Πρβλ. *Monumenta Historiae Patriae, Leges Municipales*, σελ. 297-430: κεφάλαιον ὅλον τιτλοφορούμενον *Imposicio Officii Gazarie* (ἀπὸ τοῦ ἔτους 1313 κέ.). Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β΄, σελ. 209. Πασπάτη, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, σελ. 243.— *Χαζαρία* ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Δυτικῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ Ταυρικὴ χερσόνησος: περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. A. Soloviev, *Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire?* σελ. 570 καὶ 572.

28. Πρβλ. Tichamirov, *Puti*, σελ. 17 κέ.

29. Heyd, *Commerce*, τ. Β΄, σελ. 210.

τοῦ οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῆς Γενούης καὶ τὸν ἐθνικὸν καὶ θρησκευτικὸν φανατισμὸν τῶν Τατάρων κυριάρχων.

Πράγματι, τῷ 1320 ὁ Χαγάνος Özbeg ἀπηγόρευσε γενικῶς τὴν χρῆσιν τῶν κωδώνων[30], δύο δὲ ἔτη μεταγενεστέρως, τὴν 8 Αὐγούστου 1322, οἱ Τάταροι ἐνήργησαν διώξεις κατὰ τῶν χριστιανῶν τῆς Σουγδαίας. *« Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ »* λέγει τὸ *Συναξάριον*, μοναδικὴ ἐν προκειμένῳ πηγή, *« ἦλθεν ὁ Τολακτεμίρης καὶ ὁ ἀποκρισιάρης τοῦ Ὀζπέκη, τὸ ὄνομα αὐτοῦ Καράπολατ, καὶ ἐπαρέλαβεν τὴν Σουγδαίαν δίχως πόλεμον, καὶ ἐκατέβασαν τὰς καμπάνας ὅλας, καὶ ἐτζάκησαν εἰκόνας καὶ σταυρούς, καὶ ἀπέκλεισαν τὰς πόρτας καὶ ἐγένετο θλῖψις, οἷα οὐ γέγονεν οὐδέποτε, τοῦ ἔτους ϛωλ', ἡμέρα Κυριακή »*[31]. Τὴν 26 Ἰανουαρίου τοῦ ἑπομένου ἔτους, ὡς παραδίδει ἡ αὐτὴ πηγή, οἱ Τάταροι ἐπανέλαβον τὰς ἐχθρικὰς ἐνεργείας των: *« Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐσκέπασαν οἱ ἄθεοι Ἀγαρηνοὶ τὴν θείαν καὶ ἱερὰν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν ἐν τῷ βασιλικῷ πυλῶνι τῆς θεοσώστου πόλεως Σουγδαίας, τοῦ ἔτους ϛωλα' »*[32].

Λόγῳ τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῶν γεγονότων, ὁ ἴδιος ὁ Πάπας Ἰωάννης 22ος ἠναγκάσθη νὰ ἐπέμβῃ: τῷ 1323, δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Χαγάνον Özbeg, ἐζήτησε νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τοὺς χριστιανοὺς νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν πόλιν καὶ νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν αἱ ἐκκλησίαι, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ μετατραπῆ εἰς τεμένη μουσουλμανικά[33]. Παρὰ ταῦτα, αἱ διώξεις ἐπανελήφθησαν: τὴν 25 Ἀπριλίου 1327 *« ἐκατέλησεν τὸ κάστρον, τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Σουγδαίας, καὶ τὸν Ἅγιον Στέφανον, καὶ τὴν Ἁγίαν Βαρβάραν, ὀνόματι Ἀγὰτζ Πασλῆς, ὁ μιαρὸς ξυλοκέφαλος ..... τοῦ ϛωλε' ἔτους »*[34]. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ χρόνους, μίαν 28 Ἰανουαρίου, οἱ Σουγδαῖοι ἑόρτασαν τὴν ἀπομάκρυνσιν *« τῶν ἀνόμων Οὐζπὲκ ..... ἀναχωρησάντων ἐκ τῆς πόλεως Σουγδαίας ... »*[35].

Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι κατὰ τὰ γεγονότα ταῦτα ἐφονεύθη ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας καὶ Φούλλων Κλήμης[36], ὁ δὲ διάδοχος αὐτοῦ μητροπολίτης Λουκᾶς δὲν ἠδυνήθη νὰ γίνῃ κάτοχος τῆς ἕδρας του εἰμὴ μετά τινα ἔτη[37]. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ibn-Battuta, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὴν περιοχὴν τῷ 1334, τμῆμα τῆς πόλεως ἔκειτο εἰς

30. *Αὐτόθι*, σελ. 204.

31. *Συναξάριον*, ἐνθ. 147. Περὶ τοῦ Τολακτεμίρου καὶ τοῦ Καράπολατ, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 158 καὶ 160.

32. *Συναξάριον*, ἐνθ. 148.

33. Βλ. Baronii—Raynaldi—Laderchii, *Annales Ecclesiastici*, τ. 24 (1887), σελ. 203: *" Demum, quia in Christianorum angustiis, tribulationibus et pressuris non possumus anxie non torqueri, dolenter audivimus, Christianos in civitate Soldaye noviter degentes, esse noviter de civitate ipsa per Saracenos ejectos, et campanis de ecclesiis ipsorum depositis* (πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 147: *« καὶ ἐκατέβασαν τὰς καμπάνας ὅλας »*). *Ecclesias ipsas factas esse mesquitas. Nos autem... petimus..., praelibatos Christianos.. ejectos facias in dictam civitatem ad inhabitandum inibi regredi, et restitutis eis dictis ecclesiis et campanis, ipsos Domino nostro Jesu Christo... servire permittas"*. Πρβλ. καὶ Bruun, *Notices*, σελ. 38, Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 226 ὑποσ. 25 καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXCIV.

34. *Συναξάριον*, ἐνθ. 153 (πρβλ. καὶ ἐνθ. 165 καὶ σχόλ. 183).

35. *Συναξάριον*, ἐνθ. 150. Δυστυχῶς ἡ σημαντικωτάτη αὕτη σημείωσις εἶναι λίαν ἐφθαρμένη καὶ οὕτω δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν ἐξ αὐτῆς περισσοτέρας πληροφορίας. Περὶ τῶν Οὐζπὲκ = Τατάρων, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 162.

36. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 154 καὶ σχόλ. 171.

37. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 93, § 9.

ἐρείπια, μέγας δὲ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων κατοίκων εἶχε φονευθῆ ἢ ἐκδιωχθῆ[38].

Τὰ αἴτια τῶν ἐχθρικῶν τούτων ἐνεργειῶν τῶν Τατάρων δὲν εἶναι γνωστά. Ἐπειδὴ ὅμως αὗται ἐστρέφοντο ἀποκλειστικῶς κατὰ τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν καὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς Σουγδαίας, ὑποθέτομεν ὅτι ἐκ ζήλου θρησκευτικοῦ οἱ ἐξισλαμισθέντες Τάταροι ἠθέλησαν νὰ πλήξουν τὴν *« θεόσωστον πόλιν »*, σημαντικώτατον κέντρον τῆς Ὀρθοδοξίας[39]. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ θρησκευτικὸς τόνος τὸν ὁποῖον προσδίδει εἰς τὰ γεγονότα ὁ ἄγνωστος συντάκτης τῶν ἐνθυμήσεων : ἀποκαλεῖ τοὺς Τατάρους *« ἀθέους Ἀγαρηνοὺς »* (ἐνθύμ. 148, 165) καὶ *« ἀνόμους Οὐζπέκ »* (ἐνθ. 150), *« μιαρὸν »* δὲ τὸν διευθύνοντα τὰς ἐπιχειρήσεις Ἀγάτζ Πασλῆ (ἐνθ. 153) καὶ *« θεόσωστον πόλιν »* τὴν Σουγδαίαν (ἐνθ. 148). Ἐξ ἄλλου, ρητῶς ἀναφέρεται ὅτι ἀρχικῶς οἱ Τάταροι εἰσῆλθον εἰς τὴν πόλιν *« δίχως πόλεμον »* (ἐνθ. 147). Ἑπομένως δὲν πρόκειται περὶ στρατιωτικῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῆς ὑποτελοῦς εἰς αὐτοὺς Σουγδαίας, ἀλλὰ περὶ συγκεκριμένων μέτρων κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας[40]. Τὰ μέτρα ταῦτα, λόγῳ τῆς σθεναρᾶς ἀντιστάσεως τῶν χριστιανῶν κατοίκων[41], ἔλαβον τελικῶς τὴν μορφὴν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Ταύτας διηύθυνεν ὁ Τολεκτεμίρης, ὁ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ibn-Battuta ἐν Solchat ἑδρεύων Τάταρος διοικητὴς τῆς περιοχῆς, ἀντιπρόσωπος τοῦ Χαγάνου τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς[42].

Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐπήνεγκον βαρύτατον πλῆγμα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα τῆς πόλεως. Ἡ ἄλλοτε ἀνθοῦσα πόλις τῆς Σουγδαίας, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἔκειτο τῷ 1334 εἰς ἐρείπια, ἡ δὲ ἐξόντωσις καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, εἰς χεῖρας τοῦ ὁποίου κυρίως εὑρίσκετο τὸ ἐμπόριον τῆς περιοχῆς, ἠλλοίωσε

38. Βλ. Ibn-Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 152-153 : *" We arrived at the town of Surdaq, which is on the sea coast of the Qipchaq desert, ... it is inhabited by Turks and number of Greeks unter their dominion ... This town was formerly a big one, but most of it was laid in ruins as the result of a quarrel which broke out between the Greeks and the Turks. At first the Greeks had the upper hand, but the Turks on receiving assistance from their fellow-countrymen killed the Greeks remorselessly and expelled most of them. Some of them still remain there as subjects of the Turks.* (Τὸ γενικὸν ὄνομα Τοῦρκοι χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς πρὸς δήλωσιν λαῶν τουρκικῆς καταγωγῆς : πρβλ. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXCIII ὑποσ. 2). — Διὰ τὸ ταξίδιον τοῦ Ibn-Battuta καὶ τὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ, βλ. H. Janssens, *Ibn Battuta «Le Voyageur de l' Islam» (1304-1369)*, Βρυξέλλαι [1948]. Τὴν προσφάτως δημοσιευθεῖσαν σχετικὴν μελέτην τοῦ I. Hrbek, *The Chronology of Ibn Battûtta's Travels*, ἐν Archiv Orientální, 30 (1962), σελ. 409-486, δὲν ἠδυνήθην νὰ συμβουλευθῶ.

39. Πρβλ. Bruun, *Notices*, σελ. 38.

40. Ὁ B. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 226, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία οὐδέποτε ἐδιώχθη εἰς τὸ Κράτος τῶν Τατάρων, τὰ δὲ ἐν Σουγδαίᾳ γεγονότα τοῦ 1322 ἀποτελοῦν μέρος τῶν ἀναποφεύκτων εἰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις καταστροφῶν. Τὰ ἐπεισόδια ὅμως τοῦ 1322 δὲν ἦσαν μεμονωμένα, ἀλλὰ συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη, αἱ δὲ ἐκδηλώσεις ἐστρέφοντο ἀποκλειστικῶς κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ δὲν ἐνετάσσοντο εἰς γενικωτέρας στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις. Ἐξ ἄλλου, ὁ S. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 28, ἀποδίδει τὰ γεγονότα ταῦτα εἰς τὴν ἀντίδρασιν τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ ἔναντι τῶν προσπαθειῶν τῶν Τατάρων κυριάρχων, ὅπως καταλύσουν τὴν παλαιὰν αὐτονομίαν τῆς πόλεως καὶ ἐγκαταστήσουν τοπικὸν διοικητὴν Τάταρον. Ἡ ἑρμηνεία ὅμως αὕτη οὐδόλως τεκμηριοῦται.

41. Τὰ ρωσικὰ λαϊκὰ ἔπη *(byliny)* διηγοῦνται τοὺς ἀγῶνας τῶν Σουγδαίων-ἡρώων *(Bogatyri-Surožcy)* κατὰ τῶν Τατάρων : βλ. *Južnorusskie byliny, Bogatyri-Surožcy* (= Νοτιορωσικὰ ἔπη, Σουγδαῖοι-ἥρωες), ἐν Sbornik Otdel. Russk. Jazyka i Slovesnosti Akademii Nauk, τ. 27. Πρβλ. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 28-29.

42. Ibn-Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 143. Πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, σελ. 153 : *their fellow-countrymen*, καὶ κατωτέρω, σχόλ. 158.

τὸν χαρακτῆρα τῆς πόλεως καὶ ἐπέδρασε δυσμενῶς ἐπὶ τῆς οἰκονομίας της. Ἐξ ἄλλου αἱ νέαι ἐμπορικαὶ συνθῆκαι δὲν ἦσαν πρόσφοροι διὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν αὐτῆς : ἡ δημιουργία νέας πρὸς Βορρᾶν καὶ Ἀνατολὴν ἐμπορικῆς ὁδοῦ διὰ τῆς Τάνας καὶ ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς Σουγδαίας ἐμείωσε τὴν ἐμπορικὴν σημασίαν τῆς πόλεως, ἡ δὲ ἐπακολουθήσασα διακοπὴ τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Ἰταλικῶν πόλεων καὶ τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν γενικωτέραν κρίσιν τοῦ ἐμπορίου τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Οἱ καιροὶ ἦσαν χαλεποὶ διὰ τὴν Σουγδαίαν. Ἐνῷ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὕτη ὑφίστατο καταστροφὰς καὶ διώξεις ἕνεκα τοῦ φανατισμοῦ τῶν Τατάρων, εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ὁ ἐμπορικὸς ἀποκλεισμὸς τῆς Γενούης καὶ αἱ νέαι οἰκονομικαὶ συνθῆκαι συνεπλήρουν τὴν καταστροφήν. Ἡ πόλις ἔβαινε πρὸς τὴν παρακμήν. Ἡ γενουατικὴ ἀποικία τοῦ Καφᾶ θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν παρακμὴν ταύτην καὶ θὰ ἐπωφεληθῇ αὐτῆς ἀμεσώτατα.

Ἡ ἵδρυσις τῶν ἐν Τάνᾳ, εἰς τὸ Δέλτα τοῦ Τανάιδος[43], ἐμπορικῶν ἀποικιῶν τῆς Γενούης (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1316 - 1332)[44] καὶ τῆς Βενετίας (1333)[45] ἤνοιξε νέας ἐμπορικὰς ὁδούς. Ἔκτοτε τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς ἠκολούθει τὴν θαλασσίαν ὁδὸν διὰ τῆς Τάνας[46] καὶ τῆς Μαιώτιδος λίμνης πρὸς τὸν Καφᾶν καὶ ἡ διὰ ξηρᾶς ὁδὸς Saraj - Solchat, ἡ ὁποία κατέληγεν εἰς τὴν Σουγδαίαν, σχεδὸν ἐγκατελείφθη.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς Γενούης – Βενετίας μετετέθη εἰς τὴν Τάναν[47], ἡ ὁποία ἐξειλίχθη ἐντὸς βραχυτάτου διαστήματος εἰς κύριον σταθμὸν τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου[48]. Ἐκεῖ ἀνεφύη τῷ 1343 διαμάχη μεταξὺ τῶν Τατάρων κυριάρχων καὶ τῶν Ἰταλῶν ἀποίκων. Ἀφορμὴ ἦτο ὁ φόνος Τατάρου τινὸς ὑπὸ Βενετοῦ, τὰ βαθύτερα ὅμως αἴτια τῆς συγκρούσεως ἦσαν οἱ ἰδιαιτέρως ὑψηλοὶ δασμοί, τοὺς ὁποίους εἶχον ἐπιβάλει οἱ Τάταροι εἰς τὸ ἐμπόριον τῆς περιοχῆς[49]. Ἡ διαμάχη κατέληξεν εἰς πλήρη καταστροφὴν τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν δύο Ἰταλικῶν ἐμπορικῶν σταθμῶν, Βενετοὶ δέ, Γενουᾶται καὶ λοιποὶ Χριστιανοὶ ἐφονεύθησαν, ᾐχμαλωτίσθησαν ἢ ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πόλιν[50]. Ὁ Χαγάνος Djanibeg (1341 - 1357) ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς Δυτικοὺς ἐμπόρους τὴν εἴσοδον εἰς τὴν Τάναν καὶ ἐπολιόρκησε τὸν Καφᾶν[51]. Οἱ Γενουᾶται, διὰ τοῦ καλῶς ὠργανωμένου ἀνεφοδιασμοῦ των καὶ τοῦ θαλασσίου ἀποκλεισμοῦ τῶν πολιορκούντων,

43. Περὶ τῆς θέσεως ταύτης, βλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 179.

44. *Αὐτόθι*, σελ. 181.

45. *Αὐτόθι*, σελ. 182-3. Bratianu, *Vénitiens*, σελ. 6 καὶ 18.

46. Περὶ τῶν διὰ τῆς Τάνας ὁδῶν πρὸς τὴν Ἀνατολήν, βλ. Fr. Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ἔκδ. Evans, σελ. 21. Πρβλ. Tichamirov, *Puti*, σελ. 10.

47. *Αὐτόθι*, σελ. 15.

48. Περὶ τῆς σημασίας αὐτῆς ὡς κέντρου ἐμπορικοῦ, βλ. C. Verlinden, *La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle*, ἐν «Studi in onore di Gino Luzzatto», τ. Β', Μιλᾶνον 1950, σελ. 1–25 καὶ G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Βενετία [1961], σελ. 64, 98, 176. Πρβλ. καὶ Μ. Λάσκαρι, *Ναοὶ καὶ Μοναὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405*, σελ. 333–340 *(Θεσσαλονίκη καὶ Τάνα)*.

49. Βλ. Elena Skržinskaja, *Petrarka o Genuezcach na Levante*, Viz. Vrem., 2 (1949), σελ. 249.

50. Βλ. Giovanni Villiani, *Hist. Flor.* XII, 26 (1343), ἐν Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, τ. 13, στ. 907. Καντακουζηνός, τ. Γ', σελ. 191–2. Πρβλ. Skržinskaja, *ἔ.ἀ.*, σελ. 248 – 9.

51. Βλ. Καντακουζηνόν, τ. Γ', σελ. 192. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, σελ. 187 – 8 καὶ Bruun, *Notices*, σελ. 41.

ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ λύσουν τὴν πολιορκίαν[52], ἀλλ' αἱ δυσμενεῖς πολιτικαὶ συνθῆκαι ἐδημιούργησαν κρίσιν εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον.

Αἱ δύο ἐμπορικαὶ Δημοκρατίαι ὑπεχρεώθησαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀπὸ κοινοῦ τὴν κατάστασιν, συνομολογήσασαι τῷ 1344 συνθήκην συμμαχίας, ἡ ὁποία ἀνενεώθη μετὰ ἓν ἔτος[53]. Εἰδικὸς ὅρος τῆς συνθήκης ἀπηγόρευε τὰς μετὰ τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς ἐμπορικὰς σχέσεις. Εἰς ἀντίποινα ὁ Χαγάνος ἐπολιόρκησεν ἐκ νέου τὸν Καφᾶν (1345), ἀλλ' ἠναγκάσθη μετὰ ἓν ἔτος καὶ πάλιν νὰ ὑποχωρήσῃ (1346)[54]. Ἡ μακρὰ ὅμως αὕτη πολιορκία ηὐνόησε τὴν ταχεῖαν διάδοσιν τῆς ἐξ Ἀσίας πανώλους, ἡ ὁποία προεκάλεσε μεγάλας καταστροφὰς καὶ οἰκονομικὴν κρίσιν εἰς ὁλόκληρον τὴν Ταυρικήν, τὸ Βυζάντιον, τὴν Ρωσίαν καὶ τὴν Εὐρώπην[55].

Ἡ ἀπώλεια τῆς Τάνας, κέντρου τοῦ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, καὶ ἡ διακοπὴ τῶν μετὰ τῶν Τατάρων ἐμπορικῶν σχέσεων ἔσχε δυσμενῆ οἰκονομικὰ ἐπακόλουθα διὰ τὸ Βυζάντιον[56] καὶ τὴν Δύσιν. *«Ἡ ἐκ τοῦ Εὐξείνου Πόντου κατὰ τὸ εἰωθὸς ἐνιαύσιος κατιοῦσα σιτοπομπία ἐπαύσατο»*, λέγει ἐπιγραμματικῶς ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς[57]. Παρετηρήθη, ὡς ἐκ τούτου, *«σίτου τε σπάνις»* καὶ *«ταριχευτῶν ἐδωδίμων ἐκ τῆς Μαιώτιδος»*[58], ἡ δὲ τιμὴ τῆς μετάξης καὶ τῶν καρυκευμάτων ἐδιπλασιάσθη εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς Ἰταλίας[59]. Αἱ Ἰταλικαὶ ἐμπορικαὶ πόλεις ἠναγκάσθησαν ἐκ τῶν πραγμάτων εἰς ὑποχώρησιν. Ἀπὸ τοῦ 1347 ἦλθον εἰς χωριστὰς συνεννοήσεις μετὰ τοῦ Χαγάνου, τοῦτο δὲ ὡδήγησεν εἰς νέον πόλεμον μεταξὺ Γενούης καὶ Βενετίας. Ὡς λέγει σύγχρονος τῶν γεγονότων πηγή, σκοπὸς τοῦ πολέμου τούτου ἦτο διὰ μὲν τοὺς Γενουάτας ἡ ἐξασφάλισις τῆς ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἀποκλειστικῆς κυριαρχίας,

52. Βλ. Γρηγορᾶν, τ. Β', σελ. 685-6: *«θαλασσοκρατοῦντες αὐτοὶ* (= οἱ Γενουᾶται) *καὶ τὴν τῶν ἐπιτηδείων ἀφθονίαν ἐκ θαλάσσης ἐσκομιζόμενοι, περὶ ἐλαχίστου τὰς τῶν Σκυθῶν ἐφόδους τε καὶ περιστρατοπεδεύσεις ἐτίθεντο... ὡς ἀντιστράφθαι τὰ τῆς πολιορκίας καὶ πολιορκεῖσθαι μᾶλλον τοὺς Σκύθας δοκεῖν ἢ πολιορκεῖν»*.

53. G. Thomas, *Diplomatarium Veneto - Levantinum*, τ. Α', Βενετία 1880, σελ. 300-305, No 161 (22 Ἰουλίου 1345).

54. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 195-6. Πρβλ. καὶ C. Faure, *Le Dauphin Humbert II à Venise et en Orient (1345-1347)*, ἐν Mélanges d' Archéologie et d' Histoire. École Française de Rome, τ. 27 (1907), σελ. 527, ὅπου παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Πάπας Κλήμης ΣΤ' ἔγραψεν εἰς τὸν ἐν Εὐβοίᾳ εὑρισκόμενον Οὐμβέρτον Β' νὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειαν τοῦ ὑπὸ τῶν Τατάρων πολιορκουμένου Καφᾶ.

55. Βλ. σχετικῶς Vasiliev, *Goths*, σελ. 175-7, ὅπου καὶ πλουσιωτάτη περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία. Τοῦ αὐτοῦ, *History of the Byzantine Empire*[2], σελ. 625-9. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII*[e] *au XV*[e] *siècle*, Ἀθῆναι 1948, σελ. 70. Πρβλ. καὶ Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σελ. 168 καὶ ὑποσ. 4. Luzzatto, *Storia economica di Venezia*, σελ. 74. J. Heers, *Gênes au XV*[e] *siècle*, Παρίσιοι 1961, σελ. 23 κέ.—Πρβλ. καὶ τὴν προσφάτως ἐκδοθεῖσαν μελέτην τῆς Elizabeth Carpentier, *Autour de la Peste Noire: famines et épidemies dans l'histoire du XIV*[e] *siècle*, ἐν Annales (Économies, Societés, Civilisations), 17/6 (Νοέμβρ.—Δεκ. 1962), σελ. 1062-1092.

56. Ζακυθηνοῦ, *Crise monétaire*, σελ. 95-96. Πρβλ. G. Bratianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l' époque byzantine et ottomane*, Byzantion, 5 (1929-30), σελ. 102.

57. Γρηγορᾶς, τ. Β', σελ. 683, στ. 14-15.

58. *Αὐτόθι*, σελ. 683 καὶ 686.

59. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 188 κέ. G. Bratianu, *Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs Ottomans*, Byzantion, 6 (1931), σελ. 646-7.

διὰ δὲ τοὺς Βενετοὺς ἡ δι' αὐτοῦ ἐλευθέρα δίοδος[60]. Ὡς ἦτο ἑπόμενον, εἰς τὸν «πόλεμον τῶν Στενῶν», ὡς προσφυῶς ἀποκαλεῖ τὴν διαμάχην ταύτην ὁ G. Bratianu[61], ἐνεπλάκη καὶ ἡ κυρίαρχος τῶν Στενῶν Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία: οἱ Γενουᾶται συνεμάχησαν μετὰ τοῦ νομίμου Αὐτοκράτορος Ἰωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου, οἱ δὲ Βενετοὶ μετὰ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ[62]. Μετὰ τὴν μάχην τοῦ Βοσπόρου (Φεβρουάριος 1352)[63], οἱ Γενουᾶται συνῆψαν κεχωρισμένως εἰρήνην μετὰ τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (6 Μαΐου 1352). Εἰδικὰ ἄρθρα τῆς συνθήκης ταύτης ἀφεώρων εἰς τὸ ἐμπόριον τῆς Μαιώτιδος. Συγκεκριμένως, ἀπηγορεύετο εἰς τὰ βυζαντινὰ πλοῖα ἡ εἴσοδος εἰς τὴν Μαιῶτιν λίμνην, ἄνευ εἰδικῆς ἀδείας τῆς Γενούης[64]. Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ τελευταία προσπάθεια τῆς Γενούης, ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὸ ἐν κινδύνῳ εὑρισκόμενον μονοπώλιον αὐτῆς.

Τρία ἔτη βραδύτερον, τῷ 1355, εἰς τὴν συναφθεῖσαν συνθήκην μεταξὺ Γενούης καὶ Βενετίας ἀμφότεραι αἱ ἐμπορικαὶ πόλεις ἀνελάμβανον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ προσεγγίζουν εἰς τὴν Τάναν ἐπὶ τριετίαν. Μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς προθεσμίας ταύτης, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 1358, αἱ δύο δυνάμεις ἠδύναντο νὰ ἐπαναλάβουν ἐλευθέρως τὸ διὰ τῆς Τάνας καὶ τοῦ Κράτους τῶν Τατάρων ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς[65]. Ἐξ ἄλλου τῷ 1356 καὶ 1358, ὁ Τάταρος διοικητὴς τοῦ Solchat Ramadan παρεχώρησεν εἰς τοὺς Βενετοὺς

60. Raphayni de Caresinis, *Chronica*, ἐν Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, τ. 12, σελ. 6: «*Januensibus autem, quibus tunc praesidebat Iohannes de Valente, volentibus Mare Majus sibi solis indebite vendicare, captis jam, ob hanc causam, apud oppidum Caffense, aliquibus Venetorum navigiis. Dux Andreas hujusmodi iniuriam tolerare nolens, decrevit, cum suis consiliis, libertatem Maris summo studio summisque viribus conservare*».

61. G. Bratianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, Échos d'Orient, 33 (1934), σελ. 148.

62. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ εἶχε θέσει εἰς κίνδυνον τὸ μονοπώλιον τῶν Γενουατῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκήρυξαν διὰ τοῦτο τὸν πόλεμον κατὰ τῶν κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ παρέδωκαν εἰς τὸ πῦρ τὰς οἰκίας καὶ τὰ πλοῖα (1348–9): βλ. Γρηγορᾶν, τ. Β', σελ. 841–867, Καντακουζηνόν, τ. Γ', σελ. 193 καὶ Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου, *Λόγον ἱστορικόν*, ἐν Ἀ. Παπαδοπούλου—Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Α', Πετρούπολις 1891, σελ. 144–159. Βλ. ὡσαύτως Σπ. Λάμπρου, *Βραχέα Χρονικά*, Ἀθῆναι 1932/3, σελ. 88–9, No 52 — διὰ τὰ γεγονότα τοῦ Γαλατᾶ, βλ. σελ. 89, στ. 19–21. Πρβλ. P. Charanis, *An important Short Chronicle of the Fourteenth Century*, Byzantion, 13 (1938), σελ. 346–7 καὶ B. T. Gorjanov, *Neizdannyj Anonimnyj Vizantijskij Chronograf XIV veka*, Viz. Vrem., 2 (1949), σελ. 286–7. — Πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, σελ. 260γ. Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σελ. 168. Skržinskaja, *Genuezcy v Konstantinopole*, σελ. 230. Πρβλ. καὶ Κ. Κύρρη, *John Cantacuzenus and the Genoese (1321-1348)*, ἐν Miscellanea Storica Ligure III (Μιλᾶνον 1963), κυρίως σελ. 30 κέ.

63. Γρηγορᾶς, τ. Γ', σελ. 86–87· Καντακουζηνός· τ. Γ', σελ. 220–223. Πρβλ. N. Iorga, *La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire*, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, 2 (1914), σελ. 297.

64. *Liber Jurium Reipublicae Genuensis*, II, No 203, ἐν *Monumenta Historiae Patriae*, τ. 9, στ. 603. Dölger, *Regesten*, No 2991. Πρβλ. Skržinskaja, *Petrarka o Genuezcach na Levante*, σελ. 258 καὶ ὑποσ. 1. Ὁ Α. L. Jakobson, *Chersones*, σελ. 39α, κακῶς ὑποθέτει ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις ἐξετείνετο καὶ εἰς τὰ βενετικὰ πλοῖα: πρβλ. καὶ κριτικὴν τῆς Skržinskaja, ἐν Viz. Vrem., 6 (1953), σελ. 261.

65. *Liber Jurium*, II, No 208, *ἔ. ἀ.*, τ. 9, στ. 617–627 (περὶ τῆς Τάνας, ἐν στ. 620). Πρβλ. καὶ Raphayni de Caresinis, *Chronica*, ἐν Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, τ. 12/2, σελ. 10-11. Διὰ τὸ ὅλον θέμα τοῦ γενουατοβενετικοῦ πολέμου, βλ. Skržinskaja, *Petrarka o Genuezcach na Levante*, σελ. 245–266, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ πλουσία παράθεσις δυτικῶν πηγῶν. Πρβλ. καὶ Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σελ. 168–171.

τὸ δικαίωμα νὰ ἐνεργοῦν ἐμπόριον εἰς τινας λιμένας τῆς νοτίου ἀκτῆς τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, μεταξὺ δὲ τούτων ἀναφέρεται καὶ ἡ ἡμετέρα Σουγδαία[66]. Ἡ παλαιὰ ἀντίπαλος τοῦ Καφᾶ ἀπέβη ἐκ νέου σταθμὸς τοῦ βενετικοῦ ἐμπορίου, ἀποκατεστάθη δὲ ἡ ἀπ' εὐθείας ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία αὐτῆς μετὰ τοῦ Solchat, ἄνευ τῆς παρεμβάσεως τῶν Γενουατῶν τοῦ Καφᾶ. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ Γένουα ἀπώλεσε πρὸς στιγμὴν τὴν δυνατότητα τοῦ μονοπωλίου τῆς Μαύρης Θαλάσσης[67].

Παρὰ ταῦτα ἡ ἀνανέωσις τῶν μετὰ τῶν Τατάρων ἐμπορικῶν σχέσεων ἔδωκε νέαν ὤθησιν εἰς τὸ παροδικῶς παρακμᾶσαν ἐμπόριον τῆς περιοχῆς. Ἐξ ἄλλου ἡ θέσις τῶν Γενουατῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ μεγάλως ἐνισχύθη κατὰ τοὺς ἑπομένους χρόνους. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς ἀναρχίας, ἡ ὁποία μετὰ τὸν φόνον τοῦ Χαγάνου Djanibeg (1347) συνεκλόνησεν ἐπὶ εἰκοσαετίαν τὸ Κράτος τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς. Ἐπωφελούμενοι τὰς ἐσωτερικὰς ταραχὰς καὶ τὰς χωριστικὰς τάσεις τῶν τοπικῶν ἐμιρῶν[68], οἱ Γενουᾶται κατέλαβον τὴν 19 Ἰουλίου 1365 τὴν Σουγδαίαν καὶ δέκα ὀκτὼ χωρία (*casali*) περὶ αὐτήν[69]. Ἐνθύμησις ἐν τῇ ᾧ Εὐαγγελίου σημειώνει ὅτι *«παρέλαβον τὸ ἄκρον τῆς Σουγδαΐας οἱ Καφατενοί, τοῦ ἔτους ,ϛωογ'»*[70]. Ἡ κατάκτησις δὲν ἦτο ἁπλῆ ἐδαφικὴ προσάρτησις, διότι ἡ Σουγδαία, παλαιὰ ἀντίπαλος τοῦ Καφᾶ, ἦτο σημαντικώτατον ἐμπορικὸν κέντρον καὶ σταθμὸς τοῦ βενετικοῦ ἐμπορίου[71]. Οὕτως, ὁ ἀπὸ αἰῶνος περίπου ὑφιστάμενος μεταξὺ τῶν δύο ἐμπορικῶν πόλεων τῆς Ταυρικῆς ἀνταγωνισμὸς κατέληξεν εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ Καφᾶ. Ἡ Σουγδαία ἀπώλεσεν ὁριστικῶς τὴν αὐτονομίαν της καὶ ἀπετέλεσεν γενουατικὴν ἀποικίαν.

Ὁ Τάταρος δυνάστης Mamaï, ὁ ὁποῖος ἐνεφανίσθη ἐν τῇ Ταυρικῇ ὡς ἀνεξάρτητος ἡγεμὼν ἔλαβε δὲ τελικῶς τὸν τίτλον τοῦ Χαγάνου, κατώρθωσε περὶ τὸ ἔτος 1374–5 νὰ ἀποσπάσῃ τὰ μνημονευθέντα δέκα ὀκτὼ χωρία, οὐχὶ ὅμως καὶ αὐτὴν τὴν Σουγδαίαν[72].

66. Βλ. G. Thomas, *Dimplomatarium Veneto - Levantinum*, τ. Β', σελ. 51, No 25 (26 Σεπτ. 1358). Βλ. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. Α', Παρίσιοι 1958, σελ. 77 (No 273), σελ. 82 (No 299), διὰ τὰς προηγηθείσας σχετικὰς ἐνεργείας τῶν Βενετῶν. Πρβλ. G. Bratianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle après la deuxième Guerre des Détroits*, σελ. 150 καὶ ὑποσ. 2 καὶ Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 201–2 καὶ ὑποσ. 4.

67. *Αὐτόθι*, σελ. 200. Bratianu, *Commerce, Génois*, σελ. 286. Vasiliev, *Goths*, σελ. 177.

68. Βλ. Ibn-Haldun (+ 1406), ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 389–391. Πρβλ. Jakobson, *Chersones*, σελ. 39.

69. Διὰ τὰ ὀνόματα τῶν χωρίων τούτων, βλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 181. Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 144. Τοῦ αὐτοῦ, *Notices*, σελ. 48. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 31–32. Πρβλ. καὶ Vigna, *Codice Dimplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 306, 318, 320, 323, 513. Τὴν μελέτην τοῦ A. L. Bertier-Delagarde, *Issledovanija nekotorych nedoumennych voprosov Srednevekovja v Tavride* (= Πορίσματα δυσεπιλήτων τινῶν προβλημάτων τοῦ ἐν τῇ Ταυρικῇ Μεσαίωνος), ἐν Izvestija Tavričeskoj Učenoj Archivnoj Komissii, τ. 57 (1920), σελ. 22–32, ὅπου ἐπιλύονται προβλήματα ταυτίσεως καὶ θέσεως τῶν πολισμάτων τούτων, δὲν ἠδυνήθην νὰ συμβουλευθῶ· τὸ περιεχόμενον καὶ τὰ πορίσματα γνωρίζω ἐκ τῆς προαναφερομένης βιβλιογραφίας.

70. Βλ. A. Ivanov, *Grečeskoe rukopisnoe Evangelie nachodjaščeesja v Biblioteke Tavričeskoj Duchovnoj Seminarii*, ἐν Zapiski Imperat. Russk. Archeol. Obščestva, νέα σειρά, 1 (1886), σελ. 102 καὶ διόρθωσις N. I. Petrov, *αὐτόθι*, σελ. 180.

71. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β' σελ. 204 καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXCVII.

72. Μοναδικὴν μνείαν τοῦ γεγονότος παρέχει ἡ συνθήκη τοῦ 1380, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι «*queli dixoto Casay, li quay eran sotomixi e redenti a Sodaja, quando lo Comun preyse Sodaja, poa Mamai segno geli leva per forsa*», ἐν C. Desimoni, *Trattato dei Genovesi col Chan dei Tartari nel 1380-1391 scritto in lingua volgare*, Archivio Storico Italiano, Δ' σειρά, 20 (1887), σελ. 163.

Ἡ κατάκτησις αὕτη ὑπῆρξεν ἐφήμερος. Τῷ 1380 ὁ Χαγάνος Toctamyš, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς παρασχεθείσης ὑπὸ τῆς Γενούης βοηθείας κατὰ τοῦ σφετεριστοῦ Mamaï[73], παρεχώρησεν εἰς αὐτὴν τὰ περὶ τὴν Σουγδαίαν δέκα ὀκτὼ χωρία, ὡσαύτως δὲ καὶ τὴν Νότιον Γοτθίαν μετὰ τοῦ πληθυσμοῦ της ἀπὸ τοῦ Cembalo (τοῦ ἀρχαίου Συμβόλου, τοῦ μετέπειτα Balaklava) μέχρι τῆς Σουγδαίας. Ἡ σχετικὴ συνθήκη, καταρτισθεῖσα τὴν 28 Νοεμβρίου 1380, ὑπεγράφη τὴν 23 Φεβρουαρίου τοῦ ἑπομένου ἔτους, ἐπεκυρώθη δέ, παρὰ τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἀνακύψασαν διαφωνίαν μεταξὺ Χαγάνου καὶ Γενούης, τὸν Αὔγουστον τοῦ 1387[74]. Οὕτως ἡ Γένουα ἀπέβη κυρίαρχος τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, ἀπὸ τοῦ Καφᾶ μέχρι τοῦ Συμβόλου[75], ἠδυνήθη δὲ νὰ ἐξουδετερώσῃ τοὺς ἀντιπάλους της Βενετοὺς καὶ τὴν Σουγδαίαν καὶ νὰ μονοπωλήσῃ τὸ ἐμπόριον τῆς περιοχῆς.

Αἱ κτήσεις τῆς Γενούης περιωρίζοντο κυρίως εἰς τὰ παράλια. Τὰ κατὰ τὰ γενουατικὰ ἔγγραφα εἰς αὐτὴν ὑπαγόμενα ἀστικὰ κέντρα ἢ χωρία[76] εὑρίσκοντο ἐπὶ τῆς νοτίου ἀκτῆς τῆς Ταυρικῆς, μεταξὺ Συμβόλου καὶ Καφᾶ. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χερσονήσου, ὡς καὶ αἱ ἀκραῖαι περιοχαὶ περὶ τὴν Χερσῶνα καὶ τὸν Βόσπορον εὑρίσκοντο ἐκτὸς τοῦ γενουατικοῦ ἐλέγχου. Πράγματι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Γοτθίας, εἰς τὴν ὀρεινὴν δηλαδὴ Γοτθίαν, μετὰ καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Χερσῶνος, ἐδημιουργήθη ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ ΙΔ' αἰ. ἀνεξάρτητον κρατίδιον μὲ κέντρον τὴν Θεοδωρὼ–Mangup. Οἱ ἄρχοντες τοῦ νέου τούτου κρατιδίου ἐκαλοῦντο *«Αὐθένται τῆς πόλεως Θεοδωροῦς καὶ τῆς παραθαλασσίας»* καὶ *«Signori de lo Tedoro e domini Gothie»*[77]. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς χερσονήσου ἐκυριάρχουν οἱ Τάταροι, οἱ ὁποῖοι ὅμως εἶχον ἀπολέσει τὴν παλαιὰν ἰσχύν των. Οὕτω κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη οἱ ἀνταγωνισμοὶ καὶ αἱ συγκρούσεις περιωρίσθησαν μεταξὺ τῶν ἑτέρων δύο κυριάρχων δυνάμεων τῆς χερσονήσου, τοῦ γενουατικοῦ Καφᾶ καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς Γοτθίας, τὰ δὲ αἴτια τῶν συγκρούσεων ἦσαν οἰκονομικά.

Ὡσαύτως ἐν Sylvestre de Sacy, *Pièces diplomatiques tirées des Archives de la République de Gênes*, ἐν *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et des autres Bibliothèques*, τ. ΙΑ', Παρίσιοι 1827, σελ. 54 (γενουατικὸν κείμενον) καὶ σελ. 57 (γαλλικὴ μετάφρασις).— Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 205 καὶ ὑποσ. 3. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXCVII καὶ ὑποσ. 2. Jakobson, *Chersones*, σελ. 39. Ὅτι ὁ Mamaï δὲν ἠδυνήθη νὰ καταλάβῃ τὴν Σουγδαίαν ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς παρουσίας Γενουατῶν Κονσούλων κατὰ τὰ κρίσιμα ἔτη 1374–5 καὶ ἑξῆς : περὶ τούτων, βλ. κατωτέρω, σελ. 53 κέ. καὶ ὑποσ. 1.

73. Βλ. Tichamirov, *Puti*, σελ. 17–18 καὶ ὑποσ. 18, ὅπου κριτικὴ τῶν διαφόρων πηγῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν αἱ ὁποῖαι ὡδήγησαν εἰς τὸν φόνον τοῦ Mamaï, ὡς καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

74. Βλ. Desimoni, *ἔ.ἀ.*, σελ. 162–5 καὶ S. de Sacy, *ἔ.ἀ.*, σελ. 53–58 καὶ 62–64. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 177–9.

75. Ἐκεῖ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1357 ὑπῆρχε Κόνσουλος Γενουάτης : βλ. Heyd, *Commerce*, σελ. 210 καὶ 213.

76. Τὰ πολίσματα ταῦτα ἦσαν τὰ ἀκόλουθα (ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς) : Soldaja, Ἀλούστα (Lusta-Lusce), Μικρὰ καὶ Μεγάλη Λαμπάδα (Lambadie), Partenite, Gorzovium (οἱ Γορζουβῖται τῶν Βυζαντινῶν, νῦν Gurzuf), Σύκητα (νῦν Nikita), Jallita (Yalta), Orianda, Muzacori, (νῦν Miskhor), Lupiko (νῦν Alupka), Chichineo (νῦν Kirkineis), Fori καὶ Cembalo (Balaklava). Περὶ τῶν πολισμάτων τούτων, βλ. ἐν ἐκτάσει Vasiliev, *Goths*, σελ. 180–1 καὶ Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 208–210.

77. Βλ. σχετικῶς N. Banescu, *Contribution à l'histoire de la Seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, Byz. Zeit., 35 (1935), σελ. 33–34, 36 καὶ Vasiliev, *Goths*, σελ. 182–8. Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἡγεμονία τῆς Θεοδωροῦς ἔλαβε μεγάλην οἰκονομικὴν ἄνθησιν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΕ' αἰ. : βλ. M. A. Tichanova, *Doros–Feodoro*, ἐν Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, 34 (1953), σελ. 330 κέ.

Καίτοι αἱ κτήσεις τῆς Γενούης ἐν τῇ Ταυρικῇ δὲν εἶχον ἔρεισμα εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἦσαν σημαντικώταται ἀπὸ πολιτικῆς καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ οἰκονομικῆς ἐπόψεως. Ἐξ ἄλλου ἡ γενουατικὴ κατάκτησις ἔσωσε τὸν χριστιανικὸν πληθυσμὸν τῆς περιοχῆς, ὁ ὁποῖος εἶχε κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους μεγάλως δοκιμασθῆ ἕνεκα τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ τῶν Τατάρων[78].

78. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 204. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLCVII.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Η ΣΟΥΓΔΑΙΑ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΓΕΝΟΥΑΤΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΩΣ (1365 - 1475)

Ἡ Σουγδαία, μετὰ τὴν προσάρτησίν της εἰς τὴν δημοκρατίαν τῆς Γενούης, ἐγένετο ἕδρα Γενουάτου *Κονσούλου* (*Consul*), διοριζομένου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1399 ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῆς μητροπόλεως. Ἡ θητεία τούτου ἦτο κανονικῶς ἐτησία. Ἐκ τῶν γενουατικῶν ἐγγράφων καὶ ἐξ ἐπιγραφῶν εἶναι μέχρι τοῦδε γνωστὰ τὰ ὀνόματα καὶ ἡ δρᾶσις πλείστων Κονσούλων τῆς Σουγδαίας[1]. Ὁ ἀρχαιότερος γνωστός, ὁ Leonardo Tartaro, μαρτυρεῖται κατὰ τὸ ἔτος 1371, τελευταῖος δὲ Κόνσουλος τῆς Σουγδαίας ὑπῆρξεν ὁ Christoforo di Negro (1474-5)[2]. Αἱ μεμαρτυρημέναι αὐταὶ ἀκραῖαι χρονολογίαι εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικαί, διότι πιστοποιοῦν τὴν ἵδρυσιν τοῦ θεσμοῦ εὐθὺς μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς πόλεως εἰς τὴν Γένουαν καὶ τὴν διατήρησιν τούτου μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως.

Ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ *Καταστατικοῦ τοῦ Καφᾶ*[3], οἱ Κόνσουλοι τῆς Σουγδαίας καὶ τοῦ Συμβόλου ἦσαν οἱ σημαντικώτεροι, μετὰ βεβαίως τὸν τοῦ Καφᾶ εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀνεφέροντο.

Ὁ Κόνσουλος τῆς Σουγδαίας ἦτο ὁ διοικητὴς τῆς πόλεως (*castellanus*), καθῆκον ἔχων τὴν διοίκησιν καὶ φύλαξιν τῆς πόλεως καὶ τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων.

Εἰς τὸ *Καταστατικὸν τοῦ Καφᾶ* (*Statutum Caphe*) τοῦ ἔτους 1449[4], τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ κωδικοποίησιν τῆς διοικήσεως τῶν ἐν Εὐξείνῳ Πόντῳ καὶ ἐν τῇ Ταυρικῇ γενουατικῶν κτήσεων (*Comunis Janue in Capha et toto Mari Maiore et imperio Gazarie*)[5], ἀναφέρεται ἐν λεπτομερείᾳ τὸ ὅλον σύστημα ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς ὑπο-

1. Βλ. σχετικῶς Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 157-8 (κατάλογος Γενουατῶν Κονσούλων), κυρίως δὲ τὰς μελέτας τῆς Elena Skržinskaja, *Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée* (*Théodosie, Soudak, Balaklava*), ἐν Atti della Società Ligure di Storia Patria, 56 (1928), σελ. 107–114. Τῆς αὐτῆς, *Novye epigrafičeskie pamjatniki Spednevekovogo Kryma*, ἐν «*Istorija i archeologija Spednevekovogo Kryma*», Μόσχα 1958, σελ. 166–175, ὅπου ἡ συγγραφεὺς ἀποκαθιστᾷ τὸ κείμενον καὶ διορθώνει προγενεστέρας ἐσφαλμένας χρονολογήσεις ἐπιγραφῶν.

2. Βλ. L. Kolli, *Christoforo di Negro, poslednyj konsul Soldai*, ἐν Izvestija Tavrič. Učen. Archiv. Komissii, 38 (1905), σελ. 1–28. Πρβλ. καὶ ἀλληλογραφίαν τούτου ἐν Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 292–324, καὶ ἐν Sekirinskij, *Surož*, σελ. 73–94 ρωσικὴν μετάφρασιν τῆς ἀλληλογραφίας.

3. Βλ. ἑπομένην ὑποσημείωσιν.

4. Τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ Καφᾶ ὑπάρχουν δύο ἐκδόσεις: α') V. Jurgenič, *Ustav dlja genuezskich kolonij v Černom More izdannyj v Genue v 1449 godu*, ἐν Zapiski Odeskago Obščestva Istorii i Drevnostej, τ. 5 (1863), σελ. 629–631 (εἰσαγωγή), 632–815 (λατινικὸν κείμενον καὶ ρωσικὴ μετάφρασις), 816–837 (σχόλια ρωσιστί) καὶ β') P. A. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2 (1879), σελ. 575–680. Τὸ πρωτότυπον εὑρίσκεται εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῆς Banca di San Giorgio ἐν Γενούῃ. — Περὶ τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ 1449 καὶ τῆς σημασίας του, βλ. τὴν μελέτην τῆς Elena Skržinskaja, *Le Colonie Genovesi in Crimea, Teodosia* (*Caffa*), ἐν L'Europa Orientale, 14 (1934), σελ. 113–151. Πρβλ. καὶ Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 145–6. Τοῦ αὐτοῦ, *Notices*, σελ. 47. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXCIX καὶ CC. Vasiliev, *Goths*, σελ. 226–7.

5. Βλ. ἔκδ. Jurgevič, σελ. 636.

τελοῦς Σουγδαίας[6]. Οὕτω μεταξὺ ἄλλων σημειοῦται ὅτι ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ὤφειλε νὰ ἑδρεύῃ παρὰ τῷ Γενουάτῃ Κονσούλῳ διερμηνεὺς γνωρίζων τὴν λατινικήν, ἑλληνικὴν καὶ ταταρικήν[7], ἐπίσης δὲ εἷς εἰδικὸς γραμματεὺς τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων (*scriba unus literarum grecarum*)[8]. Ἐξ ἄλλου κατ' ἔτος ἐξελέγοντο δύο ἄνδρες, εἷς Λατῖνος καὶ εἷς Ἕλλην, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὑπεύθυνοι διὰ τὴν διανομὴν ἀροσίμου ὕδατος εἰς τοὺς ἀμπελοκαλλιεργητὰς τῆς Σουγδαίας[9], ἰδιαιτέρα δὲ μέριμνα ἐλαμβάνετο διὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸν τῆς πόλεως[10]. Ἐπίσης εἷς *centurio* ἐξελέγετο ὑπὸ τοῦ Κονσούλου κατ' ἔτος, ἐκ τῶν τεσσάρων τοὺς ὁποίους εἶχον ἤδη ἐκλέξει εἰς κοινὴν συνεδρίαν οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως[11]. Ὁ Γενουάτης Κόνσουλος διώριζεν ὡσαύτως τοὺς *Πρώτους* τῶν χωρίων τῆς Σουγδαίας (*Protos casalium Soldaie*), τοὺς ὁποίους ἐξέλεγον οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων[12].

Παραλλήλως οἱ Γενουᾶται ἐμερίμνησαν ἰδιαιτέρως διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ σημαντικωτάτου τούτου κέντρου. Πλεῖσται ἐπιγραφαὶ[13] (ἡ παλαιοτέρα χρονολογεῖται κατὰ τὸ ἔτος 1371) μνημονεύουν τὰ ὑπ' αὐτῶν συντελεσθέντα ἔργα, ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς γενουατικῆς κυριαρχίας, διὰ τὴν ἐπισκευὴν τῶν τειχῶν καὶ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ φρουρίου, τὰ ἐρείπια τοῦ ὁποίου σῴζονται μέχρι σήμερον[14].

Ἡ γενουατικὴ κατάκτησις ἀπέβη, ὡς ἤδη ἐλέχθη, σωτήριος διὰ τὸν ἑλληνικὸν καὶ χριστιανικὸν πληθυσμὸν τῆς περιοχῆς. Ἐκκλησίαι τῆς Σουγδαίας, καταστραφεῖσαι κατὰ τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1322–1327, ἀνῳκοδομήθησαν ἐπὶ Γενουατοκρατίας, ὡς συνάγεται ἐκ σημειώσεων τοῦ *Συναξαρίου*[15], ὁ ἑλληνικὸς δὲ πληθυσμός, ὁ ὁποῖος εἶχε διωχθῆ ὑπὸ τῶν Τατάρων, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἀπέβη καὶ πάλιν ἰσχυρός, εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὥστε πρεσβεῖαι καὶ ὡρισμέναι ὑπηρεσίαι τῆς πόλεως ἀπετελοῦντο, ὡς εἴδομεν, ἐκ Λατίνων καὶ Ἑλλήνων, ἐκρίθη δὲ ἀπαραίτητος ὁ διορισμὸς παρὰ τῷ Γενουάτῃ Κονσούλῳ Ἕλληνος γραμματέως καὶ διερμηνέως γνωρίζοντος τὴν ἑλληνικήν[16]. Ἡ χρησιμοποίησις ἑλληνικῶν ὅρων πρὸς δήλωσιν διοικητικῶν θεσμῶν (*Proti*) καὶ φόρων (*ambelopatico*)[17] εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς θέσεως καὶ τῆς ἰσχύος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἐντὸς τῆς πόλεως Σουγδαίας καὶ εἰς τὰ περὶ αὐτὴν χωρία.

Βεβαίως εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον ἡ Σουγδαία δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ διεκδικήσῃ τὴν παλαιὰν αὐτῆς θέσιν. Αἱ νέαι πολιτικαὶ καὶ οἰκονομικαὶ συνθῆκαι δὲν ηὐνόουν τὴν

6. Βλ. ἔκδ. Jurgevič, σελ. 766–785 = ἔκδ. Vigna, σελ. 652 κέ.: *De Ordine Soldaie.*

7. Βλ. ἔκδ. Jurgevič, σελ. 771.

8. *Αὐτόθι*, σελ. 772.

9. *Αὐτόθι*, σελ. 773: «*duo probi viri, videlicet unus Latinus et alius Grecus, qui habeant potestatem et baliam dividendi et dandi aquas inter homines habentes vineas in Soldaia*».

10. *Αὐτόθι*, σελ. 777 κέ.: «*per dictum Consulem et officium provisionis Soldaie de veteri elegantur duo probi viri habitatores Soldaie, unus Latinus et alius Grecus, qui appelentur Officium Provisionis Soldaie*».

11. *Αὐτόθι*, σελ. 775.

12. *Αὐτόθι*, σελ. 775–6.

13. Περὶ τούτων, βλ. ἐν ἐκτάσει Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 148, Τοῦ αὐτοῦ, *Notices*, σελ. 47–48 καὶ τὰ ἀνωτέρω (σελ. 53 ὑποσ. 1) μνημονευθέντα ἄρθρα τῆς Elena Skržinskaja.

14. Βλ. κυρίως Sekirinskij, *Surož*, σελ. 63 καὶ 66–71, ὅπου περιγραφὴ τῶν τειχῶν καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Bruun, *Černomore*, σελ. 121 καὶ *Le littoral soviétique de la Mer Noire* (ὁδηγός), Μόσχα 1956, σελ. 206.

15. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 193 κ.ἄ.

16. Πρβλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 7-10.

17. Βλ. *Statutum Caphe*, ἔκδ. Jurgevič, σελ. 780.

ἀνάπτυξιν ἰδίας ἐμπορικῆς δραστηριότητος, ἀνεξαρτήτου τῆς Γενούης. Παρὰ ταῦτα, ἡ προσάρτησις τῆς πόλεως εἰς τὴν Γένουαν, ἰσχυροτάτην οἰκονομικὴν δύναμιν, ἐδημιούργησε δι' αὐτὴν τὰς προϋποθέσεις ποιᾶς τινος εὐημερίας. Κατὰ τὴν παροῦσαν πε-

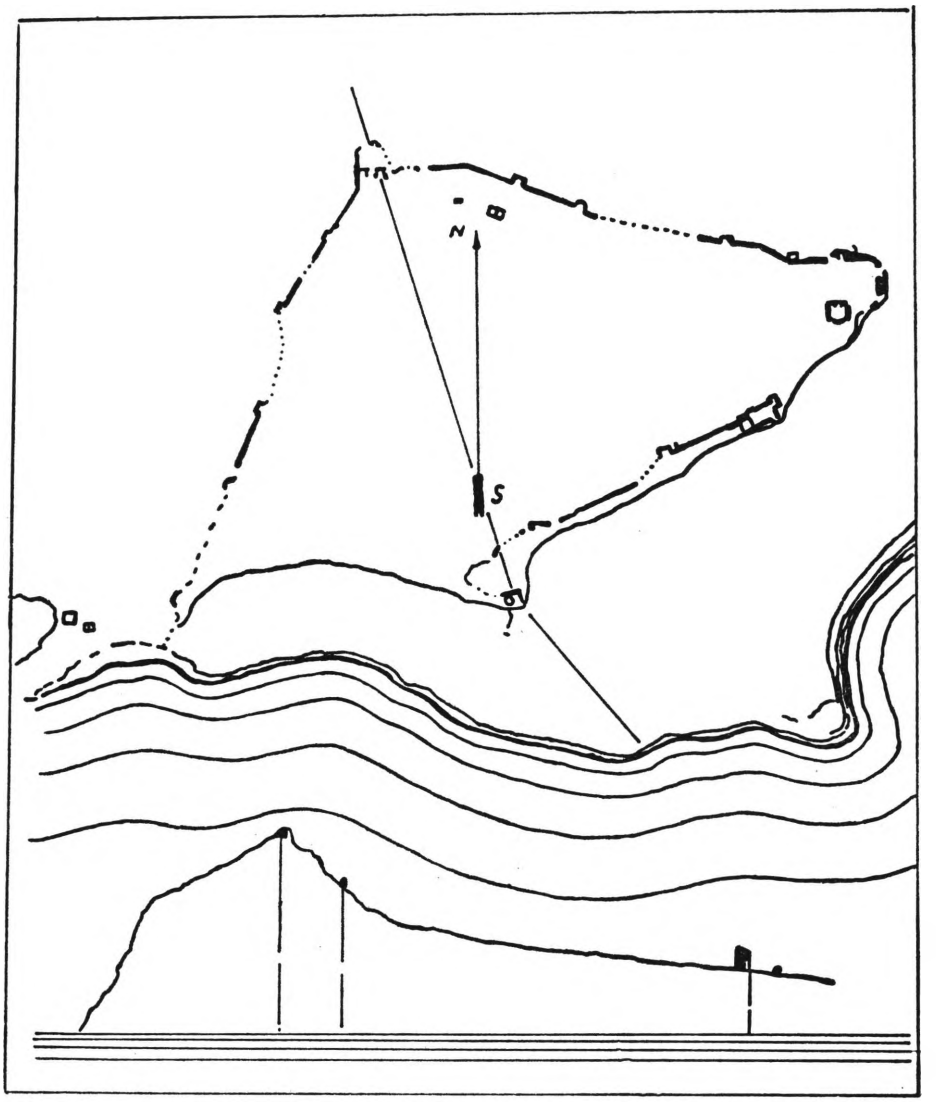

Διάγραμμα τοῦ φρουρίου τῆς Σουγδαίας (κατὰ Sekirinskij, *Surož*, σελ. 64)

ρίοδον οἱ Σουγδαῖοι ἠσχολοῦντο περὶ τὴν καλλιέργειαν κυρίως τῆς ἀμπέλου[18], ὁ δὲ οἶνος τῆς Σουγδαίας παρέμεινεν ὀνομαστὸς καὶ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας[19]. Ἐξ

18. Πρβλ. V i g n a, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 303 καὶ σελ. 301, 307, 313.-Εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸ *Statutum Caphe* λαμβάνεται, ὡς ἤδη ἐλέχθη ἀνωτέρω, σελ. 54 καὶ ὑποσ. 10, ἰδιαιτέρα μέριμνα τῆς διοικήσεως διὰ τὴν διανομὴν ἀροσίμου ὕδατος εἰς τοὺς ἀμπελοκαλλιεργητὰς τῆς Σουγδαίας, εἰσπράττεται δὲ καὶ εἰδικὸς φόρος, τὸ ambelopatico.

19. Βλ. M a r t i n i B r o n i o v i i, *Tartariae Descriptio*, σελ. 10: «*Nam universae Tauricae vinum optium ibi* (= εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σουγδαίας) *nascitur*», καὶ J. R e u i l l y, *Voyage*

ἄλλου, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον, αἱ πηγαὶ ὁμιλοῦν περὶ ἐμπόρων τῆς Σουγδαίας. Οὕτως, εἰς γενουατικὸν ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1446 ἀναφέρεται πλοῖον ἐμπορικὸν ἀνῆκον εἰς Ἕλληνα ἐκ Σουγδαίας[20], εἰς δὲ τὰ *Ρωσικὰ Χρονικὰ* γίνεται πολλάκις μνεία Σουγδαίων ἐμπόρων δρώντων ἐν Ρωσίᾳ : τὰ ὀνόματα τούτων εἶναι δηλωτικὰ τῆς ἑλληνικῆς των καταγωγῆς[21].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν πολιτικὸν τομέα, ἡ Σουγδαία δὲν ἠδύνατο ἐπὶ Γενουατοκρατίας νὰ διαδραματίσῃ πρωτεῦον πρόσωπον. Ἡ πόλις δὲν ἀπετέλει πλέον τὸ ἐπίκεντρον πολιτικῶν ἐπιδιώξεων καὶ ἐμπορικῶν ἀνταγωνισμῶν, ἀλλ' ὑφίστατο ἁπλῶς τὸν ἀντίκτυπον γενικωτέρας σημασίας γεγονότων. Οὕτω, κατὰ τὴν ἐναντίον τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἐπιδρομὴν τοῦ Ταμερλάνου (1395)[22], ἡ ὁποία ἔσχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν κατάλυσιν τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς καὶ τὴν ἵδρυσιν ἐν τῇ Ταυρικῇ τοῦ ταταρικοῦ Χαγανάτου τῆς Κριμαίας, τοῦ Χαγανάτου τοῦ Solchat[23], τὰς δυσμενεῖς συνεπείας ὑπέστησαν οἱ δύο μεγάλοι ἐμπορικοὶ λιμένες, ὁ Καφᾶς καὶ ἡ Τάνα[24].

Ὡσαύτως κατὰ τὰς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν κυριάρχων δυνάμεων τῆς χερσονήσου, δηλαδὴ τῆς Γενούης καὶ τοῦ πριγκιπάτου τῆς Θεοδωροῦς, ἡ Σουγδαία δὲν διεδραμάτισεν ἀποφασιστικὸν ρόλον. Κατὰ τὸν πόλεμον μεταξὺ τῶν Γενουατῶν τοῦ Καφᾶ καὶ τοῦ ἄρχοντος Γοτθίας (1422–24 καὶ 1433–41) λαμβάνεται βεβαίως μέριμνα διὰ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς[25], πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς στρατιωτικῆς σημασίας τῆς πόλεως, τὸ ἐπίκεντρον ὅμως τοῦ ἐνδιαφέροντος ἦτο τὸ Σύμβολον, διότι σκοπὸς τοῦ ἄρχοντος Γοτθίας ἦτο ἡ διέξοδος εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἡ κατάληψις τοῦ Συμβόλου, τοῦ πλησιεστέρου σημαντικοῦ λιμένος, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο *« caput totius Gothie »*[26].

Ὡσαύτως, κατὰ τὸν μεταξὺ Γενούης καὶ Βενετίας πόλεμον τοῦ ἔτους 1431, κατὰ τὸν ὁποῖον ἑκατέρα τῶν Ἰταλικῶν πόλεων ἠγωνίζετο ὑπὲρ τῶν ἐν Ἀνατολῇ, ἰδιαίτατα δὲ τῶν ἐν Εὐξείνῳ Ποντῳ, ἀποικιῶν της[27], καὶ κατὰ τὴν σύγκρουσιν Καφᾶ καὶ Τραπεζοῦντος τοῦ ἔτους 1447[28], ἡ Σουγδαία παρέμεινεν ἐκτὸς τῶν ἐπιχειρήσεων.

Οἱ καιροὶ ὅμως ἦσαν κρίσιμοι δι' ὁλόκληρον τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ταυρικήν, ἕνεκα τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου. Ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων εἰς τὴν χερσόνησον χρονολογεῖται κατὰ τὸ 1446–7. Τότε, λέγει ὁ Λαόνικος Χαλκο-

en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803, Παρίσιοι 1806, σελ. 17. Πρβλ. καὶ P. S. Pallas, *Travels through the southern provinces of the Russian Empire in the years 1793 and 1794*, β' ἔκδ., Λονδῖνον 1812, τ. Β', σελ. 217 καὶ 396 καὶ Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, τ. Ε', σελ. 322, 326, 330, 363.

20. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, τ. Γ', σελ. 207.

21. Πρβλ. Vasiljevskij, *Surož*, τ. Γ', σελ. CCII-CCIII καὶ ὑποσ. 1.

22. Βλ. σχετικῶς Hilda Hookham, *Tamburlaine the Conqueror*, Λονδῖνον [1962], κυρίως σελ. 145 καὶ 156–162.

23. *Αὐτόθι*, σελ. 160. Πρβλ. καὶ Vasiliev, *Goths*, σελ. 188–192, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

24. Hilda Hookham, *ἔ.ἀ.*, σελ. 160.

25. Πρβλ. Iorga, *ἔ.ἀ.*, τ. Α', σελ. 29 (ἔγγραφον τῆς 8 Μαΐου 1423): «*Galeota patronizata per Marchum Spinolam, civem Januensem, armata... occaxione guerre Donini de lo Tedoro et securitate Cimbali et Soldaie...*».—Διὰ τὸ ὅλον θέμα τοῦ μεταξὺ Γενούης καὶ ἀρχόντων Θεοδώρους πολέμου, βλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 202–210.

26. Iorga, *ἔ.ἀ.*, τ. Α', σελ. 385 (ἔγγρ. ἔτους 1425).

27. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 205.

28. *Αὐτόθι*, σελ. 224.

Ἐπιγραφὴ Κονσούλου Σουγδαίας Rafaellus Doria, τοῦ ἔτους 1378
(Κατὰ E. Skržinskaja, *Novye epigrafičeskie pamjatniki,* σελ. 169)

Ἐπιγραφὴ Κονσούλου Σουγδαίας Bernardus de Amico, τοῦ ἔτους 1469
(Κατὰ E. Skržinskaja, *ἔ. ἀ.*, σελ. 173)

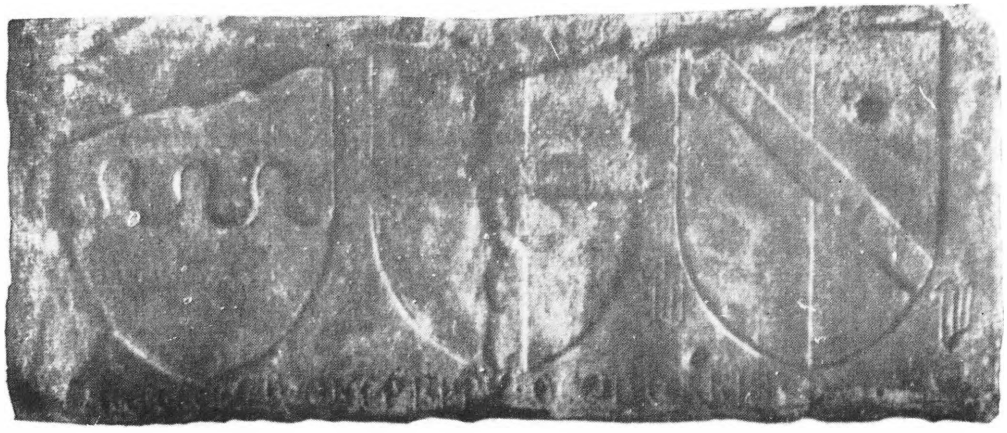

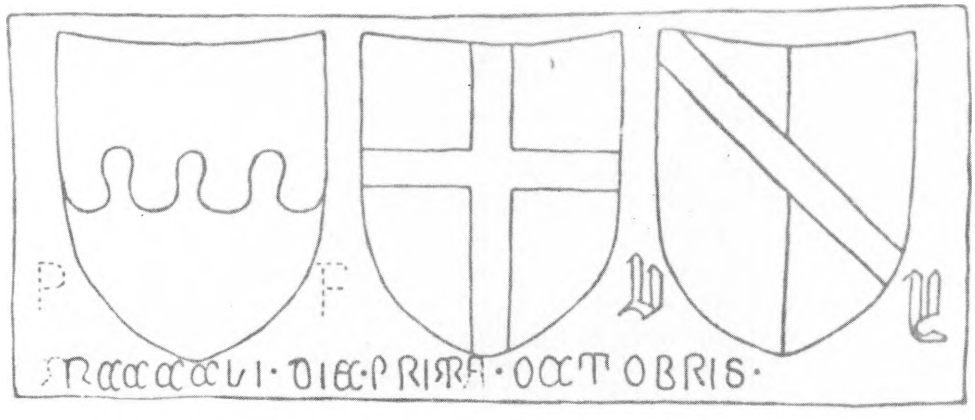

Ἐπιγραφὴ Σουγδαίας τοῦ ἔτους 1451

(Κατὰ E. Skržinskaja, ἔ. ἀ., σελ. 170)

κονδύλης, οἱ Τοῦρκοι *« ἐπὶ τοὺς Γότθους ἀφικόμενοι ἐλεηλάτουν τὴν χώραν, ἀνδραποδισάμενοι οὐκ ὀλίγην »*[29]. Ἡ ἐπακολουθήσασα ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατέστησε τὸν κίνδυνον ἀμεσώτερον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Σουλτάνος, εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, διὰ συνθήκης τῆς 1 Ἰουνίου 1453, ἐπεκύρωσε τὰ προνόμια τῶν Γενουατῶν τοῦ Γαλατᾶ[30]. Παρὰ ταῦτα ἡ Γένουα, ἕνεκα τῆς ἐν Εὐξείνῳ Πόντῳ πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς της ἰσχύος, ἀπετέλει τὸν κυριώτερον εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἀντίπαλον τοῦ Σουλτάνου. Διὰ τοῦτο ὁ Μωάμεθ ὁ Β', δι' ἐμπορικῶν συνθηκῶν μετὰ τῆς Βενετίας[31] καὶ διὰ συνεχῶν ἐπιθέσεων, ἐπεδίωξεν εὐθὺς ἀμέσως τὴν πλήρη καταστροφὴν τῶν γενουατικῶν κτήσεων τῆς Μαύρης Θαλάσσης[32], ἡ ὁποία εἶχε τότε ἀποβῆ, « ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς τοὐλάχιστον, λίμνη γενουατική »[33].

Ἡ Ἰταλικὴ δημοκρατία μὴ δυναμένη νὰ ἀντιμετωπίσῃ μόνη τοὺς Τούρκους, παρεχώρησε τὰ ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου δικαιώματά της εἰς τὴν ἐν Γενούῃ ἑδρεύουσαν *Casa* ἢ *Banca di San Giorgio*, ἡ ὁποία ἦτο τότε ἡ ἰσχυροτέρα οἰκονομικὴ δύναμις τῆς Δύσεως[34]. Ἡ σχετικὴ πρᾶξις ὑπεγράφη τὴν 15 Νοεμβρίου 1453[35], ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Διὰ τῆς πράξεως ταύτης ἡ Banca di San Giorgio καθίσταται ὁ μόνος καὶ ἀπόλυτος κύριος τῶν ἐν Εὐξείνῳ Πόντῳ γενουατικῶν κτήσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει αὐστηρὰν καὶ συγκεντρωτικὴν διοίκησιν. Κατ' ἔτος ἀποστέλλει εἰς τὴν Μαύρην Θάλασσαν μέγαν ἀριθμὸν ἀξιωματούχων, τοὺς ὁποίους ἐκλέγει ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπεμβάσεως τῆς δημοκρατίας τῆς Γενούης καὶ τῶν ὁποίων ἐλέγχει αὐστηρῶς τὴν πολιτικήν. Τὸ κύριον ἔργον τῆς διοικήσεως βαρύνει πάντοτε τὸν Κόνσουλον τοῦ Καφᾶ, εἰς δὲ τὰ λοιπὰ ἀστικὰ κέντρα, ὡς τὴν Σουγδαίαν, ἐξακολουθοῦν νὰ στέλλωνται Κόνσουλοι, οἱ ὁποῖοι παραμένουν συνήθως ἐπὶ δύο ἕως πέντε ἔτη. Οὕτω διὰ τῆς αὐστηρᾶς διοικήσεως καὶ τῆς σταθερᾶς πολιτικῆς, δι' ἱκανῶν διπλωματικῶν χειρισμῶν καὶ μεγάλων οἰκονομικῶν θυσιῶν ἡ Banca κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὰς ἐν Εὐξείνῳ Πόντῳ κτήσεις της ἐπὶ μίαν καὶ πλέον εἰκοσαετίαν, παρὰ τὴν ὁλονὲν μεγαλυτέραν τουρκικὴν ἀπειλήν[36].

Ἡ Banca di San Giorgio ἤρχισεν εὐθὺς ἀμέσως νὰ ὀργανώνῃ τὴν ἄμυναν τῶν ἐν τῇ

29. Χαλκοκονδύλης, Ε', ἔκδ. Darkó, τ. Β', σελ. 37. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 224 καὶ ὑποσ. 2, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

30. Βλ. σχετικῶς E. Dallegio d'Alessio, *Le texte grec du traité conclu par les Génois de Galata avec Mehmet II le 1er juin 1453*, Ἑλληνικά, 11 (1939), σελ. 115–124. Τοῦ αὐτοῦ, *Galata et la souveraineté de Byzance*, Revue Et. Byz., 19 (1961), σελ. 326–7.

31. Πρβλ. τὴν συνθήκην τῆς 18 Ἀπριλίου 1454 μεταξὺ Μωάμεθ καὶ Βενετίας: G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia*, σελ. 184.

32. Vasiliev, *Goths*, σελ. 230.

33. J. Heers, *Gênes au XVe siècle*, σελ. 364.

34. *Αὐτόθι*, σελ. 110. Διὰ τὴν Banca di San Giorgio, τὴν διοίκησιν, οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν καὶ δραστηριότητα αὐτῆς, βλ. ἐν ἐκτάσει *αὐτόθι*, σελ. 97–192, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

35. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 6, σελ. 32–43, βλ. κυρίως σελ. 33, ἔγγρ. 4: *Capham, Soldaiam, Samastram, Symbolum, aliasque urbes ac terras quas excelsum Comune Janue ditione tenet in diversis regionibus Ponti»*, πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, σελ. 8. Εἰς τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ἡ Banca καλεῖται «*Magnifico Officio Sancti Georgij totius Maris Majoris et Imperio Gazarie*»: βλ. Vigna, *ἔ.ἀ.*, Atti, τ. 7/2, σελ. 324 κ.ἀ.

36. Πρβλ. Heers, *Gênes au XVe siècle*, κυρίως σελ. 142–4. Περὶ τοῦ ἔργου τῆς Banca ἐν τῇ Ταυρικῇ, βλ. χαρακτηριστικῶς τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ἐν Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 6, 7/1, 7/2.

Ταυρικῇ γενουατικῶν πόλεων. Ἐπιγραφαὶ ἐν Σουγδαίᾳ καὶ ἔγγραφα γενουατικὰ μνημονεύουν μέχρι τῆς ὑστάτης ὥρας τὴν ἀνέγερσιν ὀχυρωματικῶν ἔργων, τὴν ἐπισκευὴν τῶν τειχῶν καὶ ἄλλα μέτρα πρὸς προστασίαν τῆς πόλεως[37].

Ἐν τῷ μεταξύ, ἕνεκα τῶν κρισίμων πολιτικῶν συνθηκῶν, δημιουργοῦνται νέοι πολιτικοὶ προσανατολισμοί. Οἱ Γενουᾶται τοῦ Καφᾶ στρέφονται πρὸς τὸν παλαιὸν ἀντίπαλόν των, τὸν αὐθέντην Θεοδωροῦς, τὸν ὁποῖον θεωροῦν πλέον ὡς τὸν φυσικόν των σύμμαχον ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων[38]. Ὁ Protector τῆς Banca di San Giorgio, εἰς ἐπιστολήν του τῆς 26 Ἀπριλίου 1471 πρὸς τὸν ἄρχοντα Θεοδωροῦς, ὑποστηρίζει ὅτι *«et voi et loro de lo comune inimicho vi debemo tuti persuadeire a vivere insieme cum sincero e fraternale amore et intelligentia...»*[39]. Τὸν κίνδυνον τῶν Τούρκων ἐπισημαίνει καὶ ὁ τελευταῖος Κόνσουλος τῆς Σουγδαίας Christoforo di Negro, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1474[40].

Ἐξ ἄλλου, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν γεγονότων οἱ Γενουᾶται προσπαθοῦν νὰ προσεγγίσουν καὶ αὐτὸν τὸν Χαγάνον τοῦ Solchat, τὸν *Dominum imperatorem Scitarum*[41]. Οἱ τελευταῖοι ὅμως ἔρχονται εἰς συνεννοήσεις μετὰ τοῦ συγγενοῦς λαοῦ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Διὰ τῆς ὑποστηρίξεώς των ὁ τουρκικὸς στόλος ἐπετέθη κατὰ τοῦ Καφᾶ τὴν 14 Ἰουλίου 1454. Ἡ πόλις δὲν κατελήφθη, ὑπεχρεώθη ὅμως νὰ καταβάλῃ ἐτήσιον φόρον εἰς τὸν Τοῦρκον Σουλτάνον[42].

Ἀλλ' ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητὴς *«ἐπόθει νὰ καταλάβῃ καὶ τὰ παράλια τῆς θαλάσσης καὶ μάλιστα νὰ ἐξισλαμίσῃ ἅπαντα τὰ πέριξ χωρία»*, λέγει σύγχρονος Τοῦρκος ἱστορικός[43], ἡ δὲ ἀφορμὴ ἐδόθη ὑπὸ τῶν Τατάρων τοῦ Solchat. Πράγματι, κατὰ τὴν διαμάχην μεταξὺ τοῦ Τατάρου δυνάστου Eminek-Bey καὶ τοῦ Χαγάνου τῶν Τατάρων Mengli-Girei, ὁ Τάταρος ἡγεμὼν κατέφυγεν εἰς τὸν Καφᾶν[44], ἐνῷ ὁ Eminek-bey ἐκάλεσεν εἰς βοήθειάν του τὸν Τοῦρκον Σουλτάνον. Ὁ Μωάμεθ ἐθεώρησε τὸ γεγονὸς ὡς τὴν ἀπὸ μακροῦ ἀναμενομένην εὐκαιρίαν καὶ διέταξε τὸν Μέγαν Βεζύρην Kedyk-Achmet Πασᾶ νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τοῦ Καφᾶ. Τὴν 31 Μαΐου 1475 *«ἑβδομήκοντα χιλιάδες ἀνδρείων στρατιωτῶν ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὸν λιμένα τῆς Κιέφφε...»*[45]. Μετὰ πενθήμερον πολιορκίαν, οἱ κάτοικοι ἠναγκάσθησαν νὰ συνθηκολογήσουν καὶ τὴν 6 Ἰουνίου 1475 *«ἠνοί-*

37. Βλ. Skržinskaja, *Novye epigrafičeskie pamjatniki*, σελ. 174–5 (ἐπιγραφὴ τοῦ ἔτους 1469), πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, σελ. 172 (ἐπιγραφὴ τοῦ 1451). Βλ. καὶ Vigna, *Codice Diplomatico*, τ. 7/2, σελ. 303 (ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1474, ὅπου γίνεται λόγος περὶ ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν). Πρβλ. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 51.

38. Βλ. σχετικῶς Vasiliev, *Goths*, σελ. 232–4 (ἔτη 1455–58), 237 (ἔτος 1471). Πρβλ. καὶ Tichanova, *Doros-Feodoro*, σελ. 332.

39. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/1, σελ. 569, ἔγγρ. 968 (τοῦ ἔτους 1471).

40. *Αὐτόθι*, τ. 7/2, σελ. 319.

41. Vasiliev, *Goths*, σελ. 236 καὶ ὑποσ. 1 καὶ σελ. 238. Πρβλ. Sekirinskij, *Surož*, σελ. 54–55.

42. Βλ. τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀξιωματούχων τοῦ Καφᾶ πρὸς τὸν προτέκτορα τῆς Banca, ἐν Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 6, σελ. 102–112, ἔγγρ. 33. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 231 καὶ ὑποσ. 1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

43. Βλ. Ἀβρ. Παπάζογλου, *Μωάμεθ Β' ὁ Πορθητής, κατὰ τὸν Τοῦρκον ἱστορικὸν Ἀσὶκ Πασᾶ Ζαντέ*, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., 16 (1940), σελ. 241. Ἡ ὅλη *«Διήγησις τῆς καταλήψεως τῆς Κιέφφε»*, *αὐτόθι*, σελ. 240–2 = Ašik Paša Zâde, ἔκδ. Kreutel (Graz 1959), σελ. 256–260.

44. Πρβλ. καὶ Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 320 κέ.

45. Παπάζογλου, *Μωάμεθ ὁ Πορθητής*, σελ. 241 = Ašik Paša Zâde, ἔκδ. Kreutel, σελ. 257. Πρβλ. Bruun, *Notices*, σελ. 71 καὶ Vasiliev, *Goths*, σελ. 246.

χθησαν αἱ πύλαι τοῦ φρουρίου . . .»[46]. Ὁ Σουλτάνος, *ὁ truculentus drago*, ὡς ἀποκαλεῖ αὐτὸν γενουατικὸν ἔγγραφον, ἠνάγκασε πεντακοσίους Γενουάτας καὶ ἄλλους Λατίνους τοῦ Καφᾶ νὰ μεταναστεύσουν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν[47], οἱ δὲ λοιποὶ χριστιανοὶ καὶ οἱ ξένοι στρατιῶται ἠχμαλωτίσθησαν καὶ ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι[48].

«Διὰ τῆς πτώσεως τοῦ Καφᾶ ἐκρίθη ἡ τύχη ὅλων τῶν ἐν Κριμαίᾳ γενουατικῶν κτήσεων» [49]. Διαδοχικῶς αἱ πόλεις τῆς Ταυρικῆς ὑπέκυψαν εἰς τὴν τουρκικὴν ἐπίθεσιν.

Πότε ἀκριβῶς κατεκτήθη ἡ Σουγδαία ὑπὸ τῶν Τούρκων δὲν παραδίδεται ὑπὸ τῶν πηγῶν. Ὑποθέτομεν εὐθὺς μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Καφᾶ καὶ ὁπωσδήποτε πρὸ τῆς πτώσεως τῆς ἐν Γοτθίᾳ Θεοδωροῦς (Δεκέμβριος 1475)[50]. Σύγχρονος τῶν γεγονότων συγγραφεύς, ὁ Jörg von Nuremberg, ἀναφέρει εἰς τὸ ἔργον του «Ἱστορία τῆς Τουρκίας» *(Geschichte von der Türkey)* ὅτι μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Καφᾶ ὁ Τοῦρκος Πασᾶς «ἐβάδισε καὶ κατέκτησε τὸ φρούριον Σουγδαία (Sodoya), ὅπου ἐκρατοῦντο τρεῖς υἱοὶ τοῦ ἡγεμόνος τῶν Τατάρων· ἀπηλευθέρωσεν αὐτοὺς καὶ κατέστησε τὸν πρεσβύτερον τούτων βασιλέα ἐν Ταταρίᾳ»[51]. Ὁ συγγραφεὺς δὲν παρέχει πλείονας εἰδήσεις περὶ τοῦ γεγονότος, ἀλλ' ὁ Martinus Broniovius, ὁ ὁποῖος, ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλέως τῆς Πολωνίας Στεφάνου, ἐπεσκέφθη τὴν περιοχὴν τῷ 1578–9, ἀναφέρει εἰς τὸ ἔργον του *«Tartariae Descriptio»* ὅτι οἱ κάτοικοι καὶ ἡ γενουατικὴ φρουρὰ ὑπερήσπισαν τὴν πόλιν γενναίως καὶ ἐπολέμησαν μέχρις ἑνός[52]. Τελικῶς ὅμως ἡ Σουγδαία ὑπέκυψεν εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν τῶν ἐπιτιθεμένων.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ Σουγδαία ὑπήχθη διοικητικῶς εἰς τὸ βιλαέτιον — εἶτα σαντζάκιον— τοῦ Καφᾶ[53]. Οἱ κάτοικοι αὐτῆς, Ἕλληνες κατὰ μέγα μέρος, ἠσχολοῦντο περὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου.

Ἡ κατάκτησις τῆς Σουγδαίας ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐσήμανε τὸ τέλος τοῦ ἱστορικοῦ της βίου. Ἡ πόλις οὐδέποτε πλέον ἀνέκτησε τὴν παλαιὰν πολιτιστικὴν καὶ οἰκονομικὴν αὐτῆς σημασίαν. Κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἡ Σουγδαία παρέμεινεν ἄσημον πόλισμα. Μόνον τὰ ἐρείπια αὐτῆς, ὡς λέγει ὁ Broniovius, μαρτυροῦν πάντοτε ὅτι αὕτη ὑπῆρξεν ἄλλοτε σημαντικωτάτη πόλις[54].

46. Παπάζογλου, *ἔ. ἀ.*, σελ. 241 = ἔκδ. Kreutel, σελ. 258. Βλ. ἐπίσης *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, τ. ΚΔ', σελ. 194, τ. ΚΕ', σελ. 303–304. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 246 καὶ ὑποσ. 5, ὅπου καὶ ἡ περὶ τῆς καταλήψεως τοῦ Καφᾶ πλουσιωτάτη βιβλιογραφία, καὶ Tichamirov, *Puti*, σελ. 20. Τὴν μελέτην τοῦ M. Malowist, *Kaffa-colonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453 - 1475*, Βαρσοβία 1947, δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀνεύρω.

47. Βλ. *Ἀνωνύμου Ἔκθεσις Χρονική*, ἐν Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', Βενετία 1894, σελ. 572. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 246 καὶ ὑποσ. 4.

48. Πρβλ. Bruun, *Notices*, σελ. 72.

49. Vasiliev, *Goths*, σελ. 246. Πρβλ. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CCV.

50. Διὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεοδωροῦς ὑπὸ τῶν Τούρκων, βλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 249 κέ.

51. *Αὐτόθι*, σελ. 247 καὶ ὑποσ. 1 καὶ σελ. 249–251, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ πληροφορίαι περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἔργου του. Βλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, *Jorg of Nuremberg, a writer contemporary with the fall of Constantinople (1453)*, Byzantion, 10 (1935), σελ. 205–209.

52. Martini Broniovii, *Tartariae Descriptio*, σελ. 10. Πρβλ. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CCV-CCVI καὶ ὑποσ. 1. Vasiliev, *Goths*, σελ. 247–8 καὶ ὑποσ. 1. Πρβλ. καὶ Bruun, *Notices*, σελ. 77.

53. Βλ. κατωτέρω σελ. 65 ὑποσ. 16.

54. Broniovius, *ἔ.ἀ.*, σελ. 10. Πρβλ. καὶ J. Schnitzler, *Description de la Crimée*, Παρίσιοι 1855, σελ. 41. Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, τ. Ε', σελ. 350.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ

Εἰς παρασελίδιον σημείωσιν τοῦ *Συναξαρίου* τῆς 27 Ἀπριλίου 1249 ἀναφέρεται ὅτι μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Τατάρων *« ἠρίθμησεν σεβαστὸς τὸν λαὸν καὶ ηὑρέθη χιλιάδας ὀκτὼ καὶ τριακόσια »*[1].

Ἡ μαρτυρία αὕτη— ἡ ὁποία καὶ ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως ἐξεταζομένη εἶναι πολύτιμος, διότι αἱ πηγαὶ σπανίως διασῴζουν ἀναλόγους εἰδήσεις — ἡρμηνεύθη διαφόρως ὑπὸ τῶν διαφόρων μελετητῶν. Οὕτω πρῶτος ὁ ἐκδότης τῶν παρασελιδίων σημειώσεων ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, σχολιάζων εἰς τὴν ἔκδοσιν τὴν ἐνθύμησιν ταύτην, ἀναβιβάζει τὸν πληθυσμὸν τῆς Σουγδαίας εἰς τριακοσίας ὀκτὼ χιλιάδας[2]. Ὁ Ph. Bruun ἐπαναλαμβάνει τὸ λάθος τοῦτο καί, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὸν ἀπιθάνως μέγαν ἀριθμόν, ὑποθέτει ὅτι οὗτος ἀντιπροσωπεύει « ὄχι μόνον τοὺς Σουγδαίους, ἀλλὰ καὶ τοὺς Γοτθο — Ἕλληνας τῆς νοτίου ἀκτῆς καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Ἡρακλειωτικῆς χερσονήσου »[3]. Ὁ G. Bratianu ἐν συνεχείᾳ ἐδέχθη καὶ ἐπεξέτεινε τὴν ἄποψιν ταύτην : βασιζόμενος ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω ἐνθυμήσεως, ὑπέθεσεν ὅτι ἡ Σουγδαία ἦτο τὸ διοικητικὸν κέντρον τῆς περιοχῆς καὶ ὅτι ὁ σεβαστὸς ἦτο ὁ διοικητὴς ὄχι μόνον τῆς πόλεως ταύτης, ἀλλ' ὁλοκλήρου τῆς νοτίου ἀκτῆς τῆς Ταυρικῆς[4]. Βεβαίως αἱ ἀνωτέρω ἑρμηνεῖαι καὶ θεωρίαι εἶναι ἐξ ἀρχῆς ἀπορριπτέαι, διότι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, βασίζονται εἰς πλήρη παρανόησιν τοῦ κειμένου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐνταῦθα γίνεται λόγος μόνον περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως Σουγδαίας καὶ ὅτι ὁ παραδιδόμενος ἀριθμὸς εἶναι *ὀκτὼ χιλιάδες τριακόσια*. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι ἐὰν ὁ ἀριθμὸς οὗτος ἀντιπροσωπεύῃ ὅλον τὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως ἢ μόνον τοὺς ἄρρενας ἐνήλικας κατοίκους, δοθέντος ὅτι ἡ λ. *λαός*, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ἐνταῦθα ὁ συντάκτης τῆς ἐνθυμήσεως, δηλοῖ εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς συνήθως τὸν στρατόν[5]. Τὴν δευτέραν ἄποψιν ὑποστηρίζει ὁ V. Vasiljevskij, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸν ἀριθμὸν 8.300 πολὺ μικρὸν διὰ πόλιν ὡς ἡ Σουγδαία καὶ πιστεύει ὅτι οὗτος ἀντιπροσωπεύει τὸν « ἐνήλικον ἄρρενα πληθυσμόν » (*vzrosloe mužskoe naselenie*)[6], δηλαδὴ τὸν μάχιμον πληθυσμὸν τῆς πόλεως, γεγονὸς τὸ ὁποῖον θὰ ἀνεβίβαζε τὸ σύνολον τῶν κατοίκων εἰς τεσσαράκοντα χιλιάδας περίπου. Ὑποθέτομεν ὅτι εἰς τὸ ζήτη-

1. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 12. Διὰ τὴν ἱστορικὴν ἑρμηνείαν τῆς ἐνθυμήσεως, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 26 κέ.
2. Βλ. Ἀ ν τ ω ν ί ν ο υ, *Zametki*, σελ. 611, No 104.
3. Βλ. P h. B r u u n, *Černomore*, τ. Β', σελ. 134 καὶ τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, *Notices*, σελ. 29.
4. Βλ. B r a t i a n u, *Commerce Génois*, σελ. 203–4. Πρβλ. καὶ V a s i l i e v, *Goths*, σελ. 200.
5. Βλ. σχετικῶς C. D u C a n g e, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, στ. 789.—Σημειωτέον ὅτι ἡ λ. *λαός* ἀπαντᾷ εἰς ἑτέρας δύο ἐνθυμήσεις τοῦ *Συναξαρίου* (ἐνθ. ἀρ. 2 τοῦ ἔτους 1214 καὶ ἐνθ. ἀρ. 165 τοῦ ἔτους 1337), εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρεται ὁ *κοινὸς λαὸς* ὑπὸ τὴν ἔννοιαν πάντοτε τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ γραφέως, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἐὰν ἡ ἔκφρασις *κοινὸς λαὸς* ἐτέθη ἀκριβῶς διὰ νὰ δηλώσῃ τὸ σύνολον τῶν κατοίκων εἰς ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν λ. *λαός*, ἡ ὁποία ἐδήλου τὸν στρατόν.
6. Βλ. V a s i l j e v s k i j, *Suroż*, σελ. CLXXVII.

μα τοῦτο μόνον ἡ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ ἄλλων συγχρόνων πόλεων θὰ ἠδύνατο νὰ δώσῃ ἀπάντησιν. Κατωτέρω παραθέτομεν τὰς ὀλίγας μαρτυρίας τῶν πηγῶν, φιλολογικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν, τῆς περιόδου ταύτης, διὰ νὰ σχηματίσωμεν σαφεστέραν εἰκόνα περὶ τοῦ τὶ ἀκριβῶς ἀντιπροσωπεύει κατὰ τοὺς χρόνους τούτους πληθυσμὸς 8.000 καὶ 40.000 κατοίκων.

Οὕτως ἡ Θεσσαλονίκη, δευτέρα μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν πόλις τοῦ Βυζαντίου, ἠρίθμει τῷ 1423 μόνον 40.000 ψυχάς[7], κατ' ἄλλην δὲ πηγὴν 25.000[8]. Ἡ Προῦσα εἶχε πληθυσμὸν 30.000 κατοίκων[9]. Κατὰ τὸν Pero Tafur, Ἱσπανὸν περιηγητὴν τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ΙΕ' αἰ. (1435–39), ἡ Μεθώνη, πόλις τότε ἀνθοῦσα, εἶχε μόνον 2.000 κατοίκους, τὸ Πέρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσης 2.000, ἡ δὲ Τραπεζοῦς, πρωτεύουσα ὁλοκλήρου αὐτοκρατορίας, ἠρίθμει 4.000 κατοίκους[10]. Προσθέτομεν ὅτι, κατὰ τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν, ἡ Χερσὼν εἶχε τὸν ΙΒ' αἰ. περὶ τοὺς 5.000 κατοίκους[11], τοῦτο δὲ εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικόν, διότι ἡ Χερσὼν ἦτο πόλις ἐμπορικὴ ὡς ἡ Σουγδαία, εὑρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἡ Σουγδαία περιοχήν, τὸν ΙΒ' δὲ αἰῶνα δὲν εἶχεν ἀκόμη περιπέσει εἰς παρακμήν. Ἀντιθέτως παραδίδεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ τοῦ ΙΕ' αἰ. Schiltberger, ὅτι ἡ πλησίον τῆς Σουγδαίας γενουατικὴ ἀποικία τοῦ Καφᾶ ἠρίθμει 6.000 οἰκίας εἰς τὴν ἔσω πόλιν, 11.000 οἰκίας εἰς τὴν ἔξω πόλιν καὶ 4.000 εἰς τὰ περίχωρα[12], δηλαδὴ συνολικῶς περὶ τοὺς 100.000 κατοίκους. Ὁ παρεχόμενος ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀριθμὸς δὲν ἀφίσταται προφανῶς πολὺ τῆς πραγματικότητος, καθ' ὅσον γενουατικὸν ἔγγραφον τοῦ 1475 μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Καφᾶς εἶχε πληθυσμὸν 70.000 κατοίκων[13]. Ὁ τόσον ὅμως ὑψηλὸς αὐτὸς ἀριθμὸς ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν διὰ τὴν ἐποχήν[14], ὀφείλεται δὲ εἰς ὅλως ἐξαιρέ-

7. Βλ. P. Charanis, *A note on the population and cities of the Byzantine Empire in the thirteenth century*, «ἐν Joshua Starr Memorial Volume», Νέα Ὑόρκη 1953 (= Jewish Social Studies, τ. 5), σελ. 141, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

8. Βλ. P. Lemerle, *La domination vénitienne à Thessalonique*, ἐν «Miscellanea G. Galbiati», τ. Γ' (= Fontes Ambrosiani, τ. 27), 1951, σελ. 222.

9. Βλ. P. Charanis, *ἔ.ἀ.*, σελ. 145. Κατὰ τὸν Pero Tafur, ἔκδ. Malkolm Letts, σελ. 149, εἶχε πληθυσμὸν 4.000 κατοίκων.

10. *Αὐτόθι*, σελ. 50, 149, 131 ἀντιστοίχως. Πρβλ. καὶ A. Vasiliev, *Pero Tafur: A Spanish traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy*, Byzantion, 7 (1932), σελ. 82, 116, 98.—Ὡς σημειώνει ὁ Ὀδ. Λαμψίδης, *Χρονικὸν Μιχαὴλ Παναρέτου*, σελ. 98, «οὐδέποτε ὁ Ποντικὸς πληθυσμὸς ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν πολυάριθμος. Αἱ μικραὶ στρατιωτικαὶ δυνάμεις τὰς ὁποίας ὁδηγοῦσιν ἑκάστοτε οἱ βασιλεῖς ἀποδεικνύουσιν ἐν μέρει τὴν διαπίστωσιν ταύτην».

11. A. L. Jakobson, *O čislennosti naselenija Srednevekovogo Chersonesa*, Viz. Vrem., 19 (1961), σελ. 154–165, ἰδίᾳ σελ. 161. Ὁ συγγραφεὺς ἤχθη εἰς τὰ συμπεράσματα ταῦτα βασιζόμενος, ὡς ὁ ἴδιος τονίζει, ἐπὶ τμήματος μόνον τῆς ἀνασκαφείσης πόλεως, ὡς ἐκ τούτου ἐνδέχεται ὁ παρεχόμενος ἀριθμὸς νὰ ἀφίσταται κατά τι τῆς πραγματικότητος. Πρβλ. καὶ Witold Hensel, *L'étude des villes du haut Moyen Âge en Pologne au moyen de la méthode archéologique*, Dacia, 5 (1961), σελ. 481, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι, κατὰ τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν, τὰ μεγαλύτερα ἀστικὰ κέντρα τῆς Πολωνίας εἶχον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην περὶ τοὺς 5.000 κατοίκους.

12. Παρὰ Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 174 ὑποσ. 6.

13. Βλ. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 323. Πρβλ. καὶ Pero Tafur, ἔκδ. Letts, σελ. 132, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ Καφᾶς εἶχε διπλάσιον τῆς Σεβίλλης ἀριθμὸν κατοίκων.

14. Σημειοῦμεν ὅτι ἡ Βενετία, ἰσχυροτάτη οἰκονομικὴ δύναμις, μόλις τὸν ΙΔ' αἰ. ἔφθασεν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 100.000 κατοίκων, ἡ δὲ πόλις τῶν Παρισίων, ἡ μεγαλυτέρα πόλις τῆς Βορείου Εὐρώπης, ἠρίθμει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰ. μόνον 80.000 κατοίκους: βλ. D. Jakoby, *La population de Constantinople à l' époque byzantine: un problème de démographie urbaine*, Byzantion, 31 (1961), σελ. 108.

τους ἱστορικὰς συνθήκας καὶ ἀναφέρεται μόνον εἰς τοὺς χρόνους τῆς μεγίστης ἀκμῆς τῆς πόλεως, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ Γενουᾶται ὑπεστήριζον ὅτι ὁ Καφᾶς συνηγωνίζετο εἰς πληθυσμὸν καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἶναι ἐνδεικτικὸν ὡς μέτρον συγκρίσεως διὰ τὸν πληθυσμὸν τῶν πόλεων κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ Τράλλεις τῆς Μ. Ἀσίας, ἐπανοικισθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου καὶ ἀριθμοῦσαι κατὰ τὰς πηγὰς 36.000 κατοίκους, ἐθεωροῦντο πόλις « μεγίστη » καὶ « περιφανής »[15].

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπισκοπήσεως συνάγομεν ὅτι ὁ παραδιδόμενος ὑπὸ τοῦ *Συναξαρίου* ἀριθμὸς ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τὸ σύνολον τῶν κατοίκων καὶ οὐχὶ εἰς τὸν ἄρρενα πληθυσμὸν τῆς Σουγδαίας[16] : δι' ἐπαρχιακήν, ἀκραίαν πόλιν, ὡς ἡ Σουγδαία, πληθυσμὸς 8.300 κατοίκων ἦτο ἀρκετὰ σημαντικός, ἰδίᾳ ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ « ἀπογραφὴ » αὕτη ἐγένετο μετὰ τὴν ἐπίθεσιν τῶν Σελτζούκων Τούρκων καὶ τὰς ταταρικὰς ἐπιδρομάς, αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον ἀναμφιβόλως μειώσει αἰσθητῶς τὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως[17]. Εἰς τὸν ἀνωτέρω ἀριθμὸν πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ὁ κινούμενος πληθυσμὸς ἐμπόρων καὶ δούλων, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν ἦτο ἀσήμαντος. Ἀναμφιβόλως ὁ πληθυσμὸς οὗτος ηὐξήθη σημαντικῶς μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Τατάρων καὶ τὴν ἵδρυσιν τῶν Ἰταλικῶν ἀποικιῶν[18]. Δυστυχῶς, ὡς ἤδη ἐλέχθη[19], μέχρι τοῦδε δὲν ἐγένοντο συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν περιοχήν, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ καθορίσωμεν τὴν ἀρχικὴν ἔκτασιν καὶ τὰ ὅρια τῆς πόλεως καθὼς καὶ τὴν μετέπειτα ἐπέκτασιν καὶ ἐξέλιξιν αὐτῆς.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Σουγδαίας, τοῦτο μὲν ἕνεκα τῶν συνεχῶν ἐπιδρομῶν, διεισδύσεων καὶ ἐγκαταστάσεων νέων ἐθνικῶν στοιχείων εἰς ὅλην τὴν περιοχήν, τοῦτο δὲ ἕνεκα τῆς θέσεως τῆς πόλεως ὡς κέντρου ἐμπορίου μεταξὺ τῶν πρὸς Βορρᾶν λαῶν καὶ τῶν μικρασιατικῶν πόλεων, ἦτο μικτὸς καὶ ποικίλος[20], ἡ δὲ σύνθεσις καὶ ἡ ἀναλογία τῶν ἐθνικῶν στοιχείων ἦτο διάφορος κατὰ τὰς διαφόρους ἱστορικὰς περιόδους. Τοῦτο ἰσχύει δι' ὅλην τὴν Ταυρικὴν[21] καὶ διὰ τοὺς προγενεστέρους αἰῶνας, εἰς τὴν παροῦσαν ὅμως

Ὡσαύτως κατὰ τὸν J. Heers, *Gênes au XVe siècle*, σελ. 22–46, ἡ Γένουα μετὰ τῶν περιχώρων αὐτῆς ὑπερέβαινεν εἰς τοὺς χρόνους τῆς μεγίστης ἀκμῆς της τοὺς 100.000 κατοίκους. Πρβλ. καὶ Vitale Vito, *Breviario della storia di Genova. Lineamenti storici ed orientamenti bibliografici*, τ. Α', Γένουα 1955, σελ. 182.

15. Παχυμέρης, τ. Α', σελ. 469–470. Πρβλ. P. Charanis, *ἔ. ἀ.*, σελ. 146.

16. Τὴν ἡμετέραν ἄποψιν ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὰς τουρκικὰς ἀπογραφὰς τῶν ἐτῶν 1490 καὶ 1491, ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν, ἡ Σουγδαία ἠρίθμει ἀντιστοίχως 1865 καὶ 1683 οἰκίας, δηλαδὴ περίπου 10.000 κατοίκους : βλ. N. Todorov, *Za demografskoto sǎstojanie na Balkanskija polnostrov prez XV–XVI v.* (La situation démographique de la péninsule Balkanique au cours des XVe et XVe siècles), ἐν Godišnik na Sofijskija Universitet, Filosofsko-Istoričeski Fakultet, τ. 53/2 (1959), Σόφια 1960, σελ. 210.

17. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 19 κέ., 24–26. Περὶ τῆς παρακμῆς τῶν πόλεων συνεπείᾳ πολέμων καὶ ἐπιδρομῶν, βλ. P. Charanis, *ἔ. ἀ.*, σελ. 135–6 καὶ 146.

18. Πρβλ. Ibn-Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 153 : «*this town was formerly a big one*» (πρὸ τοῦ 1334).

19. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 6.

20. Πρβλ. Aboulféda, ἔκδ. Reinaud, τ. Β', σελ. 319 : «*suivant Ibn-Sayd: la population de Soudac est un mélange de toutes les nations et de toutes les religions; mais le Christianisme y est la religion dominante*».

21. Χαρακτηριστική, χωρὶς βεβαίως νὰ δύναται νὰ ληφθῇ κατὰ γράμμα ὑπ' ὄψιν, εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Gu. de Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 146, ὅτι μεταξὺ Χερσῶνος καὶ Σουγδαίας εὑρίσκονται τεσ-

μελέτην θὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἐθνολογικὴν κατάστασιν τῆς πόλεως Σουγδαίας κατὰ τὸν ΙΓ' – ΙΕ' αἰ., κατὰ τὴν περίοδον δηλαδὴ ἡ ὁποία ἐνταῦθα ἀπασχολεῖ ἡμᾶς. Αἱ σύγχρονοι πηγαὶ καὶ κυρίως τὸ *Συναξάριον* παρέχουν σημαντικὰς εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν Σουγδαίᾳ ἐθνοτήτων.

Βάσις καὶ κυριαρχοῦν στοιχεῖον ἦτο τὸ Βυζαντινὸν-ἑλληνικόν, τὸ ὁποῖον ἐξεπροσώπει τὴν ἄρχουσαν τάξιν καὶ ἦτο ὁ φορεὺς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν γνωρίζομεν τὸ ποσοστὸν τῶν Ἑλλήνων κατοίκων — ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχή των δὲν ἦτο προφανῶς μεγάλη, μεγάλη ὅμως ὑπῆρξεν ἡ ἀφομοιωτικὴ δύναμις καὶ ὁ ἐκπολιτιστικὸς ρόλος των[22].

Βεβαίως, ὡς εἶναι εὔλογον, ἡ εἰς ἀριθμὸν δύναμις καὶ ἡ πολιτιστικὴ σημασία τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ παράγοντος ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Οὕτω, τὸν ΙΓ' αἰ., κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἄραβος περιηγητοῦ Ibn - Sayd (1214-1274), ἐν Σουγδαίᾳ κατῴκουν διάφοροι λαοὶ διαφόρου θρησκείας, οἱ χριστιανοὶ ὅμως ὑπερεῖχον ὅλων εἰς ἀριθμόν[23]. Ἀντιθέτως κατὰ τὸ α' ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰ., ἕνεκα τῆς συνεχοῦς διεισδύσεως ξένων ἐθνικῶν στοιχείων καὶ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐπιδρομῶν, κυρίως ὅμως ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν Τατάρων ἐκδιώξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ[24], τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐμειώθη σημαντικῶς[25], οὐδέποτε ὅμως ἔπαυσεν ὑφιστάμενον : αἱ σημειώσεις τοῦ *Συναξαρίου*, συνεχιζόμεναι ἀνελλιπῶς καὶ μετὰ τὰ γεγονότα ταῦτα, μαρτυροῦν περὶ τῆς ἀδιακόπου αὐτοῦ συνεχείας[26]. Μετὰ τὴν γενουατικὴν κατάκτησιν (1365) ὁ ἑλληνικὸς καὶ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἐνισχύθη εἰς βάρος τοῦ μουσουλμανικοῦ : ὡς ἤδη ἐλέχθη[27], εἰς τὸ γενουατικὸν *Καταστατικὸν τοῦ Καφᾶ* τοῦ ἔτους 1449 ὁ πληθυσμὸς τῆς Σουγδαίας ἐμφανίζεται ἀποτελούμενος ἐξ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων — αἱ λοιπαὶ ὑπάρχουσαι ἐθνότητες οὐδόλως μνημονεύονται —, αἱ πρεσβεῖαι καί τινες ὑπηρεσίαι τῆς πόλεως ἀπηρτίζοντο συνήθως ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν δύο τούτων ἐθνοτήτων[28], ἐν τῇ πόλει ἤδρευε διερμηνεὺς καὶ γραμματεὺς γνωρίζων τὴν ἑλληνικήν[29], διοικητικοὶ δὲ ὅροι καὶ φόροι ἀναφέρονται ὑπὸ τὸ ἑλληνικὸν αὐτῶν ὄνομα[30]. Ἐξ ἄλλου εἰς γενουατικὰ ἔγγραφα τοῦ 1474 μαρτυ-

σαράκοντα κάστρα, «*quorum quodlibet fere habet proprium idioma*». Ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος, ἐὰν πρόκειται πράγματι περὶ 40 πολισμάτων (ὡς ὑποστηρίζει ὁ W. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 209, βασιζόμενος εἰς χωρίον τοῦ Aboulféda, ἔκδ. Reinaud, τ. Β', σελ. 282, καὶ εἰς ἔγγραφον τοῦ Timour Kutlug Khan τοῦ ἔτους 1397) ἢ ἐὰν τὰ ἀναφερόμενα τεσσαράκοντα κάστρα εἶναι παρερμηνεία τοῦ ὀνόματος Qyrq-ier (νῦν Čufut-Kalé) (ὡς ὑποθέτουν ὁ Ph. Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 135 καὶ *Notices*, σελ. 52 καὶ ὁ A. Vasiliev, *Goths*, σελ. 166-7, βασιζόμενοι εἰς ἕτερον χωρίον τοῦ αὐτοῦ Aboulféda, *ἔ.ἀ.*, σελ. 319 καὶ τοῦ I. Barbaro, *Travels to Tana and Persia by Iosafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, Λονδῖνον 1873, σελ. 30), ἡ διαπιστωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Rubruquis ἑτερογένεια παραμένει χαρακτηριστικὴ τῆς ἐθνικῆς συστάσεως τῆς περιοχῆς.

22. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 68 κέ.: ἐκχριστιανισμὸς Τατάρων.

23. Παρὰ Aboulféda, ἔκδ. Reinaud, τ. Β', σελ. 319 (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 65 ὑποσ. 20).

24. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 45-46.

25. Πρβλ. Ibn - Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 153 : *Surdaq... is inhabited by Turks und number of Greeks.*

26. Πρβλ. καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXCVI.

27. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 54.

28. *Statutum Caphe*, ἔκδ. Jurgevič, σελ. 773 καὶ 777. Πρβλ. καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CXCVIII καὶ CC.

29. *Statutum Caphe*, ἔκδ. Jurgevič, σελ. 771, 772. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 226 καὶ Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 146.

30. *Statutum Caphe*, ἔκδ. Jurgevič, σελ. 775-6, 780.

ροῦνται οἱ *seniores Greci*[31], τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνικὰ καὶ οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται ὡς ἀξιοσέβαστα πρόσωπα λόγον ἔχοντα δι' ἀνακύπτοντα ζητήματα καὶ διαφορὰς ἐν τῇ πόλει. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀποδεικνύουν ὅτι ἐπὶ Γενουατοκρατίας καὶ μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἦτο ἰσχυρὸν[32] καὶ ἔχαιρεν ὑπὸ τῆς γενουατικῆς διοικήσεως, κατὰ τὸ *Καταστατικὸν* τοὐλάχιστον, ἴσης πρὸς τὸν λατινικὸν πληθυσμὸν μεταχειρήσεως.

Ἐπίσης τὰ περὶ τὴν Σουγδαίαν 18 χωρία εἶχον πληθυσμὸν κυρίως ἑλληνικὸν καὶ χριστιανικόν: οἱ ἄρχοντες τούτων καλοῦνται ἐπὶ Γενουατοκρατίας *proti*[33], φέρουν δηλαδὴ τίτλον ἑλληνικὸν μαρτυρούμενον ἐν Χερσῶνι ἤδη κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν[34], τὰ γενουατικὰ ἔγγραφα ὁμιλοῦν περὶ χριστιανῶν κατοίκων τῶν χωρίων[35], τὸ *Συναξάριον* ἀναφέρει ὀρθοδόξους ἱερεῖς καὶ κατοίκους τῶν χωρίων τούτων [36], μέχρι τοῦ νῦν δὲ σῴζονται ἐκεῖ τὰ ἐρείπια χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν[37].

Κατὰ ταῦτα, παρὰ τὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Τατάρων, παρὰ τὴν διείσδυσιν τῶν καθολικῶν « Λατίνων » καὶ τὴν προσηλυτιστικὴν δρᾶσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον διετηρήθη, ὅπως διετηρήθη καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία: τὸ *Συναξάριον* ἀποτελεῖ ἀδιάψευστον μάρτυρα ὅτι εἰς τὴν πόλιν ὡμίλουν καὶ ἔγραφον ἑλληνικὰ — γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ συγχρόνων *μὴ ἑλληνικῶν* πηγῶν[38] — ἔφερον πολλάκις ἑλληνικὰ ὀνόματα, οἱ τίτλοι δὲ καὶ τὰ ἀξιώματα, πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικά, ἦσαν βυζαντινά[39]. Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους οἱ περιηγηταὶ διαπιστώνουν τὴν ὕπαρξιν σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Ἑλλήνων κατοίκων εἰς τὴν πόλιν[40].

Εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ στοιχείου τούτου συνετέλεσεν ἀναμφιβόλως τὸ Βυζαντινὸν Κράτος διὰ τῶν ἀντιπροσώπων καὶ ἀξιωματούχων του, πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν, ἡ ἀκτινοβολία τοῦ ὁποίου διετηρήθη καὶ ἀφοῦ ἔπαυσεν ἡ ἐπὶ τῆς περιοχῆς κυριαρχία του[41]. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον κατὰ κύριον λόγον συνετέλεσεν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία: τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξηρτᾶτο ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας, ἔστελλεν ἐκ Βυζαντίου ἀρχιερεῖς καὶ κατωτέρους κληρι-

31. Βλ. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 309.

32. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 56. Τὰ *Ρωσικὰ Χρονικὰ* ἀναφέρουν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην Ἕλληνας ἐμπόρους ἐκ Σουγδαίας.

33. *Statutum Caphe*, ἔκδ. Jurgevič, σελ. 775–6.

34. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 75.

35. Πρβλ. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 313 κ.ἀ.

36. *Συναξάριον*, ἐνθ. 106, 132, 178.

37. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 103.

38. Πρβλ. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 159, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι, ὅταν ὁ Φραγκισκανὸς μοναχὸς ἐνεχείρησεν εἰς τὸν Τάταρον ἡγεμόνα Scakatai, συγγενῆ τοῦ Χαγάνου Bātū, ἐπιστολὴν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Τάταρος «*statim eas Soldaiam misit ut ubi interpetarentur, quia erant in graeco*». Πρβλ. καὶ κατωτέρω, σελ. 108 ὑποσ. 1, τὴν ὑπὸ τοῦ Τατάρου ἡγεμόνος τοῦ Solchat ἑλληνιστὶ γεγραμμένην ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς Γενουάτας ἀπεσταλμένους.

39. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 75 κέ. καὶ 82 κέ. Πρβλ. ὡσαύτως καὶ τὸν ἑλληνικὸν ὅρον ambelopatico διὰ τοῦ ὁποίου ἐδηλοῦτο ἐπὶ Γενουατοκρατίας ὁ ἐπὶ τῶν ἀμπελῶν φόρος.

40. Martini Broniovii, *Tartariae Descriptio*, σελ. 10. J. Schnitzler, *Description de la Crimée*, σελ. 47. Διὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ τὴν διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, βλ. χαρακτηριστικῶς P. Pallas, *Travels through the Southern Provinces of the Russian Empire in the years 1793 and 1794*, β' ἔκδ., τ. Β', Λονδῖνον 1812, σελ. 396 κέ.

41. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 21 καὶ σχόλ. 21.

κούς[42], οἱ ὁποῖοι ἐλειτούργουν ἑλληνιστὶ καὶ ἐξεχριστιάνιζον τοὺς ἀλλοθρήσκους. Μεγάλως συνέτειναν ἐπίσης εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ στοιχείου αἱ στεναὶ ἐμπορικαὶ σχέσεις τῆς Σουγδαίας μετὰ τῶν μικρασιατικῶν ἑλληνικῶν πόλεων τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐν τῷ *Συναξαρίῳ* ἀναφερομένων τουρκικῶν ὀνομάτων[43] ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξιν σημαντικοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ ἐν Σουγδαίᾳ. Πράγματι ὁ Ἄραψ ἱστορικὸς Al-Mufaddal σημειώνει, μετά τινος ὑπερβολῆς βεβαίως, ὅτι τῷ 1299, κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ Nogai, τὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως ἦσαν μουσουλμάνοι[44]. Κατὰ δὲ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰ., λόγῳ τῶν ὑπὸ τῶν Τατάρων διώξεων τῶν Ἑλλήνων κατοίκων, τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἦτο τὸ κυριαρχοῦν[45]. Ἀντιθέτως, μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς πόλεως εἰς τὴν δημοκρατίαν τῆς Γενούης ὁ πληθυσμὸς οὗτος ἐμειώθη σημαντικῶς. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι αἱ μεγάλαι αὐξομειώσεις τοῦ τουρκοταταρικοῦ στοιχείου ἦσαν ἀντιστρόφως ἀνάλογοι πρὸς τὰς τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ.

Ὑπόστρωμα τουρκοφώνου πληθυσμοῦ ὑπῆρχε βεβαίως ἐν Σουγδαίᾳ ἤδη πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Τατάρων : πλὴν τῶν Οὐννικῶν φύλων τὰ ὁποῖα κατέκλυσαν τὴν Ταυρικὴν τὸν Ε' — ΣΤ' αἰ., πλὴν τῶν Χαζάρων οἱ ὁποῖοι ἐγένοντο κύριοι τῆς περιοχῆς τὸν Η' αἰ., οἱ Κουμάνοι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐνεφανίσθησαν τὸν ΙΑ' αἰ., καὶ κατέστησαν τὴν Σουγδαίαν κέντρον τῆς ἐμπορικῆς των δραστηριότητος. Εἶναι ἐπίσης λίαν πιθανὸν ὅτι μετὰ τὴν παραχώρησιν τῆς Σουγδαίας εἰς τὸν φυγάδα Σουλτάνον τοῦ Ἰκονίου Izz ed-dîn ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν περιοχὴν καί τινες Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι[46]. Βεβαίως οἱ λαοὶ οὗτοι ἠλλοίωσαν τὴν ἐθνολογικὴν σύστασιν τῆς πόλεως, τὸ μεγαλύτερον ὅμως μέρος τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου ὀφείλεται εἰς τὴν διείσδυσιν καὶ ἐγκατάστασιν τῶν Τατάρων.

Περὶ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Τατάρων καὶ τῶν ταταρικῶν ἐπιδρομῶν ἐγένετο ἀνωτέρω ὁ προσήκων λόγος[47]. Ἐνταῦθα ὅμως ἐπιθυμοῦμεν νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὰ ἑξῆς : οἱ Τάταροι δὲν ἦσαν διὰ τὴν Σουγδαίαν μόνον ἐπιδρομεῖς καὶ κατακτηταί. Ἐνωρὶς πολλοὶ τούτων ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν πόλιν καί, τὸ σημαντικώτερον, ἐξεχριστιανίσθησαν.

42. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 82 κέ. : κεφ. «Ἐκκλησία καὶ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις».

43. Ὀγδοήκοντα ὀκτὼ ἐκ τῶν διακοσίων ἑξήκοντα τριῶν ὀνομάτων τοῦ *Συναξαρίου* εἶναι τουρκικὰ (οἱ ἀνωτέρω ἀριθμοὶ εἶναι πραγματικοί, διότι εἰς τὸν συνολικὸν ἀριθμὸν δὲν περιελήφθησαν αἱ ἐπαναλήψεις καὶ ταυτίσεις καὶ τὰ ἱερατικὰ ὀνόματα τῶν χριστιανῶν). Διὰ τὴν σπουδὴν τῶν τουρκικῶν ὀνομάτων ἐβασίσθην κυρίως εἰς τὸ πολύτιμον ἔργον τοῦ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ὅπου ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ ἔχουν καταχωρισθῆ, μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας καὶ τῆς ἐτυμολογίας, σχεδὸν ὅλα τὰ τουρκικὰ ὀνόματα τὰ παραδιδόμενα ὑπὸ τοῦ *Συναξαρίου* (κατὰ τὴν γραφὴν βεβαίως τῆς ἐκδόσεως Ἀντωνίνου, ἡ ὁποία ἦτο τότε καὶ ἡ μοναδική). Τὰς παρατηρήσεις τοῦ καθηγητοῦ Gy. Moravcsik παραθέτω εἰς τὰ ἐπιτασσόμενα τῆς παρούσης ἐκδόσεως τοῦ κειμένου σχόλια.

44. Βλ. Al-Mufaddal, ἔκδ. Blochet, Patrologia Orientalis, τ. 14/3, σελ. 630 = ἔκδ Tiesenhausen, σελ. 195.

45. Πρβλ. Ibn-Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 153. Aboulféda, ἔκδ. Reinaud, τ. Β', σελ. 319 : «*Sudac... est une ville entourée des remparts et ses habitants professent l' Islamisme*». Πρβλ. Jakobson, *Chersones*, σελ. 36.

46. Τοῦτο ὑποστηρίζει ὁ V. D. Smirnov, *Krymskoe Chanstvo*, σελ. 107. Πρβλ. καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXXII καὶ CXCIII. Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Berké παραχωρήσεως τῆς Σουγδαίας εἰς τὸν Izz ed-dîn, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 31.

47. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 23 κέ.

Ρητὴν μνείαν τοῦ γεγονότος παρέχει καὶ πάλιν τὸ *Συναξάριον*, ὅπου ἀναφέρεται, ἤδη τὸν ΙΓ' αἰῶνα, ἡ Παρασκευὴ «τατάρισσα χριστιανὴ» (+ 1275) καὶ ὁ Ἰωάννης «χριστιανὸς τάταρος» (+ 1276)[48]. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἦσαν χριστιανοὶ σημειοῦται ἰδιαιτέρως, διότι τὸ φαινόμενον θὰ ἦτο ἀκόμη σπάνιον. Πάντως ἤδη ἀπὸ τοῦ 1258[49] μαρτυροῦνται ἐν τῷ *Συναξαρίῳ* ὀνόματα τουρκικά, τὰ ὁποῖα ὁλονὲν πολλαπλασιάζονται. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὰς ἐν τῷ *Συναξαρίῳ* μνημονευομένας περιπτώσεις τουρκικῶν ὀνομάτων οἱ φέροντες ταῦτα ἦσαν, καὶ ὅταν ἀκόμη τοῦτο δὲν δηλοῦται, χριστιανοί, ὁσάκις οἱ ἴδιοι καλοῦνται *«δοῦλοι τοῦ Θεοῦ»*[50]. Ὁσάκις ὅμως τὸ τουρκικὸν ὄνομα παραδίδεται ὡς πατρώνυμον[51], δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν τὸ αὐτό: τὸ γεγονὸς ὅτι ἦτό τις χριστιανὸς καὶ κάτοικος τῆς Σουγδαίας δὲν προϋποθέτει ἀπαραιτήτως, ἐὰν ἄλλως τοῦτο δὲν ἐπιβεβαιοῦται, καὶ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τοῦ πατρός του[52].

Ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν ὀνομάτων τοῦ *Συναξαρίου* δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὸν ἐκχριστιανισμὸν καὶ τὴν ἀφομοίωσιν τοῦ τουρκοταταρικοῦ στοιχείου ὑπὸ τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ. Οὕτως, ἀρχικῶς διακρίνομεν τὴν περίπτωσιν Τατάρων, οἱ ὁποῖοι οἱ ἴδιοι ἐκχριστιανίζονται[53], ἐνίοτε δὲ ἀσπάζονται τὸ μοναχικὸν σχῆμα[54]. Ἐπίσης Τατάρων χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι φέρουν χριστιανικὸν ὄνομα καὶ πατρώνυμον τουρκικὸν[55] — ἐὰν οἱ γονεῖς τούτων εἶχον ὡσαύτως ἐκχριστιανισθῆ, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Τέλος, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰ. ἀπαντᾷ ἡ δευτέρα γενεὰ χριστιανῶν Τατάρων ἐγκατεστημένων ἐν Σουγδαίᾳ: ἀναφέρονται δηλαδὴ χριστιανοὶ φέροντες τουρκικὰ ὀνόματα καὶ πατρώνυμα χριστιανικά[56]. Τὸ περίεργον τοῦτο σχῆμα ὀφείλεται ἢ εἰς οἰκογενειακὴν παράδοσιν — οἱ ἐκχριστιανισθέντες δηλαδὴ Τάταροι ἔδιδον εἰς τὰ τέκνα των τὸ ὄνομα τῶν μὴ χριστιανῶν γονέων των — ἢ εἰς ἐπιγαμίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ παπᾶ Ἀντωνίου, ὁ ὁποῖος, καίτοι κληρικός, ἐνυμφεύθη ταταρίδα χριστιανὴν ἡ ὁποία διετήρησε τὸ τουρκικὸν ὄνομά της[57], δύο δὲ θυγατέρες των, χριστιαναὶ ἀναμφιβόλως, ἔφερον ὡσαύτως τουρκικὸν ὄνομα[58].

48. *Συναξάριον*, ἐνθ. 47 καὶ 48.

49. *Συναξάριον*, ἐνθ. 18.

50. Πρβλ. κατωτέρω, Εἰσαγωγὴν ἐκδόσεως: «αἱ παρασελίδιοι σημειώσεις τοῦ χειρογράφου».

51. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 25, 39, 78 κἄ.

52. Ὁ διαχωρισμὸς οὗτος δὲν ἐγένετο πάντοτε ὑπὸ τοῦ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*: πρβλ. χαρακτηριστικῶς *αὐτόθι*, τ. Β', σελ. 76.

53. Πλὴν τῶν προαναφερομένων δύο ρητῶν μαρτυριῶν (ἐνθ. ἀρ. 47 καὶ 48), πρβλ. καὶ ἐνθ. ἀρ. 54 (τοῦ 1279) καὶ 93 (τοῦ 1296), ὅπου παρέχεται τὸ χριστιανικὸν ὄνομα παραλλήλως πρὸς τὸ τουρκικόν. Τὸ ἀναγραφόμενον ἔτος εἶναι συνήθως τὸ ἔτος θανάτου, ἑπομένως ὁ ἐκχριστιανισμὸς τούτων πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ὀλίγον ἐνωρίτερον.

54. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 105 τοῦ ἔτους 1299 (Καλλινίκη – Κίσναλτι), ἐνθ. 126 τοῦ 1309 (Βασίλειος – Μελκῆς – Βαρλαάμ), ἐνθ. 146 τοῦ 1320 (Σάββας – Σολτάν).

55. Βλ. μεταξὺ ἄλλων τὰς πλέον χαρακτηριστικὰς περιπτώσεις: *Συναξάριον*, ἐνθ. 25 τοῦ ἔτους 1262 (Κοσμᾶς τοῦ Τζακᾶ), ἐνθ. 29 τοῦ 1265 (Στέφανος τοῦ Πελετζήτ), ἐνθ. 41 τοῦ 1273 (Ἄννα θυγάτηρ Ἀτζηπάι), ἐνθ. 78 τοῦ 1292—1301 (Εἰρήνη θυγάτηρ τοῦ Ἀτάγελερη), ἐνθ. 96 καὶ 103 τοῦ 1296 κέ. (Γεώργιος τοῦ Ἀτζηπάι), ἐνθ. 114 τοῦ 1302 (Ἀναστάσιος τοῦ Σουγγούρ), ἐνθ. 128 τοῦ 1311 (Πέτρος υἱὸς τοῦ Κουτλούπεϊ), ἐνθ. 136 τοῦ 1314 (Ζαχαρίας υἱὸς τοῦ Τζιμέν), ἐνθ. 142 τοῦ 1319 (Ἀντώνιος υἱὸς τοῦ Κηλήτζ), ἐνθ. 156 τοῦ 1331 (Ἀθανάσιος–Ἀντώνιος υἱὸς τοῦ Ἀκυτζῆ).

56. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 113 (τοῦ ἔτους 1302), 116 (1303), 123 (1308), 137 (1316), 144/145 (1319), 173 (1345), 180 (1360), 182 (1379).

57. Βλ. ἐνθ. 177 (1347).

58. Βλ. ἐνθ. 173 (1345) καὶ 180 (1360). Πρβλ. ὁμοίαν περίπτωσιν εἰς ἐνθ. 182 (1379).

Ἐπίσης μνημονεύονται ἱερεῖς φέροντες ὄνομα τουρκικόν[59]. Εἶναι λίαν σημαντικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν Σουγδαίᾳ τὸ τουρκικὸν ὄνομα δὲν ἦτο ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ὥστε πολλάκις οἱ ἐκχριστιανιζόμενοι νὰ διατηροῦν καὶ οἱ χριστιανοὶ νὰ λαμβάνουν ὄνομα τουρκικόν[60]. Ἦτο τοῦτο παραχώρησις εἰς τὸν ἀριθμητικῶς ἰσχυρὸν τουρκοταταρικὸν παράγοντα, ἐνῷ παραλλήλως ὁ ἐκχριστιανισμὸς καὶ αἱ ἐπιγαμίαι ἐπέφερον τὴν σύσφιγξιν τοῦ στοιχείου τούτου μετὰ τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν κατοίκων.

Πλὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Τουρκοτατάρων, ἐν Σουγδαίᾳ κατῴκουν ἐπίσης Ἀρμένιοι. Τὸ *Συναξάριον* παραδίδει ἐλάχιστα ὀνόματα Ἀρμενίων[61] – προφανῶς διότι δὲν ἦσαν ὀρθόδοξοι χριστιανοί —, ὡς εἰκάζομεν ὅμως ἐκ τῆς ὑπ' ἀρ. 80 ἐνθυμήσεως, οἱ Ἀρμένιοι κάτοικοι τῆς Σουγδαίας δὲν ἦσαν μεμονωμένα ἄτομα, ἀλλ' ἀπετέλουν ἀξιόλογον παροικίαν ἔχουσαν ἰδίαν ἐκκλησίαν[62].

Ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἡ ὑπὸ τῶν Σελτζούκων Τούρκων καταστροφὴ τῆς πρωτευούσης τῆς Ἀρμενίας Ἀνίου (1064) προεκάλεσε «τὴν πρώτην ἔξοδον τῶν Ἀρμενίων, οἱ ὁποῖοι κατὰ μάζας κατέφυγον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Κριμαίαν»[63]. Ἐπίσης, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ Ph. Bruun[64], αἱ στεναὶ ἐμπορικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐμπορείων τῆς Ταυρικῆς καὶ τῶν ἀσιατικῶν λιμένων τοῦ Εὐξείνου Πόντου εἵλκυσαν πρὸς μόνιμον ἐγκατάστασιν εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην πολλοὺς Ἀρμενίους ἐμπόρους. Εἰς τὸν ἀρχικὸν τοῦτον πυρῆνα προσετέθησαν ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰ. οἱ Ἀρμένιοι οἱ ὁποῖοι ἐξεδιώχθησαν ἐξ Ἀρμενίας ἕνεκα τῶν ταταρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ μεταναστεύσουν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βασπρακανίας καὶ τοῦ Καζάν, ἐκεῖθεν δὲ διεπεραιώθησαν εἰς τὴν Ταυρικὴν χερσόνησον εἰς τόσον μέγαν ἀριθμόν, ὥστε Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰ. νὰ ἀποκαλοῦν τὴν περιοχὴν ταύτην *«Armenia Maritima»*[65].

59. Βλ. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 323 : πρβλ. κατωτέρω, σελ. 100, πίνακα ἱερέων, ἀρ. 21.

60. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 39 (τοῦ ἔτους 1272), 66 (1288), 75 (1291), 83 (1292), 124 (1308), 143 (1319), 152 (1327), 168/169 (1339), 171 (1344), 174 (1345) καὶ σχόλιον 34. Πρβλ. Vasiliev, *Goths*, σελ. 222 καὶ Smirnov, *Krymskoe Chanstvo*, σελ. 34–35.

61. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 11, 59, 119 καὶ σχόλ. 11.

62. Βλ. ἐνθ. 80 καὶ σχόλ. 75. Περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀρμενοκαθολικῆς ἐκκλησίας ἐν Σουγδαίᾳ, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 20 ὑποσ. 62. Μετά τινος ὑπερβολῆς ὁ Ph. Bruun (*Černomore*, τ. Β', σελ. 138 καὶ 140 καὶ *Notices*, σελ. 56) ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἀρμένιοι ἀπετέλουν κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον τὸ κυριαρχοῦν στοιχεῖον ἐν Σουγδαίᾳ. Πρβλ. καὶ Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CLXXXVIII καὶ Jakobson, *Chersones*, σελ. 36β ὑποσ. 1.

63. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 38–39. Πρβλ. Baronii–Raynaldi–Laderchii, *Annales Ecclesiastici*, τ. 24, σελ. 78 (τῷ 1318): *«Nec Armeni modo qui in Cilicia atque Armenia agebant, Romanae Ecclesiae dogma sunt amplexi; verum alii etiam, qui a Saracenis suis pulsi sedibus in Taurica Chersoneso agebant»*.

64. Bruun, *Notices*, σελ. 57.

65. Πρβλ. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 284. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 172 καὶ ὑποσ. 3. Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 138. — Βλ. ὡσαύτως J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959, σελ. 305 κέ. περὶ τῆς μεγάλης ἐν Καφᾷ ἀρμενικῆς κοινότητος κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰ. Πρβλ. Tichamirov, *Puti*, σελ. 17. Γενικῶς περὶ τῆς παρουσίας Ἀρμενίων ἐν Καφᾷ, Solchat, Χερσῶνι, βλ. Jakobson, *Chersones*, σελ. 36β. Τῷ 1338 μαρτυρεῖται ἀρμενικὴ Ἐκκλησία ἐν Solchat: βλ. σχετικῶς Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 284 ὑποσ. 4. Ἐπίσης ΝΔ. τοῦ Solchat σῴζονται τὰ ἐρείπια ἀρμενογεωργιανοῦ μοναστηρίου: βλ. V. D. Smirnov, *Archeologičeskaja*

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ ἵδρυσις τῆς πόλεως Σουγδαίας ἀποδίδεται εἰς τοὺς Ἀλανούς[66]. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι δὲν ἔχομεν ἀμέσους πληροφορίας περὶ τῆς ἐν Σουγδαίᾳ διατηρήσεως τοῦ ἀλανικοῦ στοιχείου μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἡ ὕπαρξις ὅμως Ἀλανῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ εἶναι μεμαρτυρημένη καὶ κατὰ τοὺς προγενεστέρους αἰῶνας[67] καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον. Εἰς τὸν «Ἀλανικόν», ἐπιστολὴν τοῦ ἐπισκόπου Ἀλανίας Θεοδώρου ἀναφερομένην εἰς γεγονότα τοῦ ἔτους 1223, μνημονεύονται Ἀλανοὶ πλησίον τῶν πόλεων Χερσῶνος καὶ Βοσπόρου[68], ἡ τελευταία δὲ αὐτὴ πόλις διῳκεῖτο τῷ 1333 ὑπὸ Ἀλανοῦ ἄρχοντος[69]. Ὡσαύτως, εἰς δύο πατριαρχικὰ ἔγγραφα τοῦ Νοεμβρίου 1384 καὶ τοῦ Αὐγούστου 1390 ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν διεκδικουμένων ὑπὸ τῶν μητροπολιτῶν Χερσῶνος καὶ Γοτθίας περιοχῶν τὸ τοπωνύμιον *Ἀλανία*[70], τοῦτο δὲ ὑποδηλοῖ τὴν προϋπαρξιν ἐκεῖ στοιχείου ἀλανικοῦ.

Περὶ τῆς παρουσίας Ἀλανῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ μαρτυροῦν καὶ οἱ δυτικοὶ περιηγηταί, ὡς ὁ I. Barbaro[71], καὶ κυρίως οἱ Ἄραβες συγγραφεῖς. Οὕτως, ὁ Aboulféda ὁμιλεῖ περὶ τῶν Ἄσσων, δηλαδὴ τῶν Ἀλανῶν, τοῦ Qyrq-ier (= Čufut Kalé)[72], ὁ Ibn-abd-ez-Zahir (+ 1292 - 3) περὶ τῶν Ἀλανῶν τοῦ Eski - Krym (Solchat)[73] καὶ ὁ Bejbars περὶ τῶν Ἀλανῶν τοῦ Καφᾶ[74], εἶναι δὲ ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἡ πληροφορία αὕτη, διότι τὰ δύο τελευταῖα πολίσματα εὑρίσκονται πλησιέστατα τῆς Σουγδαίας.

Ἐξ ἄλλου ὁ A. L. Jakobson ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ἀνθρωπολογικὰ δεδομένα, ἂν καὶ σποραδικά, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ σαρματοαλανικὸς πληθυσμὸς ἀπετέλει καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον βασικὸν ἐθνολογικὸν στοιχεῖον τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου[75].

ekskursija v Krym letom 1886 goda, ἐν Zapiski Vostočn. Otdel. Imper. Russk. Archeol. Obščectva, 1 (1886), σελ. 277. Ὁ αὐτὸς V. Smirnov, *ἔ.ἀ.*, σελ. 285-6, σημειώνει ἐπίσης ὅτι ἡ λ. Solchat εἶναι ἀρμενικῆς προελεύσεως.

66. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 12 κέ.

67. Πρβλ. *Geographi Graeci Minores*, ἔκδ. K. Müller, τ. Α', σελ. 415 καὶ ὑποσ. 20: *« νῦν δὲ λέγεται ἡ Θεοδοσία τῇ Ἀλανικῇ ἤτοι τῇ Ταυρικῇ διαλέκτῳ Ἄρδαβδα, τοὐτέστιν ἑπτάθεος »*, βλ. σχετικῶς ἐν Real Encyclopädie, τ. A/1 (1894), στ. 22, λ. *Abdarda* (ἄρθρον W. Tomaschek).

68. Migne, *P. G.*, τ. 140, στ. 392-393. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ V. Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CLVIII, ἡ πληροφορία αὕτη δὲν παρέχει ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως χρῆσιν τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ὀνόματος, διότι ὁ ἐπίσκοπος Θεόδωρος συνέταξε τὴν ἐπιστολὴν μετὰ τὴν εἰς Ἀλανίαν μετάβασίν του καὶ ἀφοῦ ἐγνώρισε τοὺς Ἀλανούς. Περὶ τῆς ἐπιστολῆς καὶ τοῦ χρόνου συγγραφῆς της, βλ. ἀνωτέρω σελ. 25 καὶ ὑποσ. 15.

69. Πρβλ. Bruun, *Notices*, σελ. 53.

70. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 67, No 367 καὶ σελ. 150, No 419. Πρβλ. Bruun, *Černomore*, σελ. 137, τοῦ αὐτοῦ, *Notices*, σελ. 53.

71. Βλ. *Travels to Tana and Persia by Iosafa Barbaro...*, σελ. 30.

72. Aboulféda, ἔκδ. Reinaud, τ. Β', σελ. 319.

73. Μεταφράζομεν τὸ σχετικὸν χωρίον ἐκ τῆς ρωσικῆς, ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 63: *« ἐν συνεχείᾳ ἔφθασαν* [οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Bejbars πρὸς τὸν Χαγάνον Berké] *εἰς τὸ ὄρος* (sic) *καλούμενον Sudac, ὅπου συνήντησεν αὐτοὺς ὁ διοικητὴς αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἐν τῷ χωρίῳ Krym (mestečke Krym), εἰς τὸ ὁποῖον κατοικοῦν διάφορα ἔθνη, ὡς π.χ. Kipčak* (= Τάταροι), *Ρῶσοι καὶ Ἀλανοί »* Ὁ A. Jakubovskij, *Ibn-Bibi*, σελ. 64 καὶ ὁ V. Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CLXXXI, ταυτίζουν *τὸ « χωρίον Krym »* πρὸς τὸ Eski-Krym (= Solchat), ὅπου, ὡς γνωστόν, ἦτο ἡ ἕδρα τοῦ Τατάρου διοικητοῦ τῆς περιοχῆς. Ἀντιθέτως ὁ A. Vasiliev, *Goths*, σελ. 172, θεωρεῖ, οὐχὶ εὐλόγως, ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς *Κριμαίας*, δηλαδὴ περὶ τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου ἐν γένει.

74. Ἔκδ. Tiesenhausen, σελ. 112.

75. Jakobson, *Chersones*, σελ. 35α καὶ ὑποσ. 3, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. Ju. Kulakovskij, *Christianstvo u Alan*, Viz. Vrem., 5 (1898), σελ. 9-10 καὶ 16.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω, ἀμέσων ἢ ἐμμέσων, μαρτυριῶν περὶ τῆς παρουσίας Ἀλανῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ καθόλου, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι κατάλοιπα τούτων διετηρήθησαν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Σουγδαίαν τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν οἱ ἱδρυταί.

Ἡ παρουσία Ρ ώ σ ω ν καθ' ὅλην τὴν Ταυρικήν, ἰδιαίτατα δὲ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς χερσονήσου, εἶναι ἐπαρκῶς μεμαρτυρημένη[76]. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι ἡ Σουγδαία ἀπετέλεσε κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον τὸ κέντρον τῶν ἐμπορικῶν των συναλλαγῶν[77], γεγονὸς τὸ ὁποῖον προϋποθέτει τὴν παρουσίαν Ρώσων ἐν τῇ πόλει. Παρὰ ταῦτα ὅμως δὲν ἐσώθη συγκεκριμένη μαρτυρία περὶ Ρώσων μονίμως ἐγκατεστημένων ἐν Σουγδαίᾳ, ὡς καὶ αὐτοὶ οἱ νεώτεροι Ρῶσοι ἱστορικοὶ παρατηροῦν[78]. Τὸ *Συναξάριον* ἓν μόνον ρωσικὸν ὄνομα ἀναφέρει καὶ τοῦτο μόλις κατὰ τὸν ΙΕ' αἰ.[79], γεγονὸς τὸ ὁποῖον οὐδόλως συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως περὶ πολυαρίθμου μονίμου ἐγκαταστάσεως Ρώσων ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, δοθέντος ὅτι οὗτοι ἦσαν χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι καὶ κατὰ συνέπειαν οὐδὲν κώλυμα ὑπῆρχε διὰ τὴν καταγραφήν των ἐν τῷ *Συναξαρίῳ*. Εἰς παρασελίδιον σημείωσιν τοῦ *Συναξαρίου* γίνεται ὡσαύτως λόγος περὶ τῆς ἑορτῆς τῶν δύο Ρώσων ἐθνικῶν ἁγίων Βόριδος καὶ Gleb[80], γεγονὸς τὸ ὁποῖον ὑποδηλοῖ ἐπίδρασιν τῆς ὁμοδόξου Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας τῆς περιοχῆς[81], ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς γενικὰ συμπεράσματα. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἐν Σουγδαίᾳ εὑρίσκοντο ἐγκατεστημένοι Ρῶσοι, ἔμποροι κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν στοιχεῖα διὰ νὰ ὑποστηρίξωμεν, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τούτων ἦτο ἰδιαιτέρως σημαντικός.

Ἕνεκα τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς σημασίας τῆς πόλεως, ἤδη μεσοῦντος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἐγκατεστάθησαν εἰς Σουγδαίαν Β ε ν ε τ ο ὶ καὶ Γ ε ν ο υ ᾶ τ α ι ἔμποροι, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Δ υ τ ι κ ο ί. Οὕτω τῷ 1260 μετηνάστευσαν ἐκεῖ οἱ Βενετοὶ ἔμποροι Nicolò καὶ Matteo Polo, τῷ 1280 ὁ Marco Polo ἐκληροδότησεν εἰς τοὺς Φραγκισκανοὺς μοναχοὺς τὴν ἐν « Soldachia » οἰκίαν του[82], ὁ δὲ Γενουάτης Enrico di Piazzalunga κατεῖχεν ἤδη πρὸ τοῦ 1289 οἰκίαν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ[83]. Ἐπίσης ἀπὸ τοῦ 1287 μαρτυρεῖται Βενετὸς Κόνσουλος ἐν Σουγδαίᾳ[84], γεγονὸς τὸ ὁποῖον προϋποθέτει τὴν ἐκεῖ ὕπαρξιν βενετικῆς παροικίας. Ἐξ ἄλλου αἱ ἀποστολαὶ καθολικῶν μοναχῶν ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἡ ἵδρυσις ἕδρας καθολικοῦ ἐπισκόπου τὸν ΙΔ' αἰ.[85] καὶ αἱ ὑπάρ-

76. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 71 ὑποσ. 73. Βλ. ὡσαύτως J a k o b s o n, *Chersones*, σελ. 35β : ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ρωσικῆς προελεύσεως ΙΒ' – ΙΓ' αἰ.

77. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 34 – 37. Πρβλ. καὶ T i c h a m i r o v, *Puti*, σελ. 23.

78. S e k i r i n s k i j, *Surož*, σελ. 35.

79. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 194 τοῦ ἔτους 1407.

80. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. ἀρ. 166 καὶ σχόλ. 185.

81. Πρβλ. V a s i l j e v s k i j, *Surož*, σελ. CLXVII–CLXVIII.

82. Βλ. *The Travels of Marco Polo*, ἔκδ. Latham, σελ. XII. Βλ. σχετικῶς B r a t i a n u, *Commerce Génois*, σελ. 203 καὶ V a s i l j e v s k i j, *Surož*, σελ. CLXXXI.

83. Πρβλ. B r a t i a n u, *Commerce Génois*, σελ. 225.

84. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 32.

85. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 89 – 91.

χουσαι εἰς τὴν πόλιν Καθολικαὶ ἐκκλησίαι[86] εἶναι ἐνδεικτικαὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς σημασίας τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων Δυτικῶν.

Ὡς ἦτο ἑπόμενον ὁ ἀριθμὸς οὗτος μεγάλως ηὐξήθη ἀπὸ τοῦ 1365, ἤτοι ἀπὸ τῆς προσαρτήσεως τῆς πόλεως εἰς τὴν δημοκρατίαν τῆς Γενούης : εἰς τὸ γενουατικὸν Καταστατικὸν τοῦ 1449 ἀναφέρεται, ὡς εἴδομεν, ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Σουγδαίας ἀπετελεῖτο ἐκ Λατίνων καὶ Ἑλλήνων[87].

Ἡ παρουσία Ἑβραίων ἐν Σουγδαίᾳ παραμένει προβληματική. Εἰς τὸ *Συναξάριον* ἀπαντοῦν δύο ὀνόματα ἑβραϊκά[88], ἀλλὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς γενικὰ συμπεράσματα, δοθέντος ὅτι μόνον Χριστιανοὶ Ὀρθόδοξοι κατεγράφοντο ἐν τῷ ἡμετέρῳ χειρογράφῳ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ὕπαρξις ἑβραϊκοῦ στοιχείου ἐν τῇ Ταυρικῇ μαρτυρεῖται ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων[89], ἡ δὲ ὑπὸ τῶν Χαζάρων ἀποδοχὴ τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας ἀναμφιβόλως ἐνίσχυσε τὸ στοιχεῖον τοῦτο[90]. Ἐξ ἄλλου ὁ Ibn – Battuta ἀναφέρει Ἰουδαίους ἐν Ταυρικῇ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΔ΄ αἰ.[91], ἡ δὲ παρουσία Καραϊτῶν ἐν τῇ χερσονήσῳ μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΒ΄ αἰ.[92] Ἰουδαίους εἰς τὴν πλησίον τῆς Σουγδαίας περιοχὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Martinus Broniovius, κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ΄ αἰ.[93] Ἑπομένως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ὕπαρξιν ἐν Σουγδαίᾳ ἑβραϊκοῦ στοιχείου, ἀλλὰ περὶ τούτου οὐδεμίαν συγκεκριμένην μαρτυρίαν ἔχομεν.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι εἰς τὴν Σουγδαίαν τοῦ ΙΓ΄, ΙΔ΄ καὶ ΙΕ΄ αἰ. κατῴκουν διάφοροι ἐθνότητες[94] : Ἕλληνες καὶ Τάταροι, Λατῖνοι καὶ Ἀρμένιοι, Ρῶσοι καὶ Ἀλανοί, καὶ πιθανῶς Ἑβραῖοι. Εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ διαφόρου προελεύσεως δοῦλοι, τὸ ἐμπόριον τῶν ὁποίων ἤκμαζε τότε ἐν Σουγδαίᾳ[95].

86. Βλ. Martini Broniovii, *Tartariae Descriptio*, σελ. 10. Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, τ. Ε΄, σελ. 355.

87. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 54. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β΄, σελ. 207.

88. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 27 (1262) καὶ πιθανῶς ἐνθ. 122.

89. Βλ. Ju. Kulakovskij, *Prošloe Tavridy*, α΄ ἔκδ., Κίεβον 1906, σελ. 36 (δὲν ἠδυνήθην νὰ συμβουλευθῶ τὴν β΄ ἔκδοσιν τοῦ 1914) : ἡ πρώτη ἐν Βοσπόρῳ Συναγωγὴ μαρτυρεῖται κατὰ τὸ ἔτος 81 μ. Χ.

90. Περὶ τούτου βλ. F. Dvornik, *Les légendes de Cyrille et de Methode vues de Byzance*, Πράγα 1933 (Byzantinoslavica Supplementa, I), σελ. 168–171 καὶ D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton New Jersey 1954, σελ. 89 κέ.

91. Ibn-Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 146. Πρβλ. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 393. Heyd, *Commerce*, τ. Β΄, σελ. 174.

92. Πρβλ. Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium, the formative years 970-1100*, Νέα Ὑόρκη – Ἱερουσαλὴμ 1959, σελ. 58–60 καὶ 127. Πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, σελ. 126 καὶ ὑποσ. 143 : μνεία κοινότητος Καραϊτῶν ἐν Solchat – οἱ Καραῖται ἦσαν Ἰουδαῖοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐδέχοντο τὴν ραβινικὴν διδασκαλίαν. Σημειωτέον ὅτι τὸ Qyrq-ier καλεῖται νῦν *Čufut-Kalé*, ἤτοι *κάστρον τῶν Ἑβραίων*, διότι, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Reinaud ἐν τῇ ἐκδ. τοῦ Aboulféda, τ. Β΄, σελ. 319 ὑποσ. 2, ὑπῆρχεν ἐκεῖ σημαντικὴ παροικία Ἰουδαίων Καραϊτῶν. Πρβλ. καὶ Πασπάτη, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, σελ. 162.

93. Martini Broniovii, *Tartariae Descriptio*, σελ. 9.

94. Τὸ αὐτὸ «ἀμάγαλμα» διαπιστοῦται κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ ἐν Καφᾷ (βλ. σχετικῶς Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 225–230) καὶ ἐν Χερσῶνι (βλ. Jakobson, *Chersones*, σελ. 35–36).

95. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 36. Πρβλ. καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXVIII–CLXX.

Ὅμως ἡ εὐρεῖα διάδοσις καὶ ἡ ἐκτεταμένη χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἡ οἰκονομικὴ ἰσχὺς τῶν Ἑλλήνων κατοίκων, ἡ ἀρτία ὀργάνωσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ μεγάλη αὐτῆς ἀκτινοβολία μαρτυροῦν περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς θέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ὀρθοδόξου πληθυσμοῦ τῆς Σουγδαίας.

Εἰς τὸ μωσαϊκὸν τοῦτο τῶν διαφόρου θρησκείας καὶ στάθμης πολιτισμοῦ ἐθνοτήτων κυριαρχοῦν στοιχεῖον καὶ συνεκτικὴ δύναμις ἦτο τὸ ἑλληνικὸν καὶ χριστιανικὸν στοιχεῖον καὶ ὁ βυζαντινὸς – ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμός[96].

96. Πρβλ. καὶ J a k o b s o n, *Chersones*, σελ. 36β, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι εἰς τὰ διαφόρου ἐθνικῆς προελεύσεως ἔργα τέχνης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ΙΔ' αἰ. παρατηρεῖται ἑνότης πολιτισμοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΟΠΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ: ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΙΣ, ΣΕΒΑΣΤΟΙ

Αἱ πόλεις τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, πόλεις - ἀποικίαι ἑλληνικαί, εἶχον ἀναπτύξει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἰδίαν αὐτόνομον διοίκησιν, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἑλληνικῶν «ἄστεων» [1]. Ἐν μέρει τὴν αὐτοδιοίκησιν ταύτην διετήρησαν καὶ μετὰ τὴν ρωμαϊκὴν κατάκτησιν, ὡς καὶ μετὰ τὴν προσάρτησίν των εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος: εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ ἐπὶ τῆς περιοχῆς κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου ἦτο ἰσχυρὰ καὶ καλῶς ὠργανωμένη, μαρτυροῦνται ἀντιπρόσωποι τῆς τοπικῆς διοικήσεως τῶν πόλεων, οἱ *πρωτεύοντες* καὶ *πρωτοπολῖται* καὶ *πατέρες* τῆς Χερσῶνος καὶ οἱ *ἄρχοντες* τῶν κάστρων τῆς Ταυρικῆς [2]. Εἰς τὴν διατήρησιν τῆς αὐτονομίας ταύτης συνετέλεσεν, ὡς ὑποθέτομεν, πλὴν τῆς ἰσχυρᾶς ἑλληνικῆς παραδόσεως καὶ τῆς οἰκονομικῆς σπουδαιότητος τῆς περιοχῆς, καὶ ἡ θέσις τῶν ἀκραίων τούτων πολισμάτων [3].

Ἐφ' ὅσον αἱ πόλεις τῆς Ταυρικῆς διετήρησαν ποιάν τινα αὐτονομίαν ὅτε εὑρίσκοντο ὑπὸ τὸν ἄμεσον καὶ ἀπόλυτον ἔλεγχον τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, εἶναι προφανὲς ὅτι τὴν αὐτονομίαν ταύτην περιέσωσαν καὶ μετὰ τὴν κατάκτησίν των ὑπὸ τῶν Κουμάνων καὶ τῶν Τατάρων, τῶν ὁποίων ἡ κυριαρχία περιωρίζετο, ὡς ἤδη ἐλέχθη, κυρίως εἰς τὴν εἴσπραξιν τοῦ φόρου ὑποτελείας καὶ τῶν ὁποίων ἡ κρατικὴ ὀργάνωσις ἦτο ὑποτυπώδης. Πράγματι αἱ πηγαὶ ὁμιλοῦν περὶ Κουμάνων καὶ Τατάρων διοικητῶν τῆς ὅλης περιοχῆς[4], ἀλλὰ δὲν ἀναφέρουν ἀντιπροσώπους τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας εἰς ἑκάστην τῶν ὑποτελῶν πόλεων[5], ὁσάκις δὲ μαρτυροῦνται ἀξιωματοῦχοι τοῦ κυριάρχου Κράτους οὗτοι εἶχον ὡς καθῆκον τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων[6] ἢ τὴν ἐκτέλεσιν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων[7] καὶ δὲν ἐπενέβαινον εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν.

Τὰ παρατηρήματα ταῦτα περὶ τῶν πόλεων τῆς Ταυρικῆς ἰσχύουν καὶ περὶ τῆς Σουγδαίας. Δυστυχῶς αἱ πηγαὶ δὲν παρέχουν ἀμέσους εἰδήσεις περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς τοπικῆς διοικήσεως τῆς πόλεως, οὔτε κατὰ τοὺς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους αὕτη εὑρίσκετο ὑπὸ τοὺς Κουμάνους, οὔτε ὅτε ἐγένετο φόρου ὑποτελὴς εἰς τὸ Κράτος

1. Βλ. χαρακτηριστικῶς τὰ ψηφίσματα τῶν πόλεων ἐν V. Latyšev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*, Πετρούπολις 1916 (β' ἔκδ.), πολλαχοῦ.

2. Περὶ τοῦ θέματος τούτου πραγματευόμεθα ἐν ἐκτάσει εἰς τὴν μελέτην μας «*La Chersonèse Taurique à l' époque byzantine*».

3. Πρβλ. G. Bratianu, *Privilèges et franchises municipales dans l' Empire Byzantin*, Βουκουρέστι — Παρίσιοι 1936, σελ. 65, πρβλ. καὶ σελ. 71: περὶ τῶν «περιφερειακῶν» ἢ «συνοριακῶν» αὐτονομιῶν. Πρβλ. ἀνάλογον φαινόμενον ἐν Δαλματίᾳ: J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Βελιγράδιον 1957 (Vizantološki Institut, No 6).

4. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 15 καὶ 28.

5. Εἰς τὴν ἐνθύμησιν ἀρ. 153 τοῦ *Συναξαρίου*, τοῦ ἔτους 1327, ὁ Τολακτεμὴρ ἀποκαλεῖται «κεφαλὴ τῆς Σουγδαίας». Τοῦτο ὅμως, ὡς ἤδη ἐλέχθη, οὐδόλως ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιπροσώπου τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, διότι ὁ Τάταρος οὗτος ἀξιωματοῦχος ἤδρευεν ἐν Solchat ὡς διοικητὴς ὅλων τῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ ταταρικῶν κτήσεων (βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σχόλιον 158).

6. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 206.

7. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 46.

τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς. Στηριζόμενοι ἐπὶ σποραδικῶν μαρτυριῶν, προερχομένων κυρίως ἐκ τοῦ *Συναξαρίου*, θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ σκιαγραφήσωμεν τὴν ἐν Σουγδαίᾳ τοπικὴν διοίκησιν.

Τὸ πρῶτον ὁ Πέρσης ἱστορικὸς Ibn - Bibi ἀναφέρει κατὰ τὴν τρίτην δεκαετίαν τοῦ ΙΓ' αἰ.— ὅτε δηλαδὴ ἡ πόλις ἦτο φόρου ὑποτελὴς εἰς τοὺς Κουμάνους — τοὺς *« ἄρχοντας τῆς Σουγδαίας »* καὶ τοὺς *« γέροντας τῆς πόλεως »*, οἱ ὁποῖοι διηύθυνον τὴν ἄμυναν καὶ ἀπεφάσιζον περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης[8].

Μετά τινα ἔτη, τὸν Μάϊον τοῦ 1253, ὅτε πλέον ἡ Σουγδαία ἀνῆκεν εἰς τὸ Χαγανᾶτον τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς, ὁ Γουλιέλμος de Rubruquis σημειώνει ὅτι ἐγένετο δεκτὸς ἐν Σουγδαίᾳ ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἀρχόντων (*vicarii*), διότι οἱ ἴδιοι οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως (*capitanei Civitatis*) εἶχον μεταβῆ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Τατάρου ἡγεμόνος Bātū διὰ τὴν καταβολὴν τοῦ ἐτησίου φόρου[9]. Ἐκ τούτου συμπεραίνομεν ὅτι οἱ ἄρχοντες οὗτοι ἦσαν ἀντιπρόσωποι τῆς τοπικῆς διοικήσεως καὶ οὐχὶ τῶν Τατάρων ἡγεμόνων. Ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς ὅλης διηγήσεως τοῦ Φραγκισκανοῦ μοναχοῦ συνάγεται ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ χριστιανῶν καὶ κατοίκων τῆς Σουγδαίας.

Ἄρχοντας Σουγδαίας ἀναφέρει ἐπίσης τὸ *Συναξάριον*: τὸ πρῶτον περὶ τὸ ἔτος 1249 μαρτυρεῖται ὁ ἄρχων Σουγδαίας κῦρ Ζαχαρίας, υἱὸς τοῦ Πολέα[10]. Ἡ σημείωσις δὲν καθορίζει τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ, ὅμως ἐκ τοῦ ἀπολύτως συγκεκριμένου τρόπου καθ' ὃν μνημονεύεται, ὑποθέτομεν ὅτι ἡ λέξις δὲν χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν καὶ ἀόριστον αὐτῆς ἔννοιαν, ἀλλ' ἀναφέρεται εἰς διοικητικὸν ἀξιωματοῦχον τῆς πόλεως. Ὁ αὐτὸς ὅρος μαρτυρεῖται ἐπίσης κατὰ τὰ ἔτη 1310 καὶ 1407[11].

Πλὴν τῆς σπανιωτάτης μνείας ἀρχόντων συχνότατα ἀπαντᾷ ἐν τῷ *Συναξαρίῳ* ὁ ὅρος *σεβαστός*. Οὕτω, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1249 σημειοῦται ὅτι μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Τατάρων ὁ σεβαστὸς ἐνήργησεν ἀπογραφὴν τῶν κατοίκων τῆς πόλεως[12]. Ἡ πηγὴ δὲν ἀναφέρει ποῖος ἦτο ὁ σεβαστὸς οὗτος, ἡ ἐνθύμησις ὅμως αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ἡ ὁποία παρέχει εἰδήσεις περὶ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ σεβαστοῦ ἐν Σουγδαίᾳ. Ἔκτοτε καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΔ' αἰ. (1339), τὸ ἡμέτερον χειρόγραφον ὁμιλεῖ πολλάκις περὶ *σεβαστῶν* καὶ περὶ *πανσεβάστων*[13], τούτων ὅμως παρέχει μόνον τὰ ὀνόματα καὶ οὐδὲν παραδίδει περὶ τῆς ἰδιότητος καὶ τῆς δικαιοδοσίας των[14].

8. Ibn - Bibi, ἔκδ. Duda, σελ. 132 καὶ 137 = ἔκδ. Jakubovskij, σελ. 55 καὶ 57.

9. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 146.

10. *Συναξάριον*, ἐνθ. 13: *« . . . μνήμη τοῦ ἄρχοντος Σουγδαίας κῦρ Ζαχαρίου . . . »*.

11. *Συναξάριον*, ἐνθ. 127: *«Ἰωάννης ὁ ἄρχων καὶ ταβουλάριος τῆς Σουγδαίας»* καὶ ἐνθ. 194: *« ὁ κῦρ Ἰβανέσις τοῦ Σοβακᾶ ἄρχων Σουγδαίας »*.

12. *Συναξάριον*, ἐνθ. 12: *« . . . καὶ ἠρίθμησε σεβαστὸς τὸν λαὸν καὶ ηὑρέθη χιλιάδας ὀκτὼ καὶ τριακόσια . . »*. Περὶ τῆς ἀπογραφῆς ταύτης βλ. ἐν ἐκτάσει ἀνωτέρω, σελ. 26 κέ. καὶ 63 κέ.

13. Περὶ τοῦ τίτλου τοῦ *πανσεβάστου* ἢ *πανσεβάστου σεβαστοῦ*, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ τετράκις ἐν τῷ παρόντι χειρογράφῳ, ἐνθ. 107 (τοῦ ἔτους 1299), 121 (1307), 135 (1313), 145 (1319), βλ. L. Stiernon, *Notes de prosopographie et de titulature byzantines. Constantin Ange (pan)sébastohypertate*, Revue Et. Byz., 19 (1961), σελ. 282 καὶ ὑποσ. 55, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει ὅτι ὁ *πανσέβαστος σεβαστὸς* δὲν ἀποτελεῖ νέον τίτλον, ἀλλ' εἶναι ἁπλῆ ἐπανάληψις τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοῦ. Πρβλ. καὶ L. Bréhier, *Les Institutions de l' Empire Byzantin*, Παρίσιοι 1949, σελ. 142.

14. Συνολικῶς ἀναφέρονται 20 σεβαστοὶ εἰς διάστημα ἑκατὸν περίπου ἐτῶν (1249–1339) καὶ εἰς περὶ τὸ ἔτος 1380: βλ. σχετικὸν πίνακα κατωτέρω, σελ. 81. Ὡσαύτως ἀπαντᾷ ἐν τῷ *Συναξαρίῳ* γυνὴ καλουμένη *σεβαστή* (ἐνθ. 135), προφανῶς ὡς σύζυγος σεβαστοῦ (βλ. ἀνάλογα παραδείγματα

Ὁ V. Vasiljevskij διακρίνει σαφῶς τοὺς *ἄρχοντας* ἀπὸ τῶν *σεβαστῶν* καὶ ὑποθέτει ὅτι οἱ μὲν πρῶτοι ἦσαν τοπικοὶ ἄρχοντες τῆς Σουγδαίας, οἱ δὲ δεύτεροι ἐντολοδόχοι τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος[15]. Τὴν ἄποψιν ταύτην τοῦ Ρώσσου ἱστορικοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν· κατ' ἀρχὴν ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι δυνατὸς τοιοῦτος διαχωρισμὸς μεταξὺ *σεβαστῶν* καὶ *ἀρχόντων*: ὁ *ἄρχων* εἶναι βεβαίως ὅρος γενικώτερος καὶ πλέον ἀόριστος, ἀμφότεροι ὅμως ἀναφέρονται εἰς τοπικοὺς ἀξιωματούχους ἐντεταλμένους τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν τῆς πόλεως Σουγδαίας. Ἰδιαίτατα δὲ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς *σεβαστούς*, καὶ ἐὰν ἀκόμη ὁ τίτλος προῆλθεν ἐκ Τραπεζοῦντος, δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τούτους ὡς ἀντιπροσώπους τοῦ Κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, διότι, ὡς ἤδη ἐλέχθη[16], εἶναι λίαν ἀμφίβολον ἐὰν ἡ Σουγδαία ἀπετέλει τότε τμῆμα τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος. Ἄλλωστε ὁ τίτλος τοῦ *σεβαστοῦ* μαρτυρεῖται ἐν Σουγδαίᾳ μέχρι τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, εἰς ἐποχὴν δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Τραπεζοῦς δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ διεκδικήσῃ δικαιώματα ἐπὶ τῆς Ταυρικῆς. Παρατηροῦμεν ἐπίσης ὅτι ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν μεμαρτυρημένων *σεβαστῶν* ἔναντι τῶν ἐλαχίστων γνωστῶν *ἀρχόντων* δὲν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς θεωρίας τοῦ Ρώσσου ἱστορικοῦ: κατ' αὐτὴν θὰ ἀνέμενέ τις ἀντιθέτως αὔξησιν, προϊόντος τοῦ χρόνου, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τοπικῶν *ἀρχόντων* καὶ κατάργησιν τῶν ξένων ἀξιωματούχων, ὁποῖοι ἦσαν κατὰ τὸν V. Vasiljevskij οἱ *σεβαστοί*. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος οὐδέποτε μαρτυρεῖται ὁ σεβαστὸς ὡς ἀξίωμα, καίτοι πολλάκις ἀξιωματοῦχοι τοῦ Κράτους ἔφερον τὸν τίτλον τοῦτον[17].

Οἱ *σεβαστοί*, ὡς ἐκ τῶν ἐνθυμήσεων τοῦ *Συναξαρίου* συνάγεται, εἶναι κάτοικοι τῆς Σουγδαίας, ζοῦν, δημιουργοῦν οἰκογένειαν καὶ ἀποθνήσκουν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ[18]. Τὰ ὀνόματά των, συνήθως ἑλληνικὰ ἢ τουρκοταταρικά[19], ἀντικατοπτρίζουν ἀκριβῶς τὴν ἐθνολογικὴν κατάστασιν τῆς πόλεως[20], κατ' οὐδένα δὲ τρόπον δύναται νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ὑποδηλοῦντα ἀντιπροσώπους καὶ διοικητικὰ ὄργανα ξένης κεντρικῆς ἐξουσίας — τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος, ὡς ὑποστηρίζει ὁ V. Vasiljevskij[21], ἢ τοῦ Χαγανάτου τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς, ὡς ὑποθέτει ὁ B. Spuler[22]. Καθ' ἡμᾶς, οἱ σεβαστοὶ ἦσαν ἄνευ ἀμφιβολίας τοπικοὶ ἄρχοντες τῆς Σουγδαίας καὶ οὐχὶ ἀντιπρόσωποι ξένων κυριάρχων. Προσθέτομεν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης ὅτι ἐπὶ δύο καὶ ἥμισυ

ἐν G. Schlumberger, *Sigillographie Byzantine*, Παρίσιοι 1884, σελ. 583, No 24, σελ. 644, No 27) δοθέντος ὅτι ἡ *σεβαστὴ* ὡς αὐθύπαρκτος τίτλος δὲν παραδίδεται: ἐν τῇ βυζαντινῇ ἱεραρχίᾳ ὁ τίτλος ἀπαντᾷ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, μόνον ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1042-1055), ἀπενεμήθη δὲ εἰς τὴν εὐνοουμένην τοῦ αὐτοκράτορος Σκλήραιναν καὶ πιθανῶς εἰς τὴν διάδοχον αὐτῆς Ἀλανὴν πριγκίπισσαν: Βλ. L. Bréhier, *Vie et Mort de Byzance*, Παρίσιοι 1946, σελ. 251 καὶ G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*[3], σελ. 270.

15. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXVII-CLXXVIII.

16. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 19.

17. Πρβλ. F. Uspenskij, *Očerki iz istorii Trapezundskoj Imperii*, Leningrad 1929, σελ. 81-91. Βλ. ὡσαύτως Μιχαὴλ Παναρέτου, *Χρονικόν*, ἔκδ. Λαμψίδου, σελ. 65.

18. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 79 καὶ ὑποσ. 34, ὅπου μέλη τῆς αὐτῆς οἰκογενείας φέρουν τὸν τίτλον τοῦ σεβαστοῦ.

19. Ὁ V. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXVII-CLXXVIII, πιστεύει ὅτι ἐν τῷ *Συναξαρίῳ* ἀπαντοῦν ὡσαύτως καὶ ἰβηρικὰ ὀνόματα ἀρχόντων.

20. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 66 κέ.

21. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXVII-CLXXVIII.

22. Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 313 ὑποσ. 8.

περίπου αἰῶνας οὐδόλως μαρτυρεῖται ἐν τῇ πόλει ἄλλος τίτλος πλὴν τοῦ *ἄρχοντος* καὶ τοῦ *σεβαστοῦ*[23].

Ἐν συνεχείᾳ εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐξετάσωμεν, ἐὰν ὁ ὅρος *σεβαστὸς* ἐδήλου ἐν Σουγδαίᾳ ἁπλοῦν τίτλον ἢ ἀξίωμα, ἐὰν δηλαδὴ συνέβαινεν οἱ διοικοῦντες τὰ κοινὰ νὰ φέρουν τὴν προσηγορίαν τοῦ σεβαστοῦ ἢ ἐὰν τοὐναντίον ἀναλαμβάνοντες τὴν διαχείρισιν τῆς τοπικῆς διοικήσεως ἀνεδεικνύοντο εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ σεβαστοῦ.

Τὸν τίτλον τοῦ σεβαστοῦ μέχρι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΑ' αἰ. ἔφερε μόνος ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ ὁ τίτλος ἔλαβε μεγάλην εὐρύτητα: ἀρχικῶς ἦτο ὁ ἀνώτατος ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ τίτλος, ἀπονεμόμενος ἀποκλειστικῶς εἰς μέλη τῆς βασιλευούσης δυναστείας, σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἐπεξετάθη εἰς ἀνωτέρους ἀξιωματούχους τοῦ Κράτους[24]. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος τὸν τίτλον ἔφερον συχνότατα διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν[25]. Πάντως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει μέχρι τοῦ τέλους τῆς Αὐτοκρατορίας ὁ *σεβαστὸς* καὶ τὰ ποικίλα καὶ πολύπλοκα σύνθετα καὶ παράγωγα αὐτοῦ[26], παρέμειναν ἁπλοῖ τίτλοι καὶ οὐδέποτε ἐδήλωσαν συγκεκριμένον ἀξίωμα[27].

Ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου ὁ τίτλος διεδόθη εἰς τὰ λοιπὰ ἑλληνικὰ Κράτη: τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου[28] καὶ τὴν Αὐτοκρατορίαν τῆς Τραπεζοῦντος[29]. Ἀλλὰ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἔχομεν *σεβαστούς*[30]. Παρατηροῦμεν δὲ ὅτι ἐξ ὅλων τῶν θεσμῶν τοῦ Βυζαντίου ὁ θεσμὸς τῶν *σεβαστῶν* ἔσχεν ἴσως τὴν μεγαλυτέραν διάδοσιν καὶ τὰς εὐρυτέρας ἐπιβιώσεις παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ, εἰς τὴν ὀνοματολογίαν αὐτοῦ καὶ εἰς τὰς λαϊκὰς παραδόσεις.

23. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ argumentum ex silentio δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς ἐπιχείρημα, ἀλλ' ἐν προκειμένῳ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετά τινος ἀσφαλείας ὅτι θὰ ἦτο παράδοξον τίτλοι ἀναφερόμενοι εἰς τὸ δημόσιον βίον τῆς πόλεως νὰ μὴ καταγραφοῦν ἐν τῷ *Συναξαρίῳ*, ὅπου περιέχονται πολυάριθμοι εἰδήσεις περὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῷ *Συναξαρίῳ* ἀπαντᾷ πολλάκις ἡ προσωνυμία *κῦρ - κυρός*, ἀποδιδομένη εἰς πρόσωπα ἀξιοσέβαστα τῆς ἀρχούσης τάξεως ἄνευ διοικητικῆς τινος σημασίας: πρβλ. καὶ τὰς ἐνθ. 5, 17, 82, 115, 134, 157, 170, 191, 192, ὅπου *κυρὸς* καλεῖται ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ἀνώτεροι κληρικοί.

24. L. Brehier, *Les Institutions de l'Empire Byzantin*, σελ. 139 καὶ 142. Πρβλ. καὶ G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*[3], σελ. 303 καὶ L. Stiernon, *ἔ.ἀ.* σελ. 278 καὶ 282.

25. Βλ. R. Guilland, *Contribution à l'histoire administrative et à la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les domestiques des Thèmes d'Orient et des Thèmes d'Occident*, ἐν Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958, Μόναχον 1960, σελ. 206–211. Πρβλ. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 151–4, τ. Γ', σελ. 248, τ. Δ', σελ. 231, 273, 279, τ. Ε', σελ. 68, 117–8 κ.ἄ. καὶ G. Schlumberger, *ἔ.ἀ.*, σελ. 581–4, 639–644, 684–5, 691.

26. Βλ. L. Stiernon, *ἔ.ἀ.*, σελ. 277–8 καὶ 283. G. Ostrogorsky, *ἔ.ἀ.*, σελ. 303. Πρβλ. καὶ προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

27. Πρβλ. Bréhier, *ἔ.ἀ.*, σελ. 142. Ostrogorsky, *ἔ.ἀ.*, σελ. 303.

28. Πρβλ. Stiernon, *ἔ.ἀ.*, σελ. 277–8.

29. Πρβλ. Uspenskij, *ἔ.ἀ.*, σελ. 83 καὶ 88–9: α) Κριτὴς πάσης Μαντζούκας καὶ ὀρφανοτρόφος σεβαστὸς ὁ Πηλινᾶς, β) Μέγας στρατοπεδάρχης σεβαστὸς Τζανιχίτης κἄ. Πρβλ. καὶ Παναρέτου, *Χρονικόν*, σελ. 65.

30. Βλ. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἔκδ. Καλονάρου, στ. 5461: *«ὁμοίως ἐκρατούσασιν ἄρχοντες, σεβαστᾶδες»*. Βλ. ἐπίσης *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 53, No 30 (ἔτους 1316): σεβαστὸς κῦρ Μανουὴλ ὁ Στεφανίτης, σεβαστὸς Καλοδίκης, σεβαστὸς κῦρ Θεόδωρος ὁ Λακασᾶς. Πρβλ. Σ. Λάμπρου, *Λακεδαιμόνιοι Βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Νέος Ἑλληνομνήμων, 4 (1907), σελ. 176–9: Ματθαῖος Λαμπούδης σεβαστὸς (ΙΕ' αἰ.).

Ἐπίσης ὁ τίτλος τοῦ *σεβαστοῦ* διεδόθη καὶ εἰς τὰ σλαβικὰ Κράτη τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ἰδιαίτατα ἐν Βουλγαρίᾳ ἐδήλου τὸν ἀνώτατον ἀξιωματοῦχον ἐπαρχιῶν, εἰς χεῖρας τοῦ ὁποίου συνεκεντροῦτο ὅλη ἡ ἐξουσία τῆς περιοχῆς καὶ ὑπὸ τὸν ὁποῖον ὑπήγοντο οἱ λοιποὶ διοικητικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας[31]. Κατὰ ταῦτα ἐν Βουλγαρίᾳ ὁ *σεβαστὸς* ἦτο ἀ ξ ί ω μ α ἀπονεμόμενον εἰς τοὺς διοικητὰς τῶν ἐπαρχιῶν.

Παρατηροῦμεν ὡσαύτως ὅτι ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ ὅρος *σεβαστὸς* ἦτο ἐν χρήσει εἰς πόλεις τῆς Δαλματίας, ὡς ἡ Ράγουσα, ἡ Αὐλὼν κ.ἄ., δηλαδὴ εἰς πόλεις ἀκραίας, ἀνηκούσας ἄλλοτε εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, τελούσας δὲ τότε ὑπὸ ξένην κυριαρχίαν, ὑπὸ τοὺς Νορμανδοὺς ἢ τοὺς Βενετούς. Ὁ ὅρος ἐδήλου ἐκεῖ τὸ ἀ ξ ί ω μ α τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντος ἢ τοῦ διοικητοῦ περιοχῆς τινος[32].

Ὑποθέτομεν μετά τινος ἀσφαλείας, ὅτι ἀνάλογος ἦτο ἡ θέσις τοῦ σεβαστοῦ τῆς Σουγδαίας, πόλεως ἀκραίας, ἡ ὁποία ἀνῆκεν ἄλλοτε εἰς τὸν βυζαντινὸν χῶρον, εὑρίσκετο δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπὸ ξένην κυριαρχίαν. Οἱ *σεβαστοὶ* ἐν Σουγδαίᾳ ἦσαν οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες τῆς πόλεως οἱ διοικοῦντες τὰ κοινά, αὐτοὶ τοὺς ὁποίους ὁ Γουλιέλμος de Rubruquis ὀνομάζει *capitaneos civitatis* καὶ ὁ Ibn – Bibi *ἄρχοντας* καὶ *γέροντας*[33].

Ἐκ τῶν σημειώσεων τοῦ *Συναξαρίου* συνάγεται, ὅτι πολλάκις μέλη τῆς αὐτῆς οἰκογενείας ἐκαλοῦντο *σεβαστοί*[34]. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἀξίωμα ἦτο κληρονομικόν, ἀλλ' ὅτι αἱ οἰκογένειαι αὐταὶ ἀνῆκον εἰς τὴν ἄρχουσαν τάξιν τῆς πόλεως, μέλη τῶν ὁποίων συμμετεῖχον εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν. Εἰς πόλεις μικρὰς ὡς ἡ Σουγδαία, ὁ ἀριθμὸς τῶν δυναμένων νὰ μετάσχουν τῆς τοπικῆς διοικήσεως ἦτο περιωρισμένος, ὥστε πολλάκις τὰ αὐτὰ πρόσωπα νὰ ἐπανέρχωνται εἰς τὴν ἀρχήν.

Ἐξ ὅσων ἀνωτέρω ἐκθέσαμεν προκύπτει ὅτι ἡ Σουγδαία, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ΙΔ' αἰ., ἤτοι καθ' ὃν χρόνον ἐτέλει ὑπὸ τοὺς Κουμάνους καὶ τοὺς Τατάρους, ἀπέλαυε ποιᾶς τινος αὐτονομίας καὶ διῳκεῖτο ὑπὸ ἐντοπίων ἀρχόντων, τῶν καλουμένων *σεβαστῶν*. Ὡς συνάγεται δὲ ἐκ τῆς ρητῆς μαρτυρίας τοῦ Gu. de Rubruquis, οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες ἦσαν πλείονες τοῦ ἑνός[35]. Οὗτοι ἦσαν ὑπεύθυνοι ἔναντι τοῦ κυριάρχου κράτους διὰ τὴν εἴσπραξιν καὶ καταβολὴν τοῦ φόρου ὑποτελείας[36], διεχειρίζοντο τὰ κοινὰ καὶ ἐνήργουν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ[37], διετήρουν προφανῶς ἴδιον στρατὸν καὶ διηύθυνον τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως[38], ἤσκουν τὴν ἐπὶ τοῦ ἐμπορίου ἐπο-

31. Βλ. P. Ch. Petrov, *O titulach « sevast » i « protosevast » v srednevekovom Bolgarskom Gosudarstve*, Viz. Vrem., 16 (1959), σελ. 55, 60, 62. Ἰδιαιτέρως ἐνδεικτικὸν εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι εἰς βουλγαρικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οἱ σεβαστοὶ ἀναφέρονται πρῶτοι εἰς σειρὰν *ἀξιωμάτων* : βλ. Petrov, *ἔ.ἀ.*, σελ. 54–55.

32. Βλ. L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay, *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, τ. Α', Βιέννη 1923, No 475, 477, 478, 491, 704, 708, 713, 717, 723 κἀ.

33. Πρβλ. εἰς Statutum Caphe τοῦ ἔτους 1449, ὅπου ἀναφέρονται οἱ *Veteri* (= γέροντες), ἐξ ὧν ἐξελέγοντο οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῆς Σουγδαίας (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 54 ὑποσ. 10). Πρβλ. καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τοὺς *(Δημο)γέροντας* τῶν ἑλληνικῶν πόλεων.

34. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 81 : πίνακα α) τῶν σεβαστῶν καὶ β) τῶν ἀρχόντων τῆς Σουγδαίας, ἰδίᾳ ἀρ. α' 4, 6, 13 καὶ β' 1 (Πολέας), ἀρ. 8, 9, 16 καὶ 17 ('Αλουψοῦ), ἀρ. 19 καὶ 20 (Τζοτζάχ).

35. Πρβλ. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 146.

36. *Αὐτόθι*.

37. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 26 κέ. καὶ 63 κέ.

38. Πρβλ. Ibn-Bibi, ἔκδ. Duda, σελ. 132 = ἔκδ. Jakubovskij, σελ. 55.

πτείαν καὶ πιθανώτατα ἔκοπτον τὸ τοπικὸν νόμισμα τῆς πόλεως, τὰ « ἄσπρα τῆς Σουγδαίας» [39]. Ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν σεβαστῶν ἐτέλουν ἄλλοι δημόσιοι λειτουργοί, ἐν οἷς καὶ οἱ *vicarii*, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Rubruquis[40].

Ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα τοπικὴ διοίκησις τῆς Σουγδαίας δὲν διετηρήθη μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς πόλεως εἰς τὴν δημοκρατίαν τῆς Γενούης. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐπὶ Γενουατοκρατίας, οἱ *Πρῶτοι* τῶν 18 χωρίων τῆς Σουγδαίας, οἱ ὁποῖοι διωρίζοντο ὑπὸ τοῦ Γενουάτου διοικητοῦ, ἐξελέγοντο ὑπὸ τῶν ἰδίων τῶν κατοίκων[41], ἐν Σουγδαίᾳ δὲ ὡρισμέναι ὑπηρεσίαι ἀπηρτίζοντο ἐκ Λατίνων καὶ Ἑλλήνων — ἀντιπροσώπων τῶν κατοίκων τῆς πόλεως. Αἱ ὑπηρεσίαι ὅμως αὐταὶ δὲν ἀνεφέροντο εἰς τὰς σχέσεις τῆς ἀποικίας μετὰ τῆς μητροπόλεως ἀλλ' εἰς ἐσωτερικὰς ἀνάγκας τῆς πόλεως, ἐξηρτῶντο δὲ πάντοτε ἀπὸ τοῦ Γενουάτου διοικητοῦ. Τὸ παλαιὸν σύστημα αὐτοδιοικήσεως τῆς Σουγδαίας ὑπὸ ἐντοπίων ἀρχόντων καὶ σεβαστῶν δὲν ὑφίστατο πλέον. Εἰς τὸ ἡμέτερον *Συναξάριον* ἀναφέρεται ἅπαξ τῷ 1380, δηλαδὴ μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς πόλεως εἰς τὴν Ἰταλικὴν δημοκρατίαν, ὁ τίτλος τοῦ *σεβαστοῦ*[42]· τὸ γεγονὸς ὅμως ἀποτελεῖ μεμονωμένον παράδειγμα. Οὐσιαστικῶς ὁ ὅρος ἔπαυσε νὰ παραδίδεται εἰς τὰς πηγὰς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1339[43], οὐδὲν ὅμως ἀποκλείει ὅτι ὁ τίτλος ἐξηκολούθει νὰ ὑφίσταται, χωρὶς πλέον νὰ ἀντιπροσωπεύῃ πραγματικὸν θεσμόν. Ἐξ ἄλλου εἰς γενουατικὸν ἔγγραφον τοῦ 1474 ἀναφέρονται ὀνομαστικῶς δώδεκα *seniores Greci civitatis Soldaie*[44], ὡς ἐκ τῶν συμφραζομένων ὅμως συνάγεται, οὗτοι ἦσαν ἀξιοσέβαστα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ὑπεύθυνα κατά τινα τρόπον ἔναντι τοῦ κυριάρχου, ἀλλ' οὐδεμίαν εἶχον διοικητικὴν δικαιοδοσίαν.

Πάντως γενικῶς παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τὸ *Καταστατικὸν τοῦ Καφᾶ* τοῦ ἔτους 1449 — τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ κωδικοποίησιν τῆς διοικήσεως τῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ γενουατικῶν κτήσεων — πολιτικαί, στρατιωτικαὶ καὶ δικαστικαὶ ἁρμοδιότητες, τὰς ὁποίας, ὡς διεπιστώθη, εἶχον κατὰ τὸν ΙΓ' - ΙΔ' αἰ. οἱ τοπικοὶ *ἄρχοντες* — *σεβαστοὶ* τῆς Σουγδαίας, ἀναφέρονται ὡς ἀνήκουσαι πλέον εἰς τὸν Γενουάτην διοικητήν[45]. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν σχετικῶν ἐγγράφων τῶν Γενουατῶν κονσούλων[46]. Ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἡ δημοκρατία τῆς Γενούης δὲν περιωρίζετο εἰς τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων καὶ τὴν ψιλὴν ἐποπτείαν, ὡς συνέβαινεν εἰς τὰ ὑποτυπώδους ὀργανώσεως Κράτη τῶν Κουμάνων καὶ τῶν Τατάρων, ἀλλὰ εἶχεν ἐγκαθιδρύσει εὐρεῖαν διοικητικὴν ὀργάνωσιν καὶ ἤσκει τὴν ἐξουσίαν τοῦ κυριάρχου. Ἡ παλαιὰ ἰθύνουσα τάξις τῆς Σουγδαίας διετηρεῖτο προφανῶς ὡς συμβουλευτικὸν σῶμα, ἀντιπρόσωποι δὲ αὐτῆς μετεῖχον εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν, ἀλλ' ἡ ἐξουσία εὑρίσκετο εἰς χεῖρας τοῦ Γενουάτου διοικητοῦ. Ἐπὶ Γενουατοκρατίας δὲν ὑφίστατο πλέον ἡ παλαιὰ αὐτονομία τῆς Σουγδαίας.

39. Βλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 204, πρβλ. καὶ σελ. 238.
40. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 146.
41. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 54.
42. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 185.
43. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 168.
44. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2 σελ. 309.
45. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 53 κἑ.
46. Πρβλ. μεταξὺ ἄλλων, Vigna, *Codice Diplomatico*, πολλαχοῦ.

Κατὰ τὰς μαρτυρίας τοῦ *Συναξαρίου* δυνάμεθα νὰ συντάξωμεν τὸν ἀκόλουθον πίνακα τῶν ἐν Σουγδαίᾳ σεβαστῶν καὶ ἀρχόντων :

α' Σεβαστοὶ

1. *Ἀνώνυμος :* ἐνθ. 12 (27 Ἀπριλίου 1249)[48].
2. *Ἀνώνυμος :* ἐνθ. 15 (21 Ἰουνίου 1252).
3. *Πολύκαρπος Μαμιτζῆς :* ἐνθ. 23/24 (+ 25 Μαρτίου 1262).
4. *Πολύκαρπος Πολέας :* ἐνθ. 30 (+ 22 Μαρτίου 1267).
5. *Πακπάρ :* ἐνθ. 37 (7 Μαΐου 1271).
6. *Ἀντώνιος Πολέας :* ἐνθ. 45 (25 Μαΐου 1274).
7. *Τιμόθεος Τοπτῆς :* ἐνθ. 60 (+ 25 Ἀπριλίου 1284), πρβλ. καὶ ἐνθ. 117 καὶ 118.
8. *Ἀλουψοῦ :* ἐνθ. 90 (17 Φεβρουαρίου 1295), πρβλ. καὶ ἐνθ. 138 καὶ 145.
9. *Ἀντώνιος Ἀλουψοῦ,* « πανσέβαστος » : ἐνθ. 107 (+ 29 Ἰουλίου 1299).
10. *Γεώργιος :* ἐνθ. 112 (22 Δεκεμβρίου, 1302 - 1314).
11. *Κώστας* τοῦ Ἠλία : ἐνθ. 113 (12 Φεβρουαρίου 1302).
12. *Κουτλούπεϊ,* « πανσέβαστος σεβαστός » : ἐνθ. 121 (26 Μαρτίου 1307).
13. *Πουλέας :* ἐνθ. 123 (23 Μαρτίου 1308).
14. *Ἀνώνυμος,* « πανσέβαστος σεβαστός » : ἐνθ. 135 (18 Ἰανουαρίου 1313).
15. *Μακάριος :* ἐνθ. 137 (5 Μαρτίου 1316).
16. *Κωνσταντῖνος,* υἱὸς τοῦ σεβαστοῦ Ἀλουψοῦ : ἐνθ. 138 (+ 29 Ἰανουαρίου 1317).
17. *Στέφανος,* υἱὸς (;) τοῦ πανσεβάστου Ἀλουψοῦ : ἐνθ. 145 (16 Δεκεμβρίου 1319).
18. *Ἀνώνυμος :* ἐνθ. 165 (27 Δεκεμβρίου 1337).
19. *Τζοτζάχ :* ἐνθ. 168 (13 Ἀπριλίου 1339).
20. *Ἀναστάσιος Ἀνατκοῦς,* υἱὸς τοῦ σεβαστοῦ Τζοτζάχ : ἐνθ. 168/169 (+ 13 Ἀπριλίου 1339).
21. *Ἀμπᾶς :* ἐνθ. 185 (16 Ἰουλίου, circa 1380).

β' Ἄρχοντες

1. *Ζαχαρίας,* υἱὸς τοῦ Πολέα : ἐνθ. 13 (+ circa 1249).
2. *Ἰωάννης,* «ἄρχων καὶ ταβουλάριος» : ἐνθ. 127 (+ 17 Μαρτίου 1310).
3. *Ἰβανέσις* τοῦ Σοβακᾶ : ἐνθ. 194 (+ 29 Δεκεμβρίου 1407).

48. Ἡ ἀναγραφομένη ἡμερομηνία εἶναι ἡ ἡμερομηνία καταγραφῆς τῆς ἐνθυμήσεως, ἀντιπροσωπεύει δὲ συνήθως τὴν ἡμερομηνίαν θανάτου τοῦ ἰδίου τοῦ σεβαστοῦ (ὁπότε δηλοῦμεν τοῦτο διὰ +), τοῦ υἱοῦ ἢ ἄλλου συγγενοῦς του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ

Ἵδρυσις, τάξις πρωτοκαθεδρίας, ὅρια καὶ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας Σουγδαίας. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ Ἐκκλησίαι τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, ὑπήγοντο ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς των εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπετέλουν τὴν *Ἐπαρχίαν Ζικχίας*. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ J. Zeiller[1], τὴν Ἐπαρχίαν Ζικχίας δὲν πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἐπαρχίαν μητροπολιτικήν, ἀλλ' ὡς γεωγραφικὴν ἑνότητα. Αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Ταυρικῆς ἦσαν *αὐτοκέφαλοι*[2], ἑκάστης ἐκκλησιαστικῆς περιφερείας ἐξαρτωμένης ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου. Ἐνίοτε δύο ἕδραι συνηνοῦντο ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἱεράρχην, ὡς συνέβη ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὰς Ἐκκλησίας Σουγδαίας καὶ Φούλλων[3], ἀλλ' οὐδέποτε ἐκκλησιαστική τις ἑνότης ὑπήχθη ὑπὸ ἄλλην ἀνωτέραν.

Αἱ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ ἐκκλησιαστικαὶ ἕδραι ἦσαν ὁμοβάθμιοι, ὁ δὲ προβιβασμὸς τούτων ἦτο γενικός, καίτοι ἡ ἵδρυσίς των δὲν ὑπῆρξε ταυτόχρονος.

Κατὰ τάξιν πρωτοκαθεδρίας αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Ἐπαρχίας Ζικχίας ἦσαν αἱ ἀκόλουθοι : Χερσῶνος, Βοσπόρου, Γοτθίας, Σουγδαίας, Φούλλων, Ζικχίας (ἀρχικῶς Νικόψεως) - Ματράχων. Ἡ τάξις — ἐμφαίνουσα ἐν πολλοῖς καὶ τὴν σειρὰν τῆς ἱδρύσεώς των — παρέμεινε πάντοτε ἡ αὐτή.

Τὴν πρώτην ἀναμφισβήτητον μνείαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας εὑρίσκομεν τῷ 787, εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν Εἰκόνων. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας ἦτο τότε *ἀνεξάρτητος ἐπισκοπή*[4]. Ἀντιπρόσωπος αὐτῆς εἰς τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον ἦτο ὁ ἐπίσκοπος Στέφανος[5] : πρόκειται περὶ τοῦ ὁμωνύμου ἁγίου, πολιούχου τῆς Σουγδαίας, ὁ ὁποῖος ἔδρασε κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς Εἰκονομαχίας, ἐφυλακίσθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ε' καὶ ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἕδραν του ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείρας Εἰρήνης[6]. Εἰς τὸν ρωσιστὶ σφ-

1. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Παρίσιοι 1918, σελ. 416.

2. Πρβλ. καὶ Beck, *Kirche*, σελ. 176 καὶ Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CLXIV.

3. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 85 - 87.

4. Τὸ ὅλον πρόβλημα περὶ τὴν λεγομένην *Notitia τῶν Εἰκονοκλαστῶν* (βλ. ἔκδ. K. de Boor, *Nachträge zur den Notitia Episcopatuum*, ἐν Zeitschrift für Kirchen Geschichte, 12 (1891), σελ. 519 - 539, καὶ Γ. Κονιδάρη, *Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ αἱ «Τάξεις» αὐτῶν*, Texte und Forschungen zur Byz.—Neugr. Philologie, No 13, Ἀθῆναι 1934, σελ. 91), εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται *ἀρχιεπισκοπὴ* Σουγδαίας, ἐξετάζομεν εἰς τὴν μελέτην μας «*La Chersonèse Taurique à l'époque byzantine*».

5. Βλ. Mansi, *Sacrorum Consiliorum Collectio*, τ. 12, στ. 994 (*Θεοφάνους* διορθωτέον εἰς *Στεφάνου*), τ. 13, στ. 365, 384, 498, 543, 565, 625, 723, 732. Πρβλ. καὶ K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, σελ. 1001 (ἑλλην. μετάφρ. Σωτηριάδου, τ. Γ', σελ. 608), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

6. Περὶ τοῦ *Βίου* τοῦ ἁγίου Στεφάνου, βλ. V. Vasiljevskij, *Trudy*, τ. Γ', σελ. 72 - 98 καὶ CCXVIII - CCXXIII.

ζόμενον *Βίον* τοῦ ἁγίου ἀναφέρεται ὅτι οὗτος διεδέχθη εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν θρόνον τῆς Σουγδαίας ἄλλον ἱεράρχην, Στέφανον καὶ τοῦτον ὀνομαζόμενον[7]. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡ μαρτυρία αὕτη εἶναι ἀκριβὴς (ὁ *Βίος* ἐγράφη μεταγενεστέρως καὶ γέμει ἀνακριβιῶν ἰδίᾳ περὶ τὰ ὀνόματα καὶ τὸν χρόνον δράσεως τῶν προσώπων), καὶ ἐὰν δηλαδὴ ὁ ἅγιος Στέφανος δὲν ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Σουγδαίας, ἡ ἵδρυσις τῆς ἐπισκοπῆς ταύτης δὲν δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς ἐποχὴν πολὺ παλαιοτέραν τῆς Εἰκονομαχίας, διότι οὐδεμίαν μνείαν αὐτῆς ἔχομεν εἰς προγενεστέρας πηγάς : δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν « Τάξιν » τοῦ Ψευδο - Ἐπιφανίου (630/640)[8] καὶ εἰς τὰ Πρακτικὰ προγενεστέρων τῆς Εἰκονομαχίας Συνόδων, εἰς τὰς ὁποίας ἀντιθέτως συμμετέχουν ἀντιπρόσωποι ἄλλων Ἐκκλησιῶν τῆς Ταυρικῆς[9].

Εἰς τὴν « Διατύπωσιν » Λέοντος ΣΤ΄— Νικολάου Μυστικοῦ (901 - 907) ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ὡς *ἀρχιεπισκοπή*[10], ὁμοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ταυρικῆς. Ἔκτοτε μαρτυρεῖται ἀνελλιπῶς εἰς τὰς « Τάξεις » τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μέχρι τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος ἡ Ἐκκλησία Σουγδαίας ἦτο ἀρχιεπισκοπὴ ὑπὸ ἴδιον ἀρχιεπίσκοπον, τετάρτη μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ταυρικῆς καὶ τριακοστὴ πρώτη κατὰ τὴν τάξιν πρωτοκαθεδρίας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως[11].

Δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν ἐπακριβῶς τὰ ὅρια τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σουγδαίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Τὰ παραδιδόμενα ὑπὸ τῶν πηγῶν στοιχεῖα καὶ ὀλίγα εἶναι καὶ εἰς διάφορον ἕκαστον ἐποχὴν ἀναφέρονται. Πάντως ἐπὶ τῇ βάσει τούτων θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ χαράξωμεν τὰ σύνορα τῆς δικαιοδοσίας της.

Ἀνατολικῶς εἶχε κοινὸν σύνορον μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Βοσπόρου. Ἡ πόλις Θεοδοσία - Καφᾶς ἀνῆκεν ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Σουγδαίας. Τοῦτο συνάγομεν κυρίως ἐκ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου τοῦ Ἰουλίου 1366, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Πατριάρχης ἐπικυρώνει εἰς τὸ *« ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Καφᾶ ἐν τῷ Παλαιῷ Λιμένι μονόδριον πατριαρχικὸν τιμώμενον τοῦ τιμίου Πέτρου »* τὸ παλαιὸν δικαίωμα τοῦ *« συντηρεῖσθαι τοῦτο ἀνέπαφον ἀπὸ τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερέων Σουγδαίας μήτε τινὸς ἀπαιτήσεως ἐξ αὐτοῦ γενησομένης παρ' αὐτῶν »*[12]. Ἑπομένως ἡ δικαιοδοσία τῶν ἱεραρχῶν Σουγδαίας ἐξετείνετο ἐν τῇ πράξει μέχρι τῆς περιοχῆς τοῦ Καφᾶ[13]. Ἤδη ὅμως πρὸ τοῦ ἔτους 1464 ἡ περιοχὴ τοῦ Καφᾶ ἀπετέλεσεν ἰδίαν ἐκκλησιαστικὴν ἑνότητα, ἀνεξάρτητον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας[14].

Ἀπὸ δυσμῶν τὸ σύνορον ἦτο περισσότερον ἀσαφές : τὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα

7. *Αὐτόθι*, σελ. 79. Πρβλ. ἐπίσης *αὐτόθι*, σελ. 73 (ἑλληνικὸν κείμενον), ὅπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ προκατόχου τοῦ ἐπισκόπου Στεφάνου, ἄνευ ὅμως μνείας τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ.

8. Βλ. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 529 - 542. Βλ. ἐπίσης Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, σελ. 794 : *κδ' ὁ Χερσῶνος, κε' ὁ Βοσπόρου, κστ' ὁ Νικόψεως*. Πρβλ. Beck, *Kirche*, σελ. 176.

9. Βλ. Mansi, *Sacrorum Consiliorum Collectio*, τ. 11, στ. 992 (Πενθέκτη ἐν Τρούλλῳ Σύνοδος τοῦ ἔτους 691).

10. Βλ. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 551 : *ιθ' ἡ Χερσών, . . . λζ' ἡ Βόσπορος, . . . μδ' ἡ Γοτθία, με' ἡ Σουγδαία, μστ' αἱ Φοῦλλαι.*

11. *Αὐτόθι*, σελ. 592.

12. *Acta et Diplomata*, τ. Α΄, σελ. 486–7, No 226. Πρβλ. Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CCI.

13. Πρβλ. καὶ *Συναξάριον*, ἐνθ. 170 : τῷ 1339 ὁ μητροπολίτης Σουγδοφούλλων Λουκᾶς ἐτάφη εἰς τὸν Καφᾶν. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω σελ. 95, § 10.

14. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 105 κέ.

πολλάκις ἀναφέρουν διενέξεις μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν Χερσῶνος, Γοτθίας καὶ Σουγδοφούλλων ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς δικαιοδοσίας ἑκάστου. Πάντως νοτιοδυτικῶς τὸ σύνορον τῆς Ἐκκλησίας Σουγδαίας τοποθετεῖται ὁπωσδήποτε ἀνατολικώτερον τῆς Ἀλούστας, δεδομένου ὅτι τῷ 1384 τὸ πόλισμα τοῦτο ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν διεκδικουμένων ὑπὸ τῶν μητροπολιτῶν Γοτθίας καὶ Χερσῶνος[15]. Συγκεκριμένως κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ Ἐκκλησία Σουγδαίας ἥπτετο τῆς Ἐκκλησίας Χερσῶνος, καθ' ὅσον, ὡς μαρτυρεῖ πρᾶξις συνοδικὴ τοῦ Μαρτίου 1386, ὁ μητροπολίτης Χερσῶνος *« ἀποσπᾷ . . . τῆς μητροπόλεως Σουγδαίας ἕτερον* (= μέρος) *οὐκ ὀλίγον »*[16]. Τὸ σύνορον μεταξὺ τῶν δύο τούτων μητροπόλεων εὑρίσκετο πράγματι ἀνατολικῶς τῆς Ἀλούστας, περὶ τὴν Ἔλισσον[17], ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοὐλάχιστον τοῦ μητροπολίτου Λουκᾶ (+ 1339) *« ἦν . . . μὲν ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐνορίας αὐτοῦ τοῦ Σουγδαίας »*[18], ἀπεδόθη δὲ τελικῶς διὰ πατριαρχικῆς ἀποφάσεως τοῦ Αὐγούστου 1380 εἰς τὸν Χερσῶνος[19]. Ἐξ ἄλλου, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀναφέρονται χωρία διεκδικούμενα μεταξὺ τῶν μητροπολιτῶν Σουγδαίας καὶ Γοτθίας[20], συμπεραίνομεν ὅτι αἱ δύο Ἐκκλησίαι εἶχον βορειοδυτικῶς κοινὸν σύνορον.

Εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἀφ' ὅτου ἡ Ἐκκλησία τῶν Φούλλων ἡνώθη ὁριστικῶς μετὰ τῆς Σουγδαίας[21], ἡ δικαιοδοσία τοῦ Σουγδοφούλλων ἐξετείνετο μέχρι τοῦ συγχρόνου χωρίου Čufut-Kalé, παρὰ τὸ Bachči-Saraj[22].

Ἡ Ἐκκλησία Σουγδαίας κατὰ τὸν ΙΓ'-ΙΕ' αἰ. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας ὑπήγετο πάντοτε εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως καί, συμφώνως πρὸς τὰ *Τακτικά*, ἦτο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰ. τριακοστὴ πρώτη ἀρχιεπισκοπὴ κατὰ τὴν τάξιν πρωτοκαθεδρίας.

Ὅμως τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ ΙΓ' αἰ., δὲν ἠδύνατο, ἕνεκα τῶν δυσμενῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, νὰ ἀσκήσῃ πάντοτε ἔλεγχον εἰς ἀκραίας περιοχὰς τελούσας ὑπὸ ξένην πολιτικὴν δύναμιν. Τοῦτο συνέβη ἀκριβῶς εἰς Ἐκκλησίας τοῦ Πόντου καὶ τῆς Ταυρικῆς, ὡς ρητῶς ἀναφέρεται εἰς ἐπιστολὴν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τὸν πατριάρχην Μανουὴλ τὸν Α': εἰς αὐτὴν πράγματι σημειοῦται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην *« αἱ τῶν αὐτόθι χειροτονουμένων καταπομπαὶ ἀναπομπαὶ τούτων γίνονται, ὥς τινων ὁδωτῶν παλίρροιαι, καὶ τὸ τῆς ἀρχιερω-*

15. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 67, No 367. Πρβλ. σελ. 69–70, No 368 καὶ σελ. 71–74, No 370.

16. *Αὐτόθι*, σελ. 72, No 370.

17. Ἡ Ἔλισσος περιελάμβανε περιοχὴν 20 χλμ. ἀνατολικῶς τῆς Ἀλούστας: βλ. σχετικῶς A. L. Bertier-Delagarde, *Issledovanija nekotorych nedoumennych voprosov Srednevekovja v Tavride*, ἐν Izvestija Tavričeskoj Učenoj Archivnoj Komissii, 57 (1920), σελ. 13–14. Ὡς ἤδη ἐλέχθη ἀνωτέρω, σελ. 50 ὑποσ. 69, τὴν μελέτην ταύτην δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀνεύρω. Τὸ περιεχόμενον αὐτῆς γνωρίζω ἐκ σημειώσεως τοῦ A. L. Jakobson, *Chersones*, σελ. 41α καὶ ὑποσ. 4.

18. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 42–43, No 335.

19. *Αὐτόθι*, σελ. 148–150, No 419. Πρβλ. Vasiljevskij, *Surož*, σελ.CCI.

20. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 75–76, No 41 (τοῦ ἔτους 1317/18).

21. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 85 - 87.

22. Περὶ τῆς θέσεως τῆς βυζαντινῆς πόλεως Φοῦλλαι, βλ. V. V. Kropotkin, *Iz istorii Srednevekovogo Kryma. Čufut - Kale i vopros o lokalizacii goroda Fully*, Sovetskaja Archeologia, 28 (1958), σελ. 198–218. Βλ. ἐπίσης A. L. Jakobson, *K voprosu o lokalizacii srednevekovogo goroda Fully*, Sovetskaja Archeologia, 29–30 (1959), σελ. 108–113 : ὁ συγγραφεὺς βασιζόμενος ἐπὶ νέων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων λύει τὸ ὅλον πρόβλημα διὰ τῆς ταυτίσεως τῆς πόλεως τῶν Φούλλων πρὸς τὸ σύγχρονον πόλισμα Čufut - Kalé, παρὰ τὸ Bachči - Saraj.

σύνης σεμνὸν ἐντεῦθεν ὑβρίζοιτο, καθάπερ καὶ ἐπί τισι τῶν χειροτονηθέντων καὶ σταλέντων ἐν τοῖς μέρεσι Βοσπόρου, Χερσῶνος καὶ Σουγδοφούλων, ὡς ἡμῖν ἠκούσθη, ἐγένετο, μὴ καταδεξαμένων πάντως τῶν ἐκεῖσε κρατούντων τὰς τῶν ἐπισκόπων τούτων ἀποστολάς »[23]. Αἱ « ἀναπομπαὶ » αὐταὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ταυρικῆς συνέβησαν ὁπωσδήποτε πρὸ τοῦ ἔτους 1222, ἔτους συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποκαύκου[24], καί, ὡς ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ γράμματος συνάγεται, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν γεγονότα πρόσφατα. Ἐπειδὴ δέ, ὡς μαρτυρεῖ παρασελίδιος σημείωσις τοῦ *Συναξαρίου*, τῷ 1217 ἀπέθανεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σουγδαίας Θεόδωρος[25], εἰκάζομεν ὅτι ὁ Πατριάρχης, ἐπιχειρῶν νὰ ἀποστείλῃ τὸν διάδοχον τοῦ Θεοδώρου τούτου εἰς τὴν χηρεύουσαν ἕδραν, συνήντησε τὴν ἄρνησιν τῆς κυριάρχου πολιτικῆς δυνάμεως τῆς περιοχῆς.

Ἐξ ἄλλου παρατηροῦμεν ὅτι ἐπί τινας δεκαετίας οὐδεμία εἴδησις παρέχεται περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας, τῆς ὀργανώσεως καὶ τῶν προκαθημένων αὐτῆς, καὶ ὅτι οὐδὲ κἂν τοῦ κατωτέρου κλήρου γίνεται μνεία εἰς τὰς ἐνθυμήσεις τοῦ *Συναξαρίου*[26]. Ἐκ τούτου δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι ἡ Ἐκκλησία Σουγδαίας δὲν ὑφίστατο ἐν τῇ πράξει κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην ἐποχήν, ὅμως ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ γεγονὸς τυχαῖον : ἀντικατοπτρίζει τὴν ἔκρυθμον κατάστασιν, ὀφειλομένην ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν κρίσιν τὴν ὁποίαν ὑφίστατο τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον λόγῳ τῶν δυσμενῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν σάλον τὸν ὁποῖον προεκάλεσαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ταυρικῆς αἱ συνεχεῖς ἐπιδρομαὶ καὶ ξέναι διεισδύσεις.

Πάντως ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΓ' αἰ., ὁπότε τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἕδραν του, εἰς δὲ τὴν Ταυρικὴν ἀπεκρυσταλλώθησαν αἱ νέαι πολιτικαὶ συνθῆκαι, δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ὅλην ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν προκαθημένων αὐτῆς. Ἡ ἀνεξιθρησκεία τὴν ὁποίαν ἐπεδείξαντο κατ' ἀρχὰς οἱ Τάταροι ἡγεμόνες διηυκόλυνε τὸ ἔργον τῆς ὀργανώσεως αὐτῆς.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου προκύπτει ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας ἦτο τότε ἡνωμένη μετὰ τῆς γείτονος Ἐκκλησίας τῶν Φούλλων.

Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σουγδαίας ἡνώθη μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Φούλλων τὸ πρῶτον ἐπὶ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου[27]. Ἡ ἕνωσις αὕτη συνετελέσθη ὁπωσδήποτε μετὰ

23. Βλ. V. Vasiljevskij, *Epirotica saeculi XIII*, Viz. Vrem., 3 (1896), σελ. 275. Πρβλ. καὶ Ἀ. Μηλιαράκη, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204 - 1261)*, Ἀθῆναι – Λιψία 1898, σελ. 102 καὶ Σπ. Λαγοπάτη, *Γερμανὸς ὁ Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222 - 1240)*, Τρίπολις 1913, σελ. 78.

24. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πατριάρχου Μανουὴλ τοῦ Α', γραφεῖσαν κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1222, ὡς δὲ ἐξ αὐτῆς συνάγεται (βλ. Vasiljevskij, *ἔ.ἀ.*, σελ. 270, στ. 11), ἡ ἀπάντησις ἐγράφη εὐθὺς μετὰ τὴν λῆψιν τῆς πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς. Ὁ D. Nikol, *The Despotate of Epiros*, Ὀξφόρδη 1957, σελ. 88, χρονολογεῖ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀποκαύκου περὶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1222.

25. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 5.

26. Βλ. κατωτέρω, σελ. 92 κέ. καὶ 100 – 101, πίνακας τῶν ἀρχιερέων καὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου τῆς Ἐκκλησίας Σουγδαίας.

27. Βλ. Migne, *P. G.*, τ. 146, στ. 1197 A : *« πολλαὶ δὲ ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν ἡνωνται, ὥσπερ ἡ Πάρος καὶ ἡ Ναξία, τά τε Σοῦγδα καὶ τὰ Φοῦλα »*. Περὶ τῆς θέσεως τῶν Φούλλων, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 84 ὑποσ. 22.

τὸ 1082, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται διὰ τελευταίαν φορὰν ἀρχιεπίσκοπος Φούλλων[28], πιθανῶς δὲ καὶ μετὰ τὸ ἔτος 1086 (ἢ 1101), ὁπότε μνημονεύεται ἀρχιεπίσκοπος Σουγδαίας[29]. Πάντως μετὰ ἥμισυ περίπου αἰῶνα, εἰς τὴν « Τάξιν » τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ (1142 - 3), αἱ δύο Ἐκκλησίαι ἀναφέρονται καὶ πάλιν κεχωρισμένως[30]. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολον, ἐὰν ἡ τελευταία αὕτη μαρτυρία ἀντικατοπτρίζῃ τὴν σύγχρονον πρὸς τὴν πηγὴν πραγματικότητα, διότι πιθανώτατα ὁ συγγραφεὺς ἤντλησε τὰς σχετικὰς πληροφορίας ἐκ παλαιοτέρων ἀναλόγων κειμένων. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μετά τινα ἔτη, εἰς Πρακτικὰ τῶν Συνόδων τῆς 24 Ἰανουαρίου καὶ 11 Μαΐου 1168 καὶ τῆς 10 Μαΐου 1169, μνημονεύεται καὶ πάλιν ἀρχιεπίσκοπος Σουγδοφούλλων[31]. Ἡ συνένωσις αὕτη ἐπιβεβαιοῦται τῷ 1189 εἰς τὴν « Τάξιν » τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου [32], ἐνῷ εἰς τὴν « Τάξιν » λεγομένην τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἀλλὰ χρονολογουμένην πρὸ τοῦ 1216[33] καὶ εἰς τὴν *Notitia* ἀρ. X τῆς ἐκδόσεως Parthey[34] τῆς αὐτῆς ἐποχῆς αἱ δύο ἐκκλησίαι ἀναφέρονται κεχωρισμένως ὡς ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων ἀρχιεπισκοπαί. Ἀντιθέτως εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν πατριάρχην Μανουὴλ τὸν Α' τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται ἀρχιεπίσκοπος Σουγδοφούλλων[35], ὑποθέτομεν δὲ ὅτι ἡ τελευταία αὕτη μαρτυρία ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα. Μετὰ ἥμισυ καὶ πλέον αἰῶνα σιωπῆς τῶν πηγῶν ἀναφέρεται καὶ πάλιν ἡ Ἐκκλησία Σουγδοφούλλων : εἰς ἐνθύμησιν τοῦ *Συναξαρίου* τῆς 9/10 Ἰανουαρίου 1274 σημειοῦται ὁ θάνατος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σουγδοφούλλων Θεοδώρου[36]. Ἔκτοτε ἡ συνένωσις ὑπῆρξε μόνιμος καὶ ὁριστική[37].

Δὲν εἶναι γνωστοὶ οἱ λόγοι οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευσαν τὴν ἕνωσιν τῶν δύο τούτων Ἐκκλησιῶν. Προφανῶς ἦσαν λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ συγχρόνως : ἡ ἀνάγκη συνενώσεως δύο μικρῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν εἰς μίαν μεγαλυτέραν, ἀνάλογον πρὸς τὴν σπουδαιότητα τὴν ὁποίαν εἶχε λάβει τότε ἡ περιοχή, ἢ ἡ ἀδυναμία διατηρήσεως

28. Βλ. V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I. Les Actes des Patriarches,* τ. Γ', [Παρίσιοι] 1947, No 925, 926 : Σύνοδος περὶ τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ τῆς 20 καὶ 21 Μαΐου 1082.

29. *Αὐτόθι,* No 942 : Σύνοδος ἐπὶ Πατριάρχου Νικολάου Γραμματικοῦ (1084–1111) χρονολογουμένη ὑπὸ τοῦ πατρὸς V. Grumel ἐκ τῆς ἰνδικτιῶνος κατὰ τὸ ἔτος 1086 ἢ 1101. Ἡ μνεία βεβαίως ἀρχιεπισκόπου Σουγδαίας δὲν ἀποκλείει τὴν ἕνωσιν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, διότι πολλάκις εἰς τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων οἱ προκαθήμενοι τῆς Ἐκκλησίας Σουγδοφούλλων ἀναφέρονται ὡς ἀρχιερεῖς Σουγδαίας, διότι ἐκεῖ ἦτο ἡ ἕδρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφερείας : βλ. καὶ κατωτέρω, σελ. 87 καὶ ὑποσ. 38.

30. Βλ. G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum,* Βερολῖνον 1866, σελ. 304–305 : *κθ' ἡ Σουγδαία, λ' αἱ Φοῦλλαι.*— Διὰ τὴν « Τάξιν » τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ, βλ. V. Laurent, *L' oeuvre géographique du moine sicilien Nil Doxapatris,* Échos d' Orient, 36 (1937), σελ. 5–30.

31. Βλ. Grumel, *ἔ.ἀ.,* No 1077, 1078 (ἀνέκδοτα) καὶ 1085 (τὸ κείμενον ἐν Mansi, *Sacrorum Consiliorum Collectio,* τ. 21, στ. 840 – 841=Migne, *P. G.,* τ. 119, στ. 887).

32. H. Gelzer, *Analecta Byzantina. Index lectionum ienensis,* Ἰένα 1891–1892, σελ. 5.

33. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum,* σελ. 592. Διὰ τὴν χρονολογίαν, βλ. Beck, *Kirche,* σελ. 153.

34. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum,* σελ. 201–202. Πρβλ. Beck, *Kirche,* σελ. 153.

35. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 85 καὶ ὑποσ. 23.

36. *Συναξάριον,* ἐνθ. 43.

37. Εἶναι ἀμφίβολον, ἐὰν ἡ μνεία τοῦ Νικολάου Φούλλων κατὰ τὰ ἔτη 1472 - 1473 (βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 98) ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῶν Φούλλων ἀπεχωρίσθη καὶ πάλιν τῆς Σουγδαίας.

εἰς αὐθύπαρκτον ἐκκλησιαστικὴν ἑνότητα τῆς μικρᾶς ἀκραίας Ἐκκλησίας τῶν Φούλλων, ἡ ὁποία ἰδιαιτέρως ἐδοκιμάζετο ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν καὶ ξένων διεισδύσεων.

Ἔκτοτε καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰ. μαρτυρεῖται ἀνελλιπῶς ἡ ἕδρα *Σουγδοφούλλων*. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰς πηγὰς παραλείπεται ἐνίοτε ἡ μνεία τῶν Φούλλων καὶ ἀναφέρεται μόνον ἡ Σουγδαία, προφανῶς διὰ τὸν λόγον ὅτι αὕτη ἦτο ἡ ἕδρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφερείας. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται πάντοτε περὶ τῆς Ἐκκλησίας Σουγδοφούλλων, ὡς διαπιστοῦται σποραδικῶς ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν[38]. Ἡ « Τάξις », ἡ χρονολογουμένη περὶ τὸ ἔτος 1381, ἀναφέρει χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς : *« ια' ἡ δὲ Σουγδαία καὶ αἱ Φοῦλλαι δύο ἦσαν ἀρχιεπισκοπαὶ ἑνωθεῖσαι δὲ ἐγένοντο μία μητρόπολις, διὸ καὶ ὁ Σουγδαίας καὶ Φούλλων λέγεται »*[39]. Βεβαίως, ὡς θὰ ἐκτεθῇ εὐθὺς ἀμέσως, ἡ ἕνωσις τῶν δύο ἐκκλησιῶν συνετελέσθη πρὸ τῆς προαγωγῆς τούτων εἰς μητρόπολιν.

Ἡ προαγωγὴ τῶν ἀρχιεπισκοπῶν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου εἰς μητροπόλεις ἀναφέρεται τὸ πρῶτον εἰς τὴν *«Ἔκθεσιν »* τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου, χρονολογουμένην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1280 καὶ 1285[40]. Τὸ γεγονὸς ἐντάσσεται εἰς τὴν γενικωτέραν πολιτικὴν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, δοθέντος ὅτι πλεῖσται ἀρχιεπισκοπαὶ μνημονεύονται διὰ πρώτην φορὰν τότε ὡς μητροπόλεις.

Τὸ *Συναξάριον* ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσωμεν τὸν χρόνον καθ' ὃν ἡ Ἐκκλησία Σουγδοφούλλων προήχθη εἰς μητρόπολιν. Εἰς παρασελίδιον σημείωσιν τῆς 5 Φεβρουαρίου 1282 ἀναφέρεται ὅτι *« ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Θεόδωρος μητροπολίτης Σουγδοφούλλων ὁ ἀπὸ ἀρχιεπισκόπων »*[41]. Ὁ Θεόδωρος οὗτος εἶναι ὁ πρῶτος ἱεράρχης Σουγδοφούλλων, ὁ ὁποῖος ρητῶς παραδίδεται εἰς τὰς πηγὰς ὅτι ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ μητροπολίτου. Περὶ αὐτοῦ ἐξ ἄλλου γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν θρόνον τῆς Σουγδαίας ὁπωσδήποτε μετὰ τὸν Μάιον τοῦ 1275[42]. Πάντα ταῦτα καὶ ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μητροπολίτης Θεόδωρος καλεῖται *« ἀπὸ ἀρχιεπισκόπων »* ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τούτου — δηλαδὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1275-1282 — ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σουγδοφούλλων προήχθη εἰς μητρόπολιν[43].

38. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 32 (τοῦ 1270–1280), 43 (1274), 57 (1282), 76 (circa 1292), 82 (1292–1301), 154 (circa 1327), 157 (1331–1336). Βλ. ἐπίσης *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 67, No 367 (τοῦ 1384)· πρβλ. *αὐτόθι*, σελ. 72–73, No 370, ὅπου ἐν τῷ αὐτῷ ἐγγράφῳ ἀναφέρεται *μητρόπολις Σουγδαίας* καὶ *μητροπολίτης Σουγδαίας καὶ Φούλλων*. Βλ. καὶ σελ. 129, No 404 (1389), σελ. 169, No 435 (τοῦ 1393), σελ. 389–390, No 574 (τοῦ 1400).

39. Parthey, *Hieroclis Synecdemus*, No IV, σελ. 136.

40. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 600. Βλ. σχετικῶς Beck, *Kirche*, σελ. 153.

41. *Συναξάριον*, ἐνθ. 57.

42. Βλ. κατωτέρω, σελ. 92, § 5.

43. Ὑπογραμμίζομεν τὸ γεγονός, ὅτι μόνον εἰς τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν τοῦ *Συναξαρίου* ὁ ἱεράρχης Σουγδαίας καλεῖται *μητροπολίτης*, ἀκριβῶς διότι ἡ προαγωγὴ ἦτο πρόσφατος καὶ ἐγένετο ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ. Εἰς ἁπάσας τὰς λοιπὰς περιπτώσεις, καὶ μετὰ τὸν προβιβασμὸν τῆς Ἐκκλησίας Σουγδαίας εἰς μητρόπολιν, οἱ ἑκάστοτε γραφεῖς τῶν παρασελιδίων σημειώσεων χρησιμοποιοῦν τὸν τίτλον τοῦ *ἀρχιεπισκόπου*, ὑπὸ τὴν γενικὴν βεβαίως καὶ εὐρεῖαν ἔννοιαν τοῦ ὅρου ἀντὶ τοῦ *ἀρχιερεὺς* ἢ τοῦ *ἱεράρχης* (πρβλ. ἐνθ. 76, 82, 154, 157, 170, 191, 192) καὶ ὄχι διότι ἡ μητρόπολις Σουγδαίας ὑπεβιβάσθη εἰς ἀρχιεπισκοπήν, ὡς πιστεύει ὁ Ph. Bruun, *Notices*, σελ. 58.

Ἡ χρονολόγησις τῆς ἱδρύσεως τῆς μητροπόλεως Σουγδοφούλλων βοηθεῖ εἰς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ χρόνου προαγωγῆς εἰς μητροπόλεις καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχιεπισκοπῶν τῆς Ταυρικῆς. Ἡ προαγωγὴ αὕτη συνετελέσθη ὁπωσδήποτε πρὸ τοῦ 1282 : ἡ Σουγδαία εἶναι ἡ τελευταία, κατὰ τὴν τάξιν πρωτοκαθεδρίας, μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ταυρικῆς[44], ἑπομένως ὁ προβιβασμὸς αὐτῆς δὲν δύναται νὰ προηγῆται τούτων. Ἐὰν μάλιστα, ὡς πιστεύομεν, ἡ προαγωγὴ ὅλων τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς χερσονήσου ὑπῆρξε ταυτόχρονος, τὸ γεγονὸς τοποθετεῖται ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ διαστήματος 1275 - 1282.

Ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν[45], εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου δὲν ἀπαντᾷ τὸ σύστημα τῆς μητροπολιτικῆς ἱεραρχίας : αἱ ἐκκλησιαστικαὶ περιφέρειαι ἦσαν ὁμοιοβάθμιοι καὶ ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ὑπαγόμεναι ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Ὑπὸ τὰς μητροπόλεις ταύτας δὲν ὑπῆρχον ἐπισκοπαί.

Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ *ἐπισκοπὴ Ἐλίσσου*, ἡ ὁποία ὑπήγετο κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν πηγῶν εἰς τὴν μητρόπολιν Σουγδαίας. Πράγματι εἰς πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ 1382 ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι ὁ μητροπολίτης Λουκᾶς (+ 1339) *« ἐχειροτόνησεν καὶ ἐπίσκοπον ἐν αὐτῇ »*[46]. Ἐπειδὴ ἡ χειροτονία αὐτὴ ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους ἡ Ἐκκλησία Ἐλίσσου καλεῖται ἁπλῶς ἐνορία καὶ οὐχὶ ἐπισκοπή[47], συμπεραίνομεν ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη ὑπῆρξεν ἐφήμερος καὶ ὅτι ὁ χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ Λουκᾶ ἐπίσκοπος Ἐλίσσου ἦτο ὁ πρῶτος καὶ ὁ μόνος ἐπίσκοπος τῆς συνοριακῆς ταύτης περιοχῆς[48]. Ἡ χειροτονία αὐτοῦ ὑπηγορεύθη προφανῶς ἐκ λόγων ἐκτάκτου ἀνάγκης, διότι, ὡς εἴδομεν, ἡ Ἐκκλησία τῆς περιοχῆς δεινῶς ἐδοκιμάζετο τότε ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ τῶν Τατάρων[49]. Ἐξ ἄλλου, ὡς ἤδη ἐλέχθη, δὲν εἶναι γνωστόν, ἐὰν ἡ ἐνορία Ἐλίσσου ὑπήγετο πρὸ τοῦ Λουκᾶ εἰς τὸ κλῖμα Σουγδαίας[50], τελικῶς δὲ ἀπεδόθη εἰς τὴν μητρόπολιν Χερσῶνος διὰ πατριαρχικῆς ἀποφάσεως τοῦ Αὐγούστου 1380[51].

Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας Σουγδαίας δὲν εὑρίσκετο μόνον τύποις γεγραμμένη εἰς τὰς Τάξεις πρωτοκαθεδρίας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ὑφίστατο ἐν τῇ πράξει. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν Πρακτικῶν τῶν Συνόδων καὶ τῶν παρασελιδίων σημειώσεων τοῦ *Συναξαρίου*, συνάγεται ὅτι πρόκειται περὶ Ἐκκλησίας καλῶς ὠργανωμένης, ἐχούσης εὐρεῖαν κλίμακα ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων[52], καὶ τῆς ὁποίας οἱ προκαθήμενοι δὲν ἔφερον ψιλῷ ὀνόματι τὸν τίτλον τοῦ

44. Βλ. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 600.

45. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 82.

46. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 44, No 355 : *« ὁ κῦρ Λουκᾶς ἐκεῖνος ὁ Σουγδαίας ἐχειροτόνησε καὶ ἐπίσκοπον ἐν αὐτῇ, ὃς καὶ πολλὰ γηράσας παρὰ τοῦ Σουγδαίας ἀνεκρίνετο πάντοτε . . . ὡς ὑποκείμενος . . . »*.

47. *Αὐτόθι*, σελ. 150, No 419.

48. Περὶ τῆς θέσεως τῆς Ἐλίσσου, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 84 ὑποσ. 17.

49. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 45 κέ.

50. Πρβλ. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 44 : *« ὅτι πρὸ ἐκείνου τοῦ κυροῦ Λουκᾶ ἄδηλόν ἐστι, τίνος ἦν ἡ ἐνορία αὕτη »*.

51. *Αὐτόθι*, σελ. 148–150, No 419.

52. Βλ. κατωτέρω, σελ. 92 κέ., πίνακας ἱεραρχῶν, ἱερέων καὶ λοιπῶν κληρικῶν.

μητροπολίτου Σουγδαίας - Σουγδοφούλλων, ἀλλὰ διέμενον ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ των[53] καὶ ἠγωνίζοντο διὰ τὰ συμφέροντα αὐτῆς[54], διὰ τὴν διατήρησιν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν ἀλλοθρήσκων[55]. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν μεμαρτυρημένων ἱεραρχῶν, κατωτέρων κληρικῶν καὶ μοναχῶν, ὡς καὶ τῶν ἐν λειτουργίᾳ ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν τῆς πόλεως[56] εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς ἰσχύος τῆς ἐκεῖ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μαρτυρεῖ δὲ περὶ τῆς διατηρήσεως καὶ τῆς ἀδιακόπου αὐτῆς συνεχείας.

Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀποτελεῖ μέγα ἐπίτευγμα, καθ' ὅσον ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας, εὑρισκομένη πλέον ἐκτὸς τῆς σφαίρας ἐπηρείας τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῆς ἐκπροσωπούσης τὴν Ὀρθοδοξίαν, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ὄχι μόνον τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν τῶν ἀλλοθρήσκων Τατάρων, ἀλλὰ καὶ τὴν συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπον προσηλυτιστικὴν δρᾶσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης.

Προσηλυτιστικὴ δρᾶσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐγκατάστασις τῶν Δυτικῶν ἐμπόρων καὶ ἡ ἵδρυσις τῶν Ἰταλικῶν ἀποικιῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ ἐδημιούργησεν εὐμενεῖς προϋποθέσεις διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Καθολικισμοῦ εἰς τὴν περιοχήν, ἡ δὲ ἀνεξιθρησκεία, τὴν ὁποίαν ἀρχικῶς ἐπεδείξατο τὸ Κράτος τῶν Τατάρων, διηυκόλυνε τὸ ἔργον τοῦτο. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης κατενόησεν ἐνωρίτατα τὰ ὀφέλη τὰ ὁποῖα ἠδύνατο νὰ ἀποκομίσῃ ἐκ τῶν νέων πολιτικῶν συνθηκῶν καὶ ὠργάνωσεν εὐθὺς ἀμέσως ἱεραποστολάς. Σκοπὸς τούτων δὲν ἦτο μόνον ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν ἀλλοθρήσκων, ἀλλὰ καὶ ὁ προσηλυτισμὸς τῶν « σχισματικῶν » ὀρθοδόξων[57].

Ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ΙΓ' αἰ. ἀναφέρονται ἀποστολαὶ μοναχῶν τοῦ Τάγματος τῶν Fratrum Minorum, τοὺς ὁποίους ἀπέστειλεν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης « *in terras Sarracenorum, paganorum, . . Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Zicorum, . . .* »[58]· μεταξὺ τούτων ἦτο ἑπομένως καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Ταυρικῆς. Ἀλλὰ πρωτοπόρος εἰς τὸ προσηλυτιστικὸν ἔργον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας θεωρεῖται ἡ ἱεραποστολὴ τοῦ ἔτους 1253/4, τῆς ὁποίας ἡγεῖτο ὁ Φραγκισκανὸς μοναχὸς Γουλιέλμος de Rubruquis[59]. Πολυάριθμοι ἦσαν ἔκτοτε αἱ καθολικαὶ ἀποστολαὶ εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης[60]. Ἐπί τι διάστημα μάλιστα οἱ Τάταροι ἡγεμόνες Nogaï καὶ Tula Bugha ὑπεστήριξαν διὰ λόγους πολιτικοὺς τὸ ἔργον τῆς Ρώμης ἰδιαίτατα ἐν τῇ Ταυρικῇ[61], ὅπου ἐνωρίτατα ἱδρύθησαν μόνιμοι ἐγκαταστάσεις ἀντιπροσώπων τῶν Καθολικῶν Ταγμάτων : ἤδη τῷ 1289 ὑπῆρχεν ἐν Καφᾷ ἐκκλησία καὶ μονὴ τῶν Φραγκισκανῶν[62].

53. Πρβλ. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 146, ὡς καὶ κατωτέρω πίνακας ἱεραρχῶν.

54. Πρβλ. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 75–76, No 41 (τοῦ ἔτους 1317/18), τ. Β', σελ. 72, No 370 (τοῦ ἔτους 1386) κ.ἀ.

55. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 69 κέ.

56. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 92 κέ.

57. Πρβλ. Vasiliev, *Goths,* σελ. 174.

58. Baronii-Raynaldi-Laderchii, *Annales Ecclesiastici,* τ. 24, σελ. 74 (ἔτους 1318). Πρβλ. καὶ Vasiliev, *Goths,* σελ. 168.

59. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 19 καὶ 28.

60. Πρβλ. Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 231–2 καὶ Jakobson, *Chersones*, σελ. 38α.

61. Bratianu, *Commerce Génois,* σελ. 260.

62. Πρβλ. Spuler, *Goldene Horde,* σελ. 232–4 καὶ Bratianu, *Commerce Génois,* σελ. 232.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰ. τὸ ἔργον τοῦ προσηλυτισμοῦ διεδέχθη ἡ συστηματικὴ ὀργάνωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς. Οὕτω τῷ 1317 μαρτυρεῖται ἐν Καφᾷ καθολικὸς ἐπίσκοπος, ἡ δικαιοδοσία τοῦ ὁποίου ἐξετείνετο ἀπὸ τῆς Βάρνης, ἐν Βουλγαρίᾳ, μέχρι τοῦ Saraj, τῆς πρωτευούσης τοῦ Κράτους τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς[63]. Πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς ἕδρας ταύτης ὑπῆρξεν ὁ μοναχὸς Ἱερώνυμος, αὐτὸς τὸν ὁποῖον εἶχε στείλει ὁ Πάπας Κλήμης διὰ νὰ διδάξῃ τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὰς ὑπὸ τῶν Τατάρων κατεχομένας χώρας[64]. Ἡ ἐκλογὴ τούτου, ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ ὁ W. Heyd, «προσέδιδεν ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τὸν χαρακτῆρα ἀποστολῆς»[65]. Διάδοχος τοῦ Ἱερωνύμου, ἤδη πρὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1323, ὑπῆρξεν ὁ Δομινικανὸς Thaddaeus[66], μετ' αὐτὸν δὲ ἠκολούθησαν ἄλλοι μέχρι τοῦ ΙΖ' αἰ.[67], καὶ μετὰ δηλονότι τὴν κατάκτησιν τῆς περιοχῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Οὕτως ὁ Καφᾶς, κέντρον τῆς ἐν Ἀνατολῇ οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν Δυτικῶν ἐμπόρων, ἀπέβη ὡσαύτως κέντρον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία κατώρθωσε νὰ προσοικειωθῇ καὶ αὐτοὺς τοὺς Ἀρμενίους τῆς πόλεως[68], ἐπωφελουμένη τὴν βαθυτάτην διαφωνίαν μεταξὺ τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐντὸς ἐλαχίστου χρονικοῦ διαστήματος αἱ καθολικαὶ ἐπισκοπαὶ τῆς περιοχῆς ἐπολλαπλασιάσθησαν. Τῷ 1332 ὁ Πάπας Ἰωάννης 22ος προήγαγε τὴν Ἐκκλησίαν Βοσπόρου εἰς ἐπισκοπήν[69], τὸ ἑπόμενον δὲ ἔτος ἐστάλη εἰς Χερσῶνα ἐπίσκοπος Λατῖνος[70]. Ἠκολούθησεν ἡ ἵδρυσις τῆς ἐπισκοπῆς Ματράχων (1349) καὶ τοῦ Συμβόλου (1462)[71].

Ἡ Σουγδαία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰ. εἶχον ἐγκατασταθῆ Δυτικοὶ ἄποικοι, ἐγένετο ἐνωρίτατα ἕδρα καθολικοῦ ἐπισκόπου. Ὁ πρῶτος γνωστὸς ἐπίσκοπος ἦτο ὁ Γουλιέλμος, τῷ 1323[72]. Κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη αἱ πηγαὶ παρέχουν σποραδικῶς εἰδήσεις περὶ τῶν καθολικῶν ἐπισκόπων τῆς πόλεως[73]. Ἡ ὑπὸ τῆς Γενούης κατάληψις τοῦ κέντρου τούτου τῆς Ὀρθοδοξίας (1365) ἐνίσχυσεν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, τὸν Καθολικισμόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ πολιτικοῦ γοήτρου τῆς πιστῆς εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν κυριάρχου δυνάμεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν καθολικῶν κατοίκων. Τὰ σῳζόμενα νῦν ἐρείπια τριῶν μεγάλων καθολι-

63. Πρβλ. Baronii-Raynaldi-Laderchii, *Annales Ecclesiastici*, τ. 24, σελ. 78, § 13. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 174 καὶ Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 234.

64. Βλ. M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τ. Γ', στ. 1103–4. Πρβλ. καὶ Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 173.

65. *Αὐτόθι*.

66. Βλ. Le Quien, *ἔ.ἀ.*, τ. Γ', στ. 1104–5. Πρβλ. καὶ Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 232–4, Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 231–2.

67. Le Quien, *ἔ.ἀ.*, τ. Γ', στ. 1105–6.

68. Πρβλ. J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959, σελ. 305 κέ.

69. Βλ. Le Quien, *ἔ.ἀ.*, τ. Γ', στ. 1111–2. Βλ. καὶ Γρηγορᾶς, τ. Α', σελ. 247 καὶ 501. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 185.

70. Βλ. Le Quien, *ἔ.ἀ.*, τ. Γ', στ. 1111–2. Πρβλ. Heyd, *Commerce*, τ. Β', σελ. 211 καὶ Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 234.

71. Βλ. Le Quien, *ἔ.ἀ.*, τ. Γ', στ. 1111–4 καὶ 1109-10 ἀντιστοίχως.

72. *Αὐτόθι*, στ. 1105. Περιέργως ὁ συγγραφεύς, καίτοι γνωρίζει καὶ ἀναφέρει τὸν ἐπίσκοπον τοῦτον (*Guillelmus Dei gratia Soldaniensis Archiepiscopus*), δὲν κατατάσσει αὐτὸν μεταξὺ τῶν καθολικῶν ἐπισκόπων τῆς Σουγδαίας.

73. *Αὐτόθι*, στ. 1107.

κῶν ἐκκλησιῶν[74] εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς ἀριθμητικῆς ἰσχύος τοῦ καθολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως. Ἡ νέα πολιτικὴ κατάστασις ἐπέδρασε πρὸς στιγμὴν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς: παρατηροῦμεν ὅτι κατὰ τὴν ἑβδόμην καὶ ἑνάτην δεκαετίαν τοῦ ΙΔ' αἰ. οἱ προκαθήμενοι τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Ταυρικῆς παρέμενον συχνότερον ἐν Κωνσταντινουπόλει[75], πιθανῶς δὲ ἐξ αἰτίας τῶν καθολικῶν Λατίνων ἠναγκάσθη τῷ 1363 νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Αἶνον ὁ μητροπολίτης Σουγδοφούλλων[76]. Πάντως πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Γενουᾶται ἐπεδείξαντο ἀνεκτικότητα ἔναντι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς καὶ ὅτι ἐπὶ Γενουατοκρατίας δὲν ἔπαυσαν νὰ στέλλωνται ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς εἰς τὴν Σουγδαίαν[77]. Οὕτως ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας διετηρήθη ἰσχυρά: εἶναι λίαν σημαντικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1400, εἰς ἐποχὴν δηλονότι πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς παρακμῆς τῆς πόλεως, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας καλεῖται «πολυάνθρωπος»[78].

Οἱ κατωτέρω παρατιθέμενοι πίνακες τῶν ἱεραρχῶν, ἱερέων καὶ λοιπῶν κληρικῶν, τῶν ναῶν καὶ μονῶν τῆς Σουγδαίας, μαρτυροῦν περὶ τῆς ἀδιακόπου συνεχείας τῆς Ὀρθοδόξου ταύτης Ἐκκλησίας.

74. Βλ. Martini Broniovii, *Tartariae Descriptio*, σελ. 10: «*Templa tria maxima catholica*». Πρβλ. καὶ M. Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, τ. Ε', σελ. 355 καὶ Sekirinskij, *Surož*, σελ. 63.

75. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 96.

76. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 96, § 13.

77. Πρβλ. τὴν ὅλως διάφορον πολιτικὴν τῆς Βενετίας ἐν Κρήτῃ: βλ. Ν. Τωμαδάκη, *Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας*, Ὀρθοδοξία, 27 (1952), σελ. 63–75, καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν*, Κρητικὰ Χρονικά, 13 (1959), κυρίως σελ. 42.

78. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 390, No 574.

α' Ἱεράρχαι Σουγδαίας — Σουγδοφούλλων

Αἱ σποραδικαὶ μαρτυρίαι τῶν πηγῶν ἐπιτρέπουν νὰ συντάξωμεν τὸν ἀκόλουθον πίνακα τῶν ἐν Σουγδαίᾳ ἱεραρχῶν κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον :

1. — ΘΕΟΔΩΡΟΣ, *ἀρχιεπίσκοπος Σουγδαίας*. Ἀπέθανε τὴν 14ην Μαΐου 1217, ὡς μαρτυρεῖ τὸ *Συναξάριον*[79].

2. — Τὸν Μάιον τοῦ 1253, ὅτε ὁ Φραγκισκανὸς μοναχὸς Γουλιέλμος de Rubruquis ἐπεσκέφθη τὴν Σουγδαίαν, ἐγένετο δεκτὸς ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως τῆς πόλεως *(episcopus)*, ὁ ὁποῖος ἐπληροφόρησεν αὐτὸν ὅτι εἶχεν ἤδη ἐπισκεφθῆ τὸν Τάταρον ἡγεμόνα Sartaq[80]. Ὡς ἤδη ἐλέχθη[81], ἡ μετάβασις τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σουγδαίας εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Sartaq πρέπει προφανῶς νὰ συναφθῇ πρὸς τὰ γεγονότα τοῦ ἔτους 1249, ὅτε καθωρίσθησαν οἱ ὅροι ὑποτελείας τῆς πόλεως. Ὑποθέτομεν δηλαδὴ ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας Σουγδαίας μετέβη, πιθανῶς μετ' ἄλλων ἀντιπροσώπων τῆς πόλεως, εἰς τὸν Τάταρον ἡγεμόνα, διὰ νὰ δηλώσῃ ὑποταγὴν καὶ νὰ μεσιτεύσῃ ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ του ποιμνίου.

3. — ΙΩΑΝΝΗΣ, *ἀρχιεπίσκοπος Σουγδοφούλλων*. Ἀπέθανε περὶ τὴν ὀγδόην δεκαετίαν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος (22 Ἰανουαρίου 1270 - 1280)[82]. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ἐὰν ὑπῆρξε προκάτοχος ἢ διάδοχος τοῦ ἑπομένου.

4. — ΘΕΟΔΩΡΟΣ, *ἀρχιεπίσκοπος Σουγδοφούλλων*, ἐν μοναχοῖς Θεοδόσιος. «Ἐκοιμήθη» τὴν 9/10 Ἰανουαρίου 1274[83]. Ἐὰν ὑπῆρξε πράγματι διάδοχος τοῦ προηγουμένου εἶναι ὁ τελευταῖος γνωστὸς ἱεράρχης Σουγδοφούλλων φέρων τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου.

5. — ΘΕΟΔΩΡΟΣ, *μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, ὁ ἀπὸ ἀρχιεπισκόπων*. Ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου Βέκκου « πρὸς τὸν Σουγδαίας Θεόδωρον », εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται ὅτι *« . . . τὸν εὐαγγελικὸν ζυγὸν ἄρτι ἐπωμισάμενος καὶ μέλλων ἤδη πρὸς τὴν Σουγδαίαν ἀπαίρειν, ἧς ποιμενάρχην σε δι' ἡμῶν τὸ ἅγιον Πνεῦμα προεχειρίσατο . . . »*[84], συνάγομεν ὅτι ὁ ἱεράρχης οὗτος ἐχειροτονήθη καὶ ἐστάλη εἰς Σουγδαίαν ὁπωσδήποτε μετὰ τὸν Μάιον 1275 (ὁ Ἰωάννης Βέκκος ἐπατριάρχευσεν ἀπὸ τῆς 26 Μαΐου 1275 μέχρι τῆς 26 Δεκεμβρίου 1282). Κατὰ τὸ μεσολαβῆσαν διάστημα ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ προηγουμένου Θεοδώρου, ἤτοι ἀπὸ τῆς 9/10 Ἰανουαρίου 1274[85], μέχρι τῆς χειροτονίας τούτου, δηλαδὴ τοὐλάχιστον ἐπὶ ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἢ ὅτι ἡ Ἐκκλησία Σουγδαίας ἐχήρευεν ἢ ὅτι προΐστατο αὐτῆς ἄλλος ἱεράρχης, ἴσως ὁ προμνημονευθεὶς Ἰωάννης[86]. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Θεοδώρου τούτου ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σουγδαίας προήχθη εἰς μητρόπολιν[87]. Ὁ Θεόδωρος

79. *Συναξάριον*, ἐνθ. 5.

80. Rubruquis, *Itinerarium*, σελ. 146.

81. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 28.

82. *Συναξάριον*, ἐνθ. 32. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐνθυμήσεως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1270–1280, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 31.

83. *Συναξάριον*, ἐνθ. 43.

84. Migne, *P., G.*, τ. 141, στ. 290.

85. Βλ. ἀνωτέρω, § 4.

86. Βλ. ἀνωτέρω, § 3.

87. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 87.

μετέσχεν Ἱερᾶς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τῆς 3 Μαΐου 1280[88], εἰς αὐτὸν δὲ ἀπηύθυνε τρία *«βιβλία»* περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος[89]. Ὁ Θεόδωρος ἀπέθανε τὴν 5 Φεβρουαρίου 1282[90].

6. — ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ *Σουγδοφούλλων*. Τὴν 9 Ἰανουαρίου περὶ τὸ ἔτος 1292 ἐτελέσθη μνημόσυνον αὐτοῦ, ὡς μαρτυρεῖ παρασελίδιος σημείωσις τοῦ *Συναξαρίου*[91]. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ σημείωσις αὕτη δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένη καὶ ἐπειδὴ ἀναφέρεται εἰς τὸ μνημόσυνον καὶ ὄχι εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ, δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν τὸν ἀκριβῆ χρόνον τῆς ἀρχιερατείας του. Ὑποθέτομεν ὅτι ὑπῆρξε διάδοχος τοῦ προηγουμένου.

7. — ΙΩΑΝΝΗΣ *Σουγδοφούλλων*. Πιθανῶς διεδέχθη τὸν προηγούμενον. Ὁ θάνατος τούτου τοποθετεῖται κατὰ προσέγγισιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1292 - 1301[92].

8. — ΑΝΩΝΥΜΟΣ μητροπολίτης Σουγδαίας φέρεται εἰς πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1317/18 διεκδικῶν τὰ δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας του ἔναντι τοῦ μητροπολίτου Γοτθίας[93].

9. — ΚΛΗΜΗΣ *Σουγδοφούλλων*. Εἰς ἐνθύμησιν τῆς 21 Μαΐου, τοῦ ἔτους 1327 προφανῶς, σημειοῦται ὅτι ἐτελέσθη μνημόσυνον αὐτοῦ[94]. Ὑποθέτομεν ὅτι ὁ ἱεράρχης οὗτος εὗρε τὸν θάνατον κατὰ τὰς ὑπὸ τῶν Τατάρων διώξεις τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας[95].

10. — ΛΟΥΚΑΣ *μητροπολίτης Σουγδαίας*. Διεδέχθη προφανῶς τὸν προηγούμενον: τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1327 ἦτο ἤδη μητροπολίτης Σουγδαίας[96], διωρίσθη δὲ «κα-

88. Βλ. Migne, *P.G.*, τ. 141, στ. 282.

89. *Αὐτόθι*, στ. 290–300, 309–323, 324–337. Βλ. καὶ M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τ. Α', στ. 1230. Τὸ πρῶτον «βιβλίον» ἐπεδόθη εἰς αὐτὸν μετὰ τὴν χειροτονίαν καὶ πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του διὰ τὴν ἕδραν του· τὰ ἄλλα δύο ἐστάλησαν εἰς τὴν Σουγδαίαν: πρβλ. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, σελ. 97 (ἑλλην. μετάφρ. Σωτηριάδου, τ. Α', σελ. 187) καὶ Beck, *Kirche*, σελ. 682. Περὶ τοῦ Ἰωάννου Βέκκου καὶ τῆς θέσεως τούτου εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἔριδας τῆς ἐποχῆς, βλ. Ν. Τωμαδάκη, *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων*, Ἀθῆναι 1961, τ. Β', σελ. 479.

90. *Συναξάριον*, ἐνθ. 57. Δὲν δεχόμεθα τὴν γνώμην τοῦ K. Krumbacher, *ἔ.ἀ.*, σελ. 97 (ἑλλην. μετάφρ. τ. Α', σελ. 187), καθ' ἣν ὁ παραλήπτης τῆς πραγματείας τοῦ Ἰωάννου Βέκκου *«Περὶ πάντων τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ»* ἦτο ὁ Θεόδωρος Σουγδαίας, δοθέντος ὅτι ὁ Πατριάρχης Ἰωάννης ἔγραψε τὸ ἔργον τοῦτο ὅτε εὑρίσκετο εἰς τὰς φυλακάς, ἑπομένως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδώρου.

91. *Συναξάριον*, ἐνθ. 76. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐνθυμήσεως, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 70. Διὰ τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται εἰς τὰς πηγὰς καὶ μετὰ τὴν προαγωγὴν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σουγδαίας εἰς μητρόπολιν, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 87 ὑποσ. 43.

92. *Συναξάριον*, ἐνθ. 82.—Διὰ τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 87 ὑποσ. 43.

93. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 75–76, No 41.

94. *Συναξάριον*, ἐνθ. 154, πρβλ. καὶ σχόλ. 170 καὶ 171.

95. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 45.

96. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 144, No 66. Περιέργως ὁ V. Vasiljevskij, *Suroť*, σελ. CXCV, ὑποθέτει ὅτι ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας Λουκᾶς ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν κανονικὴν αὐτοῦ ἕδραν *ἤδη πρὸ τοῦ ἔτους 1312*. Ἡ χρονολόγησις αὕτη, τὴν ὁποίαν ἐπανευρίσκομεν καὶ παρὰ Dölger, *Regesten*, No 2339, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ σχετικοῦ ἐλέγχου τῶν πηγῶν, ὀφείλεται δέ, καθ' ἡμᾶς, εἰς σύγχυσιν μεταξὺ τοῦ Λουκᾶ, μητροπολίτου Σουγδαίας καὶ προέδρου Λακεδαιμονίας, καὶ τοῦ προκατόχου τούτου εἰς τὴν προεδρίαν τῆς Ἐκκλησίας Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχοπούλου, τοῦ ὁποίου σῴζεται ἐπιγραφὴ ἐν Μυστρᾷ τοῦ ἔτους 1312: βλ. G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, Bulletin Corr. Hellén., 23 (1899), σελ. 122–3, No 13. Πρβλ. καὶ P. Lemerle, *La chronique improprement*

τὰ λόγον ἐπιδόσεως » *πρόεδρος Λακεδαιμονίας* πρὸ τῆς 7 Ἀπριλίου 1329[97]. Ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ, χρονολογουμένη κατὰ τὸ ἔτος 1329/30, ἀρχίζει ὡς ἑξῆς : *« Ἐγὼ ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σουγδαίας πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκᾶς καταλαβὸν* (sic) *ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Λακεδαιμονίας . . . »*[98]. Ὁ Ν. Βέης ἀποδίδει τὸν διορισμὸν τοῦ μητροπολίτου Σουγδαίας ὡς προέδρου Λακεδαιμονίας εἰς λόγους « οἰκονομικῆς καὶ ἄλλης καταπτώσεως τῆς Σουγδαίας, πλέον ἀδυνατούσης ἴσως νὰ ἐπαρκέσῃ μόνη εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἰδίου αὐτῆς μητροπολίτου. . . »[99]. Καθ' ἡμᾶς, ὁ διορισμὸς αὐτοῦ ὀφείλεται εἰς τὸν σάλον καὶ τὴν ἀναταραχήν, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησαν αἱ ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς Σουγδαίας διώξεις τῶν Τατάρων κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους[100]. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διωγμῶν τούτων ὁ παλαιὸς μητροπολίτης ἀποθνήσκει[101]. Ὁ νέος προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας Σουγδοφούλλων, χειροτονηθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀδυνατεῖ λόγῳ τῶν ἀναταραχῶν, νὰ μεταβῇ εἰς τὴν ἕδραν του. Μέχρις ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων, τὸ Πατριαρχεῖον ἀναθέτει εἰς αὐτὸν τὴν προεδρίαν τῆς Ἐκκλησίας Λακεδαιμονίας[102]. Μεταβὰς εἰς Λακεδαίμονα ὁ Λουκᾶς καταβάλλει μεγάλας προσπαθείας διὰ νὰ ἀνακτήσῃ τὴν περιουσίαν της ἡ μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ[103]. Ὑπὸ τὴν νέαν αὐτοῦ ἰδιότητα, ὡς *«Σουγδαίας ὑπέρτιμος καὶ πρόεδρος Λακεδαιμονίας»*, μετέχει τῶν Συνόδων τῆς 4 καὶ 6 Ἀπριλίου 1330 καὶ τῆς 6 Ἀπριλίου 1331[104]. Εἰς πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ Φεβρουαρίου 1338 ὁ Λουκᾶς ἀναφέρεται ἁπλῶς ὡς ἱεράρχης Σουγδαίας[105]· ἑπομένως δὲν ἦτο πλέον πρόεδρος Λακεδαιμονίας[106]. Περὶ τῆς ἐν Σουγδαίᾳ δράσεως τοῦ Λουκᾶ γνωρίζο-

dite de Monemvasie : *le contexte historique et légendaire*, Revue Et. Byz., 21 (1963), σελ. 24. Περὶ τοῦ Νικηφόρου Μοσχοπούλου, βλ. Μ. Μανούσακα, *Ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ*, Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ., περ. Δ', 1 (1959), σελ. 72–79 (τὸ ἄρθρον ἀφιεροῦται εἰς τὴν ἐξέτασιν ἄλλης ἐπιγραφῆς τοῦ αὐτοῦ Νικηφόρου Μοσχοπούλου).

97. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 146–7.

98. Βλ. G. Millet, *ἔ.ἀ.*, σελ. 123–4, No 14. Βλ. καὶ Κ. Ζησίου, *Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος*, Βυζαντίς, 1 (1909), σελ. 435–6. Πρβλ. καὶ Σπ. Λάμπρου, *Νέος Κῶδιξ τοῦ Χρονικοῦ Μονεμβασίας*, Νέος Ἑλληνομνήμων, 9 (1912), σελ. 248 : *« Μετὰ τὸν Νικηφόρον ὁρισμῷ τοῦ βασιλέως ἀπεστάλη πρόεδρος Λακεδαιμονίας μητροπολίτης Σουγδαίας ὁ Λουκᾶς καὶ ἐπρόσμεινε κάμποσον καιρὸν ἔτους ,ϛωλη' ἰνδικτιῶνος ιγ' »* (πρβλ. καὶ Ν. Βέη, *Τὸ «περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας » χρονικόν. Αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ἱστορικὴ σημαντικότης αὐτοῦ*, Βυζαντίς, 1 (1909), σελ. 71 καὶ 92–3).

99. Βλ. Ν. Βέη, *Ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας καὶ πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκᾶς*, Byz.–Neugr. Jahrb., 11 (1935), σελ. 335–6.

100. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 45 κέ. καὶ *Συναξάριον*, ἐνθ. 150 καὶ 153.

101. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 93, § 9.

102. Περὶ τοῦ τίτλου τοῦ *προέδρου* ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, βλ. S. Salaville, *Le titre ecclésiastique de proédros dans les documents byzantins*, Échos d' Orient, 29 (1930), σελ. 417–436.

103. Πρβλ. G. Millet, *ἔ.ἀ.*, σελ. 123–4. Βλ. ἐπίσης Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Le Despotat Grec de Morée*, τ. Β', Ἀθῆναι 1953, σελ. 285, § 5.

104. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 155, No 70· σελ. 157, No 70· σελ. 164, No 73. Σημειωτέον ὅτι ὁ Λουκᾶς, δὲν μετέχει τῶν Συνόδων τοῦ Δεκεμβρίου 1329 καὶ Φεβρουαρίου 1330 (βλ. *αὐτόθι*, σελ. 149–154, No 69–70), προφανῶς διότι εὑρίσκετο εἰς τὴν νέαν αὐτοῦ ἕδραν, ἐν Λακεδαίμονι.

105. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 179, No 78 : εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ ἔγγραφον δὲν παρέχει τὸ ὄνομα αὐτοῦ, δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅμως ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Λουκᾶ, διότι οὗτος προΐστατο τῆς μητροπόλεως Σουγδαίας μέχρι τοῦ ἔτους 1339.

106. Εἰς ἐκκλησιαστικὸν ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1340 ἀναφέρεται ὅτι *« ἐπὶ τοῦ πρὸ ἡμῶν δηλονότι*

μεν τοῦτο μόνον, ὅτι ἐχειροτόνησεν ἐπίσκοπον ἐν τῇ Ἐλίσσῳ[107]. Ὁ Λουκᾶς ἀπέθανε τὴν 24 Ἀπριλίου 1339 καὶ ἐτάφη ἐν Καφᾷ[108]. Ἡ ταφὴ τοῦ μητροπολίτου Σουγδαίας ἐν Καφᾷ, ἐὰν δὲν ὀφείλεται εἰς εἰδικοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἀγνοοῦμεν, ὑποδηλοῖ πιθανῶς ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία μετὰ τὰς ὑπὸ τῶν Τατάρων διώξεις τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ δὲν εἶχε πλήρως ἀποκατασταθῆ ἐν Σουγδαίᾳ καὶ διὰ τοῦτο ὁ προκαθήμενος αὐτῆς ἠναγκάζετο νὰ διαμένῃ εἰς τὸν Καφᾶν, χῶρον ἀνήκοντα ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν μητρόπολιν Σουγδαίας ἀλλ' εὑρισκόμενον τότε ἐκτὸς τοῦ πολιτικοῦ ἐλέγχου τῶν Χαγάνων τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς.

11. — ΝΙΚΗΤΑΣ *Σουγδοφούλλων*, ὁ ἐν μοναχοῖς Νίφων. Εἰς παρασελίδιον σημείωσιν τοῦ *Συναξαρίου*, χρονολογουμένην ἐκ τῆς χειρὸς γραφῆς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1331 - 1336, ἀναφέρεται ὅτι τὴν 2 Ἰουνίου ἐτελέσθη μνημόσυνον αὐτοῦ[109]. Ἡ χρονολόγησις τῆς ἐνθυμήσεως παρέχει προβλήματα, διότι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους προΐστατο τῆς Ἐκκλησίας Σουγδαίας ὁ προμνημονευθεὶς Λουκᾶς, προκάτοχος δὲ αὐτοῦ ὑπῆρξε προφανῶς ὁ Κλήμης[110]. Πρέπει, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ὑποθέσωμεν — ἐφ' ὅσον ἡ ἐνθύμησις δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένη, ἀναφέρεται δὲ εἰς μνημόσυνον καὶ ὄχι εἰς τὴν θανὴν τοῦ μητροπολίτου Νικήτα — ἢ ὅτι πρόκειται περὶ ἱεράρχου προγενεστέρου καὶ αὐτοῦ τοῦ μητροπολίτου Κλήμεντος ἢ ὅτι πρόκειται περὶ διαδόχου τοῦ Λουκᾶ, διότι βεβαίως δὲν ἀποκλείεται ὁ συντάκτης τῆς ἐνθυμήσεως ταύτης, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται κατὰ τὰ ἔτη 1331 - 1336, νὰ κατέγραψε μεταγενεστέρως καὶ ἄλλας ἐνθυμήσεις.

12. — ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *μητροπολίτης Σουγδαίας*. Ὀλίγον μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Ἰσιδώρου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως (17 Μαΐου 1347), ὁ ἱερομόναχος Εὐσέβιος, *« ὡς ὑποψήφιος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σουγδαίας »*, δίδει ὅρκον πίστεως καὶ ἀποκηρύσσει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βαρλαάμ[111]. Ὁ Εὐσέβιος ἀνῆλθε πράγματι εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Σουγδαίας, καθ' ὅσον ὑπογράφει, ὡς μητροπολίτης Σουγδαίας πλέον, εἰς τὴν προσθήκην εἰς τὸν *Τόμον* τοῦ 1347, προσθήκην συνταχθεῖσαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἰσιδώρου[112]. Ὡς γνω-

πατριάρχου κῦρ Ἡσαΐου . . . χηρευούσης τῆς Λακεδαίμονος . . . » (*Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 218), ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου ὅμως δὲν διαφαίνεται, ἐὰν ἡ μνεία τῆς χηρευούσης Ἐκκλησίας Λακεδαίμονος ἐπὶ Πατριάρχου Ἡσαΐου (11 Νοεμβρίου 1323—23 Μαΐου 1332) ἀναφέρεται εἰς τὴν πρὸ ἢ εἰς τὴν μετὰ τὴν προεδρίαν τοῦ Λουκᾶ ἐποχήν. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Λουκᾶς ἐπέστρεψεν εἰς τὴν κανονικὴν αὐτοῦ ἕδραν πρὸ τοῦ Μαΐου 1332.

107. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 88.

108. *Συναξάριον*, ἐνθ. 170.

109. *Συναξάριον*, ἐνθ. 157. Περὶ τῆς χρονολογήσεως, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 176.

110. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 93, § 9.

111. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 294, No 131. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο οὐδεμίαν χρονολογικὴν ἔνδειξιν φέρει πλὴν τῆς μνείας τοῦ Πατριάρχου Ἰσιδώρου (17 Μαΐου 1347—Φεβρουάριος/Μάρτιος 1350) καὶ δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε ἀκριβῶς χρονολογηθῆ. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Miklosich-Müller καταχωρίζεται μεταξὺ τῶν ἐγγράφων τοῦ ἔτους 1350. Καθ' ἡμᾶς, πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ χρονολογηθῇ μικρὸν μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Ἰσιδώρου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, καὶ τοῦτο διότι εἰς τὸν παρόντα ὅρκον ὁ Εὐσέβιος ὑπογράφει ὡς ὑποψήφιος τῆς μητροπόλεως Σουγδαίας, εἰς δὲ τὴν προσθήκην εἰς τὸν *Τόμον* τοῦ 1347 ὡς μητροπολίτης τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ ὅρκος εἶναι ὀλίγον προγενέστερος τῆς προσθήκης εἰς τὸν *Τόμον*, ἡ ὁποία συνετάχθη, ὡς ἐλέχθη, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἰσιδώρου.—Τὸν Εὐσέβιον ἀναφέρει καὶ ὁ M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τ. Α', στ. 1230.

112. Βλ. J. Meyendorf, *Le Tome synodal de 1347*, ἐν « Mélanges Georges Ostrogorsky », Βελιγράδιον 1963 (Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, τ. 8/1), σελ. 225, στ. 502-3. Περὶ τοῦ Τόμου τοῦ 1347 καὶ τῶν εἰς αὐτὸν προσθηκῶν, βλ. τοῦ αὐτοῦ, *Introduction à l' étude de Grégoire Palamas*, Παρίσιοι 1959, σελ. 129-131.

στόν, ὁ Ἰσίδωρος, ἅμα τῇ ἀνόδῳ του εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν θρόνον, προέβη εἰς τὸν διορισμὸν τριάκοντα δύο νέων ἐπισκόπων, ἀφωσιωμένων εἰς τὴν παλαμικὴν διδασκαλίαν, εἰς χηρευούσας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἕδρας [113]. Οἱ νέοι ἱεράρχαι, πρὸ τοῦ διορισμοῦ των ὑπεχρεώθησαν νὰ δώσουν τὸν σχετικὸν ὅρκον πίστεως καὶ νὰ ἀποκηρύξουν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βαρλαὰμ καὶ τοῦ Ἀκινδύνου [114]. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐγγράφων προκύπτει ὅτι ὁ Εὐσέβιος συγκατελέγετο μεταξὺ αὐτῶν. Τὸν Εὐσέβιον ἐπανευρίσκομεν, ὡς μητροπολίτην Σουγδαίας πάντοτε, εἰς πατριαρχικὴν πρᾶξιν τοῦ Σεπτεμβρίου 1347 [115] καὶ εἰς τὸν *Τόμον* τοῦ Μαΐου 1351 [116].

13. —Ἀγνοοῦμεν τὸ ὄνομα τοῦ ἱεράρχου ἢ τῶν ἱεραρχῶν Σουγδαίας καὶ Φούλλων τῶν συμμετασχόντων εἰς τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἱερὰς Συνόδους τοῦ Ἰουλίου 1356, Ἰουλίου 1361, Σεπτεμβρίου 1361, Σεπτεμβρίου 1362 καὶ Ἀπριλίου 1363 [117]. Ἐξ ἄλλου εἰς ἔγγραφον τοῦ Μαρτίου 1363 ἀναφέρεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας καὶ Φούλλων, *« quem hostes sede sua expulerunt »*, μετετέθη εἰς τὴν μητρόπολιν Αἴνου [118], προφανῶς ὡς πρόεδρος αὐτῆς, διετήρησεν ὅμως τὸν τίτλον τοῦ μητροπολίτου Σουγδοφούλλων, ὡς πιστοποιεῖται ἐκ μεταγενεστέρου ἐγγράφου τοῦ Ἀπριλίου 1363 [119]. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ἐλλείψει ἐπαρκῶν στοιχείων, ἐὰν οἱ ἀορίστως ἀναφερόμενοι ὡς *« ἐχθροὶ »* ἦσαν οἱ Τάταροι [120] ἢ οἱ Γενουᾶται : ἡ ἐποχὴ ἦτο ἰδιαιτέρως τεταραγμένη, εἰς τὴν περιοχὴν δὲ συνεκρούοντο ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ Τάταροι τοπικοὶ δυνάσται, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἐκδηλώσει χωριστικὰς τάσεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ Ἰταλικαὶ δημοκρατίαι, ἡ Βενετία καὶ ἡ Γένουα—ἡ τελευταία μάλιστα ἐπέτυχεν, ὡς εἴδομεν, τῷ 1365 νὰ προσαρτήσῃ τὴν περιοχὴν τῆς Σουγδαίας [121].

14. — Μετὰ εἰκοσαετίαν σιωπῆς ἀναφέρονται ἐκ νέου μητροπολῖται Σουγδαίας καὶ Φούλλων ὡς συμμετασχόντες εἰς τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἱερὰς Συνόδους τοῦ Νοεμβρίου 1382, Ἰουνίου, Σεπτεμβρίου καὶ Νοεμβρίου 1387 καὶ Φεβρουαρίου 1389 [122]. Μνεία τούτων γίνεται ἐπίσης εἰς πατριαρχικὰ ἔγγραφα τοῦ Σεπτεμβρίου 1384, Νοεμβρίου 1384, Αὐγούστου 1385, Μαρτίου 1386 [123].

113. *Αὐτόθι*, σελ. 131 καὶ ὑποσ. 15.

114. *Αὐτόθι*, σελ. 132. Πρβλ. καὶ τὴν Διαθήκην τοῦ Ἰσιδώρου, ἐν *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 291.

115. *Αὐτόθι*, σελ. 270, No 120.

116. Βλ. E. Honigmann, *Die Unterschriften des Tomos des Jahres 1351*, Byz. Zeit., 45 (1954), σελ. 107 καὶ 110. Πρβλ. καὶ Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 624. Ὁ αὐτὸς ἱεράρχης μνημονεύεται καὶ εἰς μεταγενέστερον ἔγγραφον, τοῦ ἔτους 1382 : *« τῷ Σουγδαίας ἐκείνῳ, κῦρ Εὐσεβίῳ »* (*Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 44, No 355).

117. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 362, No 162· σελ. 489, No 183· σελ. 414, No 179· σελ. 447, No 193. Βλ. ἐπίσης *αὐτόθι*, σελ. 418–420, No 181 : τὸ ἔγγραφον δὲν φέρει χρονολογίαν, τοποθετεῖται ὅμως ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν περὶ τὸ ἔτος 1362/63.

118. *Αὐτόθι*, σελ. 443, No 187. Δυστυχῶς τοῦ σημαντικωτάτου τούτου ἐγγράφου παρέχεται μόνον λατινικὴ συντομωτάτη περίληψις.

119. *Αὐτόθι*, σελ. 447, No 193.

120. Ὁ Ἀ. Πασπάτης, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, σελ. 237 ὑποσ. 5, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἐχθροὶ ἦσαν οἱ Τάταροι.

121. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 50.

122. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 45, No 357· σελ. 103, No 395· σελ. 105, No 397· σελ. 109, No 339· σελ. 115, No 403. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ Νοεμβρίου 1382 συμμετέχουν ἅπαντες οἱ μητροπολῖται τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ταυρικῆς.

123. *Αὐτόθι*, σελ. 42-44, No 355· σελ. 67-68, No 367· σελ. 69, No 368· σελ. 73, No 370.

15. — ΘΕΟΚΤΙΣΤΟΣ: προΐστατο τῆς μητροπόλεως Σουγδαίας καὶ Φούλλων τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου 1389 μέχρι τοῦ Μαρτίου 1393, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων τῶν ἀντιστοίχων ἐτῶν[124], συμμετέσχε δὲ ὡσαύτως εἰς τὰς Ἱερὰς Συνόδους τοῦ Φεβρουαρίου, Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου 1389, τοῦ Μαΐου, Ἰουνίου καὶ Σεπτεμβρίου 1392[125].

16. — ΑΝΩΝΥΜΟΣ μητροπολίτης Σουγδαίας μετέχει τῶν Συνόδων τοῦ Σεπτεμβρίου 1393 καὶ τοῦ Ἰανουαρίου, Φεβρουαρίου, Ἰουνίου 1394[126]. Τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ δεχθῶμεν ἢ νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ταύτισιν τούτου πρὸς τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα Θεόκτιστον.

17. — ΕΥΘΥΜΙΟΣ: εἰς παρασελίδιον σημείωσιν τοῦ *Συναξαρίου*, χρονολογουμένην περὶ τὸ ἔτος 1398, παραδίδεται ὅτι τὴν 1 Ἀπριλίου ἑωρτάσθη ἡ μνήμη αὐτοῦ[127]. Ἐπειδὴ ἡ ἐνθύμησις δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένη, ἀναφέρεται δὲ εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ, ἡ ἐποχὴ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Εὐθυμίου δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ μετ' ἀσφαλείας, τοποθετεῖται πάντως πρὸ τοῦ 1400 (βλ. κατωτέρω, § 19).

18. — ΠΕΤΡΟΣ ΕΒΔΟΜΗΤΗΣ: καὶ οὗτος εἶναι γνωστὸς ἐκ παρασελιδίου σημειώσεως τοῦ *Συναξαρίου* χρονολογουμένης περὶ τὸ ἔτος 1398[128], καὶ τούτου ἡ χρονολόγησις τῆς ἀρχιερατείας παρουσιάζει τὰ αὐτὰ προβλήματα, τοποθετεῖται πάντως πρὸ τοῦ 1400 (βλ. κατωτέρω, § 19).

19. — Εἰς πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ Μαΐου 1400 ἀναφέρεται ὅτι *ἡ ἁγιωτάτη μητρόπολις Σουγδαίας καὶ Φούλλων θανάτῳ τὸν οἰκεῖον ἀπέβαλε ποιμένα καὶ διδάσκαλον*[129]. Τὸν μητροπολίτην τοῦτον, θανόντα πρὸ τοῦ Μαΐου 1400, τείνομεν νὰ ταυτίσωμεν πρὸς ἕνα τῶν προαναφερομένων, τὸν Εὐθύμιον ἢ τὸν Πέτρον Ἑβδομήτην.

20. — ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ: τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν πατριαρχικὸν ἔγγραφον τοῦ Μαΐου 1400, διορίζει διὰ τὴν πλήρωσιν τῆς χηρευούσης ἕδρας Σουγδαίας *« τὸν μητροπολίτην Πέργης καὶ Ἀτταλείας, ἔξαρχον πάσης Παμφυλίας καὶ πρόεδρον Σίδης Θεοφύλακτον »* ὡς *« πρόεδρον Σουγδαίας καὶ Φούλλων, ὃς δὴ καὶ ὀφείλει ἀπελθὼν ἐκεῖσε καὶ προσδεχθεὶς καὶ τῆς μητροπόλεως ἐγκρατὴς γενόμενος . . . »*[130]. Ὁ διορισμὸς « τοῦ ἐξάρχου πάσης Παμφυλίας » Θεοφυλάκτου εἰς τὴν μικρὰν μητρόπολιν Σουγδοφούλλων τῆς Ταυρικῆς ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ κρατοῦσαν κατάστασιν ἕνεκα τῆς καταλήψεως τῆς περιοχῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Αὐτὸ τοῦτο

124. *Αὐτόθι*, σελ. 129, No 404 καὶ σελ. 169, No 435. Πρβλ. Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CC.

125. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 130, No 405· σελ. 115, No 402· σελ. 133, No 406· σελ. 159, No 431· σελ. 160, No 433· σελ. 164, No 434. Εἰς τὰ ἔγγραφα ταῦτα δὲν παραδίδεται τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτου Θεοκτίστου, ἀναμφιβόλως ὅμως πρόκειται περὶ αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον ρητῶς ταῦτα χρονολογοῦνται ἐντὸς τοῦ χρονικοῦ διαστήματος τῆς ἀρχιερατείας του (1389–1393). Πρβλ. καὶ *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 198, No 451 : τὸ ἔγγραφον τοῦτο χρονολογοῦμεν κατὰ τὴν δευτέραν πατριαρχείαν τοῦ Ἀντωνίου (Μάρτιος 1391–Μάιος 1397), δοθέντος ὅτι ὑπαινίσσεται (*αὐτόθι*, σελ. 199, στ. 1–3), τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου (16 Φεβρουαρίου 1391).

126. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 175, No 441· σελ. 202, No 454· σελ. 208, No 461· σελ. 215, No 468· σελ. 213, No 465.

127. *Συναξάριον*, ἐνθ. 191. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 221.

128. *Συναξάριον*, ἐνθ. 192. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. σχόλ. 222.

129. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 389.

130. *Αὐτόθι*, σελ. 390. – Ὁ Θεοφύλακτος, μητροπολίτης Ἀτταλείας, εἶχεν ἤδη πρὸ τοῦ 1396/7 λάβει τὴν προεδρίαν τῆς μητροπόλεως Σίδης : βλ. *Acta et Diplomata*, τ. Β', σελ. 291, No 518 (ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1396/7)· πρβλ. καὶ σελ. 285-6, No 517 (ἄνευ χρονολογίας).

τὸ ἔγγραφον ἀναφέρει ἀορίστως ἀλλὰ χαρακτηριστικῶς, ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἕδραν του « διὰ τὴν ἐκεῖσε τῶν ἀρχόντων ἀσεβῶν ὄντων θηριωδίαν καὶ ἀγριότητα » [131].

21. —ΑΝΩΝΥΜΟΣ μητροπολίτης Σουγδαίας μετέχει πατριαρχικῆς Συνόδου τοῦ Ἰουνίου 1401 [132]. Διστάζομεν νὰ ταυτίσωμεν τοῦτον πρὸς τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα Θεοφύλακτον, καθ' ὅσον ἐνταῦθα μνημονεύεται ἁπλῶς ὡς ἱεράρχης Σουγδαίας, πιστεύομεν δὲ ὅτι ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ Θεοφυλάκτου θὰ ἐδηλοῦτο παραλλήλως καὶ ἡ κανονικὴ αὐτοῦ ἕδρα, ἐφ' ὅσον μάλιστα πρόκειται περὶ ἐπισήμου ἐγγράφου [133]. Ὑποθέτομεν ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἡ Σουγδαία ἀπέκτησεν ἐν τῷ μεταξὺ ἴδιον μητροπολίτην.

22. — ΝΙΚΟΛΑΟΣ *Φούλλων*. Μετὰ μακρὰν σιωπὴν τῶν πηγῶν ἀναφέρεται κατὰ τὰ ἔτη 1472 καὶ 1473 ὁ μητροπολίτης Φούλλων Νικόλαος *« con giurisdizione sui Greci di Caffa e Soldaia »* [134]. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μητροπολίτης Φούλλων εἶχεν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ τοὺς «Ἕλληνας» — δηλαδὴ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν — τοῦ Καφᾶ καὶ τῆς Σουγδαίας εἶναι παράδοξον διὰ δύο λόγους :

α) Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τοῦ Καφᾶ ἀπετέλει ἤδη πρὸ τοῦ 1464 ἰδίαν ἐκκλησιαστικὴν ἑνότητα [135], ἑπομένως ὑπὸ κανονικὰς συνθήκας ὁ μητροπολίτης Φούλλων δὲν εἶχε δικαιοδοσίαν ἐπ' αὐτῆς. Κατὰ ταῦτα ἡ παροῦσα περίπτωσις πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔκτακτον μέτρον ἐπιβληθὲν ἐκ τῶν πραγμάτων.

β) Ἀπὸ τῆς ἑνώσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Σουγδαίας καὶ Φούλλων, ἕδρα τῆς μητροπόλεως ἦτο πάντοτε ἡ Σουγδαία καὶ οὐδέποτε τὰ Φοῦλλα [136]. Ἡ περίπτωσις τοῦ μητροπολίτου Φούλλων Νικολάου ἑρμηνεύεται μόνον ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι αἱ δύο Ἐκκλησίαι ἐχωρίσθησαν ἐκ νέου καὶ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ Ἐκκλησία Σουγδαίας ἐχήρευε καὶ διὰ τοῦτο ἐτέθη ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ μητροπολίτου Φούλλων. Ἢ ὅτι δι' ἄγνωστον αἰτίαν ἡ ἕδρα τοῦ Σουγδοφούλλων μετετέθη ἐπί τι διάστημα ἀπὸ τῆς Σουγδαίας εἰς τὰ Φοῦλλα : ὑπογραμμίζομεν τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ Φοῦλλα εὑρίσκοντο εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὀρθοδόξου ἡγεμόνος Θεοδωροῦς [137], ἐνῷ ἡ Σουγδαία ἀνῆκε πολιτικῶς εἰς τὴν καθολικὴν Γένουαν.

23. — ΘΕΟΦΑΝΗΣ *Σουγδαίας*. Κατὰ τὸ ἔτος 1484/5 μαρτυρεῖται ὅτι ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας Θεοφάνης μετέσχεν Ἱερᾶς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου : *«Ἐπὶ δὲ τῆς Συνόδου τῆς ἀθροισθείσης ἐν Βυζαντίῳ μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐν ἑξακισχιλιοστῷ ἐννεακοσιοστῷ ἐνενηκοστῷ δευτέρῳ κατὰ τοῦ ἐν Φλωρεντίᾳ συλλόγου, ἦν ὁ Σουγδαίας Θεοφάνης »* [138]. Κατὰ ταῦτα, ἔτη τινὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ μετὰ τὴν

131. *Αὐτόθι*, σελ. 390.

132. *Αὐτόθι*, σελ. 519, No 660.

133. Πρβλ. ἀνάλογον περίπτωσιν τοῦ Λουκᾶ μητροπολίτου Σουγδαίας καὶ προέδρου Λακεδαιμονίας : εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις γίνεται μνεία τῆς κανονικῆς αὐτοῦ ἕδρας.

134. Βλ. V i g n a, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/1, σελ. 880 καὶ τ. 7/2, σελ. 46.

135. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σελ. 106.

136. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 87.

137. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 51.

138. M. L e Q u i e n, *Oriens Christianus*, τ. Α', στ. 1231 - 2. Ὡς ἤδη ἐλέχθη ἀνωτέρω (σελ. 13 ὑποσ. 12), ὁ M. Le Quien, ταυτίζει τὴν Σουγδαίαν πρὸς τὸ παραδουνάβιον πόλισμα Succidava, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ ἀποδίδει ἱεράρχας ἀνήκοντας, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας, εἰς τὴν ταυρικὴν Σουγδαίαν. Παρὰ ταῦτα, ὁ συγγραφεὺς γνωρίζει τὴν πόλιν ὑπὸ τὸ ἰταλικὸν αὐτῆς ὄνομα Soldaia - Soldadia καὶ ὀρθῶς τοποθετεῖ αὐτὴν ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ (βλ. *αὐτόθι*, τ. Γ', στ. 1105 - 8), ἀλλ' οὐδόλως συ-

κατάληψιν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἡ μητρόπολις Σουγδαίας ἐξηκολούθει νὰ ὑφίσταται, ἐξαρτωμένη πάντοτε ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, καὶ νὰ ὑπεραμύνεται τῆς Ὀρθοδοξίας.

Αὐτὴ εἶναι ἡ τελευταία μνεία μητροπολίτου Σουγδαίας. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰ. ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας ἔπαυσε πλέον νὰ ὑφίσταται ὡς αὐθύπαρκτος ἐκκλησιαστικὴ ἑνότης: εἰς τὴν Τάξιν Πρωτοκαθεδρίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰ. δύο μόνον μητροπόλεις τῆς Ταυρικῆς ἀναφέρονται, ἡ μητρόπολις Γοτθίας καὶ ἡ τοῦ Καφᾶ [139].

σχετίζει τὴν Soldaia πρὸς τὴν Σουγδαίαν, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ δύο πόλεων διαφόρων.

139. Βλ. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 629.

β' Ἱερεῖς τῆς Σουγδαίας

1. ΠΑΥΛΟΣ, « ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος » (*Συναξάριον*, ἐνθ. 38, τοῦ ἔτους 1271).
2. ΓΕΩΡΓΙΟΣ, « ἱερεὺς καὶ κληρικὸς » (ἐνθ. 50, τοῦ 1277).
3. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, « ἱερεὺς καὶ κληρικὸς » (ἐνθ. 51, τοῦ 1277).
4. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, « παπᾶς », ἐν μοναχοῖς Γεράσιμος (ἐνθ. 56, inter 1282 - 1291).
5. ΘΕΟΔΩΡΟΣ, « παπᾶς καὶ κληρικὸς » (ἐνθ. 58, τοῦ 1282).
6. ΕΦΡΑΙΜ, « παπᾶς », ἱερομόναχος Εὐφρόσυνος (ἐνθ. 67, τοῦ 1288).
7. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΨΑΜΑΣ, « ἱερεύς », ἐν μοναχοῖς Συμεών (ἐνθ. 72, circa 1289).
8. ΣΑΒΒΑΣ, « ἱερεὺς καὶ κληρικὸς » (ἐνθ. 89, τοῦ 1294).
9. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, « ἱερεύς », ἐν μοναχοῖς Ἀρσένιος (ἐνθ. 101, τοῦ 1297).
10. ΣΑΒΒΑΣ ΣΑΤΗΛΑ, « ἱερεὺς » (ἐνθ. 110, τοῦ 1302).
11. ΕΦΡΑΙΜ, « παπᾶς ἀπὸ χωρίον » (ἐνθ. 132, τοῦ 1312. Πρβλ. καὶ ἐνθ. 178, τοῦ 1357).
12. ΑΝΤΩΝΙΟΣ, « παπᾶς καὶ οἰκονόμος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας », ἐν μοναχοῖς Ἀρσένιος (ἐνθ. 173 καὶ 175 τοῦ 1345, 177 τοῦ 1347, 180 τοῦ 1360, 181 τοῦ 1362), πατὴρ τοῦ παπᾶ Μάρκου (βλ. κατωτέρω, ἀρ. 14).
13. ΛΑΖΑΡΟΣ, « παπᾶς » (ἐνθ. 173, τοῦ 1345).
14. ΜΑΡΚΟΣ, « ἱερεύς », υἱὸς παπᾶ Ἀντωνίου (ἐνθ. 175, τοῦ 1345).
15. ΓΕΩΡΓΙΟΣ, « παπᾶς καὶ οἰκονόμος » (ἐνθ. 182, τοῦ 1379).
16. ΙΕΡΕΜΙΑΣ, « ἱερεὺς » (ἐνθ. 183, τοῦ 1380).
17. ΑΚΑΚΙΟΣ, « ἱερομόναχος καὶ οἰκονόμος τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας », ὁ κατὰ κόσμον Ἀντώνιος (ἐνθ. 186, τοῦ 1380).
18. ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΣ, « οἰκονόμος » (ἐνθ. 196, τοῦ 1418).
19. ΗΛΙΑΣ, « παπᾶς » (ἐνθ. 196, τοῦ 1418).
20. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, « παπᾶς » χωρίου (1474) : βλ. V i g n a, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 303.
21. ΚΟΤΟΥΛΜΠΕΪ, « παπᾶς » *(Cotulbei Papa)* (1474) : *αὐτόθι*, σελ. 323. Βλ. καὶ κατωτέρω, σελ. 101 καὶ ὑποσ. 146: πρωτοπαπᾶδες.

γ΄ Λοιπὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα

Ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ὀλίγων καὶ συντόμων πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας διασῴζει τὸ *Συναξάριον* — μοναδικὴ ἐν προκειμένῳ πηγὴ — ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας ἦτο καλῶς ὠργανωμένη ἔχουσα εὑρεῖαν κλίμακα ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων.

Οὕτω, πλὴν τῶν ἱερέων, εἰς τὰς παρασελιδίους σημειώσεις ἀναφέρονται *οἰκονόμοι*[140], *ἀρχιδιάκονοι*[141], *ἀναγνῶσται*[142], μαρτυρεῖται δὲ ἐπίσης τὸ ἀξίωμα τοῦ *νομικοῦ*[143] καὶ τὸ τοῦ *πρωτοπαπᾶ*[144].

Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπαπᾶ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἦτο λίαν σημαντικὸν ἰδίᾳ εἰς ἀκραίας περιοχὰς εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄμεσος ἔλεγχος τοῦ Πατριαρχείου δὲν ἦτο πάντοτε ἐφικτὸς καὶ εἰς περιοχὰς ὅπου διὰ λόγους κυρίως πολιτικοὺς ὁ ἐκκλησιαστικὸς θρόνος ἐχήρευε[145]. Δὲν γνωρίζομεν ποία ἀκριβῶς ἦτο ἡ δικαιοδοσία τοῦ πρωτοπαπᾶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν τῆς Σουγδαίας, διότι τὰ παρεχόμενα ὑπὸ τῶν πηγῶν στοιχεῖα εἶναι ἐλάχιστα. Συγκεκριμένως τὸ *Συναξάριον* ἀναφέρει ὀκτὼ πρωτοπαπᾶδες Σουγδαίας ἐντὸς χρονικοῦ διαστήματος ἑκατὸν καὶ πλέον ἐτῶν[146]. Παρατηροῦμεν δὲ ὅτι μετὰ τὸ ἔτος 1312 οὐδεμία μνεία τούτων γίνεται.

140. Βλ. *Συναξάριον*, α) ἐνθ. 38 (τοῦ ἔτους 1271): *Παῦλος*, ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος· β) ἐνθ. 177 (τοῦ 1347), 180 (1360), 181 (1362), βλ. καὶ σχόλ. 208: *Ἀντώνιος*, παπᾶς καὶ οἰκονόμος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας· γ) ἐνθ. 182 (τοῦ 1379): *Γεώργιος*, παπᾶς καὶ οἰκονόμος· δ) ἐνθ. 186 (τοῦ 1380): *Ἀκάκιος*, ἱερομόναχος καὶ οἰκονόμος τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας· ε) ἐνθ. 196 (τοῦ 1418): *Ἰωαννίκιος*, οἰκονόμος.—Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ οἰκονόμου, βλ. Beck, *Kirche*, σελ. 106-7.

141. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 46 (τοῦ 1274). Περὶ τοῦ ἀξιώματος τούτου, βλ. Beck, *Kirche*, σελ. 99 καὶ 114-5, πρβλ. καὶ σελ. 76 καὶ 119.

142. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 62 (τοῦ 1286) καὶ 143 (1319).

143. *Συναξάριον*, ἐνθ. 202.

144. Περὶ τούτου, βλ. Κ. Ράλλη, *Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου*, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 11 (1936), σελ. 98-106. Beck, *Kirche*, σελ. 100 καὶ 115, πρβλ. ἐπίσης σελ. 83 καὶ 119. Βλ. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lugdunum 1688, στ. 1099, λ. *Παπᾶς*. Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπαπᾶ ἀπαντᾷ ἀπὸ τοῦ Ε΄ αἰῶνος. Ὁ πρωτοπαπᾶς ἐκαλεῖτο καὶ *ἀρχιπρεσβύτερος* ἢ *πρωτοπρεσβύτερος* ἢ *πρῶτος τῶν πρεσβυτέρων* ἢ *ἡγούμενος τῶν πρεσβυτέρων*. Οὗτος ἐτιμᾶτο πολλάκις καὶ δι' ἄλλου ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος, ὡς τοῦ νοταρίου, τοῦ οἰκονόμου, τοῦ ἐκδίκου, τοῦ νομικοῦ (πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 202).

145. Πρβλ. Μ. Μανούσακα, *Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου - 16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος)*, Δελτίον Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρ., 15 (1961), σελ. 151 ὑποσ. 1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ περὶ τοῦ ἀξιώματος βιβλιογραφία.

146. Βλ. *Συναξάριον*, α) ἐνθ. 1 (τοῦ ἔτους 1186): *Ἀνώνυμος*· β) ἐνθ. 7 (1219): *Ἀντώνιος*· γ) ἐνθ. 36 (1270), πρβλ. καὶ ἐνθ. 62: *Εὐθύμιος*· δ) ἐνθ. 40 (1272): *Ἀνώνυμος*· ε) ἐνθ. 59 (1282): *Ἐφραίμ*· ς) ἐνθ. 75 (1291): *Ἀντώνιος*· ζ) ἐνθ. 133/134 (1312): *Ἰωάννης Τάτκαρας*· η) ἐνθ. 202 (ἄνευ χρονολ.): *Βασίλειος*.—Πιθανῶς καὶ ἐνθ. 121 (τοῦ ἔτους 1307): *Ἀνώνυμος*.

δ' Ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς Σουγδαίας

Ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἑλληνικῶν - ὀρθοδόξων ναῶν τῆς Σουγδαίας, οἱ ὁποῖοι ἔκειντο κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἐρείπια ὅτε τῷ 1578 - 9 ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν ὁ Martinus Broniovius[147], ἦσαν ἐν λειτουργίᾳ τῷ 1449 δέκα τρεῖς[148]. Ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστοί, ἐκ τοῦ *Συναξαρίου* κυρίως, οἱ ἀκόλουθοι ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς πόλεως :

1. Ἡ παλαιοτέρα γνωστὴ ἐκκλησία τῆς πόλεως ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὴν *Ἁγίαν τοῦ Θεοῦ Σοφίαν*. Ἡ ἐκκλησία αὕτη χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ Η' αἰ., πιθανῶς μάλιστα ἱδρύθη τῷ 793[149], ἐκεῖ δὲ ἐτάφη ὁ ἅγιος τῆς Σουγδαίας Στέφανος[150]. Αὕτη ἦτο πιθανώτατα ὁ καθεδρικὸς ναὸς τῆς πόλεως — ἡ *καθολικὴ* ἢ *μεγάλη ἐκκλησία*, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει τὸ *Συναξάριον*[151], κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπέστη καταστροφὰς κατὰ τὰς ταταρικὰς ἐπιθέσεις τοῦ ἔτους 1327[152], ἀνεκαινίσθη πιθανῶς περὶ τὸ 1398[153], ἀλλὰ δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι καὶ παλαιότερον ἐν λειτουργίᾳ[154].

2. Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Ἀθανασίου* ἐκτίσθη τῷ 1214 διὰ συνδρομῆς πάντων τῶν κατοίκων, διὰ νὰ σωθῇ ἡ πόλις «ἀπὸ τῆς πολλῆς θνήσεως»[155]. Ὁ ναὸς «ἐθρονιάσθη» τῷ 1289[156].

3. Τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ *Ἁγίου Νικολάου* χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1252 - 1267[157].

4. Δὲν εἶναι γνωστὸν πότε ἐκτίσθη ἡ ἐκκλησία τοῦ πολιούχου τῆς Σουγδαίας *Ἁγίου Στεφάνου*. Ὑποθέτομεν ὅτι ἐνωρίτατα οἱ Σουγδαῖοι ἀφιέρωσαν ναὸν πρὸς τιμὴν τοῦ προστάτου τῆς πόλεώς των. Παρὰ ταῦτα ἡ πρώτη μνεία αὐτοῦ ἀπαντᾷ μόλις τὸν ΙΔ' αἰ. : συγκεκριμένως τὸ *Συναξάριον* παραδίδει ὅτι ὁ ναὸς οὗτος κατεστράφη κατὰ τὰς ταταρικὰς ἐπιθέσεις τοῦ ἔτους 1327[158], ἀνεκαινίσθη δὲ περὶ τὰ ἔτη 1357 - 1362[159].

5. Κατὰ τὴν προμνημονευθεῖσαν ἐπίθεσιν τῶν Τατάρων τοῦ ἔτους 1327 κατεστράφη ἐπίσης καὶ ὁ ναὸς τῆς *Ἁγίας Βαρβάρας*[160].

147. Martini Broniovii, *Tartariae Descriptio*, σελ. 9 : «*templa graeca ex grandioribus saxis infinita esse, et quasi sacella pauca admodum, nonnula integra visuntur, plurima vero in ruinas versa et humi prostrata jacent*».

148. Βλ. *Statutum Caphe*, ἔκδ. Jurgevič, σελ. 782.

149. Περὶ τοῦ χρόνου ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ, πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 193 καὶ σχόλ. 224.

150. *Συναξάριον*, ἐνθ. 4 καὶ σχόλ. 5. Πρβλ. Vasiljevskij, *Surož*, σελ. 95. Πλὴν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς Σουγδαίας καὶ ἁπλοῖ κάτοικοι τῆς πόλεως ἐτάφησαν ἐντὸς τοῦ ναοῦ τούτου : πρβλ. ἐνθ. 78.

151. *Συναξάριον*, ἐνθ. 180 καὶ 186.

152. *Συναξάριον*, ἐνθ. 153. Πρβλ. καὶ ἐνθ. 165.

153. *Συναξάριον*, ἐνθ. 193 καὶ σχόλ. 224.

154. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 185 (τοῦ ἔτους 1380).

155. *Συναξάριον*, ἐνθ. 2.

156. *Συναξάριον*, ἐνθ. 69. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ρήματος *(ἐν)θρονιάζομαι*, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 64.

157. *Συναξάριον*, ἐνθ. 16.

158. *Συναξάριον*, ἐνθ. 153.

159. *Συναξάριον*, ἐνθ. 179.

160. *Συναξάριον*, ἐνθ. 153.

6. Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Δημητρίου* εἶναι γνωστὸς μόνον ἐκ παρασελιδίου σημειώσεως τοῦ ἔτους 1339[161].

7. Εἰς τὴν ΝΔ. πλευρὰν τοῦ φρουρίου σῴζονται μέχρι σήμερον τὰ ἐρείπια ἐκκλησίας τῶν *Δώδεκα Ἀποστόλων*[162]. Ἐπίσης ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ εἰς τὸ ΒΑ. ἄκρον αὐτοῦ σῴζεται χριστιανικὴ ἐκκλησία, εἶτα μετατραπεῖσα εἰς τέμενος μουσουλμανικόν, εἰς δὲ τὸ νότιον τμῆμα αὐτοῦ ἑτέρα μικρὰ ἐκκλησία — ἀμφότεραι μὴ ταυτισθεῖσαι εἰσέτι.

Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐν τῷ *Συναξαρίῳ* ἀναφερομένων μοναχῶν ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξιν ἰσχυροῦ μοναχικοῦ βίου καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ μονῶν ἐν Σουγδαίᾳ. Ἐκ τούτων δύο μόνον εἶναι γνωσταὶ ἐκ τοῦ *Συναξαρίου :* ἡ μονὴ τῆς *Παναγίας τῆς Ὁδηγητρίας*[163] καὶ ἡ μονὴ τῆς *Παναγίας τῆς Σκουταριωτίσσης*[164]. Ὡσαύτως εἰς παρασελίδιον σημείωσιν ἀναφέρεται ἀνωνύμως ἡ *ἐκκλησία τῆς μονῆς*[165], μέχρι τοῦ νῦν δὲ σῴζονται πλησίον τοῦ παλαιοῦ λιμένος τὰ ἐρείπια μοναστηριακοῦ συγκροτήματος[166]. Τὴν ἀνώνυμον ταύτην μονὴν τοῦ *Συναξαρίου* ὡς καὶ τὰ σῳζόμενα ἐρείπια δὲν δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν, ἐλλείψει ἐπαρκῶν στοιχείων.

Ἐπίσης εἰς τὸ πλησίον τῆς Σουγδαίας χωρίον Scuti ὑπῆρχε ναὸς τῆς *Ἁγίας Ἀναστασίας,* ὡς μαρτυρεῖ γενουατικὸν ἔγγραφον τοῦ 1474[167], εἰς τὰ περίχωρα δὲ τῆς Σουγδαίας σῴζονται μέχρι σήμερον τὰ ἐρείπια πολλῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν[168].

161. *Συναξάριον,* ἐνθ. 168.

162. Βλ. Sekirinskij, *Suroż*, σελ. 64 (σχέδιον).

163. Βλ. *Συναξάριον,* ἐνθ. 101, τοῦ ἔτους 1297, ἔτους θανάτου τοῦ μοναχοῦ τῆς Ὁδηγητρίας Ἀρσενίου.

164. *Αὐτόθι,* ἐνθ. 183, τοῦ ἔτους 1380, ὅπου ἀναφέρεται ὁ καθηγούμενος τῆς Σκουταριωτίσσης Ἰωαννίκιος. Περὶ τῆς Σκουταριωτίσσης, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 210.

165. Βλ. *Συναξάριον,* ἐνθ. 18, τοῦ ἔτους 1258.

166. Πρβλ. Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 121-2. Πρβλ. Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CCVII.

167. Βλ. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 323.

168. Sekirinskij, *Suroż*, σελ. 7.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπισκοπήσεως καὶ τῶν παρατεθέντων πινάκων διαπιστοῦται ἡ ὕπαρξις τῆς Ἐκκλησίας Σουγδαίας - Σουγδοφούλλων μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰ.: ἡ τελευταία βεβαία μνεία τῆς μητροπόλεως ταύτης ἀπαντᾷ, ὡς εἴδομεν, τῷ 1484/5. Ἔκτοτε οὐδέποτε πλέον ἀναφέρεται εἰς τὰς πηγάς.

Σημαντικὰς εἰδήσεις διὰ τὴν μετέπειτα τύχην τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας παρέχει ἔγγραφον τοῦ Πατριάρχου Μητροφάνους τοῦ Γ', τοῦ ἔτους 1579/80, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα :

« Τοίνυν καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν ἀνευρευνήσασα εὗρεν ἐν τῷ Νομίμῳ εἴτε ἀπαριθμήσει τῶν Ἀρχιεπισκοπῶν[169]*, ὅτι ἡ μὲν Σουγδαία λα' ὑπῆρχεν ἀρχιεπισκοπή, αἱ δὲ Φοῦλλαι λγ'· αἳ δὴ ἀμφότεραι ἀρχιεπισκοπαὶ συνθέτως Σουγδαιοφύλλα ἐπωνομάσθησαν, εἶχον δὲ ὑπὸ τὴν ἐπαρχίαν αὐτῶν τὰ χωρία ταῦτα**. Ταῖς δὲ καιρικαῖς ἀνωμαλίαις πρὸ χρόνων πολλῶν καὶ ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἀρχιεπισκοπῶν ἐρημωθεισῶν, τὰ χωρία ταῦτα κατεσχέθησαν ἀδίκως ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Γοτθίας, μὴ ἀνήκοντα τῇ μητροπόλει Γοτθίᾳ· εἶτα πάλιν κατέσχεν αὐτὰ παραλόγως καὶ ὁ τοῦ Καφᾶ μητροπολίτης ἔτη δύο, καὶ ἐπέκεινα, μήτε αὐτῷ διαφέροντα, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς Μεγάλης καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὑπεισελθόντα, ὡς σταυροπήγια διοικεῖσθαι ὀφειλόμενα.*

Ὅθεν καὶ νῦν εὑρόντες τὸν τιμιώτατον παπᾶ κὺρ Ἰωάννην καὶ σακελλάριον Καφᾶ, τὸν ἡμέτερον πιστὸν ἄνθρωπον, καὶ ἱκανῶς κοπιάσαντα, καὶ δουλεύσαντα πιστῶς τῇ Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ, τούτῳ ἐξαρχικῶς δωρούμεθα τὰ ῥηθέντα δέκα χωρία, τοῦ ἔχειν αὐτὰ ἐφ' ὅρῳ ζωῆς αὐτοῦ ἀνενοχλήτως, καὶ παραλαμβάνειν ἐξ αὐτῶν ἅπαν τὸ συναγόμενον ἐκκλησιαστικὸν δικαίωμα, τὸ ἀπό τε κανονικῶν τῶν ἱερέων, συνοικεσίων, πανηγύρεων, ζητιῶν, καὶ τῶν ἄλλων τῶν εἰθισμένων τοῖς εἰρημένοις τόποις, ὀφείλοντος αὐτοῦ τοῦ ἡμετέρου ἐξάρχου παπᾶ κὺρ Ἰωάννου καὶ σακελλαρίου, ἀποπληροῦν, καὶ διδόναι κατ' ἔτος διὰ τὰ ἄνωθεν χωρία φλωρία ι', ἤτοι αὐθεντικὸν χάρτζιον[170]*· ὀφείλουσι δὲ καὶ πάντες οἱ ἐν τούτοις τοῖς χωρίοις ἱερωμένοι τε καὶ λαϊκοί, μικροί τε καὶ μεγάλοι τιμᾶν καὶ ἀγαπᾶν τὸν αὐτὸν ἡμέτερον ἔξαρχον, καὶ πείθεσθαι καὶ ὑποτάσσεσθαι αὐτῷ, καὶ παρέχειν εὐγνωμόνως ἅπαν τὸ ἐκκλησιαστικὸν αὐτοῦ δικαίωμα, ὡς εἴρηται, τὸ ἐκ τῶν ῥηθέντων χωρίων »*[171].

169. Πρόκειται περὶ τῶν Τάξεων Πρωτοκαθεδρίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ συγκεκριμένως περὶ τῆς Τάξεως λεγομένης τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ χρονολογουμένης πρὸ τοῦ 1216 καὶ τῆς Notitia ἀρ. X τῆς ἐκδόσεως Parthey τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, εἰς τὰς ὁποίας ἡ Σουγδαία ἦτο πράγματι 31η ἀρχιεπισκοπή, αἱ δὲ Φοῦλλαι 33η : βλ. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 592, καὶ G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum*, σελ. 201 - 2.

170. *Αὐθεντικὸν χάρτζιον :* πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, τὸν ὁποῖον ὤφειλον νὰ καταβάλλουν πρὸς τὸ Τουρκικὸν Κράτος (*χαράτσιον, haraç*). Ὑπεύθυνος συνήθως διὰ τὴν συλλογὴν τῶν φόρων ἦτο ἡ κοινοτικὴ ἀρχή, εἰς τὴν προκειμένην ὅμως περίπτωσιν, ὡς τὸ ἔγγραφον ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὑπεύθυνος ἦτο ὁ πατριαρχικὸς ἔξαρχος. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ἀνατροπὴν τῆς κοινοτικῆς ἐξουσίας (εἰς τὰ περὶ τὴν Σουγδαίαν χωρία ὑπῆρχον ἐπὶ Γενουατοκρατίας κοινοτικοὶ ἄρχοντες, οἱ λεγόμενοι *Πρῶτοι* : βλ. ἀνωτέρω, σελ. 54) καὶ ὑποκατάστασιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἀναφερόμενον ποσὸν τῶν 10 (βενετικῶν προφανῶς) φλωρίων ἦτο ἰδιαιτέρως χαμηλόν.

171. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεράμεως, *Documents patriarcaux (Léontopolis en*

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι « πρὸ χρόνων πολλῶν » πρὸ τοῦ 1579/80, οἱ Ἐκκλησίαι Σουγδαίας καὶ Φούλλων εἶχον ἐρημωθῆ καὶ ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἕδρα Σουγδοφούλλων δὲν ὑφίστατο, τὰ δὲ εἰς αὐτὴν ἄλλοτε ἀνήκοντα χωρία[172], τὰ ὁποῖα ὑπήγοντο ἔκτοτε ὡς σταυροπήγια ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, κατέσχε παλαιότερον ὁ μητροπολίτης Γοτθίας καὶ προσφάτως ὁ μητροπολίτης τοῦ Καφᾶ. Διὰ τοῦτο ὁ Πατριάρχης, διὰ τοῦ παρόντος ἐγγράφου, παραχωρεῖ ταῦτα ἐξαρχικῶς εἰς τὸν παπᾶν Ἰωάννην, σακελλάριον τοῦ Καφᾶ. Ὑποθέτομεν ὅτι πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐγγράφου τούτου ὁ Πατριάρχης ἐνήργησε δι' εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου σχετικὴν ἐπὶ τόπου ἔρευναν, τείνομεν δὲ νὰ συνάψωμεν τὸ γεγονὸς πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Martini Broniovii, ὁ ὁποῖος συνήντησε τῷ 1578/9 ἐν Σουγδαίᾳ μητροπολίτην τινὰ Ἕλληνα *« qui ex insulis graecis ad visitandos presbyteros illos tum eo advenerat »*[173]. Προφανῶς οὗτος μετέβη εἰς Σουγδαίαν, ἐντολῇ τοῦ Πατριάρχου, διὰ νὰ ἐξετάσῃ τὴν κατάστασιν τῆς ἐκεῖ Ἐκκλησίας, εἶναι δὲ πολὺ πιθανὸν ὅτι ἔκθεσις τούτου περὶ τῆς ὑπὸ τῶν γειτόνων μητροπόλεων ἐκμεταλλεύσεως χωρίων ἀνηκόντων ἄλλοτε εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς μητροπόλεως Σουγδοφούλλων, προεκάλεσε τὴν ἔκδοσιν τοῦ παρόντος ἐγγράφου.

Πάντως ἡ μετάβασις εἰς Σουγδαίαν ξένου μητροπολίτου πρὸς ἐπιθεώρησιν τοῦ κατωτέρου κλήρου καὶ ἐξέτασιν τῆς καταστάσεως τῆς ἐκεῖ Ἐκκλησίας, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ μέτρα τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ὁ πατριάρχης Μητροφάνης πρὸς προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, ὑποδηλοῦν ὅτι τότε ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἕδρα Σουγδαίας δὲν ὑφίστατο πλέον ἐν τῇ πράξει. Ἤδη ὅμως εἰς τὴν Τάξιν Πρωτοκαθεδρίας τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰ. διεπιστώθη ἡ ἀπουσία τῆς μητροπόλεως Σουγδαίας - Σουγδοφούλλων[174]· τὸ ἔγγραφον τοῦτο τοῦ πατριάρχου Μητροφάνους, μεταγενέστερον κατὰ ἕνα περίπου αἰῶνα, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ κατάργησις αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁριστική.

Ἀντιθέτως εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦ πατριάρχου Μητροφάνους μνημονεύεται ὁ μητροπολίτης τοῦ Καφᾶ. Ἡ μητρόπολις τοῦ Καφᾶ ἀναφέρεται τὸ πρῶτον εἰς τὴν Τάξιν Πρωτοκαθεδρίας τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰ. ὡς 66η μητρόπολις μεταξὺ τῶν 72 τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου[175], ἤδη ὅμως εἰς γενουατικὰ ἔγγραφα τοῦ ἔτους 1464 μνημονεύεται ἱεράρχης τοῦ Καφᾶ[176].

Pologne, Cafa en Crimée), ἐν « Trudy VI Archeologičeskago Sjezda v Odesse 1884 » (= Πρακτικὰ τοῦ ἐν Ὀδησσῷ ΣΤ' Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου 1884), τ. Β', Ὀδησσὸς 1888, σελ. 178 - 9. Τοῦ ἐγγράφου τούτου τμῆμα μόνον ἐκδίδεται, τὸ ὁποῖον καὶ παραθέτομεν ἐνταῦθα. Τὸ ἔγγραφον, τοὐλάχιστον εἰς τὸ ἐκδοθὲν αὐτοῦ τμῆμα, οὐδεμίαν χρονολογικὴν ἔνδειξιν φέρει : ἡ χρονολογία 1579/80 παρέχεται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἐν ὑποτίτλῳ. - Ὁ V. Vasiljevskij, *Suroż*, σελ. CCV, τοποθετεῖ τὸ ἔγγραφον ἄνευ τεκμηριώσεως καὶ σχολιασμοῦ εἰς τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰ., ἀλλ' ἡ τοιαύτη χρονολόγησις καθίσταται ἀδύνατος ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου.

172. Τὰ ὀνόματα τῶν χωρίων τούτων — τὰ ὁποῖα, ὡς ρητῶς δηλοῦται, ἦσαν δέκα — δὲν παρέχονται εἰς τὸ ἐκδιδόμενον τμῆμα τοῦ ἐγγράφου. Ἐπειδὴ ἐν τῇ ἐκδόσει σημειοῦται εἰς τὸ σχετικὸν χωρίον χάσμα, ὑποθέτομεν ὅτι ἡ παράλειψις ὀφείλεται εἰς φθορὰν τοῦ κειμένου — ἐκτὸς ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὰ ὀνόματα περιείχοντο εἰς προηγούμενον καὶ μὴ περιλαμβανόμενον εἰς τὴν ἀνωτέρω ἔκδοσιν τμῆμα τοῦ ἐγγράφου καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπαναλαμβάνονται ἐνταῦθα. Προφανῶς τὰ δέκα αὐτὰ χωρία πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν μεταξὺ τῶν δέκα ὀκτὼ χωρίων, τὰ ὁποῖα ὑπήγοντο κατὰ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας πολιτικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν Σουγδαίαν (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 50 κέ.).

173. Martini Broniovii, *Tartariae Descriptio*, σελ. 10.

174. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 629. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 99.

175. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 629.

176. Βλ. Vigna, *Codice Diplomatico*, τ. 7/1, σελ. 278–9, 285.

Ὁ Καφᾶς, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἀνῆκεν ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν μητρόπολιν Σουγδαίας τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΔ' αἰ., ὡς συνάγεται ἐξ ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1366[177]. Ἑπομένως ἡ ἵδρυσις τῆς νέας μητροπόλεως τοποθετεῖται μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο καὶ πρὸ τοῦ 1464. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τοῦ Καφᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπέβη τὸ κέντρον ὅλων τῶν γενουατικῶν κτήσεων τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἑστία ἀκτινοβολίας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας· ἀντιθέτως ἡ Σουγδαία εὑρίσκετο εἰς τὴν ὁδὸν τῆς παρακμῆς καὶ ἀπὸ τοῦ 1365 ἐξηρτᾶτο πολιτικῶς ἀπὸ τοῦ Καφᾶ. Ἑπομένως ἡ ἵδρυσις τῆς νέας μητροπόλεως ἐπεβλήθη ἐκ τῶν πραγμάτων.

Ἡ μητρόπολις τοῦ Καφᾶ διετηρήθη τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰ.[178]. Γενομένη ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ διοικητικὸν κέντρον τῆς Ταυρικῆς (βιλαέτιον)[179], κατέστη ἡ σημαντικωτέρα καὶ τελικῶς ἡ μόνη μητρόπολις τῆς χερσονήσου, κατὰ καιροὺς δὲ μαρτυρεῖται ἡ συνένωσις αὐτῆς μετὰ τῶν γειτόνων Ἐκκλησιῶν τῆς Ταυρικῆς, τῶν Φούλλων[180] ἢ τῆς Γοτθίας[181]. Ὅτε τῷ 1783 ἡ Ταυρικὴ προσηρτήθη εἰς τὴν Ρωσίαν, ἡ μητρόπολις τοῦ Καφᾶ, δηλαδὴ ὅλη ἡ Ἐκκλησία τῆς Ταυρικῆς, ὑπήχθη εἰς τὸ Ρωσικὸν Πατριαρχεῖον[182].

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰ. οὐδόλως ἀναφέρεται ἡ Ἐκκλησία τῆς Σουγδαίας, ἐνῷ μαρτυρεῖται ἡ ἄλλοτε μικρὰ Ἐκκλησία τῶν Φούλλων, ἡ δὲ συνένωσις — ἐφήμερος ἢ μακροτέρας διαρκείας — δύο Ἐκκλησιῶν κειμένων ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς Σουγδαίας διατρανεῖ τὴν πλήρη ἀφάνειαν αὐτῆς. Ἡ παλαιὰ μητρόπολις τῆς Σουγδαίας, ἀκολουθοῦσα τὴν πολιτικὴν παρακμὴν τῆς πόλεως, ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας δὲν ὑφίστατο πλέον ὡς αὐθύπαρκτος ἐκκλησιαστικὴ ἑνότης, ἡ δὲ περιοχὴ αὐτῆς εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ μητροπολίτου τοῦ Καφᾶ, Καφᾶ - Φούλλων ἢ Καφᾶ - Γοτθίας.

177. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 83.

178. Εἰς τὸν ὑπὸ R. Janin, ἄρθρον *Caffa*, ἐν Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastique, τ. 11 (1949), σελ. 158, παρεχόμενον κατάλογον μητροπολιτῶν τοῦ Καφᾶ προσθέτομεν τὸν ἐν W. Regel, *Analecta Byzantino-Russica*, Πετρούπολις 1891, σελ. 89, στ. 28, ἀναφερόμενον μητροπολίτην Καφᾶ Ἰωάσαφ τοῦ ἔτους 1590.

179. Πρβλ. N. Todorov, *Za demografskoto sastojanie*, σελ. 210.

180. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Δ', Πετρούπολις 1899, σελ. 9 (ἔγγραφον Αὐγούστου 1618).

181. Βλ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σελ. 604 (ἔγγραφον τοῦ 1678). Βλ. καὶ A. Ivanov, *Grečeskoe rukopisnoe Evangelie*, σελ. 104 : εἰς παρασελίδιον σημείωσιν τοῦ Εὐαγγελίου μνημονεύεται ὁ *« μητροπολίτης Γοτθίας καὶ Κάφα Γαβριήλ »*. Ἡ σημείωσις αὕτη δὲν φέρει χρονολογίαν, ἐγράφη ὅμως, ὡς ρητῶς δηλοῦται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, διὰ τῆς αὐτῆς χειρός, ἡ ὁποία κατέγραψεν ἑτέραν σημείωσιν τοῦ ἔτους 1731. — Πρβλ. καὶ Χρυσάνθου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, *Συνταγμάτιον, Περὶ τῶν Ὀφφικίων, Κληρικάτων...*, ἐκδ. ἐν Τεργοβύστῳ Οὐγγροβλαχίας, 1715, σελ. 68, ὅπου σημειοῦται ὅτι κατὰ τὸ 1715 ἡ μητρόπολις Γοτθίας καὶ Καφᾶ κατεῖχε τὴν 57ην θέσιν μεταξὺ τῶν 61 μητροπόλεων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

182. Βλ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', σελ. 334.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἡ Σουγδαία ἀποτελεῖ ἓν πρώιμον φαινόμενον ἐπιβιώσεως τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, αἰῶνας πρὸ τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου, καὶ μίαν πρώιμον μορφὴν «Τουρκοκρατίας», αἰῶνας πρὸ τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἀνήκουσα εἰς περιοχὴν ἡ ὁποία ἀπεσπάσθη ἀπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἤδη πρὸ τοῦ 1204 καὶ εὑρεθεῖσα ἐνωρίτατα ὑπὸ ξένους κυριάρχους, διεφύλαξε τὴν πνευματικὴν παράδοσιν τοῦ Βυζαντίου— τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

Εἰς τὴν ταταροκρατουμένην καὶ λατινοκρατουμένην περιοχὴν ἡ πόλις αὕτη ἐμφανίζεται ὡς κέντρον ἑλληνισμοῦ καὶ ὀρθοδοξίας. Ἡ ἔρευνα περὶ τὴν ἐθνολογικὴν κατάστασιν τῆς πόλεως, τὴν τοπικὴν διοίκησιν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀπέδειξεν ὅτι ἡ Σουγδαία διετήρησεν ἰσχυρὸν τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Ὑπὸ τὰς διαδοχικὰς κατακτήσεις ἀλλοεθνῶν καὶ ἀλλοδόξων κυριάρχων —τῶν Κουμάνων, τῶν Τατάρων, τῶν Γενουατῶν— καὶ παρὰ τὴν διείσδυσιν ξένων ἐθνικῶν στοιχείων· παρὰ τὰς διώξεις τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ὑπὸ τῶν Τατάρων τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς· παρὰ τὴν ἔντονον προσηλυτιστικὴν δρᾶσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἵδρυσιν Ἰταλικῶν ἀποικιῶν, τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον παρέμεινεν ἰσχυρὸν καὶ ἀνεπτύχθη οἰκονομικῶς, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διετηρήθη καὶ ἔσχε τοιαύτην ἀκτινοβολίαν, ὥστε ἐνωρίτατα Τάταροι κάτοικοι τῆς Σουγδαίας ἠσπάσθησαν τὴν ὀρθοδοξίαν, ἡ δὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔσχεν εὐρεῖαν διάδοσιν ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς πόλεως εἰς τὴν πολιτικῶς ἰσχυρὰν καὶ πολιτιστικῶς ἀνεπτυγμένην δημοκρατίαν τῆς Γενούης.

Εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, μεγάλως συνετέλεσε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Σουγδαία ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὸν ἰσχυρὰ οἰκονομικὴ δύναμις καὶ κέντρον ἐμπορικόν. Ἀλλὰ συντηροῦσα καὶ ρυθμίζουσα δύναμις ἦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ Ἐκκλησία— ὡς τοῦτο θὰ συμβῇ εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Διὰ τοῦτο ἡ βυζαντινὴ παράδοσις διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν οἰκονομικὴν παρακμὴν τῆς πόλεως.

Ἀποκαλυπτικὸν ὄντως τῆς ἰσχύος τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1474, εἰς τὰς παραμονὰς δηλαδὴ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως τῆς Ταυρικῆς, ὁ Τάταρος ἡγεμὼν τῆς Κριμαίας Mengli Girei στέλλει πρὸς Γενουάτας ἀντιπροσώπους ἐπιστολὴν ἑλληνιστὶ γεγραμμένην[1]. Ἡ ἐπιστολὴ

1. Βλ. *Acta et Diplomata*, τ. Γ', σελ. 292-3 (ἄνευ χρονολογίας) = G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relationi di Genova coll' Imperio Bizantino,* Atti della Società Ligure di Storia Patria, τ. 28/2 (1897), σελ. 569. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Γενουάτας ἀπεσταλμένους Bartolomeo di Campofregoso καὶ Ludovico Fieschi, ἀναφέρεται δὲ εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ Χαγάνου Mengli Girei καὶ τοῦ Τατάρου δυνάστου Eminek-bey διαμάχην, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Γενουᾶται ἐτάχθησαν ὑπὲρ τοῦ πρώτου (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 58). Ἡ ἐπιστολή, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, εἶναι τελείως ἀνορθόγραφος καὶ πλήρης ἰδιωματικῶν λέξεων, ἐγράφη ὅμως εἰς τὴν ἐκεῖ καθομιλουμένην ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνὸς λογίου γραμματέως τοῦ

αὕτη, τελείως ἀνορθόγραφος καὶ πλήρης παρεφθαρμένων καὶ ἰδιωματικῶν λέξεων, ἀποτελεῖ ἀδιάψευστον τεκμήριον τῆς εὐρείας χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης μεταξὺ τῶν ξένων κυριάρχων, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἑλληνισμὸς εἶχε πρὸ πολλοῦ ἀπολέσει πᾶσαν πολιτικὴν ἰσχύν. Ἑστία ἀκτινοβολίας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν περιοχὴν ἦτο ἡ Σουγδαία, ἡ ἑλληνικωτέρα κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους τῶν πόλεων τῆς Ταυρικῆς.

Χαγάνου ἐπιφορτισμένου τὴν σύνταξιν ἑλληνικῶν ἐπιστολῶν. Ἐκρίναμεν σκόπιμον, λόγῳ τῆς ἰδιοτυπίας τοῦ κειμένου, ὅπως παραθέσωμεν αὐτολεξεὶ τὴν χαρακτηριστικὴν ταύτην ἐπιστολήν :

«Ἀπε τὸν Μενκληκερεην βασιλεαν. Ης τὸν Παρταλομέω δε Κανπωφρεγώζο καὶ εἰς τὸν Λογιζο Φεσκω χερετισμόν. τω γραμα σου ἐηδαμεν του, καὶ τους λογους εμαθαμεν, καὶ τον ερτιμον το δικο σας εχαραμεν τω, ὁμος καὶ απω πρωτις εθαρουσαμεν σας, διωτι ηρεψετε πολά, καὶ εαν ερκεσστην, ελάτε με του κωρελητὸν αποκρηχηαρη, καὶ κανης μη σας γνωσι, και ελατε, να σας σηντιχω απο στωμα του μου, και ὁς ιδὰ το γραμαν σας, εκωλησα τον Εμηνακυ απε τον τοπον, ὁ δια την δουληαν εδικο σας, δια να καταβωδωθη ε δοῦληα εδικο σας. εσισ καλα τω εξεβρετε ετοῦτα, τας δούληγες, τα γηνεσαν, ολα επιησεν τα Εμηνακυς, και τορα δωξασι ο θεός, ὁτι εδιβεν απε τον τοπον. και εσις ξευρετε το καλα ετουτα, ἡ δουληγες διχος ἐξωδων οὔκ εγηνουν των, και εαν ελθετε, ελατε μη τὸν εξοδων σας, νὰ ξεβρω που λογου σας την αληθηαν. και δια τον θεον, ἡ τι πιῆσε πιδετε, ελατε σηντωμωτερα. ωρα τορα ενε, και οσε τορα δια τούτο λωγο δεν σας εστηλα δια τιν ηποθέσην του Εμηνακυ, και τορα στηλο σας λογον, να ελθετε και εσις ετζη ελατε ος παραστηκαμενη του αποκρηχηαρη. Στηλωμεν γραμαν με τεν βουλα του βασιλεως Μενκλικερεη. δεκεβρηου λ'». Ἡ ἐπιστολὴ ἔφερε πράγματι τὴν σφραγῖδα τοῦ Τατάρου ἡγεμόνος μετ' ἐπιγραφῆς ταταριστὶ καὶ λατινιστί,

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΕΝΘΥΜΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ 75 ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΧΑΛΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου

Τὸ χειρόγραφον ἐγράφη τὸν ΙΑ΄ αἰ., πλὴν τῶν δύο τελευταίων προσθέτων φύλλων (φφ. 216 - 217), τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν διὰ χειρὸς ὀλίγον μεταγενεστέρας (ΙΒ΄ - ΙΓ΄ αἰ.)[1]. Τὸ χειρόγραφον ἀποτελεῖται ἐκ φύλλων I - II + 219, διαστάσεων 0,297 × 0,237, ἐξ ὧν τὰ φφ. 1 - 215 ἐκ περγαμηνῆς καλῶς ἐπεξειργασμένης, χρώματος ὑποκιτρίνου, τὰ δὲ πρόσθετα φφ. 216 - 217 ἐκ περγαμηνῆς μετρίως ἐπεξειργασμένης, χρώματος κιτρινοφαίου· τὰ φφ. I - II καὶ 218 - 219 χαρτῶα λευκά. Τὸ κείμενον εἶναι δίστηλον ἀποτελούμενον ἐκ 32 στίχων, ἡ δὲ μελάνη καστανόχρους μετ' ἐρυθρῶν πρωτογραμμάτων καὶ ὑποτίτλων. Ἡ ἀρίθμησις τῶν φύλλων εἶναι σποραδικὴ — συνήθως ἀνὰ 5 ἢ 10 φφ. — καὶ ἐγένετο μεταγενεστέρως. Φέρει στάχωσιν βυρσίνην χρώματος καστανοῦ, νεωτέρας ἐποχῆς, μετὰ δύο χαλκῶν θηλυκωτήρων ἐπὶ τῶν μεγάλων πλευρῶν τῶν πινακίδων.

Τὸ χειρόγραφον περιέχει :

1) (φφ. 1 - 209) Συναξάριον : Βίους ἁγίων ἄνευ τῶν συνήθων στίχων ἀπὸ 14ης Δεκεμβρίου μέχρι 27ης Αὐγούστου. Εἶναι ἀκέφαλον καὶ κολοβόν. Ἄρχεται : . . .] *μόλυβδον ὑπὸ πυρὸς λυθέντα*... (τῆς 14ης Δεκεμβρίου). Περατοῦται : *ἐν θαλάσσῃ ῥίπτεται καὶ μεθ* [. . . (τῆς 27ης Αὐγούστου).

2) (φφ. 210 - 215) Ὑποτυπώσεις ἀκολουθίας τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς Πεντηκοστῆς. Ἄρχεται : *ἀπὸ δὲ τῆς ς' τὸ κοντάκιον*. Περατοῦται : *ἐπιλαβοῦ πο* [. . .

3) (φφ. 216 - 217) Βίον ἐν συντόμῳ τοῦ ἁγίου Στεφάνου ἀρχιεπισκόπου Σουγδαίας[2] : *Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Στεφάνου τοῦ ὁμολογητοῦ ἀρχιεπισκόπου Σουγδαίας*. Ἄρχεται : *Οὗτος ὁ ἀοίδιμος καὶ παναγιώτατος πατὴρ* . . . Περατοῦται : *τὰ μὲν πρὸ τῆς κοιμήσεως, τὰ δὲ μετὰ τὴν κοίμησιν... πρὸς κύριον ἀπεδήμησε. ταῖς αὐτοῦ πρεσβείαις Κύριε ὁ Θεὸς καὶ ἐλέοισον καὶ σῶσον ἡμᾶς*.

Ἐπίσης τὸ χειρόγραφον περιέχει ἐν τῇ ᾧᾳ :

α) 204 σημειώσεις ἱστορικοῦ περιεχομένου, τὰς πλείστας χρονολογημένας (1186 - 1418) καὶ ἀναφερομένας εἰς τὴν ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλιν Σουγδαίαν. Αἱ σημειώσεις αὗται ἀποτελοῦν καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης ἐκδόσεως. Διακρίνομεν 42 χεῖρας γραφῆς, περὶ τῶν ὁποίων σημειοῦμεν ἐπ' εὐκαιρίᾳ εἰς τὰ ἐπιτασσόμενα τοῦ κειμένου σχόλια.

1. Βλ. Πίνακας II καὶ III.

2. Τὸν *Βίον*, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ μόνος ἑλληνιστὶ σῳζόμενος *Βίος* τοῦ ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας, ἐξέδωκεν ἐκ τοῦ χειρογράφου τούτου ὁ V. Vasiljevskij, *Russko - vizantijskija izsledovanija*, τ. Α΄, Πετρούπολις 1893, σελ. 74 - 79 = *Trudy*, τ. Γ΄, Πετρούπολις 1915, σελ. 72 - 76, βλ. καὶ σελ. CCXVIII - CCXXIII (ἀνάλυσις κειμένου). Πρβλ. F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, τ. Β΄, σελ. 254 (No 1671). Περιέργως ὁ Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐμελέτησε τὸν κώδικα ἐν τῷ συνόλῳ του, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνεύρῃ, ὡς ὁ ἴδιος σημειώνει (βλ. Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 595), τὸν προστεθέντα *Βίον* τοῦ ἁγίου Στεφάνου, ἂν καὶ ἐγνώριζε τὴν ὕπαρξίν του ἐκ σημειώματος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει λυκειάρχου Ἰ. Φ. Πατρόκλου. Ὁ τελευταῖος χαρακτηρίζει τὸν *Βίον* ὡς «ἀνορθόγραφον, ἐπὶ παρενθέτων φύλλων, νεωτέρας γραφῆς».

β) 12 σημειώματα καθαρῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου, συνήθως προσθήκας ἢ σχόλια μεταγενέστερα εἰς τὸ Συναξάριον (φφ. 8ᵛ, 16ᵛ, 31ʳ, 39ʳ, 47ʳ, 60ʳ, 86ʳ, 101ʳ, 108ʳ, 154ᵛ, 157ᵛ, 164ᵛ).

Ἡ κατάστασις τοῦ χειρογράφου δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν. Πλὴν τῶν ἀποσπασθέντων φύλλων (11 τετράδια εἰς τὴν ἀρχήν, φύλλα τινὰ εἰς τὸ τέλος), τὸ κύριον σῶμα αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον περιέχει τὸ *Συναξάριον*, παραμένει ἄθικτον. Ἀντιθέτως ἔχουν ἀποκοπῆ καὶ ἀποξεσθῆ πλεῖσται παρασελίδιοι σημειώσεις, εἰς τρόπον ὥστε ἡ κατάστασις τῶν περιθωρίων νὰ εἶναι χειρίστη.

Περὶ τοῦ κώδικος, βλ. Ἀρχιμανδρίτου Αἰμιλιανοῦ Τσακοπούλου, *Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Β'. Ἁγ. Τριάδος Χάλκης*, [Κωνσταντινούπολις 1956], σελ. 58–59 (= Ὀρθοδοξία, 29 (1954), σελ. 484–5). Περὶ τῶν παρασελιδίων σημειώσεων, βλ. Ἀντωνίνου, *Zametki*.

Ἡ ἱστορία τοῦ χειρογράφου

Ὁ κῶδιξ ὑπέστη πολλὰς περιπετείας, κακώσεις καὶ φθοράς, μέχρις ὅτου κομισθῇ εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος Χάλκης. Περὶ τούτων οὐδεμίαν πληροφορίαν ἔχομεν, προσεκτικὴ ὅμως μελέτη τοῦ ἰδίου τοῦ χειρογράφου παρέχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ εἰς τὰς γενικάς της γραμμάς.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ κύριον σῶμα τοῦ χειρογράφου — τὸ *Συναξάριον* — δὲν ἐγράφη ἐν Σουγδαίᾳ. Ἡ ἀρίστη ἐπεξεργασία τῆς περγαμηνῆς καὶ ἡ ἐπιμεμελημένη γραφὴ προδίδουν τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως προέλευσίν του [3] καὶ ἀποκλείουν τὴν συγγραφὴν τούτου εἰς ἄγνωστον ἐπαρχιακὸν ἐργαστήριον, ὡς τὸ τῆς Σουγδαίας. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸ Συναξάριον οὐδεμία μνεία γίνεται περὶ τοῦ ἁγίου Στεφάνου, ἐπισκόπου καὶ προστάτου τῆς Σουγδαίας [4]. Ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ κατὰ καιροὺς ἐν Σουγδαίᾳ κάτοχοι τοῦ κώδικος ἔκριναν σκόπιμον, ὅπως προσθέσουν μεταγενεστέρως ἐν τῇ ᾧᾳ σημειώματα περὶ τοῦ ἁγίου καὶ τῆς ἑορτῆς του [5].

Διὰ τὸν αὐτὸν προφανῶς λόγον καὶ διὰ λειτουργικοὺς ἐπίσης σκοπούς, προσετέθησαν εἰς τὸ ἀρχικὸν σῶμα τοῦ χειρογράφου δύο φύλλα (φφ. 216ʳ – 217ᵛ) περιέχοντα τὸν *Βίον* τοῦ ἁγίου Στεφάνου [6], γραφέντα τὸ πιθανώτερον ἐν Σουγδαίᾳ. Ἡ προσθήκη αὕτη ἐγένετο ὁπωσδήποτε πρὸ τοῦ 1318, δοθέντος ὅτι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ αὐτὸς γραφεύς, ὀνόματι Γεώργιος, καταγράφει σημειώσεις συγχρόνως εἰς τὸ κύριον σῶμα (φ. 95ʳ) καὶ εἰς τὸ πρόσθετον τμῆμα τοῦ χειρογράφου (φ. 217ᵛ)[7]. Ὡσαύτως, κατὰ τὸ ἑπόμενον

3. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἰσχυρὰ παράδοσις καταγραφῆς ἁγιολογικῶν κειμένων : πρβλ. τὴν μελέτην τοῦ J. Irigoin, *Pour une étude des Centres de copie byzantins*, Scriptorium, τ. 12 (1958), σελ. 208 - 227, τ. 13 (1959), σελ. 117 - 209.

4. Περὶ τοῦ ἁγίου Στεφάνου, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 82 κέ. Πάντως αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀντεγράφοντο εἰς ἐπαρχιακὰ κέντρα πρὸς χρῆσιν ἐπαρχιακῶν ἐκκλησιῶν, ἠκολούθουν συνήθως τὸν γενικὸν τύπον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐν χρήσει ἐν Κωνσταντινουπόλει· διὰ τοῦτο σπανίως ἀναγράφονται εἰς αὐτὰ πληροφορίαι περὶ τοπικῶν ἁγίων : βλ. J. Darrouzès, *Un Obituaire Chypriote : le Parisinus Graecus 1588*, Κυπριακαὶ Σπουδαί, 15 (1952), σελ. 26.

5. Βλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 4, 141, πρβλ. καὶ ἐνθ. 164.

6. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 111 καὶ ὑποσ. 2.

7. Πρβλ. ἐνθ. 140 καὶ 141 καὶ σχόλ. 150.

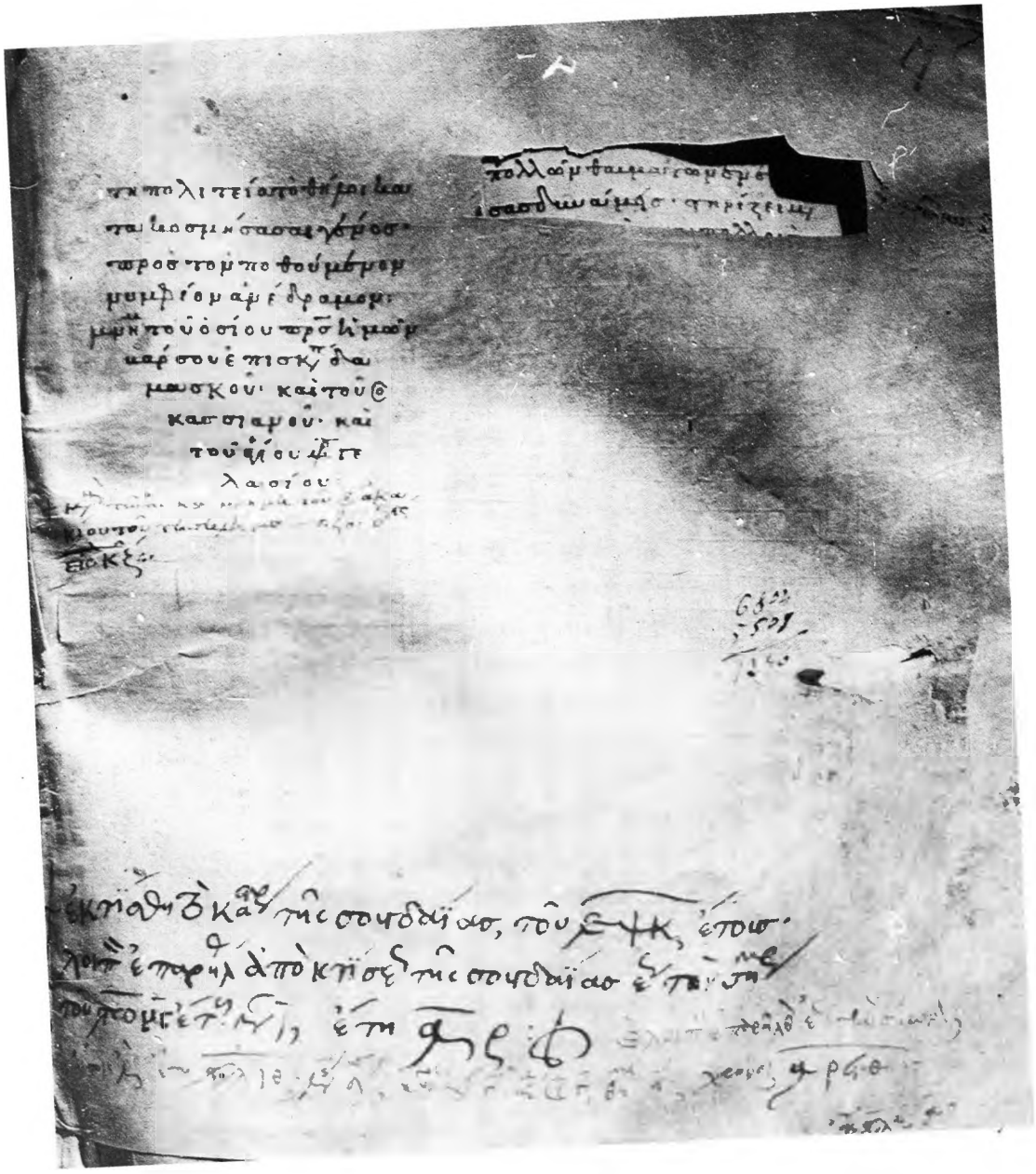

Χειρόγραφον Χάλκης ἀρ. 75, φύλλον 75ʳ, ἐνθυμήσεις ἀρ. 130, 195 καὶ 198.

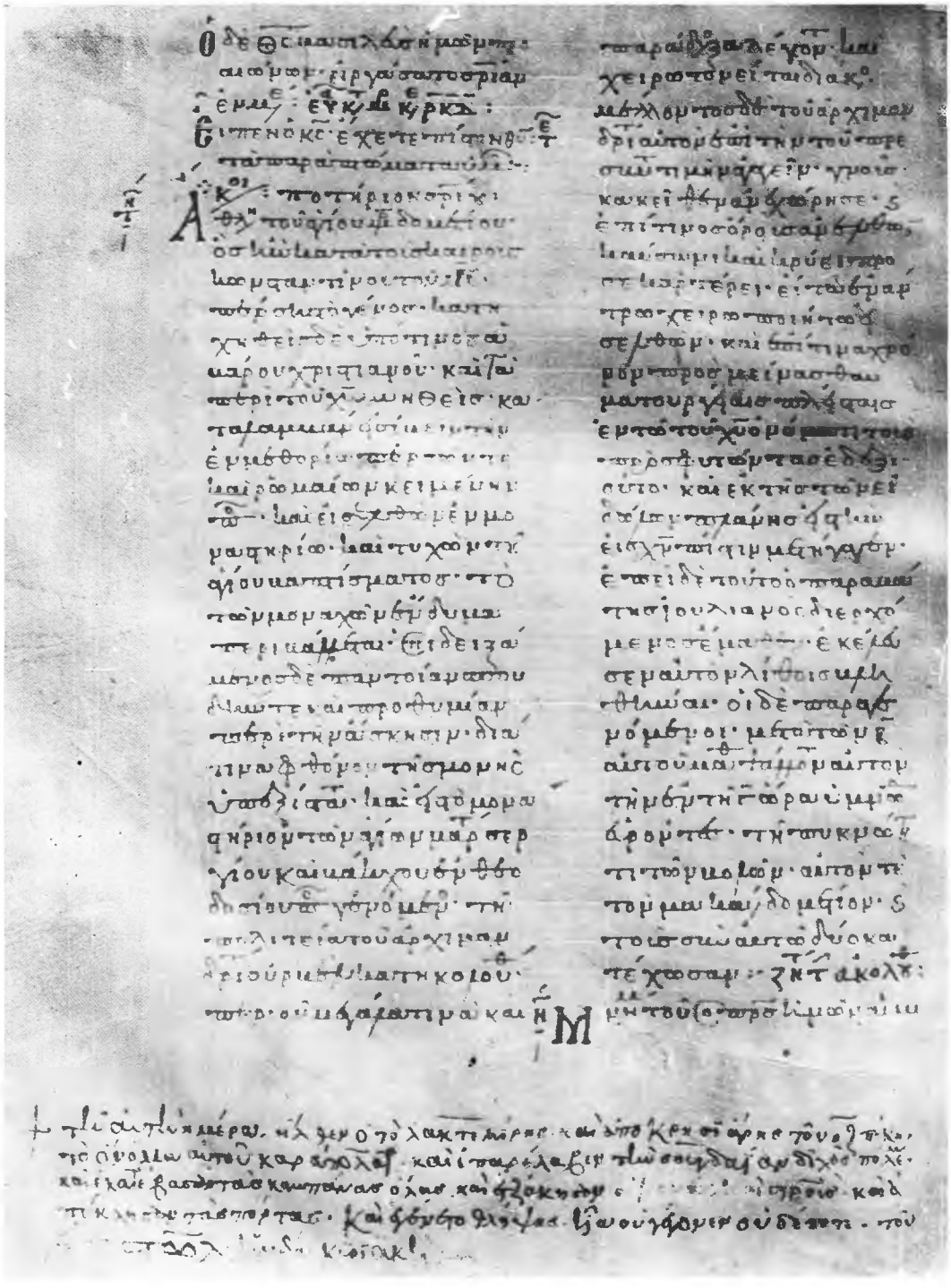

Χειρόγραφον Χάλκης ἀρ. 75, φύλλον 190ᵛ, ἐνθύμησις ἀρ. 147.

Χειρόγραφον Χάλκης ἀρ. 75, παρένθετον φύλλον 216ʳ, ἐνθύμησις ἀρ. 145.

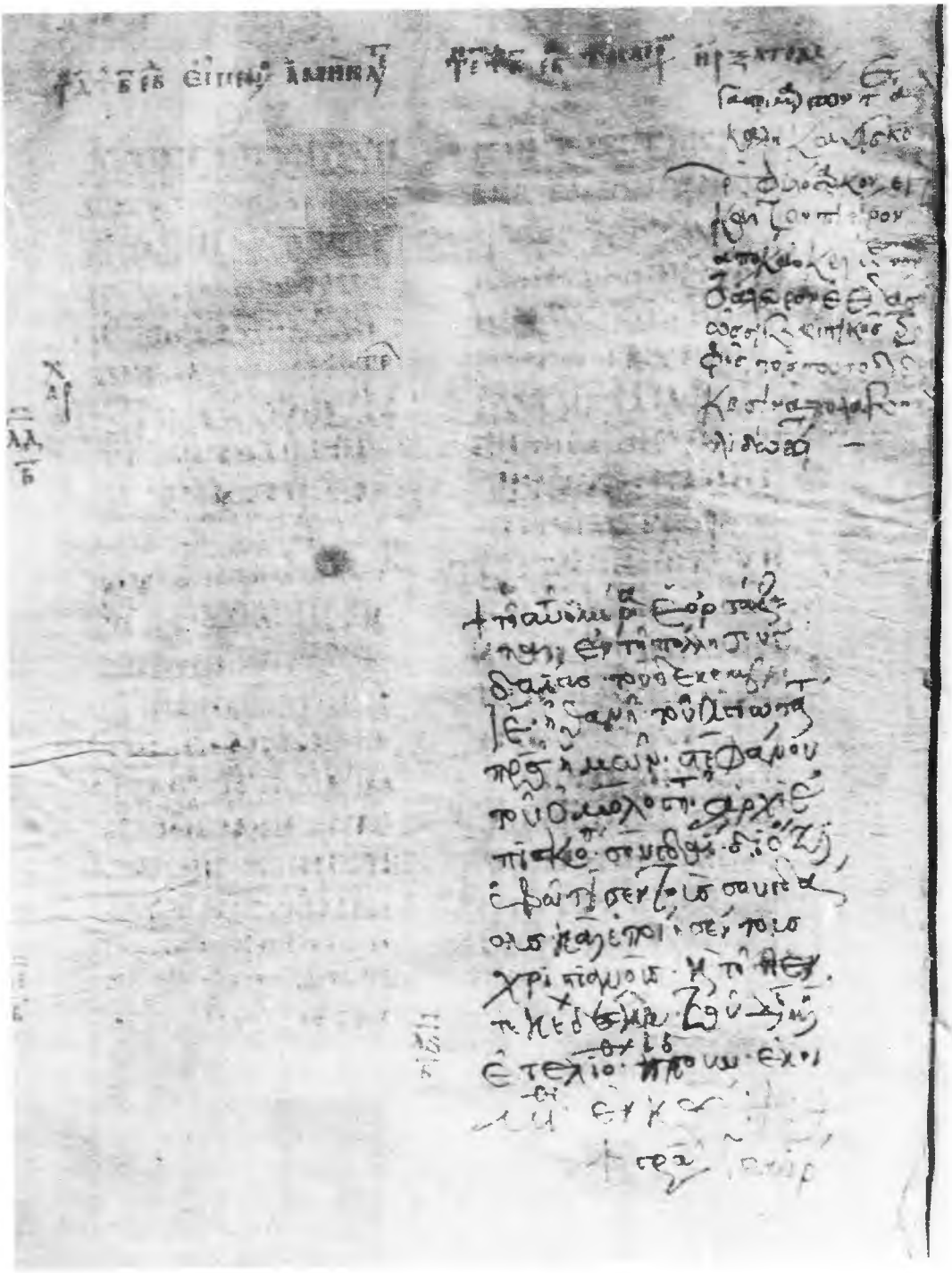

Χειρόγραφον Χάλκης ἀρ. 75, παρένθετον φύλλον 217ᵛ, ἐνθύμησις ἀρ. 141.

ἔτος 1319, ἐν καὶ τὸ αὐτὸ γεγονὸς σημειοῦται εἰς τὸ κύριον σῶμα τοῦ κώδικος (φ. 3[r]) καὶ εἰς ἓν τῶν παρενθέτων φύλλων (φ. 216[r]) [8].

Ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν, τὸ Συναξάριον δὲν φαίνεται γραφὲν ἐν Σουγδαίᾳ. Πότε καὶ πῶς ἔφθασεν εἰς τὴν πόλιν ταύτην δὲν γνωρίζομεν. Ἴσως ἐκομίσθη ἐκεῖ ὑπὸ μετατεθέντος κληρικοῦ ἢ ἄλλου λειτουργοῦ. Ὁπωσδήποτε ὅμως εὑρίσκετο ἐν Σουγδαίᾳ ἤδη πρὸ τοῦ 1186, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον ἐγράφη ἡ πρώτη χρονολογημένη παρασελίδιος σημείωσις [9]. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς αὐτὴν δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς Σουγδαίας, θεωροῦμεν ὅμως βέβαιον ὅτι ἡ σημείωσις ἐγράφη ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, διότι ἀκολουθεῖ τὸν τύπον τῶν λοιπῶν παρασελιδίων σημειώσεων, ἀναφέρει δὲ τὸν *πρωτοπαπᾶν*, ἐκκλησιαστικὸν τίτλον τὸν ὁποῖον πολλάκις θὰ συναντήσωμεν εἰς μεταγενέστερα σημειώματα τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου [10]. Ἄλλωστε ἡ ἀμέσως ἑπομένη ἐνθύμησις, χρονολογουμένη κατὰ τὸ ἔτος 1214, ἀναφέρει ρητῶς τὴν Σουγδαίαν [11].

Τὸ χειρόγραφον εὑρίσκετο ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ὁπωσδήποτε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος : ἡ τελευταία σῳζομένη καὶ χρονολογημένη σημείωσις φέρει ἡμερομηνίαν 19 Δεκεμβρίου 1418. Ἑπομένως ὁ κῶδιξ παρέμεινεν ἐν Σουγδαίᾳ ἐπὶ δύο καὶ ἥμισυ τοὐλάχιστον αἰῶνας.

Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο, ὡς ὑποθέτομεν ἐκ τοῦ περιεχομένου του, τὸ χειρόγραφον ἐχρησίμευεν ὡς λειτουργικὸν βιβλίον, ἀποκείμενον εἴς τινα μονὴν ἢ ἐκκλησίαν τῆς πόλεως. Εἰς παρασελίδιον σημείωσιν, χρονολογουμένην περὶ τὸ ἔτος 1380, ὁ ἐξ ἄλλης ἐνθυμήσεως γνωστὸς ὡς ἡγούμενος τῆς σουγδαϊκῆς μονῆς τῆς Σκουταριωτίσσης Ἰωαννίκιος ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ συντάξαντος τὴν σημείωσιν « κτήτωρ ἡμῶν » [12]. Ἐὰν ὁ γραφεὺς θεωρῇ τὸν ἡγούμενον τῆς Σκουταριωτίσσης *κτήτορα* αὐτοῦ, τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἴδιος ἀνῆκεν, ἐμόναζεν ἢ ὑπηρέτει, εἰς τὴν ἐν λόγῳ μονήν. Ἑπομένως καὶ τὸ χειρόγραφον εἰς τὸ ὁποῖον καταγράφει τὰς ἐνθυμήσεις του, θὰ εὑρίσκετο — κατὰ τὴν ἐποχὴν τοὐλάχιστον καθ' ἣν ἐγράφη ἡ σημείωσις αὕτη — παρὰ τῇ μονῇ τῆς Σκουταριωτίσσης [13].

Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα, δηλαδὴ κατὰ τὰς μεμαρτυρημένας χρονολογίας ἀπὸ τοῦ 1186 μέχρι τοῦ 1418, μοναχοὶ καὶ ἄλλοι κληρικοί [14], ἀλλὰ καὶ λαϊκοί [15], κατέγραφον εἰς τὰ περιθώρια τοῦ *Συναξαρίου* ἐνθυμήσεις ἀφορώσας σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν πόλιν Σουγδαίαν καὶ τοὺς κατοίκους της : φυσικὰ φαινόμενα καὶ ἱστορικὰ συμβάντα, θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις καὶ θανάτους ἀρχόντων ἀλλὰ καὶ ἁπλῶν κατοίκων τῆς πόλεως.

Μετὰ τὸ 1418 δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς τύχας τοῦ χειρογράφου. Μεσοῦντος τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος εὑρίσκομεν τοῦτο εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν Ἁγίας Τριάδος

8. Πρβλ. ἐνθ. 144 καὶ 145 (βλ. καὶ Πίν. III).

9. Βλ. ἐνθ. 1.

10. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 101 καὶ ὑποσ. 146.

11. Βλ. ἐνθ. 2.

12. Βλ. ἐνθ. 188, πρβλ. καὶ ἐνθ. 183. Περὶ τῆς μονῆς τῆς Σκουταριωτίσσης, βλ. κατωτέρω, σελ. 157 - 8 σχόλ. 210.

13. Πρβλ. καὶ Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 617, No 152.

14. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 28 : *« ἐπιτελοῦμεν μνημόσυνον οἱ κληρικοὶ »* — ἡ εἰς α΄ πρόσωπον σύνταξις ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ γραφεὺς τῆς σημειώσεως ἦτο κληρικὸς ὁ ἴδιος. Πρβλ. *αὐτόθι*, ἐνθ. 111 καὶ σχόλ. 103.

15. Πρβλ. ἐνθ. 141 : *« γραφὴ Γεωργίου »*, — ἐὰν ἦτο κληρικὸς ἢ μοναχός, ὑποθέτομεν ὅτι τοῦτο θὰ ἐδηλοῦτο.

Χάλκης, ὅπου ἀνεκάλυψε καὶ ἐμελέτησεν αὐτὸ ὁ Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος[16]. Πότε καὶ πῶς ἔφθασεν εἰς τὸ κέντρον τῆς Ὀρθοδοξίας ἀγνοοῦμεν. Ἤδη ὅμως τότε εἶχεν ὑποστῆ μεγάλην φθοράν : πολλὰ φύλλα εἰς τὴν ἀρχὴν (οἱ μῆνες Σεπτέμβριος, Ὀκτώβριος καὶ 1–14 Δεκεμβρίου) καὶ τὸ τέλος (27–31 Αὐγούστου) εἶχον ἀποσπασθῆ, πλῆθος δὲ παρασελιδίων σημειώσεων[17] εἶχον ἐκ προθέσεως ἀποκοπῆ ἢ ἀποξεσθῆ[18] ὑπὸ ἀτόμων τὰ ὁποῖα ἐνδιεφέροντο νὰ ἐξαφανίσουν τὰς ἀναγραφομένας πληροφορίας. Ἀντιθέτως κατεβλήθη προσπάθεια ὥστε νὰ μείνῃ ἄθικτον τὸ κύριον σῶμα τοῦ χειρογράφου — τὸ Συναξάριον. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν σῳζομένων καθαρῶς ἱστορικῶν σημειώσεων καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι σημειώσεις τινὲς ἀποξεσθεῖσαι ἦσαν, ὡς διεπιστώσαμεν, ἱστορικοῦ περιεχομένου, ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ἐξαφανισθεῖσαι πληροφορίαι ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἱστορικαί. Ἐξ ἄλλου αὐταὶ μόναι ἠδύναντο νὰ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καὶ ὄχι ἡ ἁπλῆ μνεία τοῦ θανάτου ἑνὸς ταπεινοῦ Σουγδαίου. Ἐπίσης ξενίζει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπουσιάζουν τελείως εἰδήσεις περὶ τῶν Λατίνων, οἱ ὁποῖοι, ὡς εἴδομεν, διεδραμάτισαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην σημαντικώτατον ρόλον εἰς τὴν περιοχήν, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς χρόνους τῆς Γενουατοκρατίας (μετὰ τὸ 1365) σημειώσεις εἶναι ἐλάχισται. Τείνομεν, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ ἀποκοπεῖσαι ἢ ἀποξεσθεῖσαι σημειώσεις ἀφεώρων κατὰ μέγα μέρος εἰς τοὺς Λατίνους : τὸ παράδειγμα τῆς ὑπ' ἀρ. 97 σημειώσεως εἶναι λίαν ἀποκαλυπτικόν[19].

Πάντως ἡ ἀποκοπὴ τῶν παρασελιδίων σημειώσεων ἐγένετο ὁπωσδήποτε πρὶν ἀνακαλύψῃ τὸν κώδικα ὁ Ἀντωνῖνος, διότι, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰς ἐπὶ μέρους ἀλλοιώσεις ὀφειλομένας εἰς τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου καὶ τὴν περίπτωσιν τῆς ὑπ' ἀρ. 197 ἐνθυμήσεως, οὐδεμία σημείωσις ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου δημοσιευθεισῶν ἐλλείπει σήμερον ἀπὸ τοῦ χειρογράφου.

Αἱ παρασελίδιοι σημειώσεις τοῦ χειρογράφου

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, πλὴν τῶν καθαρῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου σημειώσεων, τὰ λοιπὰ 204 σῳζόμενα παρασελίδια σημειώματα τοῦ χειρογράφου εἶναι *ἐνθυμήσεις* ἀφορῶσαι κυρίως εἰς τὴν πόλιν Σουγδαίαν καὶ τοὺς κατοίκους της καὶ χρονολογούμεναι ἀπὸ τοῦ 1186 μέχρι τοῦ 1418. Αἱ ἐνθυμήσεις αὐταὶ ἀναφέρονται εἰς ἑορτὰς καὶ ἐγκαίνια ἐκκλησιῶν, σεισμούς, ἐκλείψεις ἡλίου καὶ σελήνης, ἐπιδρομὰς Τατάρων καὶ Λατίνων καὶ ἄλλα ἱστορικὰ γεγονότα, τέλος δὲ εἰς θανάτους ἀρχιερέων, κληρικῶν καὶ ἀρχόντων τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ ταπεινῶν προσώπων. Οὕτω συνθέτουν τὸ *Χρονικὸν τῆς Σουγδαίας* εἰς ἐποχὴν ἐξόχως κρίσιμον τῆς ἱστορίας της καὶ πτωχοτάτην εἰς πηγάς.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν σημειώσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς θανάτους καὶ μνημόσυνα εἶναι δυσαναλόγως μέγας (αἱ 155 ἐπὶ 204 σῳζομένων), παραμένει δὲ σημαντικὸς καὶ ἐὰν

16. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἀντωνίνου ἐπερατώθη τῷ 1861. Ἐκ σημειώσεως τοῦ αὐτοῦ Ἀντωνίνου (*Zametki*, σελ. 595), συνάγεται ὅτι τέσσαρα ἔτη πρὸ αὐτοῦ εἶχεν ἐπισημάνει τὸν κώδικα ὁ Ἰ. Φ. Πάτροκλος. Σήμερον ὁ κῶδιξ εὑρίσκεται εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει.

17. Μόνον τὰ διὰ ψαλιδίου ἀποκεκομμένα τμήματα τῶν σῳζομένων φύλλων ἀνέρχονται, κατὰ τοὺς ἡμετέρους ὑπολογισμούς, εἰς εἴκοσι πέντε, ἀντιπροσωπεύει δὲ ἕκαστον πλείονας τῆς μιᾶς σημειώσεις.

18. Πρβλ. Πίν. Ι.

19. Ἡ σημείωσις, ἐπιμελῶς ἀποξεσθεῖσα, ἀναφέρει ὅτι *« ἦλθ(ον) οἱ λατ[ῖνοι]. . . . . , πόλεμ(ον) . . . . . (καὶ) ἔκαψ(αν).*

ἀκόμη προστεθοῦν εἰς τὸν συνολικὸν ἀριθμὸν αἱ ἐξαφανισθεῖσαι, πολυάριθμοι ὡς ὑποθέτομεν, ἱστορικοῦ περιεχομένου σημειώσεις.

Αἱ ἐνθυμήσεις κατεγράφοντο εἰς τὸν κώδικα καθ' ἣν ἐποχὴν συνέβαινον τὰ γεγονότα : ἡ ἀκρίβεια τῶν παρεχομένων πληροφοριῶν καὶ τῶν χρονολογικῶν δεδομένων ὡς καὶ αἱ ἐναλλασσόμεναι χεῖρες γραφῆς ἐπιβεβαιοῦν τοῦτο.

Αἱ σημειώσεις αὗται ἀνήκουν εἰς τὸ εἶδος τῶν *Βραχέων Χρονικῶν*[20] καὶ ἔν τινι μέτρῳ τῶν *Ἐφημερίδων*[21]. Ἐξ ἄλλου, λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν νεκρολογικῶν σημειωμάτων, τὸ χειρόγραφον δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰ *obituaria* τῶν μονῶν[22]. Πράγματι τὸ ἡμέτερον χειρόγραφον παρουσιάζει, ὡς πρὸς τὴν διάταξιν καὶ τὸ περιεχόμενον, πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς ἓν ἐκ Κύπρου σύγχρονον τούτου *obituarium*, τὸν κώδικα Parisinus Graecus 1588[23]: ἀμφότερα εἶναι κατὰ τὸ κύριον σῶμα Συναξάρια, περιέχουν δὲ ἐν τῇ ᾧᾳ σημαντικὸν ἀριθμὸν χρονικῶν σημειωμάτων, νεκρολογικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον.

Ὡς παρατηρεῖ ὁ J. Darrouzès[24], τὰ Συναξάρια, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των, προσεφέροντο εἰς τὴν καταγραφὴν τοιούτων σημειωμάτων : περιέχοντα δι' ἑκάστην ἡμέραν τοῦ ἔτους Βίους ἁγίων ἐν συντόμῳ, ἦσαν ταῦτα εἰς καθημερινὴν χρῆσιν καὶ ἦτο φυσικὸν ὅτι ἐγράφετο εἰς αὐτά, πλησίον τῆς μνήμης τῶν ἁγίων, ἡ μνήμη τῶν νεκρῶν. Εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν δὲν ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὰ *obituaria* τῆς Δύσεως, τὰ ὁποῖα ἦσαν εἶδος εἰδικοῦ καταστίχου, ὅπου κατεγράφοντο οἱ νεκροὶ μιᾶς μονῆς ἢ ἑνὸς θρησκευτικοῦ τάγματος. Ἐλλείψει τοιούτων καταστίχων, οἱ τεθνεῶτες κατεγράφοντο εἰς τὰ Εὐαγγελιάρια, τὰ Μηναῖα, τὰ Συναξάρια, τὰ ὁποῖα, ἕνεκα τῆς διαιρέσεώς των εἰς λειτουργικὰ μέρη, προσέφερον ἓν χρονολογικὸν πλαίσιον κατάλληλον διὰ νὰ μνημονεύωνται καθ'

20. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, *Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (Ἀρ. 1 - 562)*, Νέος Ἑλληνομνήμων, 7 (1910), σελ. 113-313. Τοῦ αὐτοῦ, *Βραχέα Χρονικά*, Ἀθῆναι 1932-3.—Διὰ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Α', σελ. 233-237 καὶ V. Laurent, *La chronique anonyme du cod. Mosquensis Gr. 426 et la pénétration turque en Bithynie au début du XIVe siècle*, Revue Et. Byz., 7 (1949–50), σελ. 207-212.

21. Ὁ ὅρος *ἐφημερίδες* ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν ἐνθυμήσεων ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καρυοφύλλου ὡς τίτλος τοῦ ἔργου του : *«Ἰωάννου Καρυοφύλλου τοῦ μεγάλου λογοθέτου Ἐφημερίδες τῶν συμβάντων ἀπὸ τοῦ ,αχος' σωτηρίου ἔτους ἕως τοῦ ,αχπθ', ἰδιόχειροι . . .»*, ἔκδ. Π. Ζερλέντου, *Ἰωάννου τοῦ Καρυοφύλλου Ἐφημερίδες*, Ἀθῆναι 1890 (ἀπόσπ. ἐκ τοῦ Δελτίου τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρ., 3 (1890), σελ. 275 κέ.). Ὁ ὅρος ἦτο ἐν χρήσει ἰδίᾳ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰ.: βλ. σχετικῶς Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, γ' ἔκδ., Ἀθῆναι 1964, σελ. 61· πρβλ. καὶ *Παναγιώτης Κοδρικᾶς Ἐφημερίδες (1787 - 1797)*, ἔκδ. Ἀ. Ἀγγέλου, Ἀθῆναι 1963, κυρίως σελ. 209 κέ. — Ὁ αὐτὸς ἑλληνικὸς ὅρος ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν σημειώσεων ἐν εἴδει ἡμερολογίου ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ εἰς τὴν Δύσιν ἤδη τὸν ΙΣΤ' αἰ.: πρβλ. *William Lombarde and local Government: his «Ephemeris» and twenty - nine charges to juries and commissions*, ἔκδ. Conyers Read, Ithaca N. Y. 1962.

22. Χρησιμοποιοῦμεν τὸν λατινικὸν ὅρον, διότι εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματολογίαν δὲν ὑπάρχει ὅρος κατάλληλος πρὸς δήλωσιν τοῦ εἴδους τούτου. Ἡ λ. *βραβεῖον* εἶναι εὐρυτέρα, καθ' ὅσον περιλαμβάνει καὶ τὰ κατάστιχα τῆς περιουσίας τῶν μονῶν.—Περὶ τοῦ ὅρου *obituarium*, βλ. Diction. d'Archéol. Chrét. et de Liturgie, τ. 12/2 (1936), στ. 1834-1857 (ὑπὸ H. Leclercq).

23. Βλ. J. Darrouzès, *Un Obituaire Chypriote: le Parisinus Graecus 1588*, Κυπριακαὶ Σπουδαί, 15 (1952), σελ. 23-62 : τὰ παρασελίδια σημειώματα ἀνέρχονται εἰς 275, ἐξ ὧν τὰ 210 χρονολογημένα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1203-1570.—Πρβλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Notes pour servir à l'histoire de Chypre*, Κυπριακαὶ Σπουδαί, 17 (1953), σελ. 83-102 (ἰδίᾳ Cod. Paris. Gr. 1589, ὁ ὁποῖος περιέχει Συναξάριον καὶ 30 παρασελίδια σημειώματα, ἐξ ὧν τὰ πλεῖστα νεκρολογικά).

24. J. Darrouzès, *Un Obituaire Chypriote*, σελ. 26.

ἑκάστην οἱ τεθνεῶτες, κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ γραφέως. Ἀνάλογος ἦτο καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ἐκ Σουγδαίας χειρογράφου.

Εἶναι αὐτονόητον ὅτι αἱ νεκρολογικαὶ αὐταὶ σημειώσεις ἀναφέρονται πάντοτε εἰς ὀρθοδόξους χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι εἰς τὸ ἡμέτερον Συναξάριον καλοῦνται πάντοτε *« δοῦλοι τοῦ Θεοῦ »*. Ἄλλως θὰ ἦτο ἀδιανόητος ἡ καταγραφὴ τοῦ θανάτου ἑνὸς ἀλλοδόξου ἢ ἀλλοθρήσκου κατοίκου τῆς Σουγδαίας εἰς λειτουργικὸν βιβλίον τῆς Ὀρθοδόξου Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, πλὴν τῶν νεκρολογικῶν σημειωμάτων, εἰς τὸ *Συναξάριον τῆς Σουγδαίας* κατεγράφοντο ἐνθυμήσεις ἀναφερόμεναι εἰς ἱστορικὰ συμβάντα καὶ φυσικὰ φαινόμενα. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο καθιστᾷ τὸ ἡμέτερον χειρόγραφον πολύτιμον ἱστορικὴν πηγήν.

Διὰ τὴν καταγραφὴν τῶν ἐνθυμήσεων εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν σελίδα τοῦ χειρογράφου ὡς βάσις ἐλαμβάνετο ἡ ἡμερομηνία καθ' ἣν συνέβη τὸ γεγονὸς καὶ ἡ ὁποία εἶχεν ἀντιστοιχίαν εἰς τὸ κύριον σῶμα τοῦ Συναξαρίου. Οὕτω π.χ. γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνέβησαν τὴν 23 Ἀπριλίου οἱουδήποτε ἔτους, κατεγράφοντο ἐν τῇ ᾧᾳ τῆς σελίδος ἡ ὁποία περιεῖχε τὸ Συναξάριον τοῦ ἑορτάζοντος κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἁγίου Γεωργίου. Τὸ σύστημα τοῦτο εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν ὑπὸ διαφόρων γραφέων καταγραφὴν εἰς τὴν αὐτὴν σελίδα γεγονότων λίαν ἀπομεμακρυσμένων ἀπ' ἀλλήλων χρονικῶς, καὶ ἀντιθέτως τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γραφέως καταγραφὴν εἰς σελίδας διαφόρους γεγονότων τὰ ὁποῖα συνέβησαν ἐντὸς βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος. Ἑπομένως εἰς τὴν σειρὰν τῶν σημειώσεων οὐδεμία ἄλλη χρονικὴ ἀκολουθία ὑφίσταται πλὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Συναξαρίου ἐπιβαλλομένης ἀκολουθίας τῆς ἡμερομηνίας.

Οἱ γραφεῖς τῶν ἐνθυμήσεων τοῦ *Συναξαρίου* τῆς Σουγδαίας εἶναι ἀνώνυμοι. Μόνον εἰς μίαν περίπτωσιν ὁ συντάκτης τοῦ σημειώματος κατέγραψε τὸ ὄνομά του (βλ. ἐνθ. 141), εἰς μίαν δὲ ἄλλην δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ ταυτίσωμεν τοῦτον (βλ. ἐνθ. 111 καὶ σχόλιον 103).

Ἕνεκα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν γραφέων, τοῦ εἴδους τοῦ κειμένου καὶ τοῦ μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος κατὰ τὸ ὁποῖον ἐγράφησαν αἱ ἐνθυμήσεις, δὲν δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν γενικὰς παρατηρήσεις περὶ τῆς γλώσσης τῶν σημειωμάτων. Ἡ γλῶσσα, τὸ ὕφος καὶ κυρίως ἡ ὀρθογραφία ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς παιδείας τοῦ ἑκάστοτε γραφέως. Ὡς ἐκ τῆς φύσεως ὅμως τοῦ κειμένου δὲν δύνανται νὰ ὑπάρξουν μεγάλαι διαφοραὶ εἰς τὴν διατύπωσιν. Οὕτως αἱ παρασελίδιοι σημειώσεις ἔχουν συνήθως τὸν ἀκόλουθον τύπον :

α) *τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ :* ἐννοεῖται πάντοτε ἡ εἰς τὸ ἀντίστοιχον τμῆμα τοῦ Συναξαρίου μνημονευομένη ἡμερομηνία, τὴν ὁποίαν οὕτως ἀποκαθιστῶμεν καὶ προτάσσομεν ἑκάστης ἐνθυμήσεως.

β) *ἐκοιμήθη* ἢ *ἐτελειώθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ τάδε* ἢ *μνήμη τοῦ τάδε* (ὁσάκις πρόκειται περὶ θανάτου ἢ μνημοσύνου) ἢ μνεία τοῦ γεγονότος ἐν συντόμῳ.

γ) *τοῦ τάδε ἔτους* — πάντοτε ἀπὸ κτίσεως κόσμου —, ἐνίοτε παρέχεται καὶ ἡ ἰνδικτιὼν καὶ ἄλλαι χρονολογικαὶ ἐνδείξεις [25]. Ὑπογραμμίζομεν ἰδιαιτέρως τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ παρεχόμενα χρονολογικὰ στοιχεῖα (ἔτος, ἰνδικτιών, ἡμερομηνία, ἑορτὴ ἁγίων, φυ-

25. Σημειωτέον ὅτι ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς χριστιανικῆς χρονολογίας διὰ τὰς ἐνθυμήσεις τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου σφάλλεται κατὰ ἓν ἔτος, διότι ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτους 5508 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 5509.

σικὰ φαινόμενα, ἀστρονομικαὶ πληροφορίαι) συμφωνοῦν ἀπολύτως μεταξύ των, ὡς διεπιστώσαμεν κατόπιν αὐστηροῦ ἐλέγχου. Σπανιώτατα παρατηρεῖται σφάλμα, ὁπότε δηλοῦμεν τοῦτο εἰς τὰ σχόλια. Ἡ ἀκρίβεια αὕτη τῶν παρασελιδίων σημειώσεων ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς κριτήριον διὰ τὴν ἀξίαν τοῦ κειμένου τούτου ὡς ἱστορικῆς πηγῆς.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἀντωνίνου καὶ ἡ παροῦσα

Ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, γνωστὸς ἐκ τῆς μεταγενεστέρας ἐκδόσεως τῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῶν Ἀθηνῶν [26], πρῶτος ἀνεῦρε καὶ ἐξέδωκε τὰς παρασελιδίους σημειώσεις τοῦ *Συναξαρίου* τῆς Σουγδαίας. Οὗτος παρέχει εἰς τὴν ἔκδοσίν του 194 σημειώσεις· ἡμεῖς ἀνεγνώσαμεν καὶ ἐκδίδομεν 204 [27]. Ἐκ τούτων δώδεκα εἶναι ὅλως ἀνέκδοτοι, μὴ ἀναγνωσθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου [28]. Ἐκ τῶν σημειώσεων τῆς ἐκδόσεως Ἀντωνίνου παραλείπομεν δύο [29], διότι ἔχουν καθαρῶς θρησκευτικὸν χαρακτῆρα : ὡς ἤδη ἐλέχθη [30], τὸ χειρόγραφον περιέχει δώδεκα τοιούτου εἴδους σημειώματα (χωρία τοῦ Εὐαγγελίου, σχόλια εἰς τὸ Συναξάριον), δὲν ἐθεωρήσαμεν ὅμως σκόπιμον νὰ περιλάβωμεν ταῦτα εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν.

Ὁ Ἀντωνῖνος ἀκολουθεῖ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐνθυμήσεων τὴν σειρὰν τοῦ χειρογράφου, ἄνευ ἰδιαιτέρας ὅμως μνείας τῶν σελίδων καὶ ἀνεξαρτήτως χρόνου συγγραφῆς. Οὕτω π.χ. ἡ ἐνθύμησις τοῦ φ. 5ᵛ (τοῦ ἔτους 1418) προηγεῖται τῆς ἐνθυμήσεως τοῦ φ. 6ᵛ (τοῦ ἔτους 1298) [31], ἐνῷ ἡ πρώτη εἶναι κατὰ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα μεταγενεστέρα τῆς δευτέρας. Ἡμεῖς, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἱστορικὴν σημασίαν τῶν παρασελιδίων σημειώσεων, ἀκολουθοῦμεν τὴν αὐστηρῶς χρονολογικὴν σειράν. Οὕτως ἡ παρεχομένη εἰκὼν εἶναι σαφεστέρα, συγχρόνως δὲ σεβόμεθα καὶ τὸν τρόπον καταγραφῆς τῶν ἐνθυμήσεων ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε γραφέων. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀρίθμησις τῶν ἐνθυμήσεων εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν διαφέρει ἀπολύτως τῆς τοῦ Ἀντωνίνου. Πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μελετητῶν παρέχομεν πάντοτε, ἐντὸς ὀρθογωνίων ἀγκυλῶν, τὸν αὔξοντα ἀριθμὸν (nᵒ) τῆς ἐκδόσεως Ἀντωνίνου. Ὁσάκις δὲν ἀναφέρεται, πρόκειται περὶ σημειώσεων μὴ ἀναγνωσθεισῶν ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου καὶ μὴ περιλαμβανομένων εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν δημοσιευομένων 204 σημειώσεων αἱ 43 δὲν φέρουν χρονολογίαν. Ἐκ τῆς χειρὸς γραφῆς ἢ ἐκ τοῦ περιεχομένου των ἠδυνήθημεν νὰ χρονολογήσωμεν τὰς 35. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς τὸ ἀποκαθιστώμενον ἔτος παρέχεται ἐντὸς παρενθέσεως. Τὰς ὑπολοίπους ὀκτὼ μὴ χρονολογηθείσας σημειώσεις παραθέτομεν εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης ἐκδόσεως, ἀκολουθοῦντες κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν σειρὰν καταγραφῆς των τὰς σελίδας τοῦ χειρογράφου.

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ πρωτοτύπου καὶ μοναδικοῦ χειρογράφου καὶ διότι τοῦτο δυνατὸν νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ὀρθοτέραν ἀνάγνωσιν, ἀκολουθοῦμεν πιστῶς τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κώδικος. Ὁσάκις ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου εἶναι

26. Βλ. Ἀρχιμ. Ἀ ν τ ω ν ί ν ο υ, *O drevnich christianskich nadpisach v Afinach* (= Περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις παλαιῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν), Πετρούπολις 1874.

27. Περὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 197 ἐνθ. (Νο 54 ἐκδ. Ἀντωνίνου), βλ. κατωτέρω, σχόλ. 229.

28. Αἱ ὑπ' ἀρ. 14, 15, 40, 67, 71, 81, 84, 85, 97, 103, 158, 203 ἡμετέρας ἐκδόσεως.

29. Νο 90 καὶ 157 ἐκδόσεως Ἀντωνίνου.

30. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 112, περιγραφὴν χειρογράφου.

31. Πρόκειται περὶ τῶν ἐνθυμήσεων Νο 4 καὶ 5 ἐκδ. Ἀντωνίνου = ὑπ' ἀρ. 196 καὶ 104 ἡμετέρας ἐκδόσεως.

τοιαύτη, ὥστε τοῦτο νὰ καθίσταται ἀδιανόητον, παρέχομεν μεταγραφὴν τῶν νοσούντων τμημάτων ἐν ὑποσελιδίῳ ὑπομνήματι. Τὴν στίξιν ἀποκαθιστῶμεν, τὰς συντομογραφίας ἀναλύομεν ἐντὸς παρενθέσεως[32] καὶ τὰς συμπληρώσεις παρέχομεν ἐντὸς ὀρθογωνίων ἀγκυλῶν, τὰς δὲ παραλείψεις τοῦ γραφέως εἰς τυποποιημένας φράσεις, αἱ ὁποῖαι δύνανται εὐκόλως νὰ συμπληρωθοῦν, ἐντὸς γωνιωδῶν ἀγκυλῶν. Εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα παραθέτομεν τὴν διάφορον ἀνάγνωσιν οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν διάφορον ὀρθογραφίαν τῆς ἐκδόσεως Ἀντωνίνου (Α).

32. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀντωνῖνος δὲν ἀναπτύσσει συνήθως τὰς συντομογραφίας.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΩΝ ΕΝΘΥΜΗΣΕΩΝ

Οἱ ἐκθέται ἐντὸς τοῦ κειμένου ἀναφέρονται εἰς τὰ ἐπιτασσόμενα σχόλια.
Οἱ ἀριθμοὶ τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν αὔξοντα ἀριθμὸν τῶν ἐνθυμήσεων.

1. 15 Φεβρουαρίου 6694 (= 1186) φ. 62r [n⁰ 52]
+ τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ὁ υἱὸς τοῦ πρωτόπ(α)πα[1] *κὺρ γεώργιος, ἰνδ(ικτιῶνος) δ', τοῦ ἔτους ,ϛχϟδ', ἐτελιώθη.*

2. 18 Ἰανουαρίου 6722 (= 1214) φ. 34r [n⁰ 25]
Τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἐωρτάζεται ἐν τῇ π(ό)λ(ει) σουγδ(αία) τὰ ἐγκένι(α) τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ(ίου) ἀθανασίου, ἣν ἐκτήσθ(η) παρὰ τοῦ κοινοῦ λαοῦ διὰ τῆς πολλοῖς θνίσεως, καὶ ἐξιλάσθ(η) καὶ ἐκόπασεν ἡ θραύσις ἀπὸ τ(ῆς) ἡμέρ(ας) ἐκήν(ης). + μηνὶ ἰανουαρ(ίω) ιη'[2]*, ἰνδ(ικτιῶνος) β', ἔτ(ους) ,ϛψκβ'. +*

3. 6 Ἰουνίου 6722 (= 1214) φ. 144v [n⁰ 132]
τῇ αὐ(τῇ) ἡμε(ρα) ἐκειμη(θη) συμ[εὼν δι]ακονος καὶ κληρ(ικ)ὸς ἐπίτζι[3]*, τῶ ,ϛψκβ' ἔτ(ει).*

4. 17 Δεκεμβρίου (circa 1214)[4] φ. 3r [n⁰ 1]
τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ε[ορ]τ[ὴ] ἁγίου στεφάνου ἀρχ[ι]επισκόπ(ου) σουγδ(αίας) τοῦ ταφόντος εἰστο ἅγ(ιον) βήμαν τῆς ἁγίας σοφίας[5].

5. 14 Ἰουνίου 6725 (= 1217) φ. 148r [n⁰ 139]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) μνήμ(η) τοῦ ἀρχιεπισκόπ(ου) κυρ θ(εοδ)ώρ(ου) τοῦ κατακ . . .[6]*, τοῦ ,ϛψκε'.*

6. 14 Ἰουνίου (circa 1217)[7] φ. 148r [n⁰ 140]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρα ἐξοικ[ισ]εν τὸ κά[στρον] σουγδ(αίας) τῇ παρα[μονῇ τῶν] ἁγ(ίων) πάντ(ων).

7. 26 Μαΐου 6727 (= 1219) φ. 138v [n⁰ 125]
+ ἐχειροτονίθ(η) ἀντόνιος πρωτ(ο)παπ(ᾶς) σουγδ(αίας), μηνὶ μαΐω κϛ', ἰνδ(ικτιῶνος) ζ', ἐτ(ους) ,ϛψκζ', ἡμέρ(α) κυρι(ακῇ) τ(ῆς) πεντηκοστ(ῆς).

8. 27 Ἰανουαρίου 6731 (= 1223) φ. 46r [n⁰ 33]
+ τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἦλθ(ον) οἱ πρωτοι οἱ τάτ(α)ρ(οι), τοῦ ,ϛψλα' ἐτ(ους). +[8]

9. 6 Αὐγούστου 6741 (= 1233) φ. 189r [n⁰ 177]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμε(ρα) ετελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ πετρ(ος) π . ρ .(οὺς) υἱοῦ[9] *του ερεμιτ(ου), του ,ϛψμα'. +*

1. *ὁ* om. A.
3. *συμ(εὼν): ευμῖα* A. || *ἐπίτζι τῶ ,ϛψκβ' ἐτ(ει)* script. altera manu.
4. *εορτὴ* supplevi : *ε..τ.* cod. | *ετ* A. || l. *εἰς τὸ*
5. *θ(εοδ)ώρ(ου): λέοντος* A. || rasura in cod.
6. *ἐξοικισεν* supplevi : *ἐξοικ . . εν* cod . . . | *ἐξοι. . εν* A. || *κάστρον* A. : *κα . . .* cod. || *παραμονῇ τῶν* A. : *παρα . . . . .* cod.
8. *πρῶτα* A.
9. *π.ρ.(ους): τερβ.* A.

10. 26 Δεκεμβρίου 6747 (= 1239) φ. 10v [n⁰ 10]
[τ]ῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ηλθ(ον) τάταροι οἱ δευτ(ε)ρ(οι), [τ]οῦ ,ϛψμζ' ἔτους. [10]

11. 12 Φεβρουαρίου 6750 (= 1242) φ. 58v [n⁰ 47]
μηνὶ Φεβρουαρ(ίω) ιβ', ἰνδ(ικτιῶνος) ιε', τοῦ ,ϛψν' ἔτους, ἐτελιώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ δα(υί)δ (καὶ) υἱοῦ τοῦ σουμπὰτ [11] *κ(αὶ) δι . . ϛ . . .*

12. 27 Ἀπριλίου 6757 (= 1249) φ. 110v [n⁰ 104]
+ Τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἐξηκαθαρίσθη [ἀπὸ τῶν] ταταρίων τὸ ἅπαν γέν(ος) ἀν(θρώπ)ων ἔξω [ἀπὸ] τὸ ἄστη καὶ ἠριθμισεν σε(βασ)τ(ὸς) τῶν λαὸν (καὶ) ηυρεθ(η) χι<λι>αδας η' (καὶ) τριακόσια, ἐν ετ(ει) ,ϛψνζ' τῆς τοῦ κόσμου γενησεως, (καὶ) ἑορτάζε(ται) πανυγυρικοσ.[12]

13. 19 Ἰουνίου (circa 1249)[13] φ. 150v [n⁰ 145]
τὴ αὐτὴ ἡμ(έ)ρ(α) ἡ μνημ(η) τοῦ αρχ(ον)τ(ος) σουγδ(αίας) κυρ ζαχαρίου υἱοῦ πολαία. [14]

14. 24 Ἀπριλίου 6760 (= 1252) φ. 108r
+ τῇ αὐτῇ ἡμε(ρα) εκοιμηθ(η) ὁ αλεξ[ιος] . . . ., τοῦ ,ϛψξ' τῷ μ(η)ν(ὶ) κδ^ω . +

15. 21 Ἰουνίου 6760 (= 1252) φ. 151v
Ετελιωθ(η) ὁ . . . . . [υἱὸς τοῦ] σευαστοῦ . . . . ., τοῦ ,ϛψξ' [ἔτους].

16. 13 Αὐγούστου (inter 1252–1267)[15] φ. 194r [n⁰ 184]
+ τῇ αὐτῇ ἡμ(έ)ρ(α) τὰ ἐγκαίνια ⟨τοῦ ναοῦ⟩ τοῦ ὁσίου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμ(ῶν) νικολάου.

17. 24 Ἰουνίου 6762 (= 1254) φ. 154v [n⁰ 148]
+ τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐπαρέλα(βε) τὴν σινώπ(ην) ὁ κομνηνὸς κυρὸς μανουήλ, τοῦ ,ϛψξβ' ἔτους. + [16]

18. 21 Αὐγούστου 6766 (= 1258) φ. 203r [n⁰ 192]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέ(ρα) ἐκοιμη[θη] || γεράσιμ(ος) (μονα)χ(ὸς) λεγομ[ενος] || παντζῆς [17], *προ(σ)μον[άριος]* [18] *|| τ(ῆς) εκκλη(σίας) τ(ῆς) μ[ονῆς;], || τοῦ ,ϛψξς'.*

19. 5 Ἰουλίου 6767 (= 1259) φ. 164v [n⁰ 158]
+ τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἐτελειωθ(η) ὁ δουλο(ς) τοῦ θ(εο)ῦ ἰω(άννης) θεσαλονικαι(ας) [19], *τῷ ,ϛψξζ' ἐτ(ει).*

20. 1 Ἀπριλίου 6769 (= 1261) φ. 95r [n⁰ 86]
τῇ αὐτῇ μέρα, τῇ ἑβδόμῃ ὥρα, ἐχάθ(η) ὁ ἥλιος, τοῦ ,ϛψξθ' ἐτ(ους) [20].

21. 24 Ἰουλίου 6769 (= 1261] φ. 179v [n⁰ 171]
τῇ αὐτῇ ἡμε(ρα) παρέλα(βε) τὴν πολ(ιν) ὁ ἅγ(ιος) β(ασι)λ(εὺς) παλαιω[λόγος μιχ]αήλ, ἰνδ(ικτιῶνος) δ', του ,ϛψξ[θ'] ἐτ(ους)[21] *+.*

10. *δευτεροι* supplevi (cf. not. 8 : *οἱ πρῶτοι): δευτρ'* cod. | *βευτρη* A.
11. *κ' δι¯ϛ . . .* cod : *ιμε δ'* A.
12. *γέν(ος) ἀν(θρώπ)ων* om. A. || *σε(βασ)τ(ός) : σεῦ* A. et sic passim || *χιάδας* cod., A.
13. *ἀρχιεπισκόπου* A. || *τολαια* A.
14. l. *τῷ αὐτῷ μηνὶ κδ^η* cive *τῇ κδ^η τοῦ αὐτοῦ μηνὸς*
16. *τοῦ ναοῦ* add. (cf. A. No 184).
17. *παρέλαβε* A. || *ὁ κύρ.* A.
18. *παντζὴ προμον.* A. || *μονῆς* supplevi, sive *μεγάλης* (cf. not. 180) : *μι . . .* A. || *,ϛψξδ'* A.
19. *θεσαλονικαι* A.
21. *παλαιω(λόγος μιχα)ὴλ* A. || *,ϛψξ.* A.

22. 6 Αὐγούστου 6769 (= 1261) φ. 189r [n⁰ 178]
+ τῆ αὐτ(ῆ) ἡμ(έ)ρ(α) ἐτελιώθ(η) [ἡ δούλη] τοῦ θ(εο)ῦ αννα . . . . . θυγάτ(η)ρ Κωνσταν(τί)ν(ου) του βι . . . , τοῦ ,ϛψξθ' ἔτ(ους).

23. 25 Μαρτίου 67[70] (= 1262)[22] φ. 92r [n⁰ 79]
τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐτελ[ει]ώθησαν οἱ δουλοι του θ(εο)ῦ σε(βαστὸς) πολύκ[αρπος] ὁ μαμιτζῆς[23] *[καὶ] ζ[αχαρίας ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ], ινδ(ικτιῶνος) ε', τοῦ ,ϛψ[ο'].*

24. 25 Μαρτίου 6770 (= 1262) φ. 92r [n⁰ 80]
ἐτελειώθησαν οἱ δουλ(οι) τοῦ θ(εο)ῦ ὁ τε σε(βαστὸς) πολύκαρπο(ϛ) ο μαμιτζῆς καὶ ζαχαρίας ὁ ἀνεψιὸς αὐτ(οῦ), ἔτ(ους) ,ϛψο'.

25. 12 Ἰουνίου 6770 (= 1262) φ. 147r [n⁰ 138]
Ἐτελειωθ(η) ὁ δοῦλ(ο)ϛ του θ(εο)ῦ κοσμᾶ (μονα)χ(ὸς) τοῦ τζακᾶ[24]*, ,ϛψο' ε(τους).*

26. 27 Ἰουνίου 6770 (= 1262) φ. 157r [n⁰ 150]
+ Ἐτελιωθ(η) ὁ γεωργ(ιος) υ[ἱὸς] ‖ἀκριβοῦ κων(σταντίνου) κουτζ . . ., ‖ τοῦ ,ϛψο' ἐτ(ους). +

27. 10 Αὐγούστου 6770 (= 1262) φ. 192r [n⁰ 183]
τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) τελοῦμ(εν) τὰ μνημοσυνα τοῦ τε ἰω(άννου) του ἀλπατὰ[25] *υἱοῦ του σαδώκ*[26] *(καὶ) ζαχαρίου υἱοῦ του ἀλάτζη*[27]*, ἐτ(ους) ,ϛψο', ἰνδ(ικτιῶνος) ε'.*

28. 22 Ἰουλίου 6772 (= 1264) φ. 178r [n⁰ 169]
+ τῆ αὐτῆ ἡμε(ρα) ἐτελ[ι]ώθ(η) ὁ δοῦλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ευ . . . ιβερ(ος) λεγομ(ε)-ν(ος) τοῦ [. . .], ινδ(ικτιῶνος) ζ', τοῦ ,ϛψο[β'] ἔτ(ους), ἐπιτελουμ(εν) [μνη]μοσ(η)-ν(ον) οἱ κληρ(ι)κ(οί).

29. 29 Μαΐου 6773 (= 1265) φ. 140r [n⁰ 127]
τῆ αὐτῆ ἡμε(ρα) ἐτελιώ(θη) ὁ δοῦλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ στέφανος υἱὸς του πελέτζητ[28] *τ . . ., τοῦ ,ϛψογ' ἔτους.*

30. 22 Μαρτίου 6775 (= 1267) φ. 90v [n⁰ 77]
τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐκοιμήθ(η) ὁ δοῦλ(ος) τοῦ θε(ο)ῦ πολύκαρπος σε(βαστὸς) πο-λέας[29]*, ινδ(ικτιῶνος) ι', του ,ϛψοε' ἐτ(ους). +*

31. 21 Μαΐου 6775 (= 1267) φ. 134r [n⁰ 119]
ἐτελιώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἰω(άννης) χαριωπ(ο)λ(ί)τις[30]*, ἔτους ,ϛψοε'.*

32. 22 Ἰανουαρίου (inter 1270–1280)[31] φ. 39r [n⁰ 27]
+ τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) [ἐ]κοιμήθ(η) ὁ ἀρχ(ι)επίσκοπ(ος) σουγδ(ο)φούλλ(ων) ἰωάννου, τοῦ ,ϛ . . . ἔτους[31].

22. *ἡ δούλη* A. : lacuna in cod. ‖ *αννα* om. A. ‖ fors. *κι. : μι. .* A.
23. *ἐτελιώθη(σαν) ὁι δουλ* A. ‖ *πολύκ(αρπος)* suppl. A. ‖ *καὶ ζαχαρίας ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ* supplevi (cf. not. 24). ‖ *,ϛψ. .* A.
24. *,ϛψ*⟩ A.
25. *υἱὸς* suppl. A. ‖ *,ϛψο' ε(τους) :* fors. *,ϛψος'* | *,ϛψο. A.*
26. *υ[ιὸς] ἀκριβοῦ* leg. : *ἀκρια* A. ‖ *κων(σταντίνου) κουτζ.: κὺρ κουτα* A.
28. *ευ —— τοῦ : ἰῶ. ρολε . . . του . . .* A. ‖ *,ϛψοβ'* A. : *,ϛψο.* cod. ‖ *ἔτ(ους) —— κληρικοὶ* om. A. ‖ *ἔτ(ους)* leg.
29. *υἱοῦ* A. ‖ *πιλέτζητι* A. ‖ rasura in cod.
30. *σε πόλέα* A.
32. *,ϛ . . . :* lacuna in cod. : *,ϛ(ωλ)* suppl. A.

33. 28 Μαΐου 6778 (= 1270) φ. 140r [n⁰ 128]
+ τῇ αὐτῇ ἡμε(ρα) [ἐτελειώθ(η) ὁ] ‖*δουλ(ος) τοῦ [θ(εο)ῦ] στέφ(ανος)* ‖*(καὶ) ἐ-τ[άφη;]... ‖τῷ ,ϛψοη'... ‖ἀνατκούς*[32] *τ(ῶν) ...*

34. 5 Ἰουλίου 6778 (= 1270) φ. 165r [n⁰ 159]
+ ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ δα(υὶ)δ υἱοῦ κὺρ κων(σταντίνου) τοῦ ἡλία, ἰνδ(ικτιῶνος) [ιγ'], του ,ϛψοη' ἔτους.

35. 1 Ἰουλίου (deb. Αὐγούστου) (1270)[33] φ. 161v [n⁰ 153]
+ τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ εὐθ(ύμιος) ἱερεὺς. +

36. 1 Αὐγούστου 6778 (= 1270) φ. 186v [n⁰ 176]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμε(ρα) ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ [θ(εο)ῦ] εὐθ(ύμιος) ἱερε(ὺς) καὶ (πρωτο)π(α)π(ᾶς) (καὶ) υἱοῦ [Ἐ]φρὲ(μ), ἰνδ(ικτιῶνος) ιγ', του ,ϛψοη' ετ(ους). +

37. 7 Μαΐου 6779 (= 1271) φ. 120r [n⁰ 111]
+ Τῇ αὐτῇ ἡμε(ρα) ἐτελιωθ(η) ἡ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ ἄννα λεγομε(νη) ἀτζηπαΐ[34] *θηγ[άτηρ] τοῦ σε(βασ)τ(οῦ) πακπαρ*[35]*, τοῦ ,ϛψοθ' ἐτ(ους).* +

38. 18 Αὐγούστου 6779 (= 1271) φ. 201r [n⁰ 187]
τῇ αὐτῇ ἡμε(ρα) ἐτε[λει]ωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ παῦ[λος] ἱερε(ὺς) ὁ οἰκονόμος[36]*, τοῦ ,ϛψοθ' ἐτ(ους).*

39. 18 Ἰουνίου 6780 (= 1272) φ. 150r [n⁰ 144]
Ἐτελιωθη οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ μεγλιτζὰ[37] *θυγάτ(η)ρ ἀμπᾶ*[38]*, τοῦ ,ϛψπ' [ἔτους].*

40. 4 Αὐγούστου 6780 (= 1272) φ. 188r
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμε(ρα) ἐτελιωθ(η) οἱ δουλ(η) του θ(εο)ῦ ἄννα ..... κα θυγατ(ηρ) τοῦ (πρωτο)π(α)π(ᾶ), τοῦ ,ϛψπ' [ἔτους].

41. 25 Μαΐου 6781 (= 1273) φ. 137v [n⁰ 123]
ἐκοιμήθη οἱ δουλ(η) του θ(εο)ῦ ἄνν(α) θυγάτ(η)ρ ἀτζηπάι[39]*, ἰνδ(ικτιῶνος) α', του ,ϛψπα' ἐτ(ους).*

42. 24 Ἰουλίου 6781 (= 1273) φ. 179v [n⁰ 172]
τῇ αὐτῇ ἡμ(έ)ρ(α) ἐτελιωθ(ησαν) οἱ [δοῦλοι] τοῦ θ(εο)ῦ ἀνισια[40] *αλη... [λεγό]-με(νος;) ὁ τζοῦ*[41]*, τοῦ ,ϛψπα' ἐτ(ους).*

43. 9/10 Ἰανουαρίου 6782 (= 1274) φ. 20v [n⁰ 19]
τῇ αὐτῇ ἡμε(ρα) ἐκοιμήθ(η) ὁ ἀρχ(ι)επίσκοπ(ος) συγγδοφουλλ(ων) Θε(όδωρος) ὁ μετονομασθ(εὶς) θεοδόσιος (μονα)χ(ός)[42]*, τοῦ ,ϛψπβ' ἐτ(ους).*

44. 30 Ἰανουαρίου 6782 (= 1274) φ. 49r [n⁰ 40]
+ ἐκοιμήθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ νικολ(αος) υἱοῦ συμε(ὼν), τοῦ ,ϛψπβ' ἐτ(ους).

33. *ἐτελειώθ(η) ὁ* supplevi : *ἐτελιωθ (ὁ)* A. | lacuna in cod. ‖ *ἐτάφη* A : *ἐτ'...* cod. ‖ *ανατκούς τ(ῶν)* om. A.
34. *ὁ* : *ὑ* A. ‖ *κων* cod. (cf. not. 113): *ιω* A. ‖ *ιγ'* supplevi : lacuna in cod.
36. *,ϛψοη' ετ'* cod. : *ἐτ. ,ϛψοη'* A.
37. *ατζηπας* A. ‖ *,ϛψπθ'* A.
39. *ἀμποῦ* A. ‖ *ετ.* A. : lacuna in cod.
40. *(πρωτο)π(α)π(ᾶ)* leg : *α' ππ'* cod.
42. *ἐτελιωθ οἱ (δούλη)* A. ‖ *ἀγνια αλι* . . A. | fors. *ἀληστήνου* (cf. not. 172) ‖ ... *με( ) ὁ τζοῦ* cod. : *τζοῦ* A.
43. *Θεόδωρος* supplevi : *Θε* cod., A.
44. *συμεω.* A.

45. 25 Μαΐου 6782 (= 1274) φ. 138r [n⁰ 124]
+ τῆ αὐτῆ ἡμε(ρα), εἰς τ(ὰς) κε', ἐτελιωθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ εἰρήνη θυγάτ(η)ρ ἀντων(ίου) του σε(βαστοῦ) πολ[έα][43], του ,ϛψπβ' ἐτ(ους) + ινδ(ικτιῶνος) β'.

46. 18 Ἰουλίου 6782 (= 1274) φ. 174v [n⁰ 166]
+ ἐκοιμηθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ σα(ββας) υἱοῦ κηρ(ιακοῦ) ἀρχ(ι)διακον(ος) τοῦ ἐπίτζι[44], τοῦ ,ϛψπβ' ἔτ(ους). +

47. 26 Μαρτίου 6783 (= 1275) φ. 94v [n⁰ 82]
τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέ(ρα) ἐτελιωθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ παρασκευῆ τατάρισα χριστι(αν)ή[45], ἰνδ(ικτιῶνος) γ', τοῦ ,ϛψπγ' ἔτους. +

48. 13 Μαρτίου 6784 (= 1276) φ. 86r [n⁰ 68]
+ Ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἰω(άννης) χριστι(αν)ὸς τατ(α)ρ(ος)[46], τοῦ ,ϛψπδ' ἐτ(ους). +

49. 14 Ἰανουαρίου 6785 (= 1277) φ. 30r [n⁰ 21]
+ τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐκοιμήθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ μηνᾶ[47], ἔγγον(η) τοῦ δα(υ)ὶδ τοῦ χρυσωχ(όου)[48], τοῦ ,ϛψπε' ἔτ(ους). +

50. 13 Μαρτίου 6785 (= 1277) φ. 86r [n⁰ 69]
+ Ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ γεώρ[γιος] ἱερε(ὺς) (καὶ) κληρ(ικ)ός, ἰνδ(ικτιῶνος) ε', τοῦ ,ϛψπ[ε'].

51. 6 Ἰουνίου 6785 (= 1277) φ. 144v [n⁰ 133]
τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐκειμηθ(η) κων(σταν)τ(ῖ)ν(ος) ἱερε(ὺς) καὶ κληρ(ικός), ἰνδ(ικτιῶνος) ε', του ,ϛψπε' ἔτους.

52. 28 Μαΐου 6786 (= 1278) φ. 139v [n⁰ 126]
τῆ αὐτῆ ημερ(α) ἐφονευθη(σαν) τικητάϊ σαλικ[49] (καὶ) σουγκουρ[50]... (καὶ) οἱ λοιπ(οὶ) παντ(ες) σουγδ(αῖοι) παρα τῶν τατ(ά)ρ(ων), ἰνδ(ικτιῶνος) ϛ', τοῦ ,ϛψπϛ' ἐτ(ους).

53. 9 Ἰουλίου 6786 (= 1278) φ. 167v [n⁰ 162]
τοῦ ,ϛψπϛ' ετ(ους), ινδ(ικτιῶνος) ϛ', καλταν[51] (μονα)χ(ός).

54. 5 Ἰουλίου 6787 (= 1279) φ. 165r [n⁰ 160]
+ Ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ δημήτρ(ιος) ὁ τζοτζακ[52], τοῦ ,ϛψπζ' ἔτους.

55. 14 Φεβρουαρίου 6788 (= 1280) φ. 61v [n⁰ 49]
τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐτελιωθ(η) ἡ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ Εὐφροσ(ύν)η, τοῦ ,ϛψπη' ἔτους.

56. 20 Ἰανουαρίου 679. (= inter 1282–1291) φ. 36r [n⁰ 26]
+ τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέ(ρα) ἐτελ[ειώ]θ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θεο)ῦ π(α)π(ᾶς) γρ[ηγόριος] γεράσιμ(ος) (μονα)χ(ός), τοῦ ,ϛψϟ. ἐτ(ους).

45. *σευ, πολ.* A.
46. *κηριακοῦ* supplevi : *κηρθ* A. || *ἐπῖτς* A.
47. *θ(εο)ῦ* om. A. || *τατάρισσα* A.
48. *χριστι τατρ* A.
49. *χρυσωχ.* A.
50. *γεώργ(ιος)* A. : *γεωρ* . . . . cod. || *,ϛψπε'* A. : *,ϛψπ* . . lacuna in cod.
52. *τικηταϊ* fors. cod : . . *αϊ* A. || *σαλὴκ* A. || *σουγδ(αῖοι)* om. A. || *τω. τατρ.* A.
53. *τοῦ ,ϛψπϛ' ετ'* cod. : *ἐτ ,ϛψπϛ.* A.
55. *Εὐφροση* A.
56. *γρηγόριος* supplevi : *γρ* cod. | *ρ* A. || *,ϛψ(ξ)* A.

57. 5 Φεβρουαρίου 6790 (= 1282) φ. 55r [n⁰ 44]
+ *Ἐκοιμήθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ θε(όδω)ρ(ος) μ(η)τροπο(λί)τ(ης) συγδοφούλλων τοῦ ἀ(πὸ) ἀρχ(ιεπισκόπων), ,ϛψϟ' ἐτ(ους)*[53].

58. 29 Ἀπριλίου 6790 (= 1282) φ. 112r [n⁰ 106]
ἐκοιμ(η)θ(η) ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ π(α)π(ᾶς) θε(όδω(ρ(ος) κληρ(ικ)ός, του ,ϛψϟ' ετ(ους).

59. 30 Δεκεμβρίου 6791 (= 1282) φ. 15v [n⁰ 14]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐφονεύθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ σα(ββας) σαμὰτ*[54] *[υἱο]ῦ ἐφρε[μ] τοῦ (πρωτο)π(α)π(ᾶ), τοῦ ,ϛψϟα' ἔτους.*

60. 25 Ἀπριλίου 6792 (= 1284) φ. 109r [n⁰ 102]
Τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ σε(βαστὸς) τιμόθ(εος) τώπ[τη][55]*, ινδ(ικτιῶνος) ιβ', του ,ϛψϟβ'.*

61. 3 Ἰουλίου 6792 (= 1284) φ. 163r [n⁰ 155]
+ *Ἐτελιώθ(η) οἱ δουλ(η) τ(οῦ) θ(εοῦ) παρασκευὴ λεγομέ(νη) παράκ*[56]*, τοῦ ,ϛψϟβ' ἐ[τους].*

62. 14 Ἰανουαρίου 6794 (= 1286) φ. 30r [n⁰ 23]
τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐτελιώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ δημήτρ(ιος) ἀναγνώστ(ης) (καὶ) κληρ(ικ)ὸς ἔγγον(ος) εὐθ(υμίου) (πρωτο)π(α)π(ᾶ)[57]*, τοῦ ,ϛψϟδ' ἐτ(ους).*

63. 5 Φεβρουαρίου 6795 (= 1287) φ. 54v [n⁰ 42]
[τῇ] ἀυτη ἡμέρα ἐκοιμηθ(η) [ὁ] δοῦλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἱλαριον μοναχός, τοῦ ,ϛψϟε' ετους.

64. 7 Ἀπριλίου 6795 (= 1287) φ. 99r [n⁰ 89]
τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐκοιμιθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ λ[εγομένη;] τζαούτζ(η)[58]*, ἰνδ(ικτιῶνος) ιε', τοῦ ,ϛψϟε' ἐτ(ους).*

65. 11 Ἰουνίου 6795 (= 1287) φ. 147r [n⁰ 136]
τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐτελιωθ(η) ὁ δοῦλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀρσένιος (μονα)χ(ὸς) λεγόμε(νος) ἀλάτζη[59]*, του ,ϛψϟε' ε(τους).*

66. 29 Μαΐου 6796 (= 1288) φ. 140r [n⁰ 129]
+ *Ἐτελιωθ(η) ὁι δουλ(η) του θ(εο)ῦ οἰκουγάτζ*[60] *θυγάτηρ δημητρ(ίου) τζοτζακι*[61]*, ινδ(ικτιῶνος) [α'], του ,ϛψϟς' ἔτ(ους).*

67. 3 Αὐγούστου 6796 (= 1288) φ. 188r
ευφροσ(υνος) ιερω(μόνα)χ(ος), ,ϛψϟς', λεγό(μενος) π(απᾶ) εφρε(μ)[62] *ι.ραχ.*

57. *ἀ(πὸ) ἀρχ(ιεπισκόπων) : ἀἀρχ* cod. | om. A.
58. *κληρω* A. || *ετ(ους)* om. A.
59. *σᾶσαμάτ* A. || *υἱὸς* A.
60. *τωπτὴ* supplevi (cf. not. 117, 118) : *τωπ . .* cod. | *τὼπ(α)κ* A. || *,ϛψϟ(β)* A.
61. *,ϛψϟ . .* A. || *ἔτους* supplevi : *ἐ . .* cod. | om. A.
63. *τῇ* A. : lacuna in cod. || *ὁ* A. : lacuna in cod.
64. *ε' τοῦ ,ϛψϟκ'* A.
66. *τζοτζακ* A. || *ινδ(ικτιῶνος) α'* supplevi : *ινδ* cod. | om. A.
67. *ι. ραχ.* cod : fors. *ι[ε]ρ(ο)(μόνα)χ(ος).*

68. 30 Δεκεμβρίου 6797 (= 1288) φ. 15v [n⁰ 15]
+ τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐτελιώθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ καλινικ(η) (μονα)χ(ὴ) θυγάτ(η)ρ τοῦ δα(υ)ὶδ χρυσωχ(όου)[63], *τοῦ ,ϛψϟζ' ἔτ(ους).* +

69. 7 Ἰανουαρίου 6797 (= 1289) φ. 23v [n⁰ 17]
+ ἐθρονιάσθη[64] *ὁ ναὸς του ἁγίου ἀθανασίου, τοῦ ,ϛψϟζ' ἐτους.*

70. 3 Μαΐου 6797 (= 1289) φ. 116v [n⁰ 108]
[ἐτελειώθη] ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀναστα(σιος) τοῦ συμε(ών), τοῦ ,ϛψϟζ' ετ(ους),
+ ινδ(ικτιῶνος) β'.

71. 3 Μαΐου 6797 (= 1289) φ. 117r
Ἐτελειώθ(η) ὁ δουλ(ος) του θε(ο)ῦ ἀναστασίου υἱοῦ τοῦ συμεόν, τοῦ ,ϛψϟζ' ἐτ(ους), ινδ(ικτιῶνος) β'[65].

72. 9 Αὐγούστου (circa 1289)[66] φ. 191v [n⁰ 182]
τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέρα ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ στέφανο(ς) ἱερε(ὺς) ὁ ψαμ(ᾶς) καὶ μετονομασθ(εὶς) ‹διὰ τοῦ› ἀγγελ(ι)κοῦ σχεί(μ)ατ(ος) συ[με]ον (μονα)χ(ός).

73. 25 Ἰανουαρίου 6798 (= 1290) φ. 43r [n⁰ 28]
τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐτελιώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ χ... υἱοῦ τοῦ ου... ύ, ἐπι ,ϛψϟη' ἔτους.

74. 14/15 Φεβρουαρίου 6799 (= 1291) φ. 62r [n⁰ 51]
+ ἡ ἔκλειψ(ις) ἔγηνε τ(ῆς) σελιν(ης) νυκτὸς ἕως ὥρας θ', ινδ(ικτιῶνος) δ', τοῦ ,ϛψϟθ'[67].

75. 22 Ἀπριλίου 6799 (= 1291) φ. 106r [n⁰ 98]
+ ἐκημηθυ η δοῦλη τοῦ θ(εο)ῦ αλατζουκ[68], *,ϛψϟθ' [ἔτους]. τοῦτο εταφ(η) εν... οπου... (πρωτο)π(α)π(ᾶς) ἀντ(ώνι)ος*[69].

76. 9 Ἰανουαρίου (circa 1292)[70] φ. 25v [n⁰ 18]
+ Τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐπιτελοῦμ(εν) ‹μνημόσυνον› τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρὸς ἡμ(ῶν) βασιλ(είου) ἀρχιεπισκόπ(ου) σουγδ(αίας) (καὶ) φούλλ(ων).

77. 28 Ἰανουαρίου 6800 (= 1292) φ. 47r [n⁰ 34]
+ τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα), γ' τῆς νυκτός, ἐσίσθη ἡ γῆ, τοῦ ,ϛω' ἐτ(ους)[71].

78. 17 Μαρτίου (inter 1292–1301)[72] φ. 87r [n⁰ 71]
+ τῆ αὐτῆ ἡμέρ(α) ἐκειμιθ(η) η δούλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ εἰρήνη ἡ θυγάτηρ τοῦ ἀτάγελερη[73], *ητης κεῖται ἐντὸς τῆς αγ(ίας) σοφί(ας), (καὶ) τε(λεῖ)τ(αι) η μνημ(η) αυτ(ῆς) ἐν τα...*

68. *καλῖνικ α(χ)* A. ||
70. *ἐτελιωθη* A : lacuna in cod. || *συμε(ωνος)* A.
72. *ψαμ.* A. || *διὰ τοῦ* add. || *σίμον* A.
73. *χ...* cod. : *σιο* A. || *ου... ύ* cod. : *ουςμὰ* A.
74. *νυκτὶ* A.
75. *αλατζ(οὺ)* A. || *ετ.* A. : lacuna in cod. || *εταφ(η) : ετα.* A. || *εν* —— *αντ(ώνι)ος* om. A.
76. *μνημόσυνον* add. || *τὸν* A. || *πρα* A. || *βασίλιον ἀρχιεπίσκοπον* A.
78. *τοῦ* om. A. || l. *ἥτις* || *ἐν τάι....* A.

79. 25 Μαρτίου 6800 (= 1292) φ. 92r [n⁰ 81]
τη αὐτι ἡμε[ρα ἐκοι]μήθη μιχ[αὴλ] υἱοῦ κηρι[ακοῦ], τοῦ ε' (ἰ)ν(δικτιῶνος), ,ϛω' [ἐ]τ(ους).

80. 6 Ἀπριλίου 6800 (= 1292) φ. 97v [n⁰ 88]
+ ἐν ταύτη τῆ ἡμέρ(α), ἐπὶ τοῦ ,ϛω' ἔτους, κύ(κλος) σελή(νη)ς ιζ', κύ(κλος) ἡλίου [κδ'][74], *ὑπῆρχε πάσχ(α) χριστιαν(ῶν), οἱδ ἀρμένιοι εἰς τ(ὰς) ιγ' τοῦ αὐτ(οῦ) μη-νός, διότι ἐχάσαντο*[75], *ἤτοι ϛ' τοῦ ἀπριλλίου.*

81. 21 Ἀπριλίου 6800 (= 1292) φ. 106r
εἰς τ(ὰς) κ[α']... τ(ῆς) ἡμέ(ρας). σ... τοῦ ,ϛω' ἔτ(ους).

82. 23 Ἀπριλίου (inter 1292–1301)[76] φ. 107r [n⁰ 99]
+τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἡ κείμισις τοῦ ἁγιωτ(ά)τ(ου) ἀρχιεπισκ(ό)π(ου) σουγδ(αίας) (καὶ) φουλλ(ων) κυρ ἰω(αννου), τοῦ μετ[ασ]τ(άντος) τῆ ἡμέρα τοῦ α[γίου Γεωργίου][77].

83. 17 Μαΐου 6800 (= 1292) φ. 131r [n⁰ 117]
ἐτελιωθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ ἀπατζκά[78], *τοῦ ,ϛω' ἔτ(ους).*

84. 4 Ἰουλίου (inter 1292–1301)[79] φ. 164r
Ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ .πισγιμα[80] *τοῦ...*

85. 4 Ἰουλίου (inter 1292–1301)[81] φ. 164r
Ετελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) [τοῦ θ(εο)ῦ] πιαγκω[82] *τοῦ...*

86. 30 Ἰουλίου 6800 (= 1292) φ. 183v [n⁰ 175]
ἔκλιψ(ι)ς τ(ῆς) σελίνης, τῆ ὥρ(α) β' τῆς νυκτός, του ,ϛω' ἐτ(ους)[83].

87. 19 Αὐγούστου (inter 1292–1301)[84] φ. 201v [n⁰ 188]
Ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἰω(σὴ)φ ρακ(ενδύτης)[85] *τοῦ ἀλεξ(ίου).*

88. 20 Μαρτίου 6802 (= 1294) φ. 89r [n⁰ 75]
Ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ μανουὴλ τοῦ εὐθ(υμίου), τοῦ ,ϛωβ' ἔτους.

89. 14 Ἰουνίου 6802 (= 1294) φ. 148v [n⁰ 141]
Ἐτελειωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ σά(ββας) ἱερε(ὺς) (καὶ) κληρ(ι)κὸς πατζά[86], *του ,ϛωβ' ἐτ(ους). +*

90. 17 Φεβρουαρίου 6803 (= 1295) φ. 65r [n⁰ 56]
+ ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ εὐθ(ύμιος) υἱοῦ του σε(βαστοῦ) ἀλουψοῦ[87] *τοῦ ,ϛωγ' ετ(ους). +*

91. 17 Μαρτίου 6803 (= 1295) φ. 87r [n⁰ 72]
+ τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐτελι[ώθη] ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ κύριλ(λος) (μονα)χ(ὸς) λε-γόμ(εν)ος κηρ(ιακός), τοῦ ,ϛωγ' ἐτ(ους).

79. *ἡμέρα ἐκοιμήθη* A. : *ἡμε . . . . .μήθη* cod. || *μιλ.* A. || *κηρι . . .* cod. : om. A. || *ε' (ἰ)ν(δικτιῶνος) : ἔτι* A. || *[ἐ]τ(ους): . . τζ* A.
80. *ἔτει* A. || *κδ'* A : lacuna in cod. || *οἱδ :* l. *οἱ δ'* || *ιγ': ιστ'* A.
82. *(καὶ)* om. A. || *μεταστάντος* supplevi : *μετ . . τ . . .* cod. | *μετ.* A.
86. *ἔλειψις* A. || *τ(ῆς)* om. A.
87. *ἰω φρὰκ* A.
88. *εὐθ(υμίου) : σευ(αστου)* A.
89. *κληρο .* A.||*παντζὰ* A.
90. *ἀλλουψοῦ* A. || *ετ(ους)* om. A.
91. *(μονα)χ(ὸς)* om. A. || *κηρ(ιακός) : κηρθ* A.

92. 18 Μαρτίου 6803 (= 1295) φ. 88r [n⁰ 74]
+ Ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ κυρ(ιακὸς) τοῦ ἐφραιμ, τοῦ ,ϛωγ' ἐτ(ους). +

93. 8 Φεβρουαρίου 6804 (= 1296) φ. 56v [n⁰ 45]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέ(ρα) ἐτελιώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀλάσιο(ς) λεγόμ(εν)ος βαλαπ[88], *τοῦ ,ϛωδ' ἔτ(ους). +*

94. 28 Φεβρουαρίου 6804 (= 1296) φ. 74v [n⁰ 61]
+ ἐκτίσθη τὸ κάστρ(ον) τ(ῆς) σουγδ(αίας) τοῦ ,ϛψκ', εἰσὶ ἔτι τὸ ἀπὸ κτίσε(ως) τ(ῆς) σουγδ(αίας) μέχρ(ι) τῆς σήμ(ε)ρ(ον), εἴ τ(ης) ἐστὶν ἔτο(ς) ,ϛωδ', ἔτι ,από'[89].

95. 17 Ἀπριλίου 6804 (= 1296) φ. 104r [n⁰ 95]
+ Ἐτελιωθ(η) ἡ δούλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ ἀνησία[90] *(μονα)χ(ὴ) λεγομέν(η) ἀμ(ας;), τοῦ ,ϛωδ'.*

96. 24 Ἀπριλίου 6804 (= 1296) φ. 108r [n⁰ 100]
τὸ θεμέλι(ον) τὸ ἔκτισ(εν) ο γεωρ(γιος) τοῦ [ἀ]τζηπα[ῖ][91], *τοῦ, ϛωδ', τοῦ σιπανου*[92].

97. 4 Ἰουλίου (1296)[93] φ. 164r
ἦλθ(ον) οἱ λατ[ῖνοι]..... || πόλεμ(ον)..... || (καὶ) ἐκαψ(αν).

98. 7 Αὐγούστου 6804 (= 1296) φ. 189v [n⁰ 179]
[ἐτελε]ιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀνδρ(έας), τοῦ ,ϛωδ' ἐτ(ους). +

99. 29 Δεκεμβρίου 6805 (= 1296) φ. 15r [n⁰ 12]
Ἐτελεύτ(ησε) μαρια θυγατ(η)ρ ἀναστα(σί)ου, τοῦ ,ϛψε' ἐ[τους].

100. 26 Ἰανουαρίου 6805 (= 1297) φ. 44v [n⁰ 29]
εκοιμήθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ θε(όδω)ρ(ος) τόκοισε, τοῦ ,ϛωε' ἐτ(ους). +

101. 5 Φεβρουαρίου (= 1297) φ. 55r [n⁰ 43]
+ τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐτελιωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀναστάσιος ἱερεύς, μετονομασθ(εὶς) διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος ἀρσένι(ος) (μονα)χ(ὸς) ὁ τῆς ὁδηγητρ(ίας), τοῦ ,ϛωε'.

102. 9 Μαΐου 6806 (= 1298) φ. 123r [n⁰ 113]
Ἐτελιωθ(η) μαρία συμβιου πιάγκω[94], *τοῦ ,ϛως' ετ(ους).*

103. 19 Μαΐου (circa 1298)[95] φ. 132r
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμε(ρα) ἐτελ[εσε;] στ(αυ)ρὸν ὁ κυρ γεωρ(γιος) [τοῦ] [ἀ]τζηπ[αΐ]...

104. 20 Δεκεμβρίου 6807 (= 1298) φ. 6v [n⁰ 5]
τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἠλθ(εν) τοῦ νογάϊ τὸ φουσάτω, τοῦ ,ϛωζ' ετ(ους)[96].

92. *κυρ(ιακὸς)* : *κυρο* A.
94. *ἔτι* : l. *ἔτη* || *εἴ τ(ης)* : l. *ἥτις* | *ἐι τοῦ* A.
95. *αμ (ας ;)* : *αμ* . . A.
96. *ἐκτίσθη* A. || *ὁ κυρ τζα* . . . A. || *,ϛψωδ'* A.
97. rasura in cod.
98. *ἐτελιώθη* A. : . . . . *ιωθ(η)* cod.
100. *θερ* A (in nota : *Θεόδωρος* sive *Θεράπων, Θερινός, Θερμός*) || *τὸ κουσγ* . . A.
102. *ετ(ους)* om. A.
104. *νογάϊ* : *νο.σταῖ* A.

105. 15 Φεβρουαρίου 6807 (= 1299) φ. 62v [n⁰ 53]
ἐτελιώθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ καλινικη (μονα)χ(ὴ) λεγομέ(νη) κισναλτι[97], *τοῦ ,ϛωζ' ἐτ(ους).*

106. 5 Ἰουνίου 6807 (= 1299) φ. 144r [n⁰ 131]
ἐτελιώθ(η) ἡ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ εἰρ(ή)ν(η) ἀπὸ χω[ρίον][98], *τοῦ ,ϛωζ' ἐτ(ους).*

107. 29 Ἰουλίου 6807 (= 1299) φ. 183v [n⁰ 173]
[ἐτελει]ώθη ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ πανσέ(βαστος) ἀντώνιος ἀλου[ψοῦ][99], *τοῦ ,ϛωζ' ετ(ους).* +

108. 17 Φεβρουαρίου 6809 (= 1301) φ. 64r [n⁰ 55]
+ *ἐτελειωθ(η) ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ κυριλλ(ος) (μονα)χ(ὸς) λεγόμ(εν)ος [κ...]* [100] *τοῦ ηλια, τοῦ ,ϛωθ'.*

109. 6 Ἰουλίου 6809 (= 1301) φ. 166r [n⁰ 161]
Ετελιωθ(η) ἀγιαστ. ‖ *,ϛωθ' ἐτ(ους).* +

110. 3 Ἰανουαρίου 6810 (= 1302) φ. 18v [n⁰ 16]
+ *τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέ(ρα) ἐτελιώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ σαββα ἱερεὺς σατὴλλ*[101], *τοῦ ,ϛωι' ἐτ(ους), ἰνδ(ικτιῶνος) ιε'.*

111. 15 Ἰανουαρίου (inter 1302–1314)[102] φ. 31v [n⁰ 22]
Ιω(άννης) ὁ τάκαρ[103].

112. 22 Δεκεμβρίου 6[8..] (= inter 1302–1314)[104] φ. 7v [n⁰ 8]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέρα ἐκοιμήθη ὁ υἱὸς τοῦ κυροῦ σαμακᾶ*[105] *κυρὸς κωνστ(αντῖνος), ὁ γαμβρὸς τοῦ κυροῦ γεωργ(ίου) τοῦ σεβαστοῦ, ἐτ(ους) ,ϛ[ω..].*

113. 12 Φεβρουαρίου 6810 (= 1302) φ. 60r [n⁰ 48]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέρα ἐκοιμήθ(η) ἡ δούλη τοῦ θ(εο)ῦ ἀλατζοῦκ*[106] *θυγατέρα τοῦ σε(βαστοῦ) κώστα τοῦ ἠλία*[107], *τοῦ ,ϛωι' ἐτ(ους).* +

114. 17 Αὐγούστου 6810 (= 1302) φ. 199v [n⁰ 186]
ἐκοιμίθη ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ ἀναστά(σιος) υἱοῦ τοῦ σουνγούρ[108], *ἐτ(ους) ,ϛωι'.*

115. 17 Δεκεμβρίου 6811 (= 1302) φ. 3r [n⁰ 3]
+ *ὁ ταπειν(ὸς) ἐπίσκοπ(ος)* ‖ *σινωπ(ης) κυρ μελέτιος, τῶν* ‖ *ἐν νικια ἐπ* ‖ *τοῦ ,ϛωια' ἔτους*[109].
.....

116. 2 Μαρτίου 6811 (= 1303) φ. 75v [n⁰ 64]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέ(ρα) ἐτελειωθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ τζοῦ[110] *θυγάτηρ τοῦ ἐφραιμ τοῦ καπη*[111], *τοῦ ,ϛωια' ἐτ(ους), ινδ(ικτιῶνος) α', μαρτ(ίῳ) μηνὶ β'.*

106. *ἀπὸ χωρίον* supplevi (cf. not. 132, 178) : *ἀπόχα* A.
107. *ἐτελιώθη* A. : ..... *ώθη* cod. ‖ *αλουψοῦ* A. : *αλου* ... cod.
108. *λεγόμενος υἱὸς τοῦ* A. ‖ *τοῦ ,ϛωθ'* om. A.
109. *αγιᾶσι* A. | fors. *ἀναστ(άσιος)*
110. *ἱερὲ* A.
111. *ὁ* om. A.
112. *κυρῖς κωνς* A.
114. *σουγγούρ* A.
115. *τῶν ἐνθ. ιδκ.* A. ‖ *ἐπ* : fors. *ἐπισκόπων*

117. 1 Ἰουλίου 6812 (= 1304) φ. 162v [n⁰ 154]
τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέρ(α) ἐτελιώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀναστ(άσ)ιος ἀνατκοῦ[112] *υἱοῦ τοῦ σε(βαστοῦ) τοπτῆ*[113]*, του ,ϛωιβ', ινδ(ικτιῶνος) β'.* +

118. 2 Μαρτίου 6813 (= 1305) φ. 76r [n⁰ 65]
+ *τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐτηληώθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ θάμαρη ταμὰρ*[114] *ὑ γεινὴ τοῦ μακαρ(ίου) σε(βαστοῦ) τοπτῆ*[115]*, ινδ(ικτιῶνος) γ', τοῦ ,ϛωιγ' ετ(ους).* +

119. 11 Φεβρουαρίου 6814 (= 1306) φ. 58v [n⁰ 46]
τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέ(ρα) ἐκειμήθ(η) ἡ δούλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ ἐρνιτζοῦ[116] *ὑ γεινῆ τοῦ σαμὰτ*[117] *τοῦ ἀρμένη, τοῦ ,ϛωιδ' ετ(ους).*

120. 6 Μαΐου 6814 (= 1306) φ. 121v [n⁰ 110]
+ *Τ(ῆ) αὐτ(ῆ) ἡμέ(ρα) ἐτελιώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ στέφανος υἱὸς τοῦ ὁτατζῆς*[118]*, τοῦ ,ϛωιδ' ετ(ους).*

121. 26 Μαρτίου 6815 (= 1307) φ. 94v [n⁰ 83]
τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέ(ρα) ἐτελιώθη [ὁ δοῦλ(ος)] τοῦ θ(εο)ῦ πρ..π(α)π(ᾶς) υἱοῦ τοῦ π[αν]σε(βάστου) σε)βατσοῦ) κουτλούπ(εῖ)[119]*, τοῦ ,ϛωιε' [ἔτους].*

122. 20 Ἀπριλίου 6815 (= 1307) φ. 106r [n⁰ 97]
+ *τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέρ(α) ἐτελιώθ(η) ἡ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ Σαρραπαπὰρ*[120] *ἡ σύζυγος τοῦ σομαχὰ*[121] *θυγάτηρ τοῦ κυρ Φιλίππου, τοῦ ,ϛωιε' ἐτ(ους), ινδ(ικτιῶνος) ε'.*

123. 23 Μαρτίου 6816 (= 1308) φ. 91v [n⁰ 78]
+ *τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐκημηθ(η) ἡ δούλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ παράκ*[122] *θυγάτυρ του σε(βαστοῦ) πουλ(έα)*[123] *καὶ σύζυγος τοῦ ἀμπά*[124]*, τοῦ ἐπὶ ὀνομασθέντ(ος) ‹διὰ τοῦ› ἀγγελικοῦ σχήματ(ος) πελαγία (μονα)χ(ή), τοῦ ,ϛωις' ἐτ(ους).* +

124. 17 Μαΐου 6816 (= 1308) φ. 131r [n⁰ 116]
τῆ αὐτῆ ἡμέ(ρα) ἐτεληωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀλμαλτζοῦ[125] *υἱοῦ τοῦ σαμακᾶ*[126]*, φεῦ ὁ νέος ξίφη σφαγὴς ὑπὸ Καζάκων*[127]*, ἰνδ(ικτιῶνος) ϛ', τοῦ ,ϛωις' ἐτ(ους).*

125. 21 Μαΐου 6816 (= 1308) φ. 134r [n⁰ 120]
τῆ αὐ(τῆ) ἡμέ(ρα) ἐκουρσεύτη ὁ καφὰς ἀπὲ τ(ὸν) τα‹τάχρον, ,ϛωις' ἐτ(ους)[128].

126. 20 Μαρτίου 6817 (= 1309) φ. 90r [n⁰ 76]
+ *τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέ(ρα) ἐτελιωθ(η) β(ασί)λ(ειος) τοῦ μελκῆς*[129] *τοῦ διὰ τοῦ θείου (καὶ) εὐαγγελικοῦ σχήματ(ος) βαρλαὰμ (μονα)χ(οῦ), του ,ϛωιζ' ἔτ(ους).* +

117. *ανατκοῦ : αν . . τζ.ο* A.
118. *υ γεινή :* l. *ἡ γυνὴ*
119. *εκειμήθ(η)* om. A.
120. *ὀτάβα* A.
121. *ὁ δουλ* A. : lacuna in cod. || *πρ . . π(α)π(ᾶς) :* fors. *πρ[ωτο]π(α)π(ᾶς)* | *πορτοπ* A. || *πανσε(βάστου) σε(βαστοῦ)* supplevi (cf. not. 135): *πο . . . σευ. σευ.* A. || *κουτλουπεῖ* supplevi (cf. not. 128): *κουτλουπ'* cod. | *κουτλουτς.* A. || *ἐτ.* A. : rasuna in cod.
122. *Σαρρασαπὰρ* A. || *σομακὰ* A.
123. *ἐκημήθ(η)* cod. : *ἐτελιώθ* A. || *διὰ τοῦ* add. || l. *ἡ ἐπονομασθεῖσα διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος.*
124. *υἱὸς* A.
125. l. *τῶν τατάρων : τ(ὸν) τάρ(ον)* cod. | *τῶν τάρον* A.
126. *βλ.* A. || *βαλαὰμ* A. || l. *ὁ——(μονα)χ(ός).*

127. 17 Μαρτίου 6818 (= 1310) φ. 88r [n⁰ 73]
τη αὐτὴ ἡμέρα ἐτεληόθι ο δούλος του θ(εο)ῦ ἰω(άννης) ὁ ἀρχ(ων) καὶ ταβουλάρηος[130] *τῆς σουγδαΐας, τέλος ἐλητούργ(η)σ(εν) τοῦδε του βίου, εν το ,ϛωιη'.*

128. 17 Ἀπριλίου 6819 (= 1311) φ. 104r [n⁰ 96]
τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἐτεληώθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ πέτρος ὁ υἱὸς τοῦ σε(βαστοῦ) χουτλουπέϊ[131]*, ἔτ(ους) ,ϛωιθ', ἰνδ(ικτιῶνος) θ'.*

129. 19 Ἰουνίου 6819 (= 1311) φ. 151r [n⁰ 147]
...ἀλέξιο(ς) ὁ αλατζη[132] *ὁ υἱ(ὸς) τοῦ σε(βαστοῦ) ἀλουψοῦ*[133]*, ετ(ους) ,ϛωιθ', ινδ(ικτιῶνος) θ'.* +

130. 28 Φεβρουαρίου (1312) φ. 75r [n⁰ 62]
+ *Ἐκτίσθη τὸ κάστρ(ον) τῆς σουγδαΐας τοῦ ,εψκ' ἔτους. λοιπ(ὸν) ἐπαρήλθ(ον) ἀπὸ κτίσε(ως) τῆς σουγδαΐας ἕ(ως) τὴν σήμ(ε)ρ(ον), τοῦ ,ϛωμγ' ἔτ(ους) ινδ(ικτιῶνος) ι', ἔτη ,αρ'*[134]. + (βλ. Πίν. Ι).

131. 16 Μαΐου 6820 (= 1312) φ. 130v [n⁰ 115]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέρα ἐκοιμήθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἰω(άννης) ιτμενκου*[135] *ὁ ἔγγον(ος) τοῦ σεκκὲ*[136]*, ἔτους ,ϛωκ'.* +

132. 14 Ἰουλίου 6820 (= 1312) φ. 171v [n⁰ 163]
Ἐ[τε]λιωθ(η) θε(όδω)ρ(ος) υἱοῦ ἐφ[ραιμ] π(α)π(ᾶ) ἀπὸ χωρ(ίον)[137]*, του ,ϛωκ' ετ(ους).*

133. 22 Δεκεμβρίου (6821) (= 1312) φ. 7r [n⁰ 7]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἐκοιμηθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀνδρόνικος ἀπκᾶ υἱοῦ τοῦ πρωτόπ(α)π(α), μη(νὶ) κβ', ἡμέρα ϛ', ινδ(ικτιῶνος) ια', ἐτ(ους) [,ϛωκα']*[138].

134. 22 Δεκεμβρίου 6821 (= 1312) φ. 8r [n⁰ 9]
+ *Ἐν ταύτῃ τῇ.. ἡμέρα τῇ λαμπρὰ παν[ηγ]ύρη τῆς καλλημάρτυρος ἀναστασ(ίας)*[139]*, ἀνδρόν(ικος) ὁ καὶ υἱὸς τοῦ πρωτοπ(α)π(ᾶ) κυροῦ ιω(άννου) τοῦ τάτκαρα*[140] *[ἐ]τερμα[τισε τὸν βίον], ἐν ἔτη ,ϛωκα'.*

135. 18 Ἰανουαρίου 6821 (= 1313) φ. 33v [n⁰ 24]
+ *Τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐταιληοθ(ησαν) οἱ δούλ(οι) τοῦ θ(εο)ῦ κατερίνα μο(να)χ(ὴ) ἡ σεβαστή. ὁ τζοῦκ.*[141] *τοῦ πανσε(βάσ)τ(ου) σε(βασ)τ(οῦ), ινδ(ικτιῶνος) ια', τοῦ ,ϛωκα' ἐτ(ους)* +.

136. 7 Μαΐου 6822 (= 1314) φ. 120r [n⁰ 112]
μ(η)ν(ὶ) μαΐω ζ', ἡμέρ(α) γ', ινδ(ικτιῶνος) ιβ', τοῦ ,ϛωκβ' ἔτους, ἐκοιμήθ(η) ο δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ζαχ(α)ρ(ίας) ὁ σαμακὰς[142] *ὁ υ(ἱὸ)ς τοῦ τζιμέν*[143]*, ὁ διὰ τοῦ θήου καὶ ἀγγελικοῦ σχήμ(α)τ(ος) μετονομασθεὶς σωφρόνιος (μονα)χ(ός).*

127. *ἐλητούργου* A. || *τοῦδε : οὐ δε* A.
128. *ἰνδ(ικτιῶνος) θ'* om. A.
129. *ἀλαψοῦ* A. || *ἐτ(ους)* om. A.
130. *ἕ(ως) : ἐς* A. || *,ϛωμγ' :* μγ' add. post. altera manu || *ἔτη* om. A.
131. *σεκκ* A.
132. *θερ* A. || *ἐφραὶμ* supplevi : *ἐ . . .* A. || *π(α)π(ᾶ)* om. A.
133. *υἱὸς* A. || *,ϛωκα'* supplevi (cf. not. 134) : rasuna in cod.
134. *ἐτερμάτισε τὸν βίον* supplevi : *τερμα . . . . .* cod. A.
135. *ἐταιληοθ* A. || fors. *καὶ ὁ τζοῦκος.*
136. *ζαχ(α)ρ(ίας) : αρ . . . χο* A. || *υἱὸς : ὑσ* A. et sic passim || *τζειμὲν* A.

137. 5 Μαρτίου 6824 (= 1316) φ. 77v [n⁰ 67]
+ ἐτελιωθη ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ συγγουρ[144] *υἱὸς τοῦ μακαρίου ἐπίτλη*[145] *τοῦ σευαστοῦ, ἔτους ,ϛωκδ'.*

138. 29 Ἰανουαρίου 6825 (= 1317) φ. 48r [n⁰ 35]
τῇ αὐτῇ ἡμέρα ἐτελεύτησ(εν) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ κωνσταντίνος ὁ σεβαστός, ὁ υἱὸς τοῦ σε(βασ)τ(οῦ) ἀλαψοῦ[146], *ἐπὶ ἔτει ,ϛωκε'. +*

139. 21 Φεβρουαρίου 6826 (= 1318) φ. 70v [n⁰ 59]
τῇ αὐτῇ ἡμ(έ)ρ(α) ἐκειμίθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ βασίλειος τὸ ἐπικληθ(εὶς) τουρκμάν[147], *του ἔτους ,ϛωκϛ'.*

140. 2 Ἀπριλίου 6826 (= 1318) φ. 95r [n⁰ 87]
+ Τη αὐτῇ ἡμέρα μνήμ(η) τοῦ οσ(ίου) π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν σά(ββα) ἀρχ(ι)επισκοπ(ου) καυκασί(ων)[148], *ἐπὶ ἔτ(ους) ,ϛωκϛ'.*

141. 15 Δεκεμβρίου (circa 1318)[149] φ. 217v [n⁰ 194]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρα ἑορτάζεται ἐν τῇ πόλλη σουγδαΐας τοῦ δεκεμβρί(ου) ιε' ἡ θαιῇ τοῦ αγιωτάτ(ου) π(ατ)ρος ἡμῶν στεφάνου του Ὁμολογητ(οῦ) ἀρχιεπισκοπ(ου) σουγδαΐ(ας), διότι ἐφώτισεν τοὺς σουγδαίους καὶ ἐποίησεν τους χριστιανοὺς (καὶ) τῇ πεντεκαιδεκα(τη) τοῦ Δε(κεμβρίου) μη(νὸς) ἐτελιόθ(η), ἤγουν ἐκοιμίθη ἐν κ(υρί)ω. + Γρα(φὴ) Γεωργ(ίου)[150]. (βλ. Πίν. IV).

142. 30 Ἰανουαρίου 6827 (= 1319) φ. 49r [n⁰ 39]
τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐκοιμήθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀντώ(νιος) υἱὸς τοῦ κηλήτζ[151], *τοῦ ,ϛωκζ'.*

143. 7 Αὐγούστου 6827 (= 1319) φ. 189v [n⁰ 180]
+ ἐτελιωθ(η) ὁ τοτκὰς[152] *ἀναγνόστης υἱὸς τοῦ [μ]ακαρίου γιὰκοῦφ*[153], *ἐν [μη]νὶ αὐγουστι ζ', ἐν ἔτει ,ϛωκζ'.*

144. 16 Δεκεμβρίου 6828 (= 1319) φ. 3r [n⁰ 2]
[τῇ αὐτῇ ἡμέρα ἐτελιώθι ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ τοκτεμὴρ ὁ υἱὸς][154] *στεφάνου....., τοῦ ,ϛωκη'.*

145. 16 Δεκεμβρίου 6828 (= 1319) φ. 216r [n⁰ 193]
τῇ αὐτῇ ἡμερ(α) ἐτεληοθ(η) ὁ δουλος τοῦ θ(εο)ῦ τοκτεμὴρ[155] *ο υἱὸς τοῦ σε(βασ)τ(οῦ) στεφανου εγγον(ος) του πανσε(βάσ)τ(ου) αλουψου*[156], *τοῦ ἐτ(ους) ,ϛωκη'.* (βλ. Πίν. III).

146. 21 Δεκεμβρίου 6829 (= 1320) φ. 7v [n⁰ 6]
+ τη αὐτ(η) ἡμέρα ἐτεληωθ(η) ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ σάββα(ς) ἱερο(μόνα)χ(ος) (καὶ) λεγομ(ενος) σολτὰν[157], *τοῦ ,ϛωκθ' ἔτους.*

137. *ἐπίταν* A. (in nota *ἐπίτλη*).
140. *καυκασίας* A.
143. *γἰοῦκοῦφ* A.
144. *τῇ αὐτῇ* ——— *ὁ υἱὸς* legit A., nunc rasura in cod. (cf. not. 145). || fors. *ἔγγονος τοῦ πανσε(βάστου) ἀλουψοῦ* (cf. not. 145).
145. *ἐκειμήθη* A. || *το κτεμὴρ* A. || *αλουψ* A.
146. *η λεγομέ* . . A.

147. 8 Αὐγούστου 6830 (= 1322) φ. 190v [n⁰ 181]
τη αὐτὴ ἡμέρα ἤλθεν ὁ τὸ λακτεμίρης[158] *καὶ ἀποκρησιάρης τοῦ οζπέκη*[159], *τὸ ὄνομα αὐτοῦ καράπολατ*[160], *καὶ ἐπαρέλαβεν τὴν σουγδαΐαν δίχος πόλεμ(ον) καὶ ἐκατέβασαν τὰς καμπάνας ὅλας καὶ ἐτζάκησαν οἰκόνας καὶ σ(ταυ)ροὺς καὶ ἀπέκλησαν τὰς πόρτας καὶ ἐγένετο θλήψης οἷα οὐ γέγονεν οὐδέποτε, τοῦ ἔτους ,ϛωλ', ἡμέρα κυριακή.* (βλ. Πίν. ΙΙ).

148. 26 Ἰανουαρίου 6831 (= 1323) φ. 44v [n⁰ 30]
+ τῇ αὐτῇ ἡμέρα ἐσκέπασα[ν] οἱ ἄθεοι ἀγαρηνὴ τὴν θείαν καὶ οἱερὰν εἰκόναν τοῦ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἡμ(ῶν) Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ τοῦ ἐν τὸ βασιλεικοῦ ποιλ' τοῖς θεοσοστου πόλε(ως) σουγδαι(ας), τοῦ ἐτο(υς) ,ϛωλα'[161].

149. 22 Ἰουλίου 6831 (= 1323) φ. 178r [n⁰ 168]
+ τῇ αὐτ(ῇ) ἡμ(έρα) ἐτεληοθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ βασιλει(ος) ὁ καβαλλαροπ(ου)λ(ος) δ καὶ μετονομασθ(εὶ)ς διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικ(οῦ) σχήματ(ος) βαρθωλομ(έος) (μονα)χ(ός), τοῦ ,ϛωλα' ἔτ(ους).

150. 29 Ἰανουαρίου (circa 1327) φ. 48r [n⁰ 36]
+ τῇ αὐτῇ ἡμερ(α) ἐορταζ[εται .] ἐφ' ἡμᾶς διατασ... τῶν ἀνομων οὐζπ[ὲ]κ πολλιορκισ.. τήν.. ἐλεπολιν μ[ηχανήν;] κοντ..' ἦν ..ἐγγυσ..... δ.... τοῦ μονομαχου... οι.... (καὶ) ἀναχωρισάντ(ων) [ἐκ τῆς] πολε(ως) σουγδ(αίας)[162].

151. 14 Φεβρουαρίου (circa 1327)[163] φ. 62r [n⁰ 50]
+ τὸ μ(ὲν) θριδακιν$^{\varepsilon}$ *ὁτέ*||*τι πηλ μ*$^{\chi}$ *τὸ δὲ ου*||*ο ἐστιν πουργὰ κεπα*||*τὸ δὲ σέλην ὁ εστιν ου*|| *+ λαυτ( ) σουγδιανα ορη*[164].

152. 26 Μαρτίου 6835 (= 1327) φ. 94v [n⁰ 84]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέ(ρα) ἐτελειωθ(η) οἱ δουλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ γιακοῦντ[165] *θυγάτηρ τοῦ πεγλερτζοῦ*[166] *ἡ γυνῇ τοῦ κυροῦ γιου (καὶ) υἱοῦ τοῦ στε(φάνου;), τῷ ,ϛωλε'.*

153. 25 Ἀπριλίου 6835 (= 1327) φ. 109v [n⁰ 103]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐκατέλησεν τ(ὸ) κάστρ(ον), τὴν ἁγ(ίαν) σο(φίαν) τῆς σουγδαί(ας) καὶ τ(ὸν) ἅγ(ιον) στέφανον καὶ τ(ὴν) ἁ(γίαν) βαρβάραν ὀνόμ(α)τι ἀγατζ πασλῆς, ὁ μιαρὸς ξυλοκέφαλος[167],.... *ασ*$^{\tau'}$ *μαχα. [οὐσ] πὲκ*[168] *καὶ τοῦ μυριάρχ(ου) τολακτεμὴρ καὶ κεφαλ(ὴν) τῆς σουγδαι(ας)....., τοῦ ,ϛωλε' ἔτους*[169].

154. 21 Μαΐου (circa 1327) φ. 134r [n⁰ 121]
+ τῇ αὐτῇ ἡμέρα [μνήμη]||*τοῦ παν[ιερωτάτου αρχιεπισ]*||*κοπ(ου) Σουγδ(αίας) [(καὶ) Φούλλων]*||*κλημεν(τος)*.....||*ριου προ*.....||*μυρ τοκτ*[171].... ....*πιου.*

147. *δικὸς πολέμ(ου)* A. || *ἡα οὐ* A.
148. l. *οἱ ἄθεοι ἀγαρηνοὶ τὴν θείαν καὶ ἱερὰν εἰκόνα* ——— *τὴν ἐν τῷ βασιλικῷ πυλῶνι* sive *τὴν ἐν τῇ βασιλικῇ πύλῃ.*
150. *ἑορτάζεται ἡ* A. || *διἀπλ..* A. || *ἀνιέρων οὐζπεκ* A. || *πολιορκ* A. || *τὴν* om. A. || *ἐλέπολιν* ..... *κοντην* .... *κο* ... *τοῦ μονομάχου*.....A. || *καὶ ἀναχωρησάντ(ων): καὶ αν* ..... A. || *ἐκ τῆς* supplevi.
151. *θριδακίν ὁ ἐστὶ* A. || *πηλμαχχ* A. || *τουργα κεπαη* A. || *ουδαντ* A.
152. *διἀκοῦντ* A. || *γιου*: fors. *Γεωργίου* | *γιο* A. || *(καὶ)*: *ἡ* A. || *στε(φάνου;)*: *σευ* A.
153. *βα*.. *μαγαλ* A. || *(ουσ)πεκ* supplevit A. || *τῆς* om. A.
154. *μνήμη* supplevit A. : rasura in cod. || *κυρ τοκτου* A.

155. 24 Μαΐου 6835 (= 1327) φ. 137v [n⁰ 122]
μ(η)ν(ὶ) μαΐω, ινδ(ικτιῶνος) ι', ἐν ἔτει ,ϛωλε', ἐκοιμήθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ σωτήρικος υἱὸς τοῦ τζηπάκι[172] *καὶ ἔγγον(ος) τοῦ σεκκὲ*[173] *ἐκ π(ατ)ρ(ό)ς, ἐκ δὲ μ(ητ)ρ(ὸ)ς ἔγγον(ος) τοῦ τοπζί*[174].

156. 28 Ἀπριλίου 6839 (= 1331) φ. 111r [n⁰ 105]
Τῇ αὐτὶ ἡμέ(ρα) ετελιωθ(η) ὁ δουλος τοῦ θ(εο)ῦ αθανάσιος (μονα)χ(ός), ὦ καὶ μετὰ ἀγγελοικοῦ σχύματ(ος) καὶ μετὰ ὀνομαστῆς κυρ(ὸς) αντον(ιος) του ἀκύτζη[175], *ἐν μ(η)ν(ὶ) απρηλιω κη', τοῦ ,ϛωλθ' ετ(ους).*

157. 2 Ἰουνίου (inter 1331–1336)[176] φ. 142v [n⁰ 130]
τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) μνήμ(η) τοῦ ἁγιωτ(ά)τ(ου) ἀρχιεπισκόπου σουγδ(αίας) (καὶ) φουλλ(ων) κῦρ νικήτα, (μονα)χ(ὸς) νίφων.

158. 21 Αὐγούστου (inter 1331–1336)[177] φ. 203r
+ τη αὐτ(ῇ) ημερ(α) ετεληωθη εὐθίμιος υιος του.... ου, ὁ μετονομασθεὶς δια αγκελικου σχήματος.....(μονα)χ(ός).

159. 5 Φεβρουαρίου 6841 (= 1333) φ. 54r [n⁰ 41]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐτεληόθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ νήφων (μονα)χ(ὸς) νικ(ο)λαου τ.. π.. οπ.., τοῦ ,ϛωμα' ἔτους.

160. 25 Ἰουνίου 6842 (= 1334) φ. 155r [n⁰ 149]
+ ἐκοι(μή)θ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἰωανικις μον(α)χ(ός), ὁ (καὶ) ἐπονομαζόμενος ἀραπ(ης), ἐν μη(νὶ) ἰουλίω (sic) *ἐπὶ τὴς κε', ἐπὶ ετους ,ϛωμβ'.*

161. 22 Ἰουλίου 6842 (= 1334) φ. 177v [n⁰ 167]
+ Ἐν μη(νὶ) ἰουλίω εἰς τ(ὰς) κβ', ἐν ἡμέρα κυριακή[178], *ἐκοιμήθη ὁ δουλ(ος) του θ(εο)ῦ θεόδορος τοῦ φιλήππου (καὶ) του κωνστ(αντίν)ου ἔγκον(ος), ἐπὶ ἔτους ,ϛωμβ'.*

162. 29 Ἰουλίου 6843 (= 1335) φ. 183v [n⁰ 174]
τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐτεληοθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ εὐθύμιο(ς) ὁ λεγόμενος ἀκσαμάς[179], *ἐπὶ ἐτ(ους) ,ϛωμγ'.*

163. 3 Μαΐου 6844 (= 1336) φ. 116v [n⁰ 107]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐτεληωθ(η) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ἀναστασις τοῦ ψεμά[180], *τοῦ ,ϛωμδ' ετ(ους).*

164. 30 Ἰανουαρίου (circa 1337–1339)[181] φ. 49r [n⁰ 37]
+ κατὰ τ(ὴν) λ' τοῦ ἰανουαρ(ίου) μηνὸς ἑορτάζομ(εν) τοὺς γ' ἱεράρχας, βασίλιον τὸν μέγ(αν), γρηγόριον τὸν θεολόγ(ον) (καὶ) ἰω(άννην) τὸν χρισοστομ(ον) (καὶ) ἑορτάζομ(εν) (καὶ) τὸν ὅσ(ιον) στέφανον τῆς σουγδαί(ας)[182].

156. l. *κυρὸς ἀντώνιος τοῦ ἀκύτζη, ὁ διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθεὶς ἀθανάσιος μοναχὸς* || *ετ(ους)* om. A.
158. l. *εὐθύμιος υἱὸς τοῦ τάδε, ὁ μετονομασθεὶς διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος [Ἐφραίμ;] μοναχός.*
159. *νικολάου τ. π.. οπ..* om. A.
160. *εἰς τὴν κε* A.

165. 27 Δεκεμβρίου 6846 (= 1337) φ. 13r [n⁰ 11]
+ *τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέ(ρα) ἐχαρ.ο.....αγι(ας) σοφιας παρά του κοινοῦ λαοῦ ιω(άννης;), διοτι εσ.. ενε(αν) ἀπε σε(βαστὸν) οἱ ἀθεοι αγ[αρηνοὶ] καιον(τες), ὡς ὅρισ(εν) ὁ μυριαρχ(ος) τολακτεμιρ.. εχτισαν, τ(οῦ) ετ(ους) ,ϛωμς'*[183].

166. 24 Ἰουλίου (inter 1337–1339)[184] φ. 179v [n⁰ 170]
τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) τῶν ρω[σων] ἁγ(ίων) νεοφαν(έντ)ων μαρτ(ύρων) ἐν ῥωσικοῖς χώρα δα(υὶ)δ καὶ ρωμανοῦ τῶν ὑπὸ οἰκίων αὐταδέλφου ἀνερεθ(έντων) ὑπὸ τοῦ τάλανος τ(οῦ) σφατοπούλκου[185] +.

167. 12 Ἀπριλίου 6847 (= 1339) φ. 102r [n⁰ 92]
+ *εἰς τ(ὰς) ιβ' ἐτελεύτησ(εν) ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ θόδορο καρουκανο, ἐτ(ους) ,ϛωμζ'.*

168. 13 Ἀπριλίου 6847 (= 1339) φ. 101v [n⁰ 91]
+ *ἐν μη(νὶ) ἀπριλλ(ίω) εἰς τὰς ιγ' ἐτελιωθ(η) ὁ σεβαστὸς ἀνατκοὺς*[186] *ὁ τοῦ σεβαστοῦ τζοτζαχει*[187] *υἱὸς καὶ ἐτάφη εἰς τ(ὸν) ἅγ(ιον) δημήτρ(ιον), ἡμέρ(α) γ', ὥρα α', τοῦ ἔτ(ους) ,ϛωμζ', ἰνδ(ικτιῶνος) ζ'.*

169. 13 Ἀπριλίου 6847 (= 1339) φ. 102v [n⁰ 93]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἐτελιώθ(η) ἀναστάσιο(ς) ἀνατκοὺς υἱοῦ τοῦ τζοτζακ, ⟨ἔτους⟩ ,ϛωμζ'*[188].

170. 24 Ἀπριλίου 6847 (= 1339) φ. 108v [n⁰ 101]
+ *Εἰς τ(ὰς) κδ' τοῦ ἀπριλλ(ίου) μην(ὸς) ἐκοιμιθ(η) κυροῦ λουκᾶς ἀρχ(ι)εποισχ(οπος) σουγδαΐ(ας) ἡμέρ(α) σα(ββάτω) καὶ ἐτάφη ἡμέρ(α) κυρ(ιακῇ) εἰς τ(ὸν) καφάν, τοῦ ἔτ(ους) ,ϛωμζ', ἰνδ(ικτιῶνος) ζ'*[189].

171. 18 Ἰουλίου 6852 (= 1344) φ. 174v [n⁰ 165]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐκοιμήθη ὁ δουλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ τζημ(ὲν)[190] *υἱὸς τοῦ γιαμγουτζὲν*[191] *πλησί(ον) τοῦ ὁρακτζή*[192]*, ἐν ἡμέ(ρα) κυριακῇ, ἔτους ,ϛωνβ'.*

172. 20 Φεβρουαρίου 6853 (= 1345) φ. 70r [n⁰ 57]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐκοιμηθ(η) ἡ δωυλ(η) τοῦ θε(ο)ῦ ἐρήνη θηγάτηρ βασιλῆς ἀληστήνου, ἡμέ(ρα) β', ἔτους ,ϛωνγ'.*

173. 20 Φεβρουαρίου 6853 (= 1345) φ. 70r [n⁰ 58]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐκοιμ(ή)θ(η) ἡ δούλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ μελέκα*[193] *θυγάτηρ τοῦ παπᾶ ἀντονίου καὶ κληρικοῦ πλησίον τοῦ παπᾶ λαζάρου, ἡμέρα β', ἔτους ,ϛωνγ'.*

174. 14 Μαρτίου 6853 (= 1345) φ. 86v [n⁰ 70]
+ *τῇ αὐτῇ ἡμέ(ρα) ἐκοιμήθ(η) ἡ δούλ(η) τοῦ θ(εο)ῦ παγαλίν*[194]*, ἡμέρ(α) δευτέρ(α), θυγάτηρ τοῦ ἀνατκοῦ*[195] *τοῦ ερσιμάν*[196]*, ἐτ(ους) ,ϛωνγ'.*

175. 17 Ἰουνίου 6853 (= 1345) φ. 150r [n⁰ 143]
+ *τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐκοιμηθ(η) ὁ δοῦλο(ς) τοῦ θ(εο)ῦ ἱερεὺς μάρκος υἱοῦ τοῦ παπᾶ ἀντωνίου*[197]*, ⟨ἔτους⟩,ϛωνγ'.*

165. *ἐχειρο.....* A. || *αγ(ιας)* : *αϛου* A. || *κοινοῦ λαοῦ* : *νοικολάου* A. || *ιω* om. A. || *εση.. εν. απεσ* A. || *αγαρηνοὶ* supplevi : om. A. || *καίοντ(ες) ὡς ὅρισ(εν)* om. A. || *κτίσαν* A. || *τ(οῦ)* om. A.
166. *μνήμη* A : non leg. in cod. || *ρω(σων)* om. A. || *χώραι* A. || *οἰκίων αὐταδέλφου* ex correct. post. : *οἰκίων αὐταδέλφων* cod. || *τ(οῦ)* om. A.
169. *τζατζακι* A.
171. *γιαμγουρτζὲ* A.

176. 22 Αὐγούστου 6853 (= 1345) φ. 204r [n⁰ 189]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ετελιωθ(η) ὁ δοῦλο(ς) τοῦ θ(εο)ῦ παντ( ) ἔγγον(ος) τοῦ τζαχᾶ[198], *ἔτους ,ϛωνγ'.*

177. 30 Ἰανουαρίου 6855 (= 1347) φ. 49r [n⁰ 38]
+ τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέ(ρα) ἐτελειώθ(η) ἡ δούλη τοῦ θ(εο)ῦ τζουντζκ[199], *πρεσβυτέρησα τοῦ παπᾶ ἀντ(ω)ν(ίου)*[200] *(καὶ) οἰκονόμου*[201], *διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετωνομασθεῖσα ταῖσία*[202] *(μονα)χ(ή), εν ετει ,ϛωνε'.*

178. 27 Ἰανουαρίου 6865 (= 1357) φ. 45v [n⁰ 32]
ετελιωθ(η) ο δουλ(ος) του θ(εο)ῦ ιω(άννης) υιοῦ του π(α)π(ᾶ) εφρε(μ), του ,ϛωξε' ετ(ους), ἀπὸ τὸ χωρ(ίον)[203]. +

179. 27 Ἰανουαρίου (inter 1357–1362)[204] φ. 45r [n⁰ 31]
+ Τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) τὰ ἐγκαίνια ‹τοῦ ναοῦ› τοῦ ὁσίου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν στεφάνου τοῦ ὁμολογητοῦ, ἀρχ(ι)ἐπισκόπου σουγδ(αίας)[205].

180. 16 Ἰουνίου 6868 (= 1360) φ. 149r [n⁰ 142]
Τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐκοιμήθ(η) ἡ δούλ(η) τ(οῦ) θ(εο)ῦ μουγάλα[206] *θυγάτηρ τ(οῦ) παπα ἀντ(ωνίου)*[207] *καὶ οἰκονόμ(ου) μεγ(ά)λ(ης) ἐκκλησ(ίας), ἐν ἔτ(ει) ,ϛωξη'.*

181. 11 Ἰανουαρίου 6870 (= 1362) φ. 28r [n⁰ 20]
Τῇ αὐτῇ ἡμέρ(α) ἐκοιμήθ(η) ὁ δοῦλ(ος) τ(οῦ) θ(εο)ῦ λάζαρος το(ῦ) διὰ τοῦ θείου (καὶ) ἀγγελικοῦ σχήματος μετωνομασθεὶς λουκ(ᾶς), υ(ἱὸ)ς το(ῦ) οἰκονόμ(ου) (καὶ) πνευματικ(οῦ) ἀντωνίου[208] *μετωνομασθεὶς ὕστερον ἀρσένιος, εν ἐτ(ει) ,ϛωο'.*

182. 15 Μαΐου 6887 (= 1379) φ. 130v [n⁰ 114]
ετελειοθει οἱ δοῦλει τοῦ θ(εο)ῦ μουγάλλα[209] *θυγάτηρ παπ(ᾶ) γεωργι(ου) τοῦ ἐπίτζι οἰκονομου, ἔτους ,ϛ^{ω}ω^{ω}πζ'.*

183. 28 Ἰουνίου 6888 (= 1380) φ. 157v [n⁰ 151]
+ τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐτελειώθ(η) ὁ δοῦλ(ος) του θ(εο)ῦ ἱερεμι(ας) ιερεὺς υ(ἱὸ)ς ἰωαννικίου (μονα)χ(οῦ) καὶ καθηγουμ(έν)ου τ(ῆς) σκουταριωτήσεις[210], *ἐν ἐτ(ει) ,ϛωπη'.*

184. 4 Ἰουλίου 6888 (= 1380) φ. 164r [n⁰ 156]
+ ἐκοιμήθ(η) ὁ δουλος του θ(εο)ῦ πέτρος (μονα)χ(ὸς) ἔγγον(ος) του ἀπκᾶ[211] *υ(ἱὸ)ς ἀνατκοῦ*[212] *του μαρκουτζίου, ἐν ἔτει ,ϛωπη'.*

185. 16 Ἰουλίου (circa 1380)[213] φ. 173r [n⁰ 164]
+ τῇ αὐτῇ ἡμέρα μνήμη τοῦ πεδαρί(ου) προκοπί(ου) υἱοῦ πίσηταρ[214] *καχ ζαφζ. τελοῦμεν τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ εἰς τὴν ἁγίαν σοφίαν διὰ τοῦ αμπα*[215] *τοῦ σε(βαστοῦ).*

176. *παντε(λεήμων)* suppl. A. | fors. *παντ(ζᾶς)* || *τζαχία* A.
177. *ἀντ(ω)ν(ίου)* (cf. not. 173, 175, 180, 181) : *ἀντή(πα)* A. || *ετει* cod. : *ετ* A.
178. *τὸ χωρ(ίον)* leg. (cf. not. 106, 132) : *τόχων* A.
179. *τοῦ ναοῦ* add.
180. *τῆς μεγάλης* A.
181. *το(ῦ)* : *ὁ* A. || l. *τοῦ μετονομασθέντος ὕστερον ἀρσενίου* || *εν ἐτ(ει)* : *ἐτ.* A.
182. *μοῦ γαλλα* A. || *,ϛωπζ'* A.
184. *ἀπκαζ* A.
185. fors. *κ(αὶ) (μονα)χ(οῦ) ζαφ(ειρίου)* : *καὶ ζαφτ* A. || *τοῦ ἀμπα* : *τὸ αμπλ.* A.

186. 24 Αὐγούστου 6888 (= 1380) φ. 206v [n⁰ 190]
[τῇ αὐτῇ] ἡμέ(ρα) ἐκοιμήθ(η) ὁ δουλο(ς) τοῦ θ(εο)ῦ ἀκάκιος ἱερο(μόνα)χ(ος) καὶ οἰκονόμ(ος) τῆς καθο[λικῆς ἐκκλησίας] τοῦ ποτὲ μὲν ἀντωνίου ἐπονομαζομένου, ἐν ἐτ(ει) ,ϛωπη'.

187. 27 Αὐγούστου (circa 1380) φ. 208v [n⁰ 191]
[τῇ αὐτῇ ἡμέρα] μνήμη τοῦ ὁσίου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν ὁσίου ἐπισκόπου κουδρούβης[217].

188. 29 Ἰουλίου (circa 1380)[218] φ. 57v [n⁰ 152]
+ τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) ἐκοιμ(ή)θ(η) ὁ δοῦλ(ος) τοῦ θ(εο)ῦ ιωαν(ί)κ(ιος) (μονα)χ(ὸς) (καὶ) κτήτωρ ἡμῶν. +

189. 6 Ἰουνίου 6895 (= 1387) φ. 145r [n⁰ 134]
εν μ(η)ν(ὶ) ιουνιο, εις τ(ὰς) ϛ', ἡμερα ε̅, ετελιω(θη) ο δου(λος) του θ(εο)υ ιω(άννης) υἱοῦ τα[τκα]ρα[219] *τοῦ ιε μα', ἐπὶ ετ(ους) ,ϛωϟε' ετ(ους).*

190. 11 Ἰουνίου 6906 (= 1398) φ. 147r [n⁰ 137]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρα ἐκοιμήθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ ζαχαρίας τοῦ ὀλμάση[220], *ἐπὶ ἔτους ,ϛϡϛ'.*

191. 1 Ἀπριλίου (circa 1398)[221] φ. 95r [n⁰ 85]
Τῇ αὐτῇ ἡμέρα μνήμη τοῦ κυροῦ εὐθημίου ἀρχ(ι)επισκόπ(ου) σουγδαΐας.

192. 15 Ἀπριλίου (circa 1398)[222] φ. 103v [n⁰ 94]
Τῇ αὐτῇ ἡμέρα μνήμ(η) κυροῦ πέτρου ἀρχιεπισκόπ(ου) σουγδαΐας, τοῦ εὐδομήτ(ου)[223].

193. 10 Ἰουνίου (circa 1398)[224] φ. 146v [n⁰ 135]
τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρ(α) τὰ ἐγκαίνια [τ(ῆς) ἁ]γ(ίας) τοῦ ἁγι(ου) λόγου σοφί(ας) [τῆς ἐν] τῇ σουγδαΐα, ἐν τῷ ,ϛ.α' ἐτ(ει).

194. 29 Δεκεμβρίου 6915 (= 1407) φ. 15r [n⁰ 13]
+ Τῇ αὐτ(ῇ) ἡμέρα ἐκοιμήθη ὁ κὺρ ἰβανέσις[225] *τοῦ σοβακᾶ*[226] *ἀρχ(ων) σουγδαί(ας), ἔτ(ους) ,ϛϡιε', ινδ(ικτιῶνος) ιε'. +*

195. 28 Φεβρουαρίου 6919–20 (= 1411–1412) φ. 75r [n⁰ 63]
(καὶ) λοιπ(ὸν) ἐπαρῆλθ(ον) ἑ(ως) τὴν σήμερ(ον), ἤτοις (ἐστὶν) ἔτη ,ϛϡιθ', ινδ(ικτιῶνος) δ(ης), κύ(κλος) (ἡλίου) γ', κυ(κλος) (σελήνης) γ', θεμ. ϛ', χρόνοι ,αρϟθ'[227]. *εἰς τὰς ,ϛϡκ' ,ασ'*[228] (βλ. Πίν. I).

186. *τῇ αὐτῇ* A : lacuna in cod. || *καθολικῆς ἐκκλησίας* supplevi : *καθολ* . . . . A. || l. *ὁ ποτὲ μὲν ἀντώνιος ἐπονομαζόμενος.* || *,ϛωπ* A.
187. *τῇ αὐτῇ ἡμέρα* A : rasura in cod.
188. *ετελιωθη* A. || *ιωάννικ* A.
189. *ἡμερα ε̅* : *ιμερὲ* A. || *υἱὸς* A. || *τατκαρα* supplevi (cf. not. 111) : *τα* . . . . A. || *τοῦ* om. A. || *ιε μα'* : fors. *ιε(ρο)μ(ον)ά(χου)* || *ἔτει* A. || *ἔτη* A.
193. *(τοῦ ναοῦ τῆς) ἁγίας θῦ λόγου σοφίας* A. || *(τοῦ εν) πόλει* A. || *τῆ* : om. A. || *,ϛτα'* legit A. || *εν τω ,ϛ.α' ετ* : altera manu in cod.
194. *κύριος* A. || *ινδ. ε'* A.
195. *ἑ(ως)* : *εἰς* A. || *ἰνδ. δ.* A. || *εἰς τὰς ,ϛϡκ' ασ'* : add. altera manu post.

196. 19 Δεκεμβρίου 6927 (= 1418) φ. 5v [n⁰ 4]
+ ἐν ταύτη τὴ νυκτὶ ἐκπέστη τ(οῦ) βίου κρυμνῳ τελειωθεὶς ὥρα θ^η τῆς νυκτός, οὐκ οἶδο(μεν) π(ῶς), ὁ πτωχὸς π(ατ)ὴρ ἡμῶν ἰωαννήκιος ὁ οἰκονόμ(ος) ὁ υἱὸς τοῦ παπ(ᾶ) ἡλία, μηνὶ δεκ(εμβρίῳ) ιθ', ἔτος ,ϛ͵κζ'.

197. 16 Φεβρουαρίου (sine anno) inter φφ. 62v—64r [n⁰ 54]
. . . ο . . λε Γ^Τ τιπολ . . . τημούφαρ χ ι:[229].

198. 29 Φεβρουαρίου (sine anno) φ. 75r [n⁰ 60]
μηνὶ τῶ αὐτ(ῶ) κθ' μνήμη τοῦ οσίου ακακίου τοῦ τῆς κλημακος, ζητ(ει) οκτ(ώβριο)ς εἰς τ(ὰς) κζ'[230]. (βλ. Πίν. Ι).

199. 2 Μαρτίου (sine anno) φ. 76r [n⁰ 66]
+ τῆ αὐτ(ῆ) ἡμέ(ρα) ἐτελει(ω)θ(η) ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ ἐφ[ραίμ;].

200. 3/4 Μαΐου (sine anno) φ. 119r [n⁰ 109]
Τῆ αὐτῆ ἡμαίρα ἐταιληωθι ω δουλος τοῦ θ(εο)ῦ Φωτις υος του Γηαζη[231].

201. 19 Μαΐου (sine anno) φ. 132r [n⁰ 118]
τῆ αὐτ(ῆ) [ἡμέρα] ἐκιμιθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ σαβα. . .

202. 19 Ἰουνίου (sine anno) φ. 150v [n⁰ 146]
+ κ(ύρι)ε Ι(ησο)ῦ Χ(ριστ)έ ὁ θ(εὸ)ς ἡμῶ(ν) ἐλέησον ἐμοὶ τὼ ἀναξίω δού(λω) σοῦ βασιλ(είω) νομ(ικῶ)[232] *ἀρχ(ιεπισκοπῆς;) σουγδ(αίας) τοῦ (πρωτο)π(α)π(ᾶ), ινδ(ικτιῶνος) ϛ'.*

203. 9 Ἰουλίου (sine anno) φ. 167v
+ . . . . . ϛ' . . ὁ δουλ(ος) [τοῦ θ(εο)ῦ]‖τόμπᾶ του. . . . . ‖,ϛ.ϟ.

204. 14 Αὐγούστου (sine anno) φ. 194v [n⁰ 185]
τῆ (αὐτῆ ἡμέρα) ἐκοιμηθ(η) ὁ (μονα)χ(ὸς) θεοδ(ωρος) ὁ ξένος[223].

196. *ἐκθέστη* A. ‖ *θ'* A. ‖ *οἶδο(μεν) π(ῶς) : οἶδο πε . .* A.
197. non leg. in cod., cf. A. fac-simile No 54.
198. *ζητ . . . . εἰς κζ'* A.
199. *θ(εο)ῦ :* om. A. ‖ *ἐφραίμ* supplevi : . . . *φ.* A.
201. *ἡμέρα* A. : lacuna in cod.
202. *βασιλ(είω) νομ(ικῶ) ἀρχ(ιεπισκοπῆς) : βασιλ νομαρ* A. ‖ *τοῦ α' ππ' ινδ ϛ'* om. A.
203. rasura in cod.
204. *τῆ (αὐτῆ ἡμέρα) :* om. A. ‖ *ἰο* A. ‖ *θεοδο* A.

ΣΧΟΛΙΑ

1. Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτοπαπᾶ καὶ περὶ τῶν πρωτοπαπάδων Σουγδαίας, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 101 καὶ ὑποσ. 146.

2. Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις ὑπαινίσσεται, ὡς ὑποθέτομεν, λοιμόν τινα, μνεία τούτου ὅμως δὲν εὕρομεν εἰς ἄλλας συγχρόνους πηγάς· προφανῶς πρόκειται περὶ περιωρισμένης ἐκτάσεως γεγονότος. Διὰ νὰ διασωθοῦν οἱ Σουγδαῖοι οἰκοδομοῦν ναόν, τὸν ὁποῖον ἀφιερώνουν χαρακτηριστικῶς εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον. Τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τούτου τελοῦνται τὴν 18ην Ἰανουαρίου, ἡμέραν καθ' ἣν ἑορτάζεται ἡ Κοίμησις τοῦ ἁγίου.

3. Ἡ λ. *ἐπίτζι* ἀπαντᾷ εἰς τρεῖς ἐνθυμήσεις τοῦ χειρογράφου, τὰς ὑπ' ἀρ. 3 (τοῦ ἔτους 1214), 46 (τοῦ 1274) καὶ 182 (τοῦ 1379) — πάντοτε ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ ἀξίωμα ἢ τὴν ἰδιότητά τινος. Ἡ ἐτυμολογία καὶ ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι ἄγνωστος: οὐδὲν ἀναφέρεται σχετικῶς εἰς τὸ Λεξικὸν τοῦ Sophocles καὶ τὸ Γλωσσάριον τοῦ Du Cange. Πρόκειται προφανῶς περὶ ἰδιωματικῆς λέξεως, προερχομένης ἴσως ἐκ παραφθορᾶς τῆς λ. *ἐπίσης* ἢ *ἐπίκλην*.

4. Χρονολογοῦμεν μετ' ἐπιφυλάξεως τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν περὶ τὸ ἔτος 1214, διότι ἡ χεὶρ γραφῆς παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τὴν τῆς ὑπ' ἀρ. 2 ἐνθυμήσεως.

5. Ὅτι ὁ ἅγιος Στέφανος, ἐπίσκοπος Σουγδαίας (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 82 κέ.), ἐτάφη εἰς τὸν ἐν Σουγδαίᾳ ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν σλαβιστὶ γεγραμμένον *Βίον* τοῦ ἁγίου: βλ. V. Vasiljevskij, *Trudy*, τ. Γ', Πετρούπολις 1915, σελ. 95, στ. 20. Ἡ παροῦσα περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Στεφάνου ἐνθύμησις κατεγράφη ἐν τῇ ᾧᾳ τῆς 17ης Δεκεμβρίου, εἰς τὴν ἐνθύμησιν ὅμως ὑπ' ἀρ. 141 ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι « ἡ θανὴ » τοῦ ἁγίου ἑορτάζεται τὴν 15ην τοῦ αὐτοῦ μηνός. Ἡ τελευταία αὕτη παρέχει τὴν ὀρθὴν ἡμερομηνίαν, ὡς διαπιστοῦται καὶ ἐκ τοῦ προμνημονευθέντος σλαβικοῦ *Βίου* (βλ. Vasiljevskij, *ἔ. ἀ.*, σελ. 77) καὶ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ Συναξαρίου τοῦ προσραφέντος εἰς τὸν παρόντα κώδικα (φφ. 216ʳ – 217ᵛ, ἔκδ. Vasiljevskij, *ἔ. ἀ.*, σελ. 72). Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰ ἑλληνικὰ Συναξάρια οὐδὲν ἀναφέρεται περὶ τοῦ ἁγίου τούτου: πρβλ. *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, Migne, *P.G.*, τ. 117, στ. 14–600· Delehaye, *Synaxarium*· Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Συναξαριστής*, τ. Α'–Β', Βενετία 1819. Εἰς τὰ ρωσικὰ Μηναῖα ὅμως καταγράφεται ἡ μνήμη του τὴν 15ην τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου (βλ. σχετικῶς Αντωνίνου, *Zametki*, σελ. 595).

6. Ἐνταῦθα εἶχε προφανῶς καταγραφῆ τὸ ἐπώνυμον τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἢ ἐπίθετον δηλωτικὸν τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ ἢ ἡ συνήθης φράσις *« τοῦ κατὰ κόσμον »* καὶ ἀκολούθως τὸ κοσμικὸν ὄνομα τοῦ κληρικοῦ.

7. Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις ἐγράφη ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνθ. 5 (τοῦ ἔτους 1217) καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γραφέως (πρβλ. Αντωνίνου, *Zametki*, σελ. 616, No 140), ὁ ὁποῖος σημειωτέον ἀπαντᾷ ἅπαξ ἐν τῷ χειρογράφῳ. Ἑπομένως ἐκ τῆς χειρὸς γραφῆς χρονολογεῖται περὶ τὸ ἔτος 1217. Ἐξ ἄλλου, ἡ μνεία τῆς ἑορτῆς τῶν Ἁγίων Πάντων παρέχει πλείονας δυνατότητας χρονολογήσεως: ἡ ἑορτὴ αὕτη συνέπιπτε τὴν 14ην Ἰουνίου κατὰ τὰ

ἔτη 1215, 1226, 1237, 1248, 1299, 1310, 1321, 1332, 1394, 1405, 1416· ἐὰν ὅμως ἡ παρεχομένη ἡμερομηνία ἀναφέρεται εἰς τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τῶν Ἁγίων Πάντων τότε αἱ δυνατότητες χρονολογήσεως περιορίζονται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1242, 1253, 1264, 1337, 1348, 1427 (ὁμιλοῦμεν πάντοτε περὶ τῆς χρονικῆς περιόδου ΙΓ'– ΙΕ' αἰ.) : πρβλ. G r u m e l, *Chronologie*, σελ. 311 καὶ 312–313. Ἐκ τούτων μόνον τὸ ἔτος 1215 συμφωνεῖ πρὸς τὰ ἐκ τῶν παλαιογραφικῶν δεδομένων συμπεράσματα, κατὰ τὴν ἐποχὴν ὅμως ταύτην δὲν μαρτυρεῖται ἄλλοθεν ἐχθρικὴ ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Σουγδαίας, ἐπίθεσιν τὴν ὁποίαν, καθ' ἡμᾶς, ὑπαινίσσεται ἡ παροῦσα ἐνθύμησις. Ἴσως δύναται νὰ συναφθῇ πρὸς τὴν ἐπίθεσιν τῶν Σελτζούκων Τούρκων, ἐπισυμβᾶσαν πρὸ τοῦ 1223 (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 19-21). Πάντως πᾶσα συνάρτησις πρὸς τὰς ταταρικὰς ἐπιδρομὰς πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, διότι αὐταὶ συνέβησαν ἐν καιρῷ χειμῶνος (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 24-26).

8. Περὶ τῆς *πρώτης* ταταρικῆς ἐπιδρομῆς, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 24 κέ. Ὁ γραφεὺς σημειώνει ὅτι *« ἦλθον οἱ π ρ ῶ τ ο ι οἱ Τάταροι »*, ὄχι διότι κατέγραψε τὸ γεγονὸς ὅταν εἶχεν ἤδη λάβει χώραν ἡ δευτέρα ταταρικὴ ἐπιδρομή, ἀλλὰ διὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴν τὸ πρῶτον ἐμφάνισιν τῶν Τατάρων.

9. *Υἱοῦ* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *υἱός*, προφανῶς καθ' ἕλξιν πρὸς τὸ *τοῦ Θεοῦ* ἢ πρὸς τὸ ἀκολουθοῦν καὶ κατὰ γενικὴν ἐκφερόμενον ὄνομα πατρός. Τὸ συντακτικὸν τοῦτο λάθος εἶναι σύνηθες εἰς τὰς παρασελιδίους σημειώσεις τοῦ παρόντος χειρογράφου (πρβλ. ἐνθ. 11, 26, 34, 36, 44, 46, 57, 59, 71, 73, 79, 90, 114, 117, 121, 124, 126, 132, 133, 175, 178, 181, 189).

10. Περὶ τῆς *δευτέρας* ταταρικῆς ἐπιδρομῆς, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 26. Ὁ Ἀ ν τ ω ν ῖ ν ο ς (*Zametki*, σελ. 597, No 10), βασιζόμενος ἐπὶ τῆς λανθασμένης αὐτοῦ ἀναγνώσεως *βευτρη* (βλ. κριτικὸν ὑπόμνημα), ὑποθέτει ὅτι πρόκειται περὶ ὀνόματος ταταρικῆς φυλῆς καὶ συνάπτει τοῦτο πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Χαγάνου Bātū, ὁ δὲ P h. B r u u n, (*Notices*, σελ. 28 ὑποσ. 2), πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Μογγόλου ἀρχηγοῦ Bechatir ἢ Bochetor.

11. Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ἀρμενικοῦ ὀνόματος Smbat, τὸ ὁποῖον παραδίδεται εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς ὑπὸ τοὺς τύπους Συμβάτιος - Συμπάτις - Σαμβὰτ - Συμπάτ : πρβλ. P. L e m e r l e, *Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et récits » de Kékaumenos*, (Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Mémoires tome LIV, fasc. I), Βρυξέλλαι 1960, σελ. 33 καὶ 35. Ἐπίσης τὸ ἐν τῷ παρόντι χειρογράφῳ δὶς ἀναφερόμενον (ἐνθ. 59 καὶ 119) ὄνομα *Σαμάτ*, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν (ἐνθ. 119) ρητῶς δηλοῦται ὅτι ἀνῆκεν εἰς Ἀρμένιον, εἶναι προφανῶς ἕτερος τύπος τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος Smbat.

12. Περὶ τῆς σημαντικωτάτης διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν, τὸν πληθυσμὸν καὶ τὴν διοίκησιν τῆς Σουγδαίας ταύτης ἐνθυμήσεως, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 26 κέ. καὶ 63 κέ. Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ *σεβαστοῦ*, βλ. σελ. 76 κέ.

13. Χρονολογοῦμεν τὴν ἐνθύμησιν ταύτην περὶ τὸ ἔτος 1249, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῆς ὑπ' ἀρ. 12 ἐνθυμήσεως.

14. Τὸ ὄνομα, ὑπὸ τοὺς τύπους *Πολέας - Πολαίας - Πουλέας*, ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς τὰς ἐνθυμήσεις ἀρ. 30 (τοῦ ἔτους 1267), 45 (τοῦ 1274) καὶ 123 (τοῦ 1308). Ἀναμφιβόλως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος. Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν καὶ τὰς τέσσαρας περιπτώσεις εἰς ἓν πρόσωπον (σημειοῦμεν τὴν χρονικὴν ἀπόστασιν μεταξὺ τῆς ὑπ' ἀρ. 13 καὶ τῶν λοιπῶν ἐνθυμήσεων καὶ τὴν διαφορὰν κυρίου ὀνόματος τῶν ἐνθ. 30 καὶ 45), ὑποθέτομεν ὅμως ὅτι πρόκειται περὶ μελῶν

τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, ἡ ὁποία κατεῖχεν ἄρχουσαν θέσιν ἐν τῇ πόλει : εἰς τὴν πρώτην ἐνθύμησιν ὁ υἱὸς τοῦ Πολέα καλεῖται *ἄρχων Σουγδαίας*, εἰς δὲ τὰς λοιπὰς οἱ ἴδιοι φέρουν τὸν τίτλον τοῦ *σεβαστοῦ*. Δὲν δεχόμεθα τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 607, No 77 καὶ 78, διατυπωθεῖσαν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἐπωνύμου *Σεβαστοπούλου* (ἀντὶ τοῦ ἡμετέρου *σεβαστοῦ Πολέα*), διότι ἡ χειρόγραφος παράδοσις, ἰδίᾳ εἰς τὰς τρεῖς πρώτας σημειώσεις (*πολαία, πολέας, πολ'*), καὶ κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐπώνυμον ἀπαντᾷ ἅπαξ *ἄνευ τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοῦ*, ἀποκλείουν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Ἄλλωστε τὸ ὄνομα *Πωλέας* (ὀρθογραφία διάφορος) μαρτυρεῖται καὶ ἀλλαχοῦ ὡς οἰκογενειακὸν ὄνομα ὑπὸ συγχρόνων πηγῶν: πρβλ. μεταξὺ ἄλλων ἔγγραφα Σμύρνης τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἐν *Acta et Diplomata*, τ. Δ', σελ. 73, 80–84, 119–121, 137 κ.ἄ.

15. Χρονολογοῦμεν τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1252–1267, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ἐνθ. 14, 15, 17–23, 25, 26, 29, 30.

16. Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις εἶναι ἐξόχως σημαντική, διότι εἶναι ἡ μόνη ἑλληνικὴ πηγή, ἡ ὁποία διασῴζει τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος Μανουὴλ Α' τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ (1238–1263) ἀνακτήσεως τῆς Σινώπης. Περὶ τοῦ θέματος τούτου, βλ. ἐν ἐκτάσει Μαρίας Νυσταζοπούλου, «*La dernière reconquête de Sinope par les Grecs de Trébizonde* (*1254-1265*), Revue Et. Byz., 22 (1964), σελ. 241-9.—Ὑπογραμμίζομεν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ γραφεὺς ἀποκαλεῖ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος Μανουὴλ τὸν Α' ἁπλῶς *κυρὸν* καὶ ὄχι βασιλέα, τίτλον τὸν ὁποῖον ὁ ἴδιος γραφεὺς χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικῶς διὰ τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου : βλ. ἐνθ. 21 (πρβλ. καὶ Bratianu, *Commerce Génois*, σελ. 204). Τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικόν, ἰδίᾳ ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος ἤσκει εἶδος ἐπικυριαρχίας ἐπὶ τμήματος τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, ἐνῷ ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἤδη πρὸ τοῦ 1204, εἶχεν ἀπολέσει πᾶσαν ἐξουσίαν ἐπ' αὐτῆς (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 17 κέ.).

17. Πρβλ. *Συναξάριον*, ἐνθ. 89 : πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος.

18. *Προσμονάριος ἢ παραμονάριος* ἐκαλεῖτο ὁ κανδηλανάπτης τῆς ἐκκλησίας: βλ. σχετικῶς Beck, *Kirche*, σελ. 105, 114, 133.

19. Τὸ ἐπίθετον *Θεσσαλονικαίας* ὑποδηλοῖ ἀναμφιβόλως τὴν ἐκ Θεσσαλονίκης καταγωγὴν αὐτοῦ : πρβλ. κατωτέρω, ἐνθ. 31 (Ἰωάννης *Χαριουπολίτης*) καὶ 204 (Θεόδωρος ὁ *Ξένος*).—Ἡ Θεσσαλονίκη εἶχεν, ὡς γνωστόν, ἀναπτύξει κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐμπορικὰς σχέσεις μετὰ τῶν ἐμπορείων τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἰδιαίτατα μετὰ τῆς Τάνας (βλ. σχετικῶς Μ. Λάσκαρι, *Ὁδοιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἰγνατίου*, ἐν τῷ «Τόμῳ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἑξαβίβλου αὐτοῦ (1345–1945)», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς, τ. ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1952, σελ. 331–340, *Ἐπίμετρον: Θεσσαλονίκη καὶ Τάνα*, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Εἶναι ἑπομένως πιθανὸν ὅτι διετήρει σχέσεις καὶ μετὰ τῆς Σουγδαίας, σημαντικωτάτου τότε κέντρου τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου.

20. Ἡ πληροφορία ἐλέγχεται ἀκριβῆς ἐν Grumel, *Chronologie*, σελ. 467.

21. Ἡ σημείωσις ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, γεγονὸς τὸ ὁποῖον πράγματι συνετελέσθη τὴν αὐγὴν τῆς 25ης Ἰουλίου 1261.

22. Συμπληροῦμεν τὸ ἔτος καὶ τὰ ὀνόματα ἐκ τῆς ἑπομένης ἐνθυμήσεως, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός, ἀλλ' ἐγράφη ὑπὸ ἄλλου γραφέως.

23. Προφανῶς ἐκ τοῦ τουρκ. *mumcu* (= κηροποιός, κηροπώλης). Ἡ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὀρθὴ ἀπόδοσις τῆς λέξεως θὰ ἦτο Μουμ(ι)τζῆς.

24. Τὸ ὄνομα *Τζακᾶς - Τζαχᾶς* προέρχεται ἐκ τοῦ τουρκ. *čaqan*: βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 310, λ. *Τζαχᾶς*, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὸν ἐνταῦθα ἀναφερόμενον Τζακᾶν ὁ Gy. Moravcsik θεωρεῖ ὡς ἐκχριστιανισθέντα Τάταρον.

25. Κατὰ τὸν Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 65, πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου, τὸ δὲ ὄνομα προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ τουρκ. **alp - ata* (alp = ἥρως, ata = πατήρ).

26. Ὁ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 263, ἀποδίδει μετ' ἐπιφυλάξεως τὸ ὄνομα εἰς ἐκχριστιανισθέντα Τάταρον. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ὡδήγησε πιθανώτατα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σαδὼκ μνημονεύεται ὡς πατὴρ τοῦ φέροντος τουρκικὸν ὄνομα Ἀλπατᾶ. Τὸ ὄνομα Σαδὼκ ὅμως εἶναι γνωστὸν ἑβραϊκὸν ὄνομα καὶ σημαίνει δίκαιος : ἐν Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἀναφέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο πέντε πρόσωπα, ἐν οἷς καὶ ὁ χρίσας βασιλέα τὸν Σολομῶντα (Βασιλ. Γ', κεφ. Α', στ. 26–45) : βλ. Σ. Ἰ. Βουτυρᾶ, *Λεξικὸν Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας*, Κωνσταντινούπολις 1889, τ. Ζ', σελ. 60, λ. *Σαδώκ*. Πρβλ. ἐπίσης Β. Βέλλα, *Χρονολογικοὶ πίνακες τῆς Ἰσραηλιτικῆς Ἱστορίας*, Ἀθῆναι 1956, σελ. 53 καὶ Fr. Zorell, *Lexicon Graecum Novi Testamenti*, γ' ἔκδ., Παρίσιοι 1961, στ. 1184. Ἐπίσης τὸ ὄνομα Σαδὼκ φέρει χριστιανὸς ἐπίσκοπος ἐν Περσίδι, μαρτυρήσας ἐπὶ Ζαβωρίου : βλ. *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, Migne, *P.G.*, τ. 117, στ. 321.

27. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 60, πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου, ἡ ἐτυμολογία ὅμως τῆς λέξεως δὲν παρέχεται. Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις μόνη δὲν παρέχει ἐπαρκῆ στοιχεῖα περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως, τὸ ὄνομα ὅμως ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας δύο ἐνθυμήσεις τοῦ παρόντος χειρογράφου : τὰς ὑπ' ἀρ. 65 (ἔτους 1287) καὶ 129 (ἔτους 1311). Εἰς τὴν πρώτην, τὸ ὄνομα *Ἀλάτζης* εἶναι τὸ κοσμικὸν (χριστιανικὸν ἢ μή, δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν) ὄνομα τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου· εἰς τὴν δευτέραν, εἶναι τὸ ἕτερον ὄνομα τοῦ Ἀλεξίου, υἱοῦ τοῦ θεωρουμένου ὡς ταταρικῆς καταγωγῆς Ἀλουψοῦ (βλ. Moravcsik, *ἔ. ἀ.*, σελ. 64) καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον συνηγορεῖ βεβαίως ὑπὲρ τῆς τουρκο-ταταρικῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος. Ἐναντίον ὅμως τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ εἰς *-τζη* λήγοντα τουρκικῆς προελεύσεως ὀνόματα τονίζονται πάντοτε εἰς τὴν λήγουσαν, ἀποκλείεται δὲ ὁ τονισμὸς εἰς τὴν παραλήγουσαν νὰ ὀφείλεται ἐνταῦθα εἰς ἀβλεψίαν τοῦ γραφέως, διότι ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἐνθυμήσεις. Δὲν θεωροῦμεν ἀπορριπτέαν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ὄνομα Ἀλάτζης εἶναι ἑλληνικὸν ἐκ « τζιτακισμοῦ » (ἡ κατάληξις – τζη, – τζι ἦτο συνήθης ἐν Σουγδαίᾳ, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τῆς τουρκικῆς) τοῦ ὀνόματος *Ἀλάσιος* μαρτυρουμένου ἐν τῷ αὐτῷ χειρογράφῳ (πρβλ. ἐνθ. 93, ὅπου Ἀλάσιος εἶναι τὸ *χριστιανικὸν* ὄνομα τοῦ ἐκχριστιανισθέντος Βαλὰπ) ἢ τοῦ *Ἀλάτιος* (πρβλ. Κ. Ἰ. Ἀμάντου, *Τὰ Γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1566 - 1822)*, Πειραιεὺς 1946, σελ. 71–72, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου ἐκαλεῖτο καὶ Ἀλάτζη ἐκ τῆς λ. ἅλας, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο ἀλάτι καὶ *ἀλάτζι*).

28. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 256, πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου.

29. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 139 - 140, σχόλ. 14.

30. Οὗτος κατήγετο προφανῶς ἐκ Χαριουπόλεως, πόλεως τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ ἕδρας ἐπισκοπῆς (πρβλ. καὶ Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 613, No 119). Περὶ τῆς Χαριουπόλεως, ὡς ἕδρας ἐπισκοπῆς τῆς Θράκης, βλ. M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τ. Α', στ. 1133–4 καὶ R. Janin, *Chariopolis*, ἄρθρον ἐν Diction. d'Hist. Géogr. Ecclés., 12 (1953), σελ. 415–6.

31. Ὁ Ἀντωνῖνος συμπληρώνει τὸ ἔτος εἰς ,ϛωλ' (6830=1322), ἡ συμπλήρωσις ὅμως αὕτη δὲν βασίζεται ἐπὶ παλαιογραφικῶν ἢ ἄλλων δεδομένων. Ἡμεῖς χρονολογοῦμεν κατ' ἀρχὴν τὴν ἐνθύμησιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1270–1288, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ὑπ' ἀρ. 35–39, 41–45, 47, 49–51, 53, 54, 56, 59, 62–63, 65–68 ἐνθυμήσεων. Ὅμως, ὡς ἤδη ἐλέχθη (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 87), ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σουγδαίας προήχθη εἰς μητρόπολιν ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Θεοδώρου ἤδη πρὸ τοῦ 1282, ἐὰν δὲ περιορίσωμεν τοὐλάχιστον εἰς ἓν ἔτος τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Θεοδώρου, κατερχόμεθα εἰς τὸ ἔτος 1280, τὸ ὁποῖον θεωροῦμεν ὡς terminus ante quem τοῦ θανάτου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σουγδοφούλλων Ἰωάννου. Σημειωτέον ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετ' ἀσφαλείας, ἐὰν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης ἦτο προκάτοχος ἑτέρου ἀρχιεπισκόπου Θεοδώρου, θανόντος, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐνθ. 43, τὴν 9/10 Ἰανουαρίου 1274, ὁπότε ἡ παροῦσα ἐνθύμησις χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1270–1273 ἢ ἐὰν ἦτο διάδοχος τούτου, ὁπότε τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1274–1280 (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 92).

32. Τὸ ὄνομα *Ἀνατκοὺς* ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας πέντε ἐνθυμήσεις τοῦ παρόντος χειρογράφου: τὰς ὑπ' ἀρ. 117 (τοῦ ἔτους 1304), 168/169 (1339), 174 (1345) καὶ 184 (1380). Ἡ χρονικὴ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν σημειώσεων καὶ ἡ διαφορὰ κυρίου ὀνόματος ἢ πατρωνύμου δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ταύτισίν των.—Τὸ ὄνομα εἶναι ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 69 (ὅπου σημειοῦνται ὅλαι αἱ περιπτώσεις πλὴν τῆς παρούσης καὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 117, αἱ ὁποῖαι δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀντωνίνου), πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐκχριστιανισθέντων Τατάρων.

33. Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις ἐγράφη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἡ ἑπομένη γραφέως, ἀναφέρεται δὲ ἀναμφιβόλως εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός. Ὁ γραφεύς, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, κατεχώρισεν ἀρχικῶς τὸ γεγονὸς εἰς τὴν 1ην Ἰουλίου, ἀκολούθως δὲ ἔγραψεν ἐκτενέστερον περὶ τούτου ἐν τῇ ᾧᾳ τῆς 1ης Αὐγούστου. Διὰ τοῦτο χρονολογοῦμεν αὐτὴν εἰς τὸ ἔτος 1270 καὶ διορθοῦμεν τὴν ἡμερομηνίαν ἀπὸ 1ης Ἰουλίου εἰς 1ην Αὐγούστου.

34. Κατὰ τὸν Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 78, λ. *Ἀτζηπᾶς* (κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀντωνίνου), πρόκειται περὶ ὀνόματος ἐκχριστιανισθείσης Ταταρίδος· διὰ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, βλ. *αὐτόθι*, λ. *Ἀτζηπάι*. Κατὰ τὸν Ἰ. Β. Παπαδόπουλον, *Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς (842 - 961)*, Texte und Forschungen zur Byz.-Neugr. Philologie, No 43, Ἀθῆναι 1948, σελ. 101, ἡ λέξις *Ἀτζιπᾶς* προέρχεται ἐκ τοῦ τουρκ. *hacip* = θυρωρὸς καὶ εἶτα φρουρός, σωματοφύλαξ. Γενικῶς περὶ *Ἀτζιπάδων*, βλ. *αὐτόθι*, σελ. 100–105: «Οἱ Ἀτζιπάδες. Μισθοφορικὸν στράτευμα τῶν Ἐμιρῶν».—Τὸ ὄνομα *Ἀτζιπᾶς*, πάντοτε ὑπὸ τὸν τύπον *Ἀτζιπάι*, ἀπαντᾷ τετράκις ἐν τῷ παρόντι χειρογράφῳ: βλ. ἐνθ. 37, 41, 96, 103 (ἐν Moravcsik, *ἔ.ἀ.*, ἀναφέρονται μόνον αἱ δύο πρῶται). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς λοιπὰς ἐνθυμήσεις, εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν πρόκειται προφανῶς περὶ κυρίου ὀνόματος γυναικὸς καὶ οὐχὶ περὶ πατρωνύμου, καθ' ὅσον τὸ ὄνομα πατρὸς ἀναφέρεται ρητῶς: εἶναι τὸ ταταρικὸν ὄνομα τῆς μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν ὀνομασθείσης Ἄννης.— Ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἐνθυμήσεων τοῦ *Συναξαρίου*, οἱ ἐκχριστιανιζόμενοι

Τάταροι προσελάμβανον χριστιανικὸν ὄνομα ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος ὡς τὸ ταταρικὸν ὄνομά των, κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ὅμως μεταγραφὴν καὶ προφοράν του (πρβλ. Hacip > Ἀτζιπᾶς–Ἄννα) ἤ, σπανιώτερον, χριστιανικὸν ὄνομα τὸ ὁποῖον ἦτο μετάφρασις τοῦ ταταρικοῦ (πρβλ. ἐνθ. 126: ὁ Μελκῆς, ἐκ τοῦ melik = βασιλεύς, μετωνομάσθη εἰς Βασίλειον).

35. Ἡ λ. *πακπαρ* δὲν ἔχει ἐτυμολογηθῆ: οὐδὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*.

36. Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τοῦ *οἰκονόμου*, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 101 καὶ ὑποσ. 140.

37. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου, πιθανῶς ἀραβικόν.

38. Κύριον ὄνομα, προφανῶς ἐκ τοῦ τουρκ. *aba:* πρβλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 68, ἀναφορικῶς πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ἐνθ. 123.

39. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σχόλ. 34.

40. Ὄνομα χριστιανικόν (ἡ ὀρθὴ γραφὴ τούτου εἶναι *Ἀνυσία*): πρβλ. *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, Migne, *P. G.*, τ. 117, στ. 233, 30η Δεκεμβρίου, *«Ἄθλησις τῆς ἁγίας μάρτυρος Ἀνυσίας»*.

41. Τὸ χειρόγραφον εἶναι λίαν ἐφθαρμένον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ οὕτω δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν μετ' ἀσφαλείας τὸ περιεχόμενον τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως. Προτείνομεν μετ' ἐπιφυλάξεως τὴν συμπλήρωσιν: *ἐτελειώθησαν οἱ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ Ἀνυσία τάδε καὶ ὁ δεῖνα λεγόμενος ὁ Τζοῦ ἢ ἐτελειώθη ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ Ἀνυσία τοῦ τάδε λεγομένου ὁ Τζοῦ*. Τὸ κύριον ὄνομα *Τζοῦ*, συνήθως γυναικεῖον, προέρχεται προφανῶς ἐκ τοῦ περσ. *cu* (= ρύαξ).

42. Ὡς συνάγεται ἐκ τῶν σημειώσεων τοῦ παρόντος χειρογράφου, ὄχι μόνον λαϊκοί, ἀλλὰ καὶ κληρικοί, γενόμενοι μοναχοί, προσελάμβανον νέον ὄνομα ἀρχόμενον συνήθως ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος: πρβλ. ἐνθ. 67, 72, 101, 157, 181 κ.ἄ.—Περὶ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ βαπτιστικοῦ ὀνόματος εἰς ἄλλο (ἱερατικὸν) ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος, βλ. Ἀ. Κομίνη, *Γρηγόριος Πάρδος Μητροπολίτης Κορίνθου καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, (Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Κείμενα καὶ Μελέται, Β') Ρώμη–Ἀθῆναι 1960, σελ. 17 καὶ ὑποσ. 1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ὡσαύτως R. Guilland, *Remarques sur la vie monastique à Byzance*, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., 30 (1960–61), σελ. 39–40. Περὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σουγδοφούλλων Θεοδώρου πραγματευόμεθα ἀνωτέρω, σελ. 92.

43. Συμπληροῦμεν εἰς *Πολέα* ἐκ τῶν ἐνθ. 13 καὶ 30. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 139-140, σχόλ. 14.

44. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 138, σχόλ. 3.

45. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 69. Πρβλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 245.

46. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 69. Πρβλ. Moravcsik, *ἔ. ἀ.*, σελ. 143, λ. *Ἰωάννης*, No 17.

47. Σημειοῦμεν ὅτι τὸ ὄνομα Μηνᾶς παραδίδεται πάντοτε ὡς ἀνδρικόν.

48. Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις εἶναι ἡ μόνη — ἐξαιρέσει βεβαίως τῶν περιπτώσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς κληρικοὺς ἢ δημοσίους λειτουργοὺς — εἰς τὴν ὁποίαν δηλοῦται τὸ ἐπάγγελμά τινος.

49. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 264, ὄνομα ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου, ἐκ τοῦ ἀραβο - τουρκικοῦ *salih*.

50. Ὄνομα ταταρικὸν ἐκ τοῦ τουρκ. *sonqur*, *sonqor* = γυποϊέραξ : βλ. Sauvaget, *Noms*, σελ. 37, No 22, καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 283. Τὰς ἐχθρικὰς ταύτας ἐνεργείας τῶν Τατάρων δὲν δυνάμεθα νὰ ἑρμηνεύσωμεν οὔτε νὰ ἐντάξωμεν εἰς γενικωτέρας σημασίας ἐπιδιώξεις καὶ ἐπιχειρήσεις.

51. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Οὐδὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*.

52. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 314, λ. *Τζοτζάκ*, No 1, πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου. Τὸ ἔτυμον τοῦ ὀνόματος δὲν παρέχεται. Ὁ V. Jurgevič, *O imenach inostrannych* ....., σελ. 6 ὑποσ. g, συνάπτει τοῦτο πρὸς τὴν λέξιν *čeček* ἢ *djidjek*.

53. Περὶ τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ χρόνου καθ' ὃν προήχθη ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Σουγδοφούλλων εἰς μητρόπολιν, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 87. Πρβλ. καὶ Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 602, No 44.

54. Ὡς ρητῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐνθ. 119, πρόκειται περὶ ἀρμενικοῦ ὀνόματος. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 139, σχόλ. 11.

55. Συμπληροῦμεν τὸ ἐπώνυμον διὰ τῶν ὑπ' ἀρ. 117 καὶ 118 ἐνθυμήσεων (ὀρθογραφία διάφορος). Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ὡς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ἡ μνεία τοῦ ἀξιώματος τοῦ *σεβαστοῦ*, καὶ αἱ χρονολογικαὶ ἐνδείξεις : ὁ σεβαστὸς Τοπτὴς ἀπέθανε τῷ 1284, δηλαδὴ εἴκοσιν ἔτη πρὸ τῆς συζύγου (+ 1305) καὶ τοῦ υἱοῦ του (+ 1304).

56. Τουρκο-ταταρικὸν ὄνομα ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἐκ τοῦ τουρκ. *baraq* (= σκύλος, -α) : βλ. σχετικῶς P. Wittek, *Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of Dobruja*, σελ. 650· πρβλ. καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 245. Ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 142-3, σχόλ. 34), τὸ χριστιανικὸν ὄνομα τῆς ἐκχριστιανισθείσης Ταταρίδος ἄρχεται ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος : Παρὰκ-Παρασκευή.

57. Τὸν Εὐθύμιον πρωτοπαπᾶν ταυτίζομεν πρὸς τὸν ὁμώνυμον *ἱερέα καὶ πρωτοπαπᾶν* (+ 1270) τῶν ὑπ' ἀρ. 35 καὶ 36 ἐνθυμήσεων.

58. Κύριον ὄνομα, προφανῶς ἐκ τοῦ τουρκ. *čavus* - *čaus* (= ἀγγελιαφόρος). Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις δὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*, περὶ τοῦ ὀνόματος ὅμως *Τζαούσης* παρέχεται *αὐτόθι*, τ. Β', σελ. 308-9, πλουσιωτάτη βιβλιογραφία.

59. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 141, σχόλ. 27.

60. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 216, πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐκχριστιανισθείσης Ταταρίδος.

61. Τοῦτον ταυτίζομεν πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ὑπ' ἀρ. 54 ἐνθυμήσεως (+ 1279). Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σχόλ. 52.

62. Τείνομεν νὰ ταυτίσωμεν τοῦτον πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶν Ἐφραὶμ τῆς ἐνθ. 59. Οὗτος, ὡς ὑποθέτομεν, ἔζη τῷ 1282, ὅτε ἐφονεύθη ὁ υἱός του, ἐκάρη δὲ ἀκολούθως μοναχὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Εὐφρόσυνος. Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ καὶ ὄχι εἰς τὴν κουράν του.

63. Πρβλ. ἐνθ. 49 : ἀναμφιβόλως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου.

64. Τὸ ρῆμα *ἐνθρονιάζω* - *θρονιάζω* σημαίνει καθιερῶ ναόν : βλ. E. Sophocles, *Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods*, Cambridge Mass. 1887, τ. Α', σελ. 468 καὶ 586. Ὁ ναὸς ὅμως τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1214, ὡς ἀναφέρει ἡ ἐνθ. 2 τοῦ παρόντος χειρογράφου. Ὑποθέτομεν ὡς

ἐκ τούτου, ὅτι ὁ ναὸς κατεστράφη ἐν τῷ μεταξύ, συνεπείᾳ ἴσως τῶν ταταρικῶν ἐπιδρομῶν ἢ ἄλλης τινὸς αἰτίας, ἐπανεκτίσθη δὲ τῷ 1289. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ *ἐνθρονιάζομαι* (ἐπὶ προσώπων) = ἐνθρονίζομαι, πρβλ. μεταξὺ ἄλλων *Χρονικὸν Παναρέτου*, ἔκδ. Λαμψίδου, σελ. 77, στ. 17 - 19.

65. Αἱ ὑπ' ἀρ. 70 καὶ 71 ἐνθυμήσεις ἀναφέρονται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός, ἀλλ' ἐγράφησαν ὑπὸ δύο διαφόρων γραφέων.

66. Χρονολογοῦμεν τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν περὶ τὸ ἔτος 1289, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῆς ἐνθ. 69.

67. Ὡς ἀναφέρεται ἐν Grumel, *Chronologie*, σελ. 467, πρόκειται περὶ ὁλικῆς ἐκλείψεως τῆς σελήνης.

68. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 61, λ. *'Αλατζ(οὐ)* (κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν 'Αντωνίνου), πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθείσης Ταταρίδος. Τὸ ἔτυμον τοῦ ὀνόματος δὲν παρέχεται, παρατηροῦμεν ὅμως ὅτι ἡ κατάληξις *-τζουκ* εἶναι ὑποκοριστικὴ τουρκικῶν ὀνομάτων.

69. Καθ' ἡμᾶς, τὸ νόημα τῆς παρούσης σημειώσεως ἔχει ὡς ἀκολούθως : *ἡ 'Αλατζοὺκ ἐτάφη ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ (ἢ μνήματι), ὅπου ἐτάφη καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς 'Αντώνιος.*

70. Χρονολογοῦμεν τὴν ἐνθύμησιν ταύτην περὶ τὸ ἔτος 1292, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῆς ἐνθ. 80. Περὶ τοῦ Βασιλείου, προκαθημένου τῆς 'Εκκλησίας τῆς Σουγδαίας, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 93.

71. Περὶ τοῦ σεισμοῦ τούτου οὐδὲν σημειοῦται ἐν Grumel, *Chronologie*, σελ. 476 - 481.

72. Χρονολογοῦμεν τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1292 - 1301, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ὑπ' ἀρ. 83, 88 - 90, 92 - 96, 98, 100, 102, 105 - 109 ἐνθυμήσεων. Ὁ αὐτὸς γραφεὺς κατέγραψε καὶ τὰς ὑπ' ἀρ. 82, 84, 85, 87, 97 μὴ χρονολογημένας ἐνθυμήσεις, τὰς ὁποίας οὕτω χρονολογοῦμεν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1292 - 1301.

73. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου, προφανῶς τουρκικόν. 'Επειδὴ εἰς τὴν τουρκικὴν ἡ κατάληξις -ler δηλοῖ τὸν πληθυντικόν, θεωροῦμεν τοῦτο ὡς οἰκογενειακὸν ὄνομα. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 76, πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἡ θυγάτηρ τοῦ 'Ατάγελερη ἦτο χριστιανὴ δὲν συνεπάγεται ἀπαραιτήτως καὶ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τοῦ πατρός της.

74. Αἱ ἀστρονομικαὶ πληροφορίαι ἠλέγχθησαν ἀπολύτως ἀκριβεῖς ἐν Grumel, *Chronologie*, σελ. 310 - 311.

75. Τὸ Πάσχα τῶν 'Αρμενίων συνέπιπτε πάντοτε μὲ τὸ Πάσχα τῶν 'Ορθοδόξων. Παρὰ ταῦτα ἡ διαφορὰ τὴν ὁποίαν σημειώνει ἡ παροῦσα ἐνθύμησις δὲν ἀποτελεῖ τοπικὸν καὶ μεμονωμένον γεγονός : κατὰ τὰ ἔτη 570, 665, 760, 1007, 1102, 1197 καὶ 1292, ὁπότε τὸ Πάσχα τῶν 'Ορθοδόξων ἐτελεῖτο τὴν 6 'Απριλίου, οἱ 'Αρμένιοι ἑώρταζον τὴν 13ην τοῦ αὐτοῦ μηνός, δηλαδὴ τὴν ἀμέσως ἑπομένην Κυριακήν (βλ. Grumel, *Chronologie*, σελ. 240 - 260· διὰ τὸ ἔτος 1292, βλ. *αὐτόθι*, σελ. 260). Ὡς ἀναφέρει μάλιστα ὁ 'Αρμένιος συγγραφεὺς Ματθαῖος 'Εδέσσης, κατὰ τὰ ἔτη 1007 καὶ 1102 ἐσημειώθησαν συγκρούσεις μεταξὺ 'Αρμενίων καὶ 'Ελλήνων διὰ τὴν ὀρθὴν ἡμερομηνίαν τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα (βλ. *Chronique de Matthieu d' Edesse*, μετάφρ. γαλλ. E. Dulaurier, Παρίσιοι 1859, σελ. 37 - 38 καὶ 245 - 246). 'Η διαφορὰ ἐσημειοῦτο μόνον εἰς περιπτώσεις καθ' ἃς τὸ 'Ορθόδοξον Πάσχα ἑωρτάζετο τὴν 6ην 'Απριλίου, ὠφείλετο δὲ εἰς τὴν ὕπαρξιν ἰδίου παρὰ τοῖς 'Αρμενίοις χρονολογικοῦ συστήματος καὶ εἰς τὸν διάφορον ὡς ἐκ τούτου ὑπολογισμόν (βλ. σχετικῶς E. Dulaurier, *ἔ. ἀ.*,

σελ. 390 - 391· τοῦ αὐτοῦ, *Recherches sur la chronologie arménienne. I : Chronologie téchnique*, Παρίσιοι 1859, σελ. 85 - 86, 90 - 92· Grumel, *Chronologie*, σελ. 140 - 145, ἰδίᾳ σελ. 142). Ἡ ἔκφρασις *« διότι ἐχάσαντο »*, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ συντάκτης τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως, ἀναφέρεται ἀκριβῶς εἰς τὸν διάφορον ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων ὑπολογισμόν, ὁ ὁποῖος κατ' αὐτὸν ἦτο λανθασμένος : πρβλ. τὴν ἀνάλογον ἔκφρασιν τοῦ Ματθαίου Ἐδέσσης (*ἔ. ἀ.*, σελ. 245), ὁ ὁποῖος, ὡς Ἀρμένιος, ὑποστηρίζει ἀντιθέτως ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1102 *« dix nations chrétiennes tombèrent à ce sujet dans l'erreur, à l'exeption des Arméniens et des Syriens qui maintinrent la véritable tradition »*.—Τὸ χειρόγραφον παρέχει τὴν ὀρθὴν ἡμερομηνίαν *ιγ' Ἀπριλίου*, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ εἰς ἡμέραν Κυριακήν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου παρεχομένη λανθασμένη ἀνάγνωσις *ιστ' Ἀπριλίου*; ἀντιστοιχοῦσα εἰς ἡμέραν Τετάρτην (βλ. Grumel, *Chronologie*, σελ. 316), εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἀπορριπτέα. Τὴν δυσχέρειαν εἶχεν ἤδη ἐπισημάνει καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Ἀντωνῖνος, *Zametki*, σελ. 609 καὶ ὁ Ph. Bruun, *Černomore*, τ. Β', σελ. 140.

76. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 145, σχόλ. 72.

77. Συμπληροῦμεν τὴν σημείωσιν διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ *Συναξαρίου* ἀντιστοίχως παρεχομένης ἡμερομηνίας 23 Ἀπριλίου, καθ' ἣν τελεῖται ἡ ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου (πρβλ. Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 610, No 99).

78. Γυναικεῖον ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ τὸν Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 71, πρόκειται ἴσως περὶ ἐκχριστιανισθείσης Ταταρίδος.

79. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 145, σχόλ. 72.

80. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Οὐδὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*, δοθέντος ὅτι ἡ παροῦσα σημείωσις δὲν εἶχεν ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου.

81. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 145, σχόλ. 72.

82. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Οὐδὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐποχήν, ἡ ὁποία ἐνταῦθα μᾶς ἀπασχολεῖ, ὁ τουρκικὸς φθόγγος *c* (= τζ) ἀπεδίδετο εἰς τὴν ἑλληνικὴν διὰ τοῦ συμπλέγματος *ντζ* ἢ *γκ* ἀδιαφόρως, δυνατὸν τὸ ὄνομα *Πιάγκω* νὰ συνάπτεται πρὸς τὸ *Πιάντζος - Πάντζος* : περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ὀνόματος, βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 245. Πρβλ. καὶ τὸ ὄνομα *Παντζῆ - Πατζᾶ* τῶν ἐνθυμήσεων 18 καὶ 89.

83. Πρόκειται περὶ μερικῆς ἐκλείψεως τῆς σελήνης, ὡς διαπιστοῦται ἐν Grumel, *Chronologie*, σελ. 467. Πρβλ. καὶ Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 620, No 175.

84. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 145, σχόλ. 72.

85. *Ρακενδύτης* ἐκαλεῖτο συχνὰ ὁ μοναχός, ὡς ἐνδεδυμένος τὸ *ῥάκος* : βλ. σχετικῶς Ν. Τωμαδάκη, *Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συντάξεως θησαυροῦ τῆς λογίας βυζαντινῆς γλώσσης*, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., 33 (1964), σελ. 13. Τὸν Ἰωσὴφ Ρακενδύτην τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως δὲν ἔχομεν ἐπαρκῆ στοιχεῖα διὰ νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὸν σύγχρονον καὶ ὁμώνυμον Ὑμνογράφον (περὶ τοῦ τελευταίου τούτου, βλ. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, Μόναχον 1897, σελ. 782 § 3).

86. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 247, ὄνομα ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ τὸν V. Jurgevič, *O imenach inostrannych*, σελ. 6 ὑποσ. g, ἐκ τοῦ τουρκ. *panči* = παλάμη (*penče*, περσ. λ. = παλάμη τῆς χειρὸς μετὰ τῶν πέντε δακτύλων, χείρ). Τὸ ὄνομα ἦτο λίαν διαδεδομένον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην : πρβλ. *Acta et Diplomata*, τ. Δ', σελ. 127 καὶ τ. ΣΤ', σελ. 215 κ.ἀ.

87. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ.

64, ἀνῆκε πιθανῶς εἰς ἐκχριστιανισθέντα Τάταρον. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ πεντάκις ἐν τῷ παρόντι χειρογράφῳ (ἐνθ. 90, 107, 129, 138, 145) ὑπὸ τοὺς τύπους *Ἀλουψοῦ* - *Ἀλαψοῦ*. Εἰς ἁπάσας τὰς περιπτώσεις πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοῦ καὶ ἐκ τῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων. Τὰ τέκνα τοῦ Ἀλουψοῦ, ὡς παραδίδει τὸ *Συναξάριον*, ἀπέθανον κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ὑποθέτομεν ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ὁ ἴδιος ἔζησε περὶ τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς ΙΓ' ἑκατονταετηρίδος, ἡ δὲ οἰκογένεια αὐτοῦ ἀνῆκεν εἰς τὴν ἄρχουσαν τάξιν τῆς πόλεως: ὁ ἴδιος καὶ τρία ἐκ τῶν τέκνων του (ἐνθ. 107, 138, 145) φέρουν τὸν τίτλον τοῦ σεβαστοῦ ἢ τοῦ πανσεβάστου.

88. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *balay* - *balaq*: βλ. M o r a v c s i k, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 85. Ὡς παρετηρήσαμεν ἤδη (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 142-3, σχόλ. 34) οἱ ἐκχριστιανιζόμενοι Τάταροι προσελάμβανον χριστιανικὸν ὄνομα ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ὡς τὸ ταταρικὸν γράμματος. Ἡ παροῦσα περίπτωσις εἶναι ἡ μόνη ἐξαίρεσις τοῦ *Συναξαρίου*.

89. Ἡ ἐνθύμησις αὕτη ἀποτελεῖ ἓν ὅλον μετὰ τῶν ἐνθυμήσεων 130 καὶ 195. Καὶ αἱ τρεῖς, γραφεῖσαι εἰς χρόνον διάφορον, ἀναφέρονται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός: τὴν ἵδρυσιν τῆς πόλεως Σουγδαίας κατὰ τὸ ἔτος 5720 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἤτοι τῷ 212 μ.Χ. (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 12 κέ.).

90. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 143, σχόλ. 40.

91. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 142, σχόλ. 34.

92. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐτυμολογήσωμεν καὶ ἑρμηνεύσωμεν τὴν λέξιν ταύτην. Ἀρχικῶς ὑπεθέσαμεν ὅτι πρόκειται περὶ παραφθορᾶς τῆς λ. *σαπάν* (= chaabane), δηλαδὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὀγδόου τουρκικοῦ μηνός, ἀλλ' ὁ μὴν οὗτος κατὰ τὸ ἔτος 1296 ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ χρονικὸν διάστημα 4 Ἰουνίου – 2 Ἰουλίου: βλ. σχετικῶς H. G. C a t t e n o z, *Tables de concordance des ères chrétienne et hégirienne*, β' ἔκδ., Rabat (Nord-Afrique) 1954. Πιθανῶς πρόκειται περὶ κυρίου ὀνόματος ἢ τοπωνυμίου.

93. Ἡ παροῦσα σημείωσις χρονολογεῖται κατ' ἀρχὴν ἐκ τῆς χειρὸς γραφῆς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1292 - 1301 (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 145, σχόλ. 72). Ἐπειδὴ ὅμως ὑπαινίσσεται ἐπίθεσίν τινα τῶν Λατίνων, παρέχει τὴν δυνατότητα ἀκριβεστέρας χρονολογήσεως: ὡς ἤδη ἐλέχθη (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 39 κέ.), κατὰ τὸ ἔτος 1296 ἐγένετο ὁ μεταξὺ Γενούης καὶ Βενετίας πόλεμος, εἰς τὸν ὁποῖον ἐνεπλάκησαν καὶ αἱ λατινικαὶ ἀποικίαι τῆς Ταυρικῆς. Εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀναφέρεται ἀναμφιβόλως καὶ ἡ παροῦσα ἐνθύμησις, διότι, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, οὐδεμία ἄλλη ἐπιχείρησις τῶν Λατίνων διεξήχθη κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 1292 - 1301 εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

94. Τείνομεν νὰ ταυτίσωμεν τοῦτον πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ἐνθ. 85. Τὰ χρονολογικὰ δεδομένα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 146, σχόλ. 82.

95. Χρονολογοῦμεν τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν περὶ τὸ ἔτος 1298, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῆς 104 ἐνθυμήσεως. Τὸ περιεχόμενον αὐτῶν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς τοιαύτης χρονολογήσεως: εἰς ἀμφοτέρας πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ Γεωργίου Ἀτζηπάϊ, ὁ ὁποῖος ἐξετέλεσεν — ὡς χορηγὸς βεβαίως καὶ οὐχὶ ὡς οἰκοδόμος — ὡρισμένα ἔργα ἐν Σουγδαίᾳ: τὸ θεμέλιον κτηρίου, πιθανῶς ἐκκλησίας (ἐνθ. 96, τοῦ ἔτους 1296) καὶ σταυρόν (ἐνθ. 103, καθ' ἡμᾶς τοῦ ἔτους 1298).

96. Περὶ τῆς ἐναντίον τῆς Σουγδαίας ἐπιθέσεως τοῦ Nogaï, βλ. ἐν ἐκτάσει ἀνωτέρω, σελ. 41 - 43. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. M o r a v c s i k, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 211.

97. Γυναικεῖον ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 160, πιθανῶς ἀνῆκεν εἰς ἐκχριστιανισθεῖσαν Ταταρίδα. Καὶ ἐνταῦθα, ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 142-3, σχόλ. 34), τὸ ἱερατικὸν ὄνομα ἄρχεται ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ὡς τὸ λαϊκὸν γράμματος.

98. Μετὰ τὴν ἡμετέραν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, ἐπιβεβαιουμένην ὑπὸ τῶν ὑπ' ἀρ. 132 καὶ 178 ἐνθυμήσεων, πρέπει νὰ διαγραφῇ ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 71, τὸ ὄνομα *Ἀπόχα*, βασιζόμενον μόνον ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Ἀντωνίνου, μὴ μαρτυρούμενον ἄλλοθεν καὶ μὴ δυνάμενον νὰ ἐτυμολογηθῇ. Τὸ ἀναφερόμενον ἐνταῦθα *χωρίον* ἦτο προφανῶς ἓν ἐκ τῶν δέκα ὀκτὼ *χωρίων* (casali) τῆς Σουγδαίας, τὰ ὁποῖα τῷ 1365 παρεχωρήθησαν εἰς τὴν Γένουαν (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 50 κέ.).

99. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 147, σχόλ. 87. Ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ πατρωνύμου καὶ οὐχὶ περὶ ἑτέρου ὀνόματος τοῦ πανσεβάστου Ἀντωνίου (= πανσέβαστος Ἀντώνιος υἱὸς τοῦ Ἀλουψοῦ).

100. Τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀντωνίνου *(λεγόμενος υἱὸς τοῦ...)* θεωροῦμεν ἀμφίβολον. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἐνταῦθα ἀνεγράφετο τὸ λαϊκὸν ὄνομα τοῦ μοναχοῦ Κυρίλλου, ἀρχόμενον, κατὰ τὴν κρατοῦσαν συνήθειαν, ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος, π.χ. Κωνσταντῖνος, Κυριακός (πρβλ. ἀνάλογον διατύπωσιν εἰς ἐνθ. 91: *Κύριλλος μοναχὸς λεγόμενος Κυριακὸς* καὶ ἐνθ. 105: *Καλλινίκη μοναχὴ λεγομένη Κισναλτὶ* κ.ἄ.).

101. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Πιθανῶς προέρχεται ἐκ τοῦ τουρκ. *sati* (= πώλησις) *-satili* (= ὁ πρὸς πώλησιν) ἢ ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ *sadil*: βλ. J. W. Redhause, *A Turkish and English Lexikon*, Κωνσταντινούπολις 1921, σελ. 1026.

102. Χρονολογοῦμεν τὴν παροῦσαν σημείωσιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1302 - 1314, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ὑπ' ἀρ. 110, 113 - 123, 125 - 131, 133, 135 - 136 ἐνθυμήσεων.

103. Θεωροῦμεν λίαν πιθανόν, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωάννου Τάτκαρα τῆς ὑπ' ἀρ. 134 ἐνθυμήσεως: ἡ ἔλλειψις τοῦ *τ* δύναται εὐκόλως νὰ ἑρμηνευθῇ, διότι ἡ σημείωσις ἐγράφη εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τῆς σελίδος, μικρὸν τμῆμα τῆς ὁποίας ἐλλείπει. Ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐγράφη, ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ ἰδιοχείρου ὑπογραφῆς. Κατὰ ταῦτα ὁ πρωτοπαπᾶς Ἰωάννης Τάτκαρας ἦτο προφανῶς ὁ γραφεὺς τῶν ἐνθυμήσεων 110 - 123, 125 - 131, 133, 135 - 136 (βλ. προηγούμενον σχόλιον). Περὶ τοῦ ὀνόματος Τάτκαρα, βλ. κατωτέρω, σελ. 152, σχόλ. 140.

104. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σχόλ. 102.

105. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Οὐδὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*. Τὸ ὄνομα παραδίδεται ὑπὸ τὸν τύπον *Σαμακᾶ* εἰς τρεῖς ἐνθυμήσεις τοῦ *Συναξαρίου*: τὰς ὑπ' ἀρ. 112, 124, 136. Πρὸς τοῦτο πρέπει πιθανῶς νὰ συναφθῇ καὶ τὸ ὄνομα *Σομαχᾶ* τῆς ἐνθ. 122. Ἐξ ἄλλου εἰς γενουατικὸν ἔγγραφον τοῦ 1474 ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν «seniores Greci» τῆς Σουγδαίας καὶ ὁ *Georgius Samocha* (βλ. Vigna, *Codice Diplomatico*, Atti, τ. 7/2, σελ. 309): πιθανώτατα πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος.

106. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 145, σχόλ. 68. Πρβλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 61.

107. Τὸ σεβαστὸν *Κώσταν τοῦ Ἠλία* ταυτίζομεν πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ἐνθ. 34, τοῦ ἔτους 1270. Εἶναι ἀληθές, ὅτι εἰς τὴν ἐνθύμησιν ἐκείνην δὲν ἀνεφέρετο ὁ

τίτλος τοῦ σεβαστοῦ, ἤδη ὅμως ἡ προσωνυμία *κὺρ* ὑπεδήλου πρόσωπον τῆς ἀρχούσης τάξεως (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 78 ὑποσ. 23).

108. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 144, σχόλ. 50. Ὁ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 283, ταυτίζει τοῦτον πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ὑπ' ἀρ. 52 ἐνθ., ἀλλ' ὑπὲρ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως οὐδὲν ἕτερον στοιχεῖον πλὴν τοῦ κοινοῦ κυρίου ὀνόματος παρέχεται.

109. Ἡ ἐπισκοπὴ Σινώπης, τῆς ὁποίας ἡ ἵδρυσις ἀνάγεται εἰς τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους, ἀνῆκεν εἰς τὴν μητρόπολιν Ἀμασείας (βλ. Τάξιν Ψευδο-Ἐπιφανίου, Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 538, No 214, καὶ ἑπομένας Τάξεις πρωτοκαθεδρίας μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰ.), ἔπαυσε δὲ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΔ' αἰ. ὑφισταμένη συνεπείᾳ τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων. Ἐκ τῶν προκαθημένων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σινώπης εἶναι γνωστοὶ δέκα ἑπτά: βλ. τὸν κατάλογον τοῦ S. Vailhé, *Les Évêques de Sinope*, Échos d'Orient, 11 (1908), σελ. 210-212 καὶ V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l'Empire Byzantin, Tome V: L'Église. Première partie: I. L' Église de Constantinople. A. La Hiérarchie*, Παρίσιοι 1963, σελ. 207-209, No 424-427. Πρβλ. ὡσαύτως M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τ. Α', στ. 537-540. Τελευταία μνεία ἐπισκόπου Σινώπης κατὰ τὸ ἔτος 1315: βλ. *Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 34 (No 17), σελ. 39 (No 21). Ὁ ἐνταῦθα ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Σινώπης Μελέτιος δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστός· ἐκ τῆς προσωνυμίας *ταπεινὸς* καὶ *κὺρ* ὑποθέτομεν ὅτι οὗτος ἔζη τῷ 1302, ὅτε ἐγράφη ἡ ἐνθύμησις.

110. Περὶ τοῦ κυρίου ὀνόματος *Τζοῦ*, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 143, σχόλ. 42.

111. Ἐκ τοῦ τουρκ. *kapi* = πύλη, ὑπουργεῖον, κυβερνητικὸν γραφεῖον. Προφανῶς ἀναφέρεται εἰς πρόσωπον κατέχον διοικητικήν τινα θέσιν.

112. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 142, σχόλ. 32.

113. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 144, σχόλ. 55.

114. *Θάμαρη - Ταμάρ*: δύο τύποι τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος, ἀναμφιβόλως ἰβηρικοῦ, (πρβλ. καὶ Vasiljevskij, *Surož*, σελ. CLXXVII): εἶναι γνωστή, μεταξὺ ἄλλων, ἡ ὁμώνυμος βασίλισσα τῆς Ἰβηρίας, θεία ἐκ πατρὸς τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος Ἀλεξίου Α' τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ (βλ. *Χρονικὸν Παναρέτου*, ἔκδ. Λαμψίδου, σελ. 61).

115. Βλ. ἀνωτέρω σελ. 144, σχόλ. 55.

116. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Οὐδὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*. Ὁ V. Jurgevič, *O imenach inostrannych*, σελ. 6 ὑποσ. g, συνάπτει ἀνεπιτυχῶς τοῦτο πρὸς τὸ ὄνομα *Urunčej*, ὄνομα τοῦ ἐν Μόσχᾳ πρεσβευτοῦ τοῦ Χαγάνου *Djanibeg* τῷ 1355.

117. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 139, σχόλ. 11.

118. Ἐκ τοῦ τουρκ. *odaci* = ὑπηρέτης κυβερνητικοῦ γραφείου. Δὲν εἶναι βέβαιον, ἐὰν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ κυρίου ὀνόματος ἢ ἁπλῶς περὶ δηλωτικοῦ ἀξιώματος. Μετὰ τὴν ἡμετέραν ἀνάγνωσιν διορθωτέα ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 222, ἡ λ. *Ὀτάβας* (βασιζομένη ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως Ἀντωνίνου) εἰς *Ὀτατζῆς*.

119. Ὄνομα κύριον ἐκ τοῦ τουρκ. *kutluγ-bäg* (*bäi*): βλ. Moravcsik, *ἔ.ἀ.*, σελ. 170, No 1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· σημειωτέον ὅτι, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀντωνίνου, ὑπὸ τὸ λῆμμα *Κουτλούπεϊ* καταχωρίζεται μόνον ὁ ὁμώνυμος τῆς ἐνθ. 128 (= No 96 ἐκδ. Ἀντωνίνου), ἡ δὲ παροῦσα περίπτωσις ἀναφέρεται ὑπὸ τὸ λῆμμα *Κουτλούγ*. Ὁ Ph. Bruun, *Notices*, σελ. 49-50, συνάπτει

τὸ ὄνομα πρὸς τὸν Cotlobuga, ἄρχοντα τοῦ Solchat (πρβλ. G. Thomas, *Diplomatarium Veneto - Levantinum*, τ. Β', σελ. 51, ἔγγρ. τοῦ 1358). Τὸ ὄνομα ἦτο λίαν διαδεδομένον, ἐπανευρίσκομεν δὲ τοῦτο εἰς παρασελίδιον σημείωσιν Εὐαγγελίου ἀποκειμένου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην προφανῶς ἐν Σουγδαίᾳ ἢ εἰς τὴν περὶ αὐτὴν περιοχήν· ἡ σημείωσις δὲν φέρει χρονολογίαν, ἀναφέρει δὲ τὰ ἀκόλουθα: *« καὶ συχώρεσον τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου Γεωργίου Χουτλουπέου μνήσθητι κύριε καὶ ἐλέησον τὴν δούλην σου Τολάννην »* (A. Ivanov, *Grečeskoe rukopisnoe Evangelie*, σελ. 102). Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς τὸ *Χρονικὸν Παναρέτου*, ἔκδ. Λαμψίδου, σελ. 70, στ. 21, σελ. 72, στ. 28 κ.ἀ.

120. Τὸ ὄνομα *Σαρραπαπὰρ* εἶναι δυσεξήγητον· ἐνδεχομένως πρόκειται περὶ δύο λέξεων: *Σάρρα* + *Παπάρ* (μήπως *Πακπάρ*; πρβλ. ἐνθ. 37).

121. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 148, σχόλ. 105.

122. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 144, σχόλ. 56.

123. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 139-140, σχόλ. 14.

124. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 143, σχόλ. 38.

125. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 61, πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου, τὸ δὲ ὄνομα προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ τουρκο - οὐγγρικοῦ *almuči*.

126. Πρβλ. ἐνθ. 112 καὶ σχόλ. 105. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, καίτοι τὰ χρονολογικὰ δεδομένα δὲν ἀποκλείουν τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν.

127. Τὸ ὄνομα τῶν *Καζάκων*〉*Κοζάκων* προέρχεται ἐκ τῆς τουρκο - ταταρικῆς λέξεως *kasak*, ἡ ὁποία ἐδήλου ἀρχικῶς κατωτέραν τάξιν στρατιωτῶν ἐλαφρῶς ὡπλισμένων. Ἐν συνεχείᾳ ἡ λέξις ἐσήμαινε α) σῶμα ἀτάκτων, ἐλεύθερον πολεμιστήν, θαρραλέον ἄνδρα καὶ β) ἀνυπότακτον, τυχοδιώκτην. *Τάταροι Κοζάκοι*, ὡς μεμονωμένοι ἱππεῖς καὶ ὡς σώματα ἐλευθέρων πολεμιστῶν μὴ ὑποτασσομένων εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Χαγάνου, μαρτυροῦνται ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Κατὰ μίμησιν τούτων ἐμφανίζεται εἰς τὴν ΝΑ. Ρωσίαν ἀνάλογον φαινόμενον πληθυσμῶν ζώντων ὑπὸ ἡμιστρατιωτικὸν καὶ ἡμιαυτόνομον καθεστώς. Τὸ ὄνομα τῶν *Ρώσων Κοζάκων* ἀναφέρεται εἰς τὰς ρωσικὰς πηγὰς ἤδη μεσοῦντος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Περὶ τοῦ θέματος, βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τοῦ V. Mjakotin, ἐν Enciklopedičeskij Slovar, τ. 13 (Πετρούπολις 1895), σελ. 581 - 592, λ. *Kozačestvo*, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ἐν Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 19 (1953), σελ. 362 - 3, λ. *Kazačestvo* καὶ σελ. 299, λ. *Kazaki*. Πρβλ. ὡσαύτως G. Welter, *Histoire de Russie des origines à nos jours*, Παρίσιοι 1949, σελ. 135 κέ. καὶ Μ. Βατάλα, Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. τ. 14 (1930), σελ. 631-632, ἄρθρον *Κοζάκοι*. — Τὸ *Συναξάριον* παρέχει τὸν ἀρχικὸν τύπον *Καζάκοι*. Ὁ διεθνῶς ἐπικρατήσας τύπος *Κοζάκοι* εἶναι μεταγενέστερος, ὀφείλεται δὲ εἰς ἰδιοτυπίαν τῆς ρωσικῆς γλώσσης εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἄτονον *ο* προφέρεται ὡς *α*. Εἰς τὴν σύγχρονον ρωσικὴν τὸ ὄνομα παραδίδεται ὡς *Kozaki* καὶ *Kazaki* — πρβλ. ὅμως τὸ *Kazak - Kazakstan* (ὄνομα περιοχῆς κατοικουμένης ὑπὸ ταταρικῶν φύλων), τὸ ὁποῖον διετήρησε τὸν ἀρχικὸν τύπον. Εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν τῷ ἡμετέρῳ χειρογράφῳ σημειοῦται ἡ ὕπαρξις Κοζάκων ἐν Σουγδαίᾳ ἢ πλησίον τῆς πόλεως ἤδη τῷ 1308, καθ' ἣν ἀκριβῶς ἐποχὴν ἡ εἰς τὴν περιοχὴν παρουσία Τατάρων καὶ ταταρικῶν στρατευμάτων τοῦ Χαγάνου τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς ἦτο ἀπολύτως μεμαρτυρημένη (περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Τατάρων

πολιορκίας τοῦ Καφᾶ κατὰ τὸ ἔτος 1308, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 43 κέ. καὶ *Συναξάριον*, ἐνθ. 125). Ἡ λέξις παρέχεται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς σημασίαν, ἤτοι τοῦ ἐλαφροῦ σώματος στρατοῦ, *ταταρικοῦ καὶ οὐχὶ ρωσικοῦ, τακτικοῦ καὶ οὐχὶ ἀνεξαρτήτου τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας*. Πρόκειται, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, περὶ τῆς παλαιοτέρας — παλαιοτέρας κατὰ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα — μνείας τοῦ ὀνόματος, τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο δὲν ἐλήφθη μέχρι τοῦδε ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν μελέτην τῆς προελεύσεως τῶν Κοζάκων καὶ τῆς ἐν γένει ἐξελίξεως τοῦ θεσμοῦ, θέματος τὸ ὁποῖον χρῄζει περαιτέρω ἐρεύνης, ὡς παρετήρει ἀπὸ τοῦ 1895 καὶ ὁ V. Mjakotin εἰς τὸ προμνημονευθὲν ἄρθρον αὐτοῦ.

128. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 43 κέ.

129. Τὸ ὄνομα Μελκῆς προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ ἀραβο-τουρκ. *malik-melik* (= βασιλεύς). Ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 142-3, σχόλ. 34), τὸ χριστιανικὸν ὄνομα τοῦ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου εἶναι μετάφρασις τοῦ ταταρικοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Περὶ τοῦ ὀνόματος *Μελὶκ - Μελίκης*, βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 187-8, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (ἡ παροῦσα ἐνθύμησις δὲν ἀναφέρεται). Βλ. ὡσαύτως V. Laurent, *Une famille turque au service de Byzance: Les Melikès*, Byz. Zeit., 49 (1956), σελ. 360 καὶ ὑποσημ. 1-2 καὶ N. Βέη, *Βυζαντιναὶ Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας*, Viz. Vrem., 11 (1904), σελ. 68, 69. Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν θεωροῦμεν τὸ ὄνομα Μελκῆς ὡς κύριον καὶ οὐχὶ ὡς οἰκογενειακόν, δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ ταυτίσωμεν τὸν ἡμέτερον Μελκῆν πρός τινα τῶν μελῶν τῆς γνωστῆς ἐν Βυζαντίῳ οἰκογενείας (περὶ τούτων, βλ. V. Laurent, *ἔ. ἀ.*, σελ. 361-2).

130. Περὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ ταβουλαρίου, βλ. Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθῆναι 1935, σελ. 77-80 κ.ἀ. Οἱ ταβουλάριοι «ἦσαν ἰδιῶται εἰς οὓς εἶχεν ἐπιτραπῆ ὑπὸ τοῦ Κράτους κατόπιν εἰδικῆς δοκιμασίας ἡ σύνταξις τῶν συμβολαίων καὶ ἐν γένει τῶν δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων τῶν πολιτῶν» (*αὐτόθι*, σελ. 77). Ὡς συνάγεται ἐκ τῆς παρούσης σημειώσεως, ὁ ταβουλάριος Ἰωάννης ἦτο συγχρόνως *ὁ ἄρχων* τῆς Σουγδαίας, συμμετεῖχε δηλαδὴ εἰς τὴν τοπικὴν διοίκησιν τῆς πόλεως (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 76 κέ.).

131. Τὸν σεβαστὸν Χουτλούπεϊ ταυτίζομεν πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ἐνθ. 121, τοῦ ἔτους 1307: ὁ τίτλος τοῦ σεβαστοῦ καὶ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα ἐπιβεβαιοῦν τὴν ταύτισιν ταύτην. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 149, σχόλ. 119.

132. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 141, σχόλ. 27.

133. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 147, σχόλ. 87.

134. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 147, σχόλ. 89. Ὡς μαρτυροῦν καὶ αἱ τρεῖς ἐνθυμήσεις τοῦ *Συναξαρίου* (ἀρ. 94, 130, 195), ἡ Σουγδαία «ἐκτίσθη» κατὰ τὸ ἔτος 5720 (= 212 μ. Χ.). Ἑπομένως ἐὰν ἔκτοτε παρῆλθον ἔτη 1100, ὡς ἀναφέρει ὁ συντάκτης τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως, ἀγόμεθα εἰς τὸ ἔτος 6820 (= 1312 μ. Χ.), πρὸς τὸ ὁποῖον συμπίπτει καὶ ἡ 10η Ἰνδικτιών, καὶ ὄχι εἰς τὸ ἔτος 6853, ὡς λανθασμένως ἀναγράφεται· Ἡ χεὶρ γραφῆς ἐπιβεβαιοῖ τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν (περὶ τοῦ γραφέως, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 148, σχόλ. 102). Ἐξ ἄλλου, ὡς ἐξ αὐτοψίας διεπιστώσαμεν, τὰ δύο τελευταῖα ψηφία (*μγ'*) τοῦ παρεχομένου ἔτους *,ϛωμγ'* προσετέθησαν μεταγενεστέρως (προφανῶς κατὰ τὸ ἔτος 6853 = 1345) ὑπὸ ἄλλης χειρός (βλ. καὶ Πίν. Ι). Ἑπομένως εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ἀρχικῶς ἀνεγράφετο ἡ ὀρθὴ χρονολογία *,ϛωιβ'*.

135. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 143, πρόκειται περὶ ἐκ-

χριστιανισθέντος Τατάρου, τὸ δὲ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ μογγολ. *it - mengü* ἢ ἐκ τοῦ τουρκ. *il - mengü*.

136. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου· κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 272, πιθανῶς ἀνῆκεν εἰς ἐκχριστιανισθέντα Τάταρον.

137. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 148, σχόλ. 98.

138. Συμπληροῦμεν τὸ ἔτος ἐκ τῆς ἑπομένης ἐνθυμήσεως, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός : τὸν θάνατον τοῦ Ἀνδρονίκου Ἀπκᾶ, υἱοῦ τοῦ πρωτοπαπᾶ Ἰωάννου τοῦ Τάτκαρα. Τὰ λοιπὰ χρονολογικὰ δεδομένα συμφωνοῦν ἀπολύτως πρὸς τὴν συμπλήρωσιν ταύτην.—Τὸ ὄνομα *Ἀπκᾶς*, τὸ ὁποῖον παραδίδεται ἐπίσης εἰς τὴν ἐνθ. 184, δύναται πιθανῶς νὰ συναφθῇ πρὸς τὸ ὄνομα *Abaga*, γνωστὸν ταταρικὸν ὄνομα· περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 71, λ. *Ἀπαγᾶς*· πρβλ. καὶ τὸν ὁμώνυμον Χαγάνον τῶν Μογγόλων (1264 - 1281).

139. Πρόκειται περὶ τῆς ἑορτῆς τῆς ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας, ἡ ὁποία τελεῖται πράγματι τὴν 22 Δεκεμβρίου.

140. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 302, πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου, ἡ ἐτυμολογία ὅμως τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀμφίβολος : ? + *qara* = μαῦρος.

141. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου· οὐδὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*. Τείνομεν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τοῦτο συνάπτεται πρὸς τὸ ὄνομα *Τζόκος*, ἐκ τοῦ τουρκο - βουλγ. *čŏk*, *čük*. Περὶ τοῦ ὀνόματος *Τζόκος - Τζύκος*, βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 314, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, λ. *Τζειούκ*. Βλ. ὡσαύτως K. Menges, *Altaic elements in the protobulgarian inscriptions*, Byzantion, 21 (1951), σελ. 112 - 3.

142. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 148, σχόλ. 105.

143. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ 310, λ. *Τζειμέν*, No 1, πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου, τὸ ἔτυμον ὅμως τοῦ ὀνόματος δὲν παρέχεται. Ὁ V. Jurgevič, *O imenach inostrannych*, σελ. 6 ὑποσ. g, συνάπτει τοῦτο πρὸς τὸ τουρκο - περσ. *čimen* = χλόη.

144. Πρβλ. ἐνθ. 52 καὶ 114. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 144, σχόλ. 50.

145. Ἡ ἑρμηνεία τῆς λέξεως εἶναι προβληματική. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ἐὰν πρόκειται περὶ κυρίου ὀνόματος. Ὁ Ἀντωνῖνος, *Zametki*, σελ. 606, παρέχει τὴν ἀνάγνωσιν *Ἐπίταν*, καὶ θεωρεῖ τοῦτο κύριον ὄνομα. Ὁ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 125, προτιμᾷ τὴν γραφὴν *Ἐπίταη* καὶ ὑποθέτει μετ' ἐπιφυλάξεως ὅτι πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου.

146. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 147, σχόλ. 87.

147. Ἐκ τοῦ τουρκ. *türkmän*: βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 320, λ. *Τουρκμάν*. Πρβλ. ὡσαύτως *αὐτόθι*, σελ. 327, λ. *Τουρκομάνοι*, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

148. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἕδρα *Καυκασίου* ἀναφέρεται τὸ πρῶτον εἰς τὴν *« Τάξιν »* τοῦ Ἀνδρονίκου Β' ὡς 84η μητρόπολις κατὰ τὴν τάξιν πρωτοκαθεδρίας : βλ. Gelzer, *Notitiae Episcopatuum*, σελ. 600. Ὡσαύτως, ἐπὶ Πατριάρχου Ἰωάννου Βέκκου (1275 - 1282) μαρτυρεῖται ὁ *ἀρχιεπίσκοπος* (sic) *Καυκάσου Βασίλειος* (M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τ. Α', στ. 1349 - 50), τῷ δὲ 1317 ἀναφέρεται ἕτερος Ἀνώνυμος *Ἀρχιερεὺς τοῦ Καυκασίου* (*Acta et Diplomata*, τ. Α', σελ. 72, No 39, πρβλ. καὶ σελ. 75, No 40 (ἄνευ χρονολ.). Ἡ ἕδρα ὑφίστατο ἀκόμη κατὰ τὸ ἔτος 1356, πρβλ.

αὐτόθι, σελ. 358 κέ., No 162, ὅπου μάλιστα παρέχονται πολλαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μητροπόλεως Καυκασίου καὶ τῶν σχέσεων αὐτῆς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Ἀλανίας. Ὁ ἡμέτερος Σάββας ἀρχιεπίσκοπος *Καυκασίων* (θανὼν πρὸ τοῦ 1318) δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστός. Περὶ τῆς ἱδρύσεως, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἕδρας Καυκασίου δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε ἰδιαιτέρα ἔρευνα.

149. Χρονολογοῦμεν τὴν ἐνθύμησιν περὶ τὸ ἔτος 1318, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῆς ἐνθ. 140.

150. Εἶναι ἡ μόνη σημείωσις τοῦ χειρογράφου, ἡ ὁποία παραδίδει τὸ ὄνομα τοῦ γραφέως: βλ. καὶ Πίν. IV. Περὶ τοῦ ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας καὶ τῆς ἑορτῆς αὐτοῦ, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 138, σχόλ. 5.

151. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *qilic* (= σπάθη): βλ. Sauvaget, *Noms*, σελ. 53, No 178 καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 159.

152. Κατὰ Moravcsik, *ἔ. ἀ.*, σελ. 317, πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου. Ὑποθέτομεν, ὅτι τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ τουρκο - βουλγ. *toqtas*: πρβλ. *αὐτόθι*, σελ. 316, λ. *Τόκτος*, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

153. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ ἀραβο - τουρκ. *yaqub:* βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 135, λ. *Ἰαγούπης*, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

154. Ἡ συμπλήρωσις, βασιζομένη ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Ἀντωνίνου, ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τῆς ἑπομένης σημειώσεως, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονὸς ἀλλ' ἐγράφη ὑπὸ ἄλλου γραφέως.

155. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *toq - tämir* : βλ. L. Rasonyi, *Sur quelques catégories de noms de personnes en turc*, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, 3 (1953), σελ. 327. Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸν καθηγητὴν Gy. Moravcsik, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἀνακοινώσῃ εἰς ἐμὲ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνωτέρω δυσπροσίτου μελέτης. Βλ. ὡσαύτως Sauvaget, *Noms*, σελ. 50, No 136 καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 316, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

156. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 147, σχόλ. 87. Βλ. καὶ Πίν. III.

157. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ ἀραβο - τουρκ. *sultan - soltan*: βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 28, λ. *Σολτάν*, πρβλ. καὶ *αὐτόθι*, σελ.286 κέ., λ. *Σουλτάνος*. Παρατηροῦμεν ὅτι τὸ ἱερατικὸν ὄνομα ἄρχεται ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 142-3, σχόλ. 34).

158. Πρόκειται περὶ τοῦ ἐν Solchat ἑδρεύοντος διοικητοῦ τῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ ταταρικῶν κτήσεων, δράσαντος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1322 - 1340. Τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ τουρκ. *töläk - tämir* (Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 316) ἢ *tu(g)-lu - tämür* (Sauvaget, *Noms*, σελ. 51, No 43). Τὸν Τολακτεμίρην τοῦτον ταυτίζομεν πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ibn - Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 143, ἀναφερόμενον ἐμίρην Tuluktumur, ἄρχοντα τοῦ Qiram (= Solchat) κατὰ τὸ ἔτος 1333 - 4. Εἰς τὰς ἐνθ. 153 (τοῦ ἔτους 1327) καὶ 165 (τοῦ 1337) οὗτος φέρει τὸν τίτλον τοῦ *μυριάρχου*, εἰς δὲ τὴν ἐνθ. 153 καλεῖται *κεφαλὴ τῆς Σουγδαίας*. Τοῦτο εἶναι φυσικόν, ἐφ' ὅσον, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἦτο διοικητὴς ὅλων τῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ κτήσεων τῶν Τατάρων τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς, ἑπομένως ὑπ' αὐτὸν ὑπήγετο καὶ ἡ Σουγδαία.

159. Περὶ τοῦ Giassedin Muhammed Özbeg (ἐκ τοῦ τουρκ. *özbäg*), Χαγάνου τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς (1313 - 1340), βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 229, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ὡσαύτως Spuler, *Goldene Horde*, σελ. 85 κέ.

καὶ Ibn-Battuta, ἔκδ. Gibb, σελ. 143.— Περὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Χαγάνου τούτου ἔναντι τῶν πόλεων τῆς Ταυρικῆς καὶ τῆς Σουγδαίας, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 43 κέ.

160. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *qara pulat* (= μέλας χάλυψ) : βλ. Sauvaget, *Noms*, σελ. 52, No 159 καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 152. Καθ' ἡμᾶς, ὁ Καράπολατ οὗτος δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν διοικητὴν τοῦ Solchat Τολακτεμίρην, ὡς ἐκ τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως συνάγεται, ἀλλ' εἶναι ἕτερος Τάταρος ἀξιωματοῦχος, ἀπεσταλμένος *(ἀποκρισιάρης)* τοῦ Χαγάνου Özbeg, μετασχὼν τῶν ἐναντίον τῆς Σουγδαίας ταταρικῶν ἐπιχειρήσεων (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 45). Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὸ κείμενον πρέπει νὰ συμπληρωθῇ ὡς ἀκολούθως : *ἦλθεν ὁ Τολακτεμίρης καὶ [ὁ] ἀποκρισιάρης τοῦ 'Οζπέκη, τὸ ὄνομα αὐτοῦ Καράπολατ...* Βλ. Πίν. ΙΙ.

161. Περὶ τῶν ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας τούτων μέτρων τῶν Τατάρων, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 45 κέ.

162. Τὸ χειρόγραφον εἶναι λίαν κατεστραμμένον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ οὕτως ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου, ἐλλείψει ἄλλων στοιχείων, ἀποβαίνει ἀδύνατος. Καθ' ἡμᾶς, τὸ νόημα τῆς παρούσης σημειώσεως ἔχει ὡς ἀκολούθως : οἱ Σουγδαῖοι, ἑορτάζουν τὴν ἀναχώρησιν τῶν ὑπὸ τοῦ Χαγάνου Özbeg ἀποσταλέντων ταταρικῶν στρατευμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπετέθησαν καὶ ἐπολιόρκησαν τὴν πόλιν διὰ πολιορκητικῶν μηχανῶν (πρβλ. *ἑλέπολιν μ[ηχανήν ;]*). Σημειωτέον ὅτι ὁ γραφεὺς ἀποκαλεῖ τοὺς ὑπὸ τοῦ Χαγάνου Özbeg ἀποσταλέντας Τατάρους « ἀνόμους Οὐζπέκ », χρησιμοποιεῖ δηλαδὴ τὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνος ὡς ἐθνικὸν (πρβλ. καὶ νῦν φυλὴν Οὐσπέκων ἐν ΝΑ. Ρωσίᾳ).— Τὴν ἐνθύμησιν χρονολογοῦμεν περὶ τὸ ἔτος 1327, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ἐνθ. 152, 153, 155. Τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐπιβεβαιοῖ τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν, καθ' ὅσον, ὡς ἤδη ἐλέχθη (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 45), κατὰ τὰ ἔτη 1322 - 1327 οἱ Τάταροι ἐπετέθησαν ἐπανειλημμένως κατὰ τῆς Σουγδαίας.

163. Διακρίνομεν καὶ ἐνταῦθα τὴν αὐτὴν χεῖρα γραφῆς, ἡ ὁποία κατέγραψε τὰς ἐνθυμήσεις 152, 153, 155, τῶν ἐτῶν 1327.

164. Ὁ νοῦς τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως εἶναι λίαν ἀσαφής. Ἐκ τῶν τελευταίων πάντως λέξεων *(σουγδιανὰ ὄρη)* εἰκάζομεν ὅτι πρόκειται περὶ τοπωνυμίων καὶ γεωγραφικῶν ὅρων. Πράγματι εἰς Πορτουλάνον ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ A. Delatte, *Portulans Grecs. Compléments*, Βρυξέλλαι 1958, σελ. 40, ἀναγινώσκομεν ὅτι ἡ Σουγδαία *« ἔχει ἕναν βουνὶν ψηλὸν καὶ στρογγυλὸν καὶ κόκκινον καὶ λέγουν το Πουρκᾶν » :* εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ *Πουργᾶς* τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως.—Ἐξ ἄλλου ὑπὸ τὴν λ. *σέλην* διακρίνομεν τὴν τουρκ. λ. *sel* = χείμαρρος (ὁ τύπος *σέλην* ἀπαντᾷ συχνὰ εἰς τὸν Πόντον). Δυστυχῶς αἱ περὶ τὴν τοπωνυμίαν τῆς πόλεως γνώσεις ἡμῶν εἶναι περιωρισμέναι καὶ οὕτω δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὸ ὅλον κείμενον καὶ νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὰ λοιπὰ ὀνόματα.

165. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Οὐδὲν ἀναφέρεται ἐν Moravcsik, *Byzantinoturcica*. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ὀνόματος Γιακούμπ, ἐκ τοῦ τουρκ. *yaqub*, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 153, σχόλ. 153.

166. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 249, πιθανῶς ἀνῆκεν εἰς ἐκχριστιανισθέντα Τάταρον.

167. Τὸ ὄνομα τοῦ Τατάρου τούτου ἀξιωματούχου προέρχεται ἐκ τοῦ τουρκ. *agač-bašli*, τὸ ὁποῖον πράγματι σημαίνει δενδροκέφαλος : πρβλ. καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 55.

168. Κατὰ τὸν Ph. Bruun, *Notices*, σελ. 42, πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ ὀνό-

ματος τοῦ Τατάρου ἀρχηγοῦ *Μογαλπέχ*. Οὗτος ἀναφέρεται εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Andrea Dandolo πρὸς τὸν Χαγάνον Djanibeg, γραφεῖσαν κατὰ τὸ ἔτος 1349 : βλ. *Sbornik grammat veneciano - genuezskich (1342 - 1494 g.)*, ἐν Zapiski Odessk. Obšč. Istor. i Drevn., 4(1858), σελ. 216 - 7 : « *Magnifico et potenti domino Megabei excellentissimo barono serenissimi domini Imperatoris Tartarorum* ». Ὑπὸ τοὺς τύπους Melgalbey - Megabei, τὸ ὄνομα ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς δύο ἔγγραφα τοῦ Σεπτεμβρίου 1359 (βλ. G. Thomas, *Diplomatarium Veneto - Levantinum*, τ. Β', σελ. 51 καὶ 54) καὶ εἰς ἕτερον τοῦ 1345/46 (βλ. Thomas, ἔ. ἀ., τ. Α', σελ. 334 = R. Morozzo della Rocca, *Notizie da Caffa*, σελ. 272).

169. Περὶ τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἔτους 1327, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 45.

170. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 154, σχόλ. 163.

171. Τείνομεν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐνταῦθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ *μυριάρχου Τολακτεμίρ*, ὁ ὁποῖος, ὡς ἀναφέρει ἡ ἐνθ. 153, ἐπετέθη ἐναντίον τῆς Σουγδαίας τὴν 25 Ἀπριλίου 1327. Κατὰ τὴν ἐπίθεσιν ταύτην ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία μεγάλως ἐδοκιμάσθη (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 45 κέ.)· ἑπομένως εἶναι λίαν πιθανὸν νὰ εὗρε κατ' αὐτὴν τὸν θάνατον καὶ ὁ προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας.

172. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 312, πρόκειται ἴσως περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου.

173. Πιθανώτατα οὗτος ταυτίζεται πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ὑπ' ἀρ. 131 ἐνθυμήσεως (πρβλ. καὶ σελ. 152, σχόλ. 136).

174. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *topçi* (= πυροβολητής) : πρβλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 317.

175. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 60, πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου, ἡ ἐτυμολογία ὅμως τοῦ ὀνόματος δὲν παρέχεται. Ὑποθέτομεν, ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὀσμαν. *aqinji* (= ἐπιδρομεύς). Περὶ τῶν *Ἀκιντζίδων*, βλ. Moravcsik, *ἔ. ἀ.*, σελ. 59, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

176. Χρονολογοῦμεν τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1331 - 1336, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ὑπ' ἀρ. 156, 159 - 163 ἐνθ. Περὶ τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ἡ χρονολόγησις τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 95.

177. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. προηγούμενον σχόλιον.

178. Τὰ παρεχόμενα χρονολογικὰ στοιχεῖα δὲν συμφωνοῦν μεταξύ των : ἡ 22 Ἰουλίου 6842 (= 1334) ἀντιστοιχεῖ εἰς ἡμέραν Παρασκευὴν (βλ. Grumel, *Chronologie*, σελ. 316) καὶ ὄχι εἰς Κυριακήν, ὡς ἀναγράφεται. Ἑπομένως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ γραφεὺς ἐσφάλη ἢ κατὰ τὴν ἡμέραν (Κυριακὴ ἀντὶ Παρασκευῆς) ἢ κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν (κβ' ἀντὶ κδ' Ἰουλίου) ἢ κατὰ τὸ ἔτος. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν πρέπει νὰ ἐκλέξωμεν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 6838 (= 1330), 6849 (= 1341), 6855 (= 1347), τῶν πλησιεστέρων πρὸς τὴν παρεχομένην χρονολογίαν ἐτῶν, καθ' ἃ ἡ 22 Ἰουλίου ἦτο Κυριακή. Μεταξὺ τούτων κλείνομεν, ἕνεκα τῆς χειρὸς γραφῆς (βλ. σχόλ. 176), ὑπὲρ τοῦ ἔτους 1330.

179. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 60, πρόκειται περὶ τοῦ ὀνόματος ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου. Ὑποθέτομεν μᾶλλον ὅτι ἐνταῦθα ἡ λ. *Ἀκσαμᾶς* — προφανῶς ἐκ τοῦ τουρκ. *aksama* (= χωλότης) — δὲν εἶναι κύριον ὄνομα, ἀλλὰ προσωνυμία εἰς γλῶσσαν τουρκικήν, εὐρέως χρησιμοποιουμένην τότε ἐν Σουγδαίᾳ λόγῳ τῆς ἐκεῖ παρουσίας ἀριθμητικῶς ἰσχυροῦ τουρκο - ταταρικοῦ στοιχείου (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 68 - 70).

180. Τείνομεν νὰ συσχετίσωμεν τοῦτο πρὸς τὸ ὄνομα *Ψαμᾶς* τῆς ἐνθ. 72.

181. Τὴν ἐνθύμησιν ταύτην χρονολογοῦμεν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1337 - 1339, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ὑπ' ἀρ. 165, 167, 168, 170 ἐνθυμήσεων.

182. Ὡς ἤδη ἐλέχθη (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 138, σχόλ. 5), ἡ ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Στεφάνου ἐτελεῖτο τὴν 15ην Δεκεμβρίου. Προφανῶς ἐνταῦθα ἀναφέρεται συνεορταζόμενος μετὰ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὡς πολιοῦχος τῆς Σουγδαίας.

183. Ὁ νοῦς τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως, λόγῳ φθορᾶς τοῦ χειρογράφου, εἶναι ἀσαφής. Ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ ἀνακαινίσεως διὰ κοινῆς εἰσφορᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὸν ὁποῖον εἶχον καταστρέψει τῷ 1327 οἱ Τάταροι κατὰ διαταγὴν τοῦ Τολακτεμίρου (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 102 καὶ ἐνθ. 153).

184. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σχόλ. 181.

185. Πρόκειται περὶ τῶν δύο Ρώσων ἁγίων Boris καὶ Gleb, νεωτέρων υἱῶν Vladimir τοῦ Α', μεγάλου δουκὸς τοῦ Κιέβου (978 ἢ 980 - 1015), τοὺς ὁποίους ἐφόνευσεν ὁ ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς των Svjatopolk ὁ Α' (1015 - 1016, 1018 - 1019). Ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τούτων, Jaroslav ὁ Σοφὸς (1017, 1019 - 1054), καθιέρωσε τὴν λατρείαν των, τῷ δὲ 1071 ἡ Ρωσικὴ Ἐκκλησία περιέλαβεν αὐτοὺς μεταξὺ τῶν ἁγίων. Ἡ ἑορτὴ των τελεῖται τὴν 2 Μαΐου, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν 24 Ἰουλίου, ἡμέραν καθ' ἣν ἐφονεύθη ὁ Boris : βλ. *The Russian Primary Chronicle,* ἔκδ. Cross, σελ. 94, 119, 124 - 7, 128 - 9, 130 - 1, 154, 157. Πρβλ. Enciklopedičeskij Slovar, τ. 4 (Πετρούπολις 1891), σελ. 411 - 412 λ. *Boris* καὶ Bolšaja Russkaja Enciklopedija, τ. 5 (1950), σελ. 577.— Οἱ δύο ἀδελφοὶ ὀνομάζονται ἐνταῦθα Δαυὶδ καὶ Ρωμανός : ὁ V. Vasiljevscij, *Surož*, σελ. CLXVII, ὑποθέτει ὅτι αὐτὰ εἶναι τὰ χριστιανικά των ὀνόματα, τοῦτο ὅμως δὲν μαρτυρεῖται ὑπ' ἄλλων πηγῶν, εἰς δὲ τὴν ρωσικὴν εἰκονογραφίαν ἀναφέρονται πάντοτε ὑπὸ τὰ ρωσικά των ὀνόματα (πρβλ. N. P. Kondakov, *The Russian Icon*, μετάφρ. ἀγγλ. ὑπὸ E. H. Minns, Ὀξφόρδη 1925, σελ. 63 - 65).

186. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 142, σχόλ. 32.

187. Περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. ἀνωτέρω, σελ. 144, σχόλ. 52· δὲν ἔχομεν ἐπαρκῆ στοιχεῖα διὰ νὰ ταυτίσωμεν τοῦτον πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ἐνθ. 54.

188. Ἡ παροῦσα ἐνθύμησις ἀναφέρεται εἰς τὸ αὐτὸ ὡς ἡ προηγουμένη γεγονός.

189. Περὶ τοῦ Λουκᾶ μητροπολίτου Σουγδαίας, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 93 - 95.

190. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 152, σχόλ. 143· πρβλ. καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 310, λ. *Τζειμέν*, No 2.

191. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *yamγurča*: βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 113, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

192. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *orakči* (= θεριστής, δρεπανοποιός). Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 220, πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐκχριστιανισθέντος Τατάρου. Ἡ ἔκφρασις «πλησίον τοῦ Ὁρακτζῆ» σημαίνει προφανῶς συγγενὴς τοῦ Ὁρακτζῆ : πρβλ. καὶ ἐνθ. 173.

193. Τὸ ὄνομα συνάπτομεν πρὸς τὸ ἀραβο - τουρκ. *malik - melik* (περὶ τούτου, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 151, σχόλ. 129). Ὁ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 187, ὑποθέτει ὅτι πρόκειται περὶ *ἐκχριστιανισθείσης* Ταταρίδος. Τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, καθ' ὅσον πρόκειται περὶ θυγατρὸς ὀρθοδόξου ἱερέως. Καθ' ἡμᾶς, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη (σελ. 69), πρόκειται περὶ χριστιανῆς ἡ ὁποία ἔφερε ὄνομα τουρκικόν.

194. Κύριον ὄνομα, πιθανῶς ἐκ τοῦ τουρκ. *pay - alin*: βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 239.

195. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 142, σχόλ. 32.

196. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου: πρβλ. καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 125.

197. Περὶ τούτου, βλ. κατωτέρω, σχόλ. 208.

198. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 141, σχόλ. 24: πρβλ. καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 310, λ. *Τζαχᾶς*, No 4 (ὅπου παρέχεται ἡ γραφὴ τοῦ Ἀντωνίνου *Τζαχία*).

199. Κύριον ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Κατὰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 315, πρόκειται περὶ ἐκχριστιανισθείσης Ταταρίδος. Πιθανῶς δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν τοῦτο πρὸς τὸ ὄνομα *Τζοτζάκ* (πρβλ. ἐνθ. 54 καὶ σχόλ. 52).

200. Βλ. σχετικῶς κατωτέρω, σχόλ. 208.

201. Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τοῦ *οἰκονόμου*, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 101 καὶ ὑποσ. 140.

202. *Ταησία* εἶναι μεμαρτυρημένον χριστιανικὸν ὄνομα: πρβλ. Delehaye, *Synaxarium*, στ. 120 (τῆς 8 Ὀκτωβρίου).

203. Τὸν παπᾶ Ἐφραὶμ «ἀπὸ τὸ χωρίον» ταυτίζομεν πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῆς ὑπ' ἀρ. 132 ἐνθυμήσεως, τοῦ ἔτους 1312. Τὸ μέγα χρονικὸν διάστημα (45 ἔτη) μεταξὺ τῶν δύο σημειώσεων δὲν ἀποκλείει τὴν ταύτισιν ταύτην, διότι ὁ υἱὸς τοῦ παπᾶ Ἐφραὶμ Θεόδωρος ἀπέθανε τῷ 1312 «*νέος*», προφανῶς ζῶντος τοῦ πατρός, ἀντιθέτως δὲ τῷ 1357, ἔτος θανάτου τοῦ ἑτέρου υἱοῦ του Ἰωάννου, ὁ παπᾶς Ἐφραὶμ εἶχε πιθανώτατα ἀποθάνει.

204. Χρονολογοῦμεν τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1357 - 1362, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ὑπ' ἀρ. 178, 180, 181 ἐνθυμήσεων.

205. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ναὸς οὗτος μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰ., ὑποθέτομεν ὅτι ἡ ἐνθύμησις ἀναφέρεται εἰς ἀνακαίνισιν αὐτοῦ. Τὴν ἀνακαίνισιν ταύτην δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν Τατάρων καταστροφὴν τῆς ἐκκλησίας τῷ 1327 (βλ. ἀνωτέρω, ἐνθ. 153).

206. Κύριον ὄνομα, ἀναφερόμενον εἰς δύο ἐνθυμήσεις τοῦ *Συναξαρίου* (ἐνθ. 180, 182). Κατὰ τὸν V. Jurgevič, *O imenach inostrannych*, σελ. 6 ὑποσ. g, τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ *mughal* = ἀρμεν. προφορὰ τοῦ περσ. *moghul*.

207. Βλ. ἑπόμενον σχόλιον.

208. Τὸν παπᾶ Ἀντώνιον ταυτίζομεν πρὸς τὸν ὁμώνυμον τῶν ὑπ' ἀρ. 173, 175, 177 καὶ 180 ἐνθυμήσεων: εἶναι τὸ μόνον πρόσωπον τοῦ *Συναξαρίου*, περὶ τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ ὁποίου ἔχομεν τόσας πολλὰς εἰδήσεις. Ὁ Ἀντώνιος, σύζυγος τῆς Τζούντζκ, εἶτα μοναχῆς Ταησίας (ἐνθ. 177), καὶ πατὴρ τῆς Μελέκας (ἐνθ. 173), τοῦ ἱερέως Μάρκου (ἐνθ. 175), τῆς Μουγάλας (ἐνθ. 180) καὶ τοῦ Λαζάρου, εἶτα μοναχοῦ Λουκᾶ (ἐνθ. 181), ἱερεὺς κατὰ τὸ ἔτος 1345 (ἐνθ. 173, 175), ἐγένετο οἰκονόμος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας πρὸ τοῦ ἔτους 1347 (ἐνθ. 177, 180), περιεβλήθη δὲ τὸ μοναχικὸν σχῆμα λαβὼν τὸ ὄνομα Ἀρσένιος ἤδη πρὸ τοῦ 1362 (ἐνθ. 181).

209. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σχόλ. 206.

210. Ὡς συνάγεται ἐκ τῆς παρούσης σημειώσεως, ὑπῆρχεν ἐν Σουγδαίᾳ μονὴ

τῆς Σκουταριωτίσσης, ἀφιερωμένη προφανῶς εἰς τὴν Παναγίαν. Πόθεν προῆλθεν ἡ τοιαύτη ὀνομασία δὲν γνωρίζομεν, δεδομένου ὅτι δὲν μαρτυρεῖται ἄλλοθεν ἡ ὕπαρξις ὁμωνύμου μονῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ Σκουταρίῳ ἢ ἀλλαχοῦ (πρβλ. R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l' Empire Byzantin. A'. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. III. Les églises et les monastères*, Παρίσιοι 1953), οὔτε εἶναι γνωστὸς ὁμώνυμος εἰκονογραφικὸς τύπος ἢ ἐπίθετον τῆς Παναγίας (πρβλ. N. P. Kondakov, *Ikonografija Bogomateri*, Πετρούπολις 1914, Σωφρ. Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ* (Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 6), Παρίσιοι 1930, καὶ Γ. Σωτηρίου, *Ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία. Β'. Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου*, Θεολογία, 27 (1956), σελ. 3 - 16, βλ. κυρίως σελ. 10 - 14 : Τὰ ἐπώνυμα τῶν εἰκόνων τῆς Θεοτόκου). Ὑποθέτομεν ὅτι τὸ ὄνομα ἐδόθη εἰς τὴν μονὴν ἐκ θαυματουργοῦ εἰκόνος τῆς Παναγίας προερχομένης ἐκ Σκουταρίου (πρβλ. ἀνάλογα παραδείγματα ἐν Γ. Σωτηρίου, *ἔ. ἀ.*, σελ. 12 κέ. : *«Ὀνόματα ναῶν καὶ μονῶν μετ' εἰκόνων τῆς Παναγίας διαφόρων τόπων»*) ἢ – τὸ καὶ ὀλιγώτερον πιθανὸν – ἐξ εἰκόνος λεγομένης *σκουτάριον* ἢ *σκουτάρην*, δηλαδὴ εἰκόνος ἐχούσης σχῆμα ἀσπίδος (βλ. σχετικῶς Sp. Vryonis, *The will of a provincial magnate, Eustathius Boilas (1059)*, Dumbarton Oaks Papers, 11 (1957), σελ. 268 ὑποσ. 28 καὶ Ἄννης Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ, *Ἡ ψηφιδωτὴ Εἰκόνα τῆς Πάτμου*, Δελτίον Χριστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ., 1 (1959), σελ. 128). — Περὶ τοῦ πολίσματος Σκουταρίου (τῆς ἀρχαίας Χρυσουπόλεως), βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Παρίσιοι 1950, σελ. 151 - 2 καὶ 145.

211. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 152, σχόλ. 138.

212. Βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, σελ. 142, σχόλ. 32.

213. Τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν χρονολογοῦμεν περὶ τὸ ἔτος 1380, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῶν ὑπ' ἀρ. 183, 184 καὶ 186 ἐνθυμήσεων.

214. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Ὁ V. Jurgevič, *O imenach inostrannych*, σελ. 6 ὑποσ. g, συνάπτει πρὸς τὸ ὄνομα *bisundur*.

215. Περὶ τοῦ ὀνόματος, βλ. ἀνωτέρω, σελ. 143, σχόλ. 38.

216. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σχόλ. 213.

217. Πρόκειται περὶ τοῦ ἐπισκόπου Κουρδούβης Ὁσίου, ὁ ὁποῖος μετέσχε τῷ 325 τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ὁ ὁποῖος «Ὅσιος... ὀνομαζόμενος ἀβέβηλον αὐτοῦ τὴν ὁμολογίαν τῆς εἰδωλολατρείας διετήρησεν»: βλ. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Collectio*, τ. 2, στ. 749, βλ. ὡσαύτως *αὐτόθι*, στ. 748, 755, 801, 805, 832 κέ., 881, 928· πρβλ. E. Honigmann, *Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople*, Byzantion, 11 (1936), σελ. 439 καὶ πίναξ 1, No 39. Οὗτος συνεκάλεσε τῷ 342 ἢ 343 τὴν ἐν Σαρδικῇ Σύνοδον : βλ. Beck, *Kirche*, σελ. 51, ὅπου καὶ πλουσιωτάτη περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία. Ἡ μνήμη αὐτοῦ τελεῖται τὴν 27 Αὐγούστου : βλ. *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, Migne, *P.G.*, τ. 117, στ. 608 - 9 καὶ Delehaye, *Synaxarium*, στ. 929 - 930. Ἡ σημείωσις περὶ τοῦ Ὁσίου προσετέθη ἐν τῇ ᾧᾳ, ἀκριβῶς διότι οὐδὲν περὶ αὐτοῦ ἀνεφέρετο εἰς τὸ Συναξάριον.

218. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σχόλ. 213. Τὸν ἀναφερόμενον Ἰωαννίκιον μοναχὸν ταυτίζομεν πρὸς τὸν ὁμώνυμον μοναχὸν καὶ καθηγούμενον τῆς Σκουταριωτίσσης τῆς ἐνθ. 183 : πρβλ. καὶ Ἀντωνίνου, *Zametki*, σελ. 617, No 152. Ὁ Ἰωαννίκιος καλεῖται ὑπὸ τοῦ γραφέως τῆς ἐνθυμήσεως «κτήτωρ ἡμῶν». Τοῦτο, καθ' ἡμᾶς, σημαίνει ὅτι ὁ Ἰωαννίκιος εἶχεν ὡς *ὑποτακτικόν* του τὸν γραφέα,

μοναχὸν καὶ τοῦτον προφανῶς, ὁ ὁποῖος εἶχεν εἰς τὴν κατοχήν του κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ τὸ παρὸν χειρόγραφον.

219. Συμπληροῦμεν τὸ ὄνομα ἐκ τῆς ἐνθ. 134, ἀλλὰ βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τούτους.

220. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *ölmäs* : βλ. Sauvaget, *Noms*, σελ. 28, No 31 καὶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 216.

221. Χρονολογοῦμεν τὴν παροῦσαν ἐνθύμησιν περὶ τὸ ἔτος 1398, διότι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως τῆς ἐνθ. 190.

222. Διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. προηγούμενον σχόλιον. Ὑπογραμμίζομεν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀποκατασταθεῖσα χρονολογία ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπέτειον καὶ ὄχι εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔτος τοῦ θανάτου. Ἄλλως θὰ ἦτο ἀδιανόητος ὁ ταυτόχρονος θάνατος δύο προκαθημένων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας.

223. Τὸ ἐπίθετον *Εὐδομήτου* (τὸ ὀρθὸν ἦτο προφανῶς *Ἑβδομήτου*) δὲν μαρτυρεῖται ἄλλοθεν. Τοῦτο συνάπτομεν πρὸς τὸ Ἕβδομον, προάστιον πρὸς Δυσμὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ὑπῆρχε παλάτιον καὶ ἐκκλησίαι (βλ. σχετικῶς R. Janin, *Constantinople Byzantine*, κυρίως σελ. 408 - 411 καὶ 137 - 139).

224. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἀντωνίνου, τὴν ὁποίαν δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐλέγξωμεν λόγῳ τελείας φθορᾶς τοῦ χειρογράφου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, παρέχει τὴν χρονολογίαν *,ςτα'* (6301 = 793). Ἐὰν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀντωνίνου εἶναι ὀρθή, ἡ χρονολογία αὕτη, ἡ ὁποία σημειωτέον ἐγράφη δι' ἄλλης χειρός, ἀναφέρεται ἀναμφιβόλως εἰς τὰ ἀρχικὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας (περὶ τοῦ ναοῦ τούτου γνωρίζομεν ὅτι ὑπῆρχε πράγματι τὸν Η' αἰῶνα, ἐφ' ὅσον ἐκεῖ ἐτάφη ὁ ἅγιος Στέφανος Σουγδαίας : βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, ἐνθ. 4 καὶ σχόλ. 5), καὶ ὄχι εἰς τὸν χρόνον συγγραφῆς τῆς παρούσης ἐνθυμήσεως, ἡ ὁποία ἐκ τῆς χειρὸς γραφῆς τοποθετεῖται περὶ τὸ ἔτος 1398 (διὰ τὴν χρονολόγησιν, βλ. ἀνωτέρω, σχόλ. 221).

225. Ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ρωσικοῦ ὀνόματος *Ἰβάν* (= Ἰωάννης).

226. Ὄνομα ἀγνώστου ἐτύμου. Πιθανῶς συνάπτεται πρὸς τὸ ὄνομα *Σαμακᾶ - Σομαχᾶ* τῶν ἐνθ. 112, 124 καὶ 136. Ὁ V. Jurgevič, *O imenach inostrannych*, σελ. 6 ὑποσ. g, συνάπτει τοῦτο πρὸς τὸν Sobaka, Τάταρον μαρτυρούμενον κατὰ τὸ ἔτος 1491.

227. Ἡ ἐνθύμησις αὕτη ἐγράφη ἐν συνεχείᾳ τῆς ὑπ' ἀρ. 130 (βλ. Πίν. Ι) καὶ ἐν συναφείᾳ πρὸς ταύτην πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ. Ἀμφότεραι ἀναφέρονται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός : τὴν ἵδρυσιν τῆς Σουγδαίας κατὰ τὸ ἔτος 5720 (212 μ. Χ.) : πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 151, σχόλ. 134. Ἅπασαι αἱ χρονολογικαὶ ἐνδείξεις ἠλέγχθησαν ἀπολύτως ἀκριβεῖς ἐν Grumel, *Chronologie*, σελ. 311.

228. Ἡ σημείωσις εἶναι ἐλλιπής (ἡ πλήρης φράσις θὰ ἦτο : *εἰς τὰς ,ςϡκ' ἐπαρῆλθον ἀπὸ κτίσεως τῆς Σουγδαίας ἔτη ,ασ'*) καὶ μόνον ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν τοῦ ἔτους 1411 ἀποκτᾷ νόημα. Διὰ τοῦτο, καὶ ἐπειδὴ ἐγράφη εὐθὺς μετὰ τὴν ἐνθύμησιν τοῦ ἔτους 1411 (βλ. Πίν. Ι) καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός, ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον, ὅπως ἐκδώσωμεν ταύτην ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐνθ. 195.

229. Τὴν παροῦσαν σημείωσιν, ἡ ὁποία, ὡς συνάγομεν ἐκ τῆς ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου ἡμερομηνίας, εἶχε γραφῆ μεταξὺ τῶν φφ. 62ᵛ - 64ʳ, δὲν εὕρομεν ἐν τῷ *Συναξαρίῳ*, καὶ οὕτω δὲν δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν καὶ ἑρμηνεύσωμεν αὐτήν. Διὰ τὴν ἔκδοσιν βασιζόμεθα ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀντωνίνου, fac - simile, No 54.

230. Κατὰ τὸ Ὀρθόδοξον Ἑορτολόγιον (βλ. Delehaye, *Synaxarium*, στ.

261 - 262) ἡ μνήμη τοῦ Ὁσίου Ἀκακίου τοῦ τῆς Κλίμακος τελεῖται τὴν 27ην Νοεμβρίου. Ἐνταῦθα σημειοῦται, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, ὁ μὴν Ὀκτώβριος ἀντὶ τοῦ Νοεμβρίου, ἐκ παραδρομῆς δὲ ἐπίσης — ἢ διότι ἤδη τότε εἶχεν ἀποσπασθῆ τὸ ἀντίστοιχον τμῆμα τοῦ χειρογράφου — ἐγράφη ἡ σημείωσις εἰς τὸ Συναξάριον τῆς 29 Φεβρουαρίου. Βλ. καὶ Π ί ν. Ι.

231. Κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ τουρκ. *yazi* : βλ. M o r a v c s i k, *Byzantinoturcica*, τ. Β', σελ. 111 καὶ 112.

232. Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τοῦ νομικοῦ, βλ. Κ. Ρ ά λ λ η, *Περὶ τῶν νομικῶν κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἐπιστημ. Ἐπετ. Πανεπ., 11 (1916), σελ. 145 - 151. « Οἱ νομικοὶ ἐδύναντο νὰ ὦσι τετιμημένοι καὶ ἑτέρῳ ἐκκλησιαστικῷ ἀξιώματι... ὡς τῷ τοῦ... πρωτοπρεσβυτέρου » *(αὐτόθι*, σελ. 150), ὡς συμβαίνει εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν.

233. Τὸ ἐπίθετον *« ξένος »* δηλοῖ προφανῶς τὸν μὴ γηγενῆ, τὸν μὴ καταγόμενον ἐκ Σουγδαίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ[1]

Α'. ΠΗΓΑΙ

α'. Φιλολογικαί :

Aboulféda, *Annales (1092 - 1303)*, γαλλ. μετάφρ. ἐν *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Orientaux*, τ. Α', Παρίσιοι 1872, σελ. 1 - 165.

— *Géographie*, γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ M. Reinaud, τ. Β'/1, Παρίσιοι 1883 : μετάφρασις τοῦ πρώτου μέρους τοῦ κειμένου.

Ἀλανικός : «Θεοδώρου ἐπισκόπου Ἀλανίας λόγος ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τοὺς ἐνδημοῦντας τῶν Ἐπισκόπων... ἢ Ἀλανικός», Migne, *P. G.*, τ. 140 (1887), στ. 387 - 414.

Al-Mufaddal, *Histoire des Sultans Mamlouks*, γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ E. Blochet, ἐν Patrologia Orientalis, τ. 12/3, σελ. 345 - 550, τ. 14/3, σελ. 372 - 672. Βλ. καὶ ρωσ. μετάφρ. ἐν Tiesenhausen, *Sbornik*, σελ. 176 - 199.

Annali Genovesi di Caffaro et de suoi continuatori, ἔκδ. Luigi Tomaso Belgrano καὶ Cesare Imperiale di Sant' Angelo, τ. Α' - Ε', Ρώμη (Instituto Storico Italiano. Fonti per la storia d' Italia) 1890 - 1929.

Anonymi Ravennatis, *Cosmographia*, ἔκδ. Pinder - Parthey, Βερολῖνον 1860 = ἔκδ. J. Schnetz, *Itineraria Romana*, τ. Β', Λιψία 1940.

Ἀντωνίνου, Ἀρχιμανδρίτου, *Zametki XII - XV veka, otnosjaščiesja k krymskomu gorodu Sugdee(= Sudaku), pripisanye na grečeskom Sinaksare* (= Σημειώσεις τοῦ ΙΒ' - ΙΕ' αἰῶνος, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν κριμαϊκὴν πόλιν Σουγδαίαν (Sudak) γραφεῖσαι ἐπὶ ἑλληνικοῦ Συναξαρίου), Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej, 5 (1863), σελ. 595 - 628.

Ašik Paša Zâde, *Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses 'Osman*, γερμ. μετάφρ. ὑπὸ Richard F. Kreutel, εἰς σειρὰν « *Osmanischen Geschichtsschreiber* », τ. Γ', Graz 1959.

Barbaro, J., *Travels to Tana and Persia by Iosafa Barbaro and Ambrosio Contarini*, Λονδῖνον 1873.

Baronii, C. - Raynaldi, O - Laderchii, J., *Annales Ecclesiastici*, τ. 1 - 37, Barri - Ducis 1864 - 1883.

Bejbars, Rukn ed-dîn, *Χρονικόν*, ρωσ. μετάφρ. ἐν Tiesenhausen, *Sbornik*, σελ. 76 - 123.

Βίος Ἁγίου Ἰωάννου Γοτθίας, ἔκδ. Nikitskij, ἐν Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej, 13 (1885), σελ. 25 - 34 (ἑλληνικὸν κείμενον, ρωσικὴ μετάφρασις).

Βίος Ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίας, ἐν V. Vasiljevskij, *Trudy*, τ. Γ', σελ. 72 - 76 (κείμενον ἑλληνικόν), 77 - 98 (κείμενον σλαβικόν) (ἀναδημοσίευσις ἐκ τοῦ V. Vasiljevskij, *Russko - Vijantijskija izsledovanija*, τ. Α', Πετρούπολις 1893).

Broniovii, Martini — de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae Regis legati, *Tartariae Descriptio, ante hac in lucem numquam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Taurica, item Transylvaniae, ac Moldaviae, aliarumque vicinarum regionum...*, Coloniae Agrippinae 1595.

---

1. Εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν ἀναγράφονται τὰ κυριώτερα ἔργα. Ἄλλαι χρησιμοποιηθεῖσαι πηγαὶ καὶ βοηθήματα μνημονεύονται εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν. Τὰ λήμματα κατεχωρισθησαν κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν συγγραφέως, τὰ δὲ ἔργα ἀνωνύμων κατὰ τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ τίτλου των. Τὰ ρωσικὰ ὀνόματα καὶ οἱ τίτλοι ἀπεδόθησαν διὰ τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου κατὰ τὴν διεθνῶς παραδεδεγμένην μεταγραφήν.

Cross, S.H. - Sherbowitz-Wetzor, O. P., *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*, Cambridge Mass. (The Mediaeval Academy of America) 1953.

Darrouzès, J., *Notes pour servir à l'histoire de Chypre*, Κυπριακαὶ Σπουδαί, 17 (1953), σελ. 83 - 102.

— *Un Obituaire Chypriote : Le Parisinus Graecus 1588*, Κυπριακαὶ Σπουδαί, 15 (1952), σελ. 23 - 62.

Delatte, A., *Les Portulans Grecs*, Λιέγη - Παρίσιοι 1947.

— *Les Portulans Grecs. Compléments*, Βρυξέλλαι (Académie Royale de Belgique. Mémoire, tome III, fasc. I) 1958.

Delehaye, Hipp., *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, e codice Sirmondiano, nunc Berolinensi, adjectis Synaxariis selectis*, Βρυξέλλαι 1902.

Edrisi, *Géographie*, γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ P. A. Jaubert, τ. Α' - Β', Παρίσιοι 1836 - 1840.

Geographi Graeci Minores, ἔκδ. K. Müller, τ. Α' - Β', Παρίσιοι 1854.

Gorjanov, B. T., *Neizdannyj Anonimnyj Vizantijskij Chronograf XIV veka* (= Ἀνέκδοτος Ἀνώνυμος Βυζαντινὸς Χρονογράφος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος), Vizantijskij Vremennik, 2 (1949), σελ. 276 - 293 (σελ. 281 - 287 : κείμενον, σελ. 287 - 293 : ρωσ. μετάφρ.).

Γρηγορᾶ, Νικηφόρου, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἔκδ. L. Schopen - E. Bekker, τ. Α' - Γ', Βόννη 1829 - 1833 - 1855.

Ibn abd-ez-Zachir, *Βιογραφία*, ρωσ. μετάφρ. ἐν Tiesenhausen, *Sbornik*, σελ. 46 - 64.

Ibn al-Athir, α) γαλλ. μετάφρ. ἐν *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Orientaux*, τ. Β'/1, Παρίσιοι 1887, σελ. 3 - 180, β) ρωσ. μετάφρ. ἐν Tiesenhausen, *Sbornik*, σελ. 1 - 45.

Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa (1325 bis 1354)*, ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ H.A.R. Gibb, Λονδῖνον 1953.

Ibn-Bibi, *Die Seldschukengeschichte*, γερμ. μετάφρ. ὑπὸ H.W. Duda, Κοπεγχάγη 1959. Βλ. καὶ A. Jakubovskij, *Rasskaz Ibn-al-Bibi...*, Vizantijskij Vremennik, 25 (1927), σελ. 55 - 58 : ρωσικὴ περίληψις τοῦ κεφαλαίου περὶ τῆς ἐκστρατείας τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Σουγδαίας.

Ivanov, A., *Grečeskoe rukopisnoe Evangelie, nachodjaščeesja v Biblioteke Tavričeskoj Duchovnoj Seminarii* (= Ἑλληνικὸν χειρόγραφον Εὐαγγέλιον, εὑρισκόμενον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ταυρικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Σεμιναρίου), Zapiski Imperatorskago Russkago Archeologičeskago Obščestva, νέα σειρὰ 1 (1886), σελ. 97 - 164 καὶ διόρθωσις N.I. Petrov, *αὐτόθι*, σελ. 180.

Khitrowo, B. de —, *Itineraires Russes en Orient*, Γενεύη (Société de l'Orient Latin) 1889.

Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, ἔκδ. Moravcsik - Jenkins, Βουδαπέστη 1949.

— *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, ἔκδ. J.J. Reiske, τ. Α' - Β', Βόννη 1829 - 1830.

Kretschmer, K., *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Βερολῖνον 1909.

Λάμπρου, Σπ., *Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (Ἀρ. 1 - 562)*, Νέος Ἑλληνομνήμων, 7 (1910), σελ. 113 - 313.

— *Νέος Κῶδιξ τοῦ Χρονικοῦ Μονεμβασίας*, Νέος Ἑλληνομνήμων, 9 (1912), σελ. 245 - 251.

— *Βραχέα Χρονικά*, ἐπιμελείᾳ Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμος Α', τεῦχος α') 1932 - 3.

Letopis' po Ipatskomu Spisku (= Τὸ ἐκ τοῦ Ἰπατιανοῦ κώδικος Χρονικόν), Πετρούπολις (Archeografičeskoj Kommissii) 1871.

Μακρεμβολίτου, Ἀλεξίου, *« Λόγος ἱστορικός, περιέχων τὴν τῶν Γεννουϊτῶν ἀσθένειαν ὅτε εἰς τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀφίκοντο καὶ τὰς εἰς αὐτοὺς τῶν κρατούντων εὐεργεσίας καὶ τὴν ἐντεῦθεν τούτων εὐδαιμονίαν καὶ τὸν πλουτισμὸν καὶ τὴν ὕστερον αὐτῶν περὶ τοὺς εὐεργέτας κακοτροπίαν καὶ ἐπιβουλήν »*, ἐν Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Α', Πετρούπολις 1891, σελ. 144 - 159.

Mathieu d' Edesse, *Chronique*, ἐν Ed. Dulaurier, *Bibliothèque Historique Armé-*

nienne ou choix des principaux Historiens Arméniens traduits en français....., Παρίσιοι 1858, σελ. 1 - 322.

Μηνολόγιον Βασιλείου Β', ἐν Migne, *P.G.*, τ. 117 (1894), στ. 14 - 614.

Migne, I. P., *Patrologiae cursus completus... series graeca... accurante* I.P. Migne, Παρίσιοι 1857 κέ.

Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, τ. 1 - 30, Ἀννόβερον - Λιψία, 1826 - 1930.

Monumenta Historiae Patriae, ἔκδ. Regis Caroli Alberti iussu, Augustae Taurinorum 1838.

Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Συναξαριστὴς τῶν Δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τ. Α' - Β', Βενετία 1819.

Παναρέτου, Μιχαήλ, *Χρονικόν*, ἔκδ. Ὀδ. Λαμψίδου, Ἀθῆναι (Ποντικαὶ Ἔρευναι, 2) 1958.

Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀ., *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Α' - Ε', Πετρούπολις 1891 - 1898.

— *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, Πετρούπολις 1897.

—*Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α' - Ε', Πετρούπολις 1891 - 1915.

Παπάζογλου, Ἀβρ., *Μωάμεθ Β' ὁ Πορθητής, κατὰ τὸν Τοῦρκον ἱστορικὸν Ἀσὶκ Πασᾶ Ζαντέ*, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπ., 16 (1940), σελ. 211 - 256.

Παχυμέρη, Γεωργίου, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*, ἔκδ. I. Bekker, τ. Α' - Β', Βόννη 1835.

Pegolotti, Francesco Bald., *La patrica della mercatura*, ἔκδ. ἀγγλ. ὑπὸ Allan Evans, Cambridge Mass., 1936.

Polnoe Sobranie Russkich Letopisej (= Πλήρης Συλλογὴ Ρωσικῶν Χρονικῶν), παλαιὰ σειρά, τ. 1 - 24, Πετρούπολις 1831 - 1892· νέα σειρά, τ. 1 κέ., Μόσχα - Λένινγκραντ 1926 κέ.

Polo, Marco, ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ Ronald Latham, *The Travels of Marco Polo*, Βαλτιμόρη Αὐστραλίας 1958.

Πτολεμαίου, Κλαυδίου, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις βιβλία ὀκτώ*, ἔκδ. Fr. G. Wilberg - Granshof, Essentiae 1838 - 1840.

Rubruquis, Gu. de —, *Itinerarium ad partes Orientales*, ἔκδ. C. Raymond Beazley, Λονδῖνον 1903, σελ. 144 - 234: « Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de Ordine Fratrum Minorum, Galli, anno Gratie 1253, ad partes Orientales ».

Sanudo, Marino Torsello, *Secreta Fidelium Crucis*, ἐν J. Bongars, *Gesta Dei per Francos*, τ. Β', Ἀννόβερον 1611, σελ. 1 - 281.

Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, ἔκδ. H.L. Jones, *The Geography of Strabo* (κείμενον καὶ ἀγγλικὴ μετάφρασις), τ. Α' - Η', Cambridge Mass. 1949.

Tafel, Th., *Constantinus Porphyrogenitus de Provinciis Regni Byzantini*, Τυβίγγη 1847.

Tafur, Pero, *Travels and adventures 1435 - 1439*, ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ Malcolm Letts, Νέα Ὑόρκη - Λονδῖνον 1926.

Tiesenhausen, G., *Sbornik materialov otnosjaščichsja k istorii Zolotoj Ordy* (= Συλλογὴ ὑλικοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Χρυσῆς Ὁρδῆς), τ. Α', Πετρούπολις 1884 (ἀποσπάσματα ἐξ ἀραβικῶν πηγῶν, μετὰ ρωσικῆς μεταφράσεως).

Τζέτζου, *Χιλιάς*, ἔκδ. Th. Kiessling, Λιψία 1826.

β'. Διπλωματικαί:

Bertolotto, G., *Nuova serie di Documenti sulle relazioni di Genova coll' Impero Bizantino*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, 28/2 (1897), σελ. 339 - 573.

Bratianu, G., *Actes des notaires Génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281 - 1290)*, Βουκουρέστι (Académie Roumaine, Etudes et Recherches) 1927.

Canard, M., *Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le Sultan Qalâ 'un. Qalqašandî, Subh al - A 'Šâ, XIV, 72 sqq.*, Byzantion, 10 (1935), σελ. 669 - 680.

De Boor, K., *Nachträge zur den Notitia Episcopatuum*, Zeitschrift für Kirchen Geschichte, 12 (1891), σελ. 519 - 539.

Desimoni, C., *Trattato dei Genovesi col Chan dei Tartari nel 1380 - 1381, scritto in lingua volgare*, Archivio Storico Italiano, Δ' σειρά, 20 (1887), σελ. 161 - 165.

Gelzer, H., *Analecta Byzantina. Index lectionum Jenensis*, Ἰένα 1891 - 2.

— *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum*, Μόναχον (Abhandl. der Kön. Bayer. Acad. der Wissenschaften, I. cl., XXI. Bd., III Abth.) 1900, σελ. 531 - 641.

Honigmann, E., *Die Unterschriften des Tomos des Jahres 1351*, Byzantinische Zeitschrift, 45 (1954), σελ. 104 - 115.

Iorga, N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, τ. Α' - ΣΤ', Παρίσιοι - Βουκουρέστιον 1889 - 1916.

Jurgevič, V., *Ustav dlja Genuezskich kolonij v Černom More izdannyj v Genue v 1449 godu* (= Καταστατικὸν διὰ τὰς ἐν τῇ Μαύρῃ Θαλάσσῃ Γενουατικὰς ἀποικίας, ἐκδοθὲν ἐν Γενούῃ, ἐν ἔτει 1449), Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej, 5 (1863), σελ. 629 - 815 (λατιν. κείμενον καὶ ρωσ. μετάφρ.), 816 - 837 (σχόλια).

Jus Graecoromanum, ἔκδ. Ι. καὶ Π. Ζέπου, τ. Α' - Η', Ἀθῆναι 1931.

Κονιδάρη, Γ., *Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ αἱ « Τάξεις » αὐτῶν*, Texte und Forchungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, Beihefte zu den Byzantinisch - Neugriechischen Jahrbüchern, nº 13, Ἀθῆναι 1934.

Manfroni, C., *Le relazioni fra Genova, l' Impero Bizantino e i Turchi*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, 28/3 (1898), σελ. 577 - 858.

Mansi, J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*, Φλωρεντία 1769 κέ.

Meyendorf, J., *Le tome Synodal de 1347*, ἐν « *Mélanges Georges Ostrogorsky* », τ. Α' (= Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, τ. 8/1), Βελιγράδιον 1963, σελ. 209 - 227.

Miklosich, F. - Müller, I., *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. Α' - ΣΤ', Βιέννη 1860 - 1890.

Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀ., *Documents Patriarcaux (Léontopolis en Pologne, Cafa en Crimée)*, ἐν « *Trudy VI Archeologičeskago Sjezda v Odesse 1884* » (= Πρακτικὰ τοῦ ἐν Ὀδησσῷ ΣΤ' Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου 1884), τ. Β', Ὀδησσὸς 1888, σελ. 177 - 181.

Parthey, G., *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum*, Βερολῖνον 1866.

Regel, W., *Analecta Byzantino - Russica*, Πετρούπολις 1891.

Rocca, R. Morozzo della — καὶ Lomberdo, A., *Documenti del Commercio Veneziano nei secoli XI - XIII*, τ. Α' - Β', Τορῖνον (Documenti e Studi per la storia del Commercio e del Diritto Commerciale Italiano) 1940.

Rocca, R. Morozzo della —, *Notizie da Caffa*, ἐν « *Studi in onore di Amintore Fanfani. III. Medioevo* », Μιλᾶνον 1962, σελ. 265 - 295.

Sacy, Sylvestre de —, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et des autres bibliothèques. XI. Pièces diplomatiques tirées des Archives de la République de Gênes*, Παρίσιοι 1827.

Σάθα, Κ., *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α' - Ζ', Βενετία - Παρίσιοι 1872 - 1894.

Sbornik grammat veneciano - genuezskich (1342 - 1494 g.) (= Συλλογὴ βενετο-γενουατικῶν ἐγγράφων), Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej, 4/2 (1868), σελ. 182 - 236.

Tafel, G. - Thomas, G., *Urkunden zur alteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. Α' - Γ', Βιέννη (Fontes Rerum Austriacarum, 12) 1856 - 1857.

Thallóczy, L. - Jireček, C. - Sufflay, E., *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, τ. Α', Βιέννη 1913.

Thomas, G., *Dimplomatarium Veneto - Levantinum*, τ. Α' - Β', Βενετία 1880 - 1899.

Vasilievskij, V., *Epirotica saeculi XIII*, Vizantijskij Vremennik, 3 (1896), σελ. 233 - 299.

Vigna, P. A., *Codice Diplomatico delle colonie Tauro - Liguri durante la Signoria dell' Ufficio di San Giorgio (MCCCCLIII - MCCCCLXXV)*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, τ. 6 (1868), τ. 7/1 (1871), τ. 7/2 (1879).

γ'. Ἐπιγραφαί, νομίσματα, σφραγῖδες:

Kropotkin, V. V., *Klady vizantijskich monet na territorii SSSR* (= Θησαυροὶ βυζαντινῶν νομισμάτων εὑρεθέντες ἐν ΕΣΣΔ), ἐν Svod archeologičeskich istočnikov, E 4 - 4, Μόσχα 1962.

Latyšev, V., *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, β' ἔκδοσις, Πετρούπολις 1916.

— *Sbornik grečeskich nadpisej christianskich vremen iz Južnoj Rossii* (= Συλλογὴ ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν τῶν χριστιανικῶν χρόνων ἐκ Νοτίου Ρωσίας), Πετρούπολις 1896.

Laurent, V., *Le Corpus de sceaux de l' Empire Byzantin. Tome V : L' Église. Première partie : I. L' Église de Constantinople : A. La Hiérarchie*, Παρίσιοι 1963.

Millet, G., *Inscriptions byzantines de Mistra*, Bulletin de Correspondance Hellénique, 23 (1899), σελ. 97 - 156.

Schlumberger, G., *Sigillographie Byzantine*, Παρίσιοι 1884.

Skržinskaja, Elena, *Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée (Théodosie, Soudak, Balaklava)*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, 66 (1928), σελ. 107 - 114.

— *Novye epigrafičeskie pamjatniki Srednevekovogo Kryma* (= Νέα ἐπιγραφικὰ μνημεῖα τῆς Μεσαιωνικῆς Κριμαίας), ἐν « *Istorija i Archeologija Srednevekovogo Kryma* » (= Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία τῆς Μεσαιωνικῆς Κριμαίας), Μόσχα 1958, σελ. 155 - 175.

Β'. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ἀμάντου, Κ., *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1566 - 1822)*, Πειραιεὺς 1946.

Banescu, N., *Condribution à l' histoire de la seigneurie de Théodoro - Mangoup en Crimée*, Byzantinische Zeitschrift, 35 (1935), σελ. 20 - 37.

— *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en « Russie » à l' époque des Commènes*, Bulletin de la Section Historique de l' Académie Roumaine, 22/2 (1941), σελ. 1 - 21.

Barkan, Ömer, *894 (1488/1489) yili Cizyesinin Tahsilâtina âit Muhasebe Bilâncolari* (= Ὁ κατὰ τὸ ἔτος 894 (1488-89) ἰσολογισμὸς τοῦ κεφαλικοῦ φόρου), ἐν Belgeler, τ. 1/1 (1964), σελ. 1 - 117. Τοῦ ἄρθρου τούτου ἔλαβον γνῶσιν μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς μελέτης μου, τὰ παρεχόμενα ὅμως περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σουγδαίας στοιχεῖα, *αὐτόθι*, σελ. 111, συμφωνοῦν πρὸς τὰ ἤδη δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ N. Todorov (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 65 ὑποσ. 16).

Barthold, W., *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ Mme M. Donskis, Παρίσιοι 1945.

— *Sughdāk*, ἄρθρον ἐν Encyclopédie de l'Islam, τ. 4 (1934), σελ. 526.

Βατάλα, Μ., *Κοζάκοι*, ἄρθρον ἐν Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 14 (1930), σελ. 631 - 632.

Beck, H. - G., *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, Μόναχον 1959.

Βέη, Ν., *Βυζαντιναὶ Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας*, Vizantijskij Vremennik, 11 (1904), σελ. 63 - 72.

— *Ὁ μητροπολίτης Σουγδαίας καὶ πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκᾶς καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ*, Byz. - Neugr. Jahrbücher, 11 (1935), σελ. 334 - 336.

Belin de Ballu, E., *L' histoire des colonies grecques du littoral nord de la Mer Noire (Bibliographie annotée des ouvrages et articles publiés en URSS de 1940 à 1957)*, Παρίσιοι 1959.

Boris, ἄρθρον ἐν Enciklopedičeskij Slovar' (= Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν), τ. 4 (Πετρούπολις 1891), σελ. 411 - 412.

Boris, ἄρθρον ἐν Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, (= Μεγάλη Σοβιετικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία), τ. 5 (1950), σελ. 577.

B r a t i a n u, G., *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, Byzantion, 5 (1929 - 30), σελ. 83 - 107.

— *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle, après la deuxième guerre des Détroits*, Échos d' Orient, 33 (1934), σελ. 148 - 162.

— *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332 - 33 et la notion de Latinité*, Βουκουρέστιον (Académie Roumaine. Etudes et Recherches, XI) 1939.

— *Nouvelles contributions à l'étude de l' approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs Ottomans*, Byzantion, 6 (1931), σελ. 641 - 656.

— *Privilèges et franchises municipales dans l' Empire Byzantin*, Βουκουρέστιον - Παρίσιοι 1936.

— *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Παρίσιοι 1929.

B r é h i e r, L., *Les Institutions de l'Empire Byzantin*, Παρίσιοι 1949.

— *Vie et Mort de Byzance*, Παρίσιοι 1946.

B r o c k e l m a n n, C., *History of the Islamic Peoples*, ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ Joel Carmichael - Moshe Pelmann, γ' ἔκδ., Λονδῖνον 1952.

B r u u n, P h., *Černomore* (= Ἡ Μαύρη Θάλασσα), τ. Α' - Β', Ὀδησσὸς 1879 - 1880.

— *Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie*, Πετρούπολις (Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St - Pétersbourg, VIIe série, t. X, no 9) 1866.

C a h e n, Cl., *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche*, Thèse principale pour le doctorat ès Lettres, Παρίσιοι 1940.

— *Le commerce anatolien au début du XIIe siècle*, ἐν «*Mélanges d'Histoire du Moyen Age dédiés à la mémoire de Louis Halphen*», Παρίσιοι 1951, σελ. 91 - 101.

C a r p e n t i e r, E l i s a b e t h, *Autour de la Peste Noire : Famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle*, Annales (Économies, Societés, Civilisations), 17/6 (Νοέμ. - Δεκ. 1962), σελ. 1062 - 1092.

C h a l a n d o n, F., *Les Comnènes. II : Jean Comnène (1118 - 1143) et Manuel Comnène (1143 - 1180)*, Παρίσιοι 1912.

C h a r a n i s, P., *Les Βραχέα Χρονικὰ come source historique. An important short chronicle of the fourteenth century*, Byzantion, 13(1938), σελ. 335 - 362.

— *A note on the population and cities of the Byzantine Empire in the thirteenth century*, ἐν «*Joshua Starr Memorial Volume*», Νέα Ὑόρκη 1953 (= Jewish Social Studies, 5), σελ. 135 - 148.

Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀν., *Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθῆναι 1935.

Χ ρ υ σ ά ν θ ο υ, πατριάρχου Ἱεροσολύμων, *Συνταγμάτιον, Περὶ τῶν Ὀφφικίων, Κληρικάτων καὶ ἀρχοντικίων τῆς τοῦ Χριστοῦ ἁγίας Ἐκκλησίας καὶ τῆς σημασίας αὐτῶν, διαιρέσεώς τε καὶ τάξεως*, ἐν Τεργοβύστῳ Οὐγγροβλαχίας 1715.

D a l', V., *Tolkovyj Slovar' Velikorusskogo Jazyka*, (= Λεξικὸν συστηματικὸν τῆς Μεγαλορωσικῆς Γλώσσης), δ' ἔκδ., Πετρούπολις - Μόσχα 1914.

D a l l e g g i o d' A l e s s i o, E., *Galata et la souveraineté de Byzance*, Revue des Études Byzantines, 19(1961), σελ. 315 - 327.

D a r r o u z è s, J., *Notes pour servir à l'histoire de Chypre*, Κυπριακαὶ Σπουδαί, 17 (1953), σελ. 83 - 102.

— *Un Obituaire Chypriote : Le Parisinus Graecus 1588*, Κυπριακαὶ Σπουδαί, 15 (1952), σελ. 23 - 62.

Δ η μ α ρ ᾶ, Κ. Θ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, γ' ἔκδ., Ἀθῆναι 1964.

D ö l g e r, F r., *Byzantinische Diplomatik*, Ettal [1956].

— *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Byzantinische Archiv, 9, Λιψία - Βερολῖνον 1927.

— *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, τ. Α' - Ε', Μόναχον - Βερολῖνον, 1924 - 1965.

Dubois de Montpéreux, M., *Voyage autour du Caucase chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, τ. Α' - ΣΤ', Παρίσιοι 1839 - 1843.

Dulaurier, E., *Recherches sur la chronologie arménienne. I : Chronologie technique*, Παρίσιοι 1859.

Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton New Jersey 1954.

Εὐστρατιάδου, Σωφρονίου, μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως, *Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ*, Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 6, Παρίσιοι 1930.

Ferluga, J. A., *Vizantiska uprava u Dalmaciji* (= L' administration byzantine en Dalmatie), Vizantološki Institut nº 6, Βελιγράδιον 1957 (σερβιστὶ μετὰ γαλλικῆς περιλήψεως).

Fluss, *Succidava*, Real - Encyklopädie, τ. Β'/7 (1931), στ. 560.

Geanakoplos, D. J., *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258 - 1282). A study in byzantine - latin relations*, Cambridge - Mass. (Harvard University Press) 1959.

Gill, J., *The Council of Florence*, Cambridge 1959.

Grumel, V., *La Chronologie*, (Traité d' Études Byzantines, I), Παρίσιοι 1958.

— *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. I. Les actes des Patriarches*, Socii Assumptionistae Chalcedonenses, Α' - Γ', [Παρίσιοι - Ρώμη] 1932 - 1936 - 1947.

Guilland, R., *Contribution à l'histoire administrative de l' Empire Byzantin. Le Drongaire et le Grand Drongaire de la Veille*, Byzantinische Zeitschrift, 43 (1950), σελ. 340 - 365.

— *Contribution à l'histoire administrative et à la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les domestiques des thèmes d'Orient et des thèmes d'Occident*, ἐν « *Akten des XI. Internationalen byzantinisten - Kongresses München 1958* », Μόναχον 1960, σελ. 206 - 211.

— *Remarques sur la vie monastique à Byzance*, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπ., 30 (1960 - 61), σελ. 39 - 53.

Halkin, F., *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, (Subsidia Hagiographica, nº 8a), τ. Α' - Γ', Βρυξέλλαι 1957.

Heers, J., *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Thèse pour le Doctorat ès Lettres présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, Παρίσιοι 1963.

Hensel, W., *L'étude des villes du haut Moyen Age en Pologne au moyen de la méthode archéologique*, Dacia, 5(1961), σελ. 463 - 484.

Heyd, W., *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, ἔκδ. F. Raynaud, τ. Α' - Β', Λιψία 1885.

Hookhman, Hilda, *Tamburlaine the Conqueror*, Λονδῖνον [1962].

Houtsma, M. Th., *Über eine türkische Chronik zur Geschichte der Selguquen Klein - Asiens*, ἐν « *Actes du XVI Congrès International des Orientalistes* », σελ. 381 κέ.

Ibn - Bibi, ἄρθρον ἐν Encyclopédie de l'Islam, τ. 2(1927), στ. 291.

Iorga, N., *La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire. II. Vénise dans la Mer Noire*, Bulletin de la Section Historique de l' Académie Roumaine, 2(1914), σελ. 289 - 370.

Irigoin, J., *Pour une étude des Centres de copie byzantins*, Scriptorium, 12(1958), σελ. 208 - 227 καὶ 13 (1959), σελ. 177 - 209.

Jakobson, A. L., *Dvorec* (='Ανάκτορον) ἐν Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, τ. 34(1953), II. Mangup, σελ. 390 - 418.

— *K voprosu o localizacii srednevekovogo goroda Fully* (= Περὶ τῆς θέσεως τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως τῶν Φούλλων), Sovetskaja Archeologia, 29 - 30(1959), σελ. 108 - 113.

— *O čislennosti nacelenija Srednevekovogo Chersonesa* (= Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τῆς Μεσαιωνικῆς Χερσονήσου), Vizantijskij Vremennik, 19(1961), σελ. 154 - 165.

— *Srednevekovyj Chersones, XII - XIVvv.* (= Ἡ Μεσαιωνικὴ Χερσόνησος, ΙΒ' - ΙΔ' αἰ.), ἐν Materialy i Issledevanija po Archeologii SSSR, τ. 17 (1950).

J a c o b y, D., *La population de Constantinople à l'époque byzantine : un problème de démographie urbaine*, Byzantion, 31(1961), σελ. 81 - 109.

J a k u b o v s k i j, A. J u., *Rasskaz Ibn - al - Bibi o pochode maloazijskich Turok na Sudak, Polovcev i Russkich v načale XIII veka* (= Ἡ διήγησις τοῦ Ibn - al - Bibi περὶ τῆς ἐκστρατείας τῶν Τούρκων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐναντίον τῆς Σουγδαίας, τῶν Κουμάνων καὶ τῶν Ρώσων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰ.), Vizantijskij Vremennik, 25 (1927), σελ. 53 - 76.

J a n i n, R., *Caffa*, ἄρθρον ἐν Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastique, τ. 11 (1941), σελ. 158 - 9.

— *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Παρίσιοι 1950.

— *La Géographique Ecclésiastique de l'Empire Byzantin. A'. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. III. Les églises et les monastères*, Παρίσιοι 1953.

J a n s s e n s, H., *Ibn Batouta « Le Voyageur de l'Islam »* (*1304 - 1369*), Βρυξέλλαι 1948.

J u r g e v i č, V., *O imenach inostrannych na nadpisjach Olvii, Bospora i drugich grečeskich gorodov severnago pribrežja Ponta Evksinskago* (= Περὶ τῶν ξένων ὀνομάτων εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Ὀλβίας, τοῦ Βοσπόρου καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων τῆς βορείου ἀκτῆς τοῦ Εὐξείνου Πόντου), Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej, 8(1872), σελ. 4 - 38.

Kaikaus II, Izz ed - dîn, ἄρθρον ἐν Encyclopédie de l'Islam, τ. 2 (1927), σελ. 677 - 8.

Kazaki, ἄρθρον ἐν Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 19 (19 3), σελ. 299.

Kilidj Arslan IV, Rukn ed - dîn, ἄρθρον ἐν Encyclopédie de l'Islam, τ. 2 (1927), σελ. 1066.

Κ ό λ ι α , Γ., Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ' ἐναντίον Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου (1390), Ἑλληνικά, 12 (1952 - 3), σελ. 34 - 64.

K o l l i, L., *Christoforo di Negro, poslednyj konsul Soldai* (= Christoforo di Negro, ὁ τελευταῖος κόνσουλος τῆς Σουγδαίας), Izvestija Tavričeskoj Učenoj Archivnoj Komissii, 38 (1905), σελ. 1 - 38.

K o μ ί ν η ς, Ἀ Θ., *Γρηγόριος Πάρδος, μητροπολίτης Κορίνθου καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, (Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ Κείμενα καὶ Μελέται, Β'), Ρώμη -Ἀθῆναι 1960.

K o n d a k o v, N. P., *Ikonografija Bonomateri* (=Ἡ εἰκονογραφία τῆς Θεομήτορος), Πετρούπολις 1914.

— *The Russian Icon*, ἀγγλ. μετάφρ. E.H. Minns, Ὀξφόρδη 1925.

Kozačestvo, ἄρθρον ἐν Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 19(1953), σελ. 362 - 3.

K r e t s c h m e r, K., *Sogdiana*, ἄρθρον ἐν Real - Encyclopädie, τ. Β'/5 (1927), στ. 788 - 791.

K r o p o t k i n, V. V., *Iz istorii Srednevekovogo Kryma. Čufut - Kale i vopros o localisacii goroda Fully* (=Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Μεσαιωνικῆς Κριμαίας. Τὸ Τσουφοὺτ - Καλὲ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τῆς πόλεως τῶν Φούλλων), Sovetskaja Archeologia, 28(1959), σελ. 198 - 218.

K r u m b a c h e r, K., *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, Μόναχον 1897 (ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, τ. Α' - Γ', Ἀθῆναι 1897 - 1900).

Krym, Ὁδηγός, γ' ἔκδ., Σιμφερόπολις 1959.

K u l a k o v s k i j, J u., *Alany po svedenijam klasičeskich i vizantijskich pisatelej* (= Οἱ Ἀλανοὶ κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων), Κίεβον 1899.

— *Christianstvo u Alan* (=Ὁ Χριστιανισμὸς παρὰ τοῖς Ἀλανοῖς), Vizantijskij Vremennik, 5 (1898), σελ. 1 - 18.

— *Prošloe Tavridy* (= Τὸ παρελθὸν τῆς Ταυρίδος), α' ἔκδ., Κίεβον 1906 (τὴν β' ἔκδοσιν, ηὐξημένην καὶ βελτιωμένην, τοῦ ἔτους 1914, δὲν ἠδυνήθην νὰ συμβουλευθῶ).

K ύ ρ ρ η, K., *John Cantacuzenus and the Genoese (1321 - 1348)*, Miscellanea storica Ligure III, Μιλᾶνον [1963] ,σελ. 9 - 48.

Λ ά μ π ρ ο υ, Σπ., *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς Μέσους Αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Νέος Ἑλληνομνήμων, 4 (1907), σελ. 152 - 187.

Λ α μ ψ ί δ ο υ, Ὀ δ., *Παναρέτου Μιχαὴλ Χρονικόν*, Ἀθῆναι (Ποντικαὶ Ἔρευναι, 2) 1958,

Λάσκαρι, Μ., *Ναοὶ καὶ μοναὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ Ὁδοιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἰγνατίου, ἐν τῷ « Τόμῳ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345 - 1945)»*, ἐκδ. ὑπὸ τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς, τ. ΣΤ' (Θεσσαλονίκη 1952), σελ. 315 - 344.

Laurent, V., *L'oeuvre géographique du moine Sicilien Nil Doxapatris*, Échos d'Orient, 36(1937), σελ. 5 - 30.

— *Une famille turque au service de Byzance: les Mélikès*, Byzantinische Zeitschrift,, 49 (1956), σελ. 349 - 368.

Leclerq, H., *Obituaire*, ἄρθρον ἐν Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie, τ. 12/2 (1936), στ. 1834 - 1857.

Le Littoral Soviétique de la Mer Noire, Ὁδηγός, Μόσχα 1957.

Lemerle, P., *La Chronique improprement dite de Monenvasie : le contexte historique et légendaire*, Revue des Études Byzantines, 21(1963), σελ. 5 - 49.

— *La domination vénitienne à Thessalonique*, ἐν *« Miscellanea G. Galbiati »* τ. Γ' (Fontes Ambrosiani, 27) 1951, σελ. 219 - 225.

— *Prolégomènes à une édition critique et commentée des « Conseils et Récits » de Kékauménos*, Βρυξέλλαι (Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Mémoires, t. LIV, fasc. I) 1960.

Le Quien, M., *Oriens Christianus*, τ. Α' - Γ', Παρίσιοι 1740.

Lopez, R., *L'attività economica di Genova nel Marzo 1253 secondo gli atti notarili del tempo*, Atti de la Società Ligure di Storia Patria, 64(1934), σελ. 5 - 109.

— *Genova marinaria nel duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Μιλᾶνον (Biblioteca Storica Principato, XVII) [1933].

— *L'extrême frontière du commerce de l'Europe médiévale*, Le Moyen Age, 69 (4e série - tome 18) « Volume jubilaire 1888 - 1963 », σελ. 479 - 490.

Luzzatto, G., *Storia economica di Venezia dell' XVI secolo*, Βενετία [1961].

Μανούσακα, Μ., *Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου - 16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος)*, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, 15 (1961), σελ. 148 - 233.

— *Ἡ χρονολογία τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ*, Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, περ. Δ', 1 (1959), σελ. 72 - 79.

— *Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, κατ' ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα (1418 - 1419)*, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπ., 30 (1960 - 61), σελ. 85 - 144.

Meljoranskij, Pl., *Seldžuk - name, kak istočnik djla istorii Vizantii v XII i XIII vekach* (= Τὸ Σελτζουκ - ναμέ, ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰ.), Vizantijskij Vremennik, 1(1894), σελ. 613 - 640.

Menges, K. H., *Altaic elements in the protobulgarian inscriptions*, Byzantion, 21(1951), σελ. 85 - 118.

Meyendorf, J., *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Παρίσιοι [1958].

Miller, W., *Trebizond, The Last Roman Empire*, Λονδῖνον 1926.

Mjakotin, V., *Kozačestvo*, ἄρθρον ἐν Enciklopedičeskij Slovar', τ. 15 (Πετρούπολις 1895), σελ. 581 - 592.

Moravcsik, Gy., *Byzantinoturcica*, β' ἔκδ., τ. Α' - Β', Βερολῖνον 1958.

Murzakevic, N., *Donesenija Obščestvu* (='Ανακοινώσεις εἰς τὴν Ἑταιρείαν), Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej, 8(1872), σελ. 318 - 322.

Nicol, M. D., *The Despotate of Epiros*, Ὀξφόρδη 1957.

Νυσταζοπούλου, Μαρίας, *Note sur l' Anonyme de Hase improprement appelé Toparque de Gothie*, Bulletin Corresp. Hellén., 86/1 (1962), σελ. 319 - 326.

— *La dernière reconquête de Sinope par les Grecs de Trébizonde (1254 - 1265)*, Revue des Études Byzantines, 22 (1964), σελ. 241 - 249.

— *Ὁ « Ἀλανικὸς » τοῦ ἐπισκόπου Ἀλανίας Θεοδώρου καὶ ἡ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἀνάρρησις Γερμανοῦ τοῦ Β'*, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπ., 33 (1964), σελ. 270 - 278.

Ostrogorsky, G., *Geschichte des Byzantinischen Staates*, γ' γερμ. ἔκδ., Μόναχον 1963.

Pallas, P. S., *Travels through the southern provinces of the Russian Empire in the years 1793 and 1794*, β' ἔκδ., τ. Α' - Β', Λονδῖνον 1812.

Παπαδοπούλου, Ἰ., *Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824 - 961)*, Texte und Forschungen zur Byz. - Neugr. Philologie, Beihefte zu den Byz.- Neugr. Jahrbücher nº 43, Ἀθῆναι 1948.

Πασπάτη, Ἀ. Γ., *Βυζαντιναὶ Μελέται. Τοπογραφικαὶ καὶ Ἱστορικαί*, Κωνσταντινούπολις 1877 (=Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τ. 6 (1871 - 72), σελ. 138 - 165, τ. 7 (1872 - 73), σελ. 82 - 126, τ. 8 (1873 - 4), σελ. 152 - 163).

Petrov, P. Ch., *O titulach « sevast » i « protosevast » v srednevekovom Bolgarskom Gosudarstve* (= Περὶ τῶν τίτλων « σεβαστὸς » καὶ « πρωτοσέβαστος » εἰς τὸ Μεσαιωνικὸν Βουλγαρικὸν Κράτος), Vizantijskij Vremennik, 16(19 9), σελ. 52 - 64.

Pittard, E., *Les races et l' histoire*, Παρίσιοι 1932.

Ράλλη, Κ. Μ., *Περὶ τῶν νομικῶν κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Πανεπ., 11 (1916), σελ. 145 - 151.

— *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου*, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 11 (1936), σελ. 98 - 106.

Reuilly, J., *Voyages en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803*, Παρίσιοι 1806.

Salaville, S., *Le titre ecclésiastique de « proédros » dans les documents byzantins*, Échos d' Orient, 29(1930), σελ. 417 - 436.

Σαμοθράκη, Ἀ χ., *Ὁ Σουλτᾶνος τοῦ Ἰκονίου Ἀζατῖνος καὶ ἡ πολιορκία τῆς Αἴνου ὑπὸ τῶν Βουλγάρων (1265)*, Ἀρχεῖον Θρᾳκικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, 2 (1935 - 6), σελ. 47 - 55.

Sauvaget, J., *Noms et surmoms de Mamelouks*, Journal Asiatique, 238(1950), σελ. 31 - 58.

Schnitzler, J., *Description de la Crimée*, Παρίσιοι 1855.

Sekirinskij, S., *Očerki istorii Suroža* (= Στοιχεῖα τῆς ἱστορίας τῆς Σουγδαίας), Σιμφερόπολις 1955.

Skržinskaja, Elena, *Genuezcy v Konstantinopole v XIV v.* (= Οἱ Γενουᾶται ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ.), Vizantijskij Vremennik, 1(1947), σελ. 215 - 234.

— *Petrarka o Genuezcach na Levante* (= Ὁ Πετράρχης περὶ τῶν ἐν Ἀνατολῇ Γενουατῶν), Vizantijskij Vremennik, 2(1949), σελ. 245 - 266.

Smirnov, V. D., *Archeologičeskaja ekskursija v Krym letom 1886 g.* (=Ἡ εἰς Κριμαίαν ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1886), Zapiski Vastočnago Otdelenija Russkago Archeologičeskago Obščestva, 1 (1886), σελ. 273 - 302.

— *Krymskoe Chanstvo pod verchovenstvom Otomanskoj Porty do načala XVIII veka* (= Τὸ Χαγανᾶτον τῆς Κριμαίας ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Πύλης μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος), Πετρούπολις 1887.

Soloviev, A. V., *Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire à l'époque des Comnènes ?* ἐν *« Akten des XI. Internationalen byzantinisten - Kongresses, 1958 »*, Μόναχον 1960, σελ. 569 - 580.

Σωτηρίου, Γ., *Ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία, Β'. Ἡ Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου*, Θεολογία, 27/1 (1956), σελ. 3 - 16.

Spicyn, A. A., *Istoriko - archeologičeskija razyskanija* (=Ἱστορικαὶ καὶ ἀρχαιολογικαὶ ἀνακαλύψεις), Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija, 19 (Ἰαν. 1909), σελ. 67 κέ.

Spuler, B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223 - 1502)*, α' ἔκδ., Λιψία 1943. Τῆς β' ἐκδόσεως, γενομένης ἐν Wiesbaden 1965, ἔλαβον γνῶσιν μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν

τῆς μελέτης μου : πρόκειται περὶ φωτοαντιγραφικῆς ἐπανεκδόσεως, μετὰ προσθηκῶν τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ τέλος τοῦ ὅλου ἔργου (σελ. 575 - 605).

Staryj Krym, ἄρθρον ἐν Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 40(1957), σελ. 517 - 8.

S t i e r n o n, L., *Notes de prosopographie et de titulature byzantines. Constantin Ange (pan)-sébastohypertate*, Revue Ét. Byz., 19(1961), σελ. 273 - 283.

Surož, Sorožane, Sorožskoe more, ἄρθρα ἐν Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 41(1956), σελ. 312.

S y r o e č k o v s k i j, V. E., *Gosti - Surožane* (= Οἱ Σουγδαῖοι ἔμποροι), Μόσχα - Λένινγκραντ 1935.

Tatar, ἄρθρον ἐν Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, τ. 42 (1956), σελ. 3 - 5.

T h i r i e t, F., *La Romanie Vénitienne au Moyen Age*, Παρίσιοι 1959.

— *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. Α' - Γ', Παρίσιοι 1958 - 1961.

T i c h a m i r o v, M. N., *Puti iz Rossii v Vizantiju v XIV - XVvv.* (= Ὁδοὶ ἐκ Ρωσίας πρὸς Βυζάντιον κατὰ τοὺς ΙΔ' - ΙΕ' αἰ.), ἐν « *Vizantijskie Očerki* », Μόσχα 1961, σελ. 3 - 33.

T i c h a n o v a - K l i m e n k o, M., *Reznaja kostjannaja plastinka iz Sudaka* (γαλλικὸς τίτλος : Planchette taillée de Sudac), Soobščenija Gosudarstvennoj Akademii Istorii Material'noj Kultury, 1931/3, σελ. 21 - 25.

T i c h a n o v a, M. A., *Doros - Feodoro v istorii Srednevekovogo Kryma* (= Ἡ Δόρος - Θεοδωρὼ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μεσαιωνικῆς Κριμαίας) ἐν Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, τ. 34(1953), II. Mangup, σελ. 319 - 333.

— *Vazilika* (= Βασιλική), ἔ.ἀ., σελ. 334 - 389.

T o d o r o v, N., *Za demografskoto sǎstojanie na Balkanskija Polnostrov prez XV - XVIv.* (γαλλικὸς τίτλος : La situation démographique de la péninsule Balkanique au cours des XVe et XVIe siècles), ἐν Godišnik na Sofijskija Universitet, Filosofsko - Istoričeski Facultet, τ. 53/2 (1959), Σόφια 1960, σελ. 193 - 226 (βουλγαριστὶ μετὰ ρωσικῆς (σελ. 227 - 229) καὶ γαλλικῆς (σελ. 230 - 232) περιλήψεως).

T ω μ α δ ά κ η, Ν., *Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συντάξεως θησαυροῦ τῆς λογίας βυζαντινῆς γλώσσης*, Ἐπ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, 33 (1964), σελ. 1 - 16.

— *Οἱ Ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειρονομία αὐτῶν*, Κρητικὰ Χρονικά, 13 (1959), σελ. 39 - 72.

— *Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας*, Ὀρθοδοξία, 27 (1952), σελ. 63 - 75.

— *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων*, τ. Α' - Β', Ἀθῆναι 1961.

T o m a s c h e k, N., *Abdarda*, ἄρθρον ἐν Real Encyclopädie, τ. Α'/1 (1894), στ. 22.

T σ α κ ο π ο ύ λ ο υ, Α ἰ μ., Ἀρχιμανδρίτου, *Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Β'. Ἁγ.Τριάδος Χάλκης*, [Κωνσταντινούπολις 1956] (= Ὀρθοδοξία, 29 (1954), 30 (1955), 31 (1956).

U s p e n s k i j, F., *Očerki iz istorii Trapezundskoj Imperii* (= Στοιχεῖα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος), Λένινγκραντ 1929.

— *Vizantijskie istoriki o Mongolach i Egipetskich Mamljukach* (= Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ περὶ τῶν Μογγόλων καὶ τῶν Μαμελούκων τῆς Αἰγύπτου), Vizantijskij Vremennik, 24 (1923 - 26), σελ. 1 - 16.

V a i l h é, S., *Les évêques de Sinope*, Échos d'Orient, 11(1908), σελ. 210 - 212.

V a s i l i e v, A. A., *Economic relations between Byzantium and Old Russia*, Journal of Economic and Business History, 4/2 (Φεβρ. 1932), σελ. 314 - 334.

— *History of the Byzantine Empire (324 - 1453)*, β' ἀγγλ. ἔκδοσις, Madison 1952.

— *Jörg of Nuremberg, a writer contemporary with the Fall of Constantinople (1453)*, Byzantion, 10(1935), σελ. 205 - 209.

— *Pero Tafur : A Spanish traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy*, Byzantion, 7 (1932), σελ. 75 - 122.

— *The Foundation of the Empire of Trebizond*, Speculum, 11 (1936), σελ. 3 - 37 (ἑλλην. μετάφρασις ὑπὸ Ι. Παμπούκη, Ποντιακὰ Ι, Ἀθῆναι 1947).

— *The Goths in the Crimea*, Cambridge Mass. 1936.

Vasiljevskij, V., *Trudy* (=Ἔργα), τ. Α' - Δ', Πετρούπολις 1908 - 1930.

— *Istoričeskija svedenija o Suroże* (=Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Σουγδαίας), ἐν *Trudy*, τ. Γ' (Πετρούπολις 1915), σελ. CLVI - CCVII.

— *Vizantija i Pečenegi (1048 - 1094)* (= Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Πετσενέγκοι 1048 - 1094), ἐν *Trudy*, τ. Α' (Πετρούπολις 1908), σελ. 1 - 175.

Verlinden, Ch., *La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle*, ἐν « *Studi in onore di Gino Luzzatto* », τ. Β', Μιλᾶνον 1950, σελ. 1 - 25.

Vernadskij, G., *Zolotaja Orda, Egipet i Vizantija v ich vzaimootnošenijach v carstvovanie Michaila Paleologa* (=Ἡ Χρυσῆ Ὀρδή, ἡ Αἴγυπτος καὶ τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς μεταξύ των σχέσεις ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου), Seminarium Kondakovianum, 1(1927), σελ. 73 - 84.

— *Sur l'origine des Alains*, Byzantion, 16(1942 - 43), σελ. 81 - 86.

Vryonis, S., *The will of a provincial magnate, Eustathius Boilas (1059)*, Dumbarton Oaks Papers, 11 (1957), σελ. 263 - 277.

Welter, G., *Histoire de Russie des origines à nos jours*, Παρίσιοι 1949.

Wittek, P., *Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of Dobruja*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 14/3 (1952), σελ. 639 - 668.

Ζακυθηνοῦ, Δ. Α., *Βυζάντιον, II. Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, ἐν Μεγάλῃ Ἑλλην. Ἐγκυκλ., Συμπλήρωμα Β', Ἀθῆναι 1952, σελ. 195 - 267.

— *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Ἀθῆναι (Hellénisme Contemporain) 1948.

— *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène en faveur des Vénitiens*, Παρίσιοι 1932.

— *Le Despotat Grec de Morée*, τ. Α', Παρίσιοι 1932, τ. Β', Ἀθῆναι 1953.

— *Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει*, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. 17 (1941), σελ. 208 - 274, τ. 18 (1948), σελ. 42 - 62, τ. 21 (1951), σελ. 179 -209, τ. 22 (1952), σελ. 159 - 182, τ. 25 (1955), σελ. 150 - 155.

Zeiller, J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Παρίσιοι 1918.

LA VILLE TAURIQUE DE SOUGDÉA DU XIIIe AU XVe s.

Le présent travail est consacré à l' étude de l'histoire de Sougdéa, ville de la péninsule Taurique (Crimée), du XIIIe au XVe siècle.

En Introduction (pp. 1 - 7), l'auteur souligne l'importance, culturelle et économique, de cette ville taurique pendant la période en question : à une époque où la région n'appartenait plus à Byzance, Sougdéa garda sa tradition byzantine — l'orthodoxie et la langue grecque ; à une époque où Venise et Gênes rivalisaient pour le monopole de la mer Noire, Sougdéa devint un centre important du commerce anatolien.

Dans la suite, l'auteur examine l'état actuel des recherches relatives à ce sujet et fait un rapport sur les sources — narratives, dimplomatiques et archéologiques. Notre principale source, surtout en ce qui concerne l'histoire intérieure de la ville, sont les notes marginales du ms. 75 de la Sainte Trinité de Chalki (désormais cité : *Synaxaire*), notes qui sont rééditées en appendice du présent travail.

L'étude sur Sougdéa est divisée en deux parties : I. Histoire Politique (pp. 9 - 60), II. Histoire Intérieure (pp. 61 - 106).

I. Histoire Politique:

Chapitre Ie : L'histoire politique comporte en premier lieu un chapitre introductif intitulé *« La ville de Sougdéa depuis sa fondation jusqu'à l'apparition des Tatares »* (pp. 11 - 22). D'après le témoignage de trois notes du *Synaxaire* (no 94, 130 et 195 de notre édition), confirmé par les trouvailles archéologiques, la ville a été fondée aux premiers siècles de notre ère (en 212 selon les notes du *Synaxaire*) ; d'autre part, l'origine iranienne du nom de Sougdéa, ainsi que les événements historiques de cette époque nous permettent de soutenir que la ville doit son existence aux Alains.

Sous la domination byzantine (jusqu' au milieu du XIe s.) Sougdéa fut développée à un centre ecclésiastique, administratif et commercial. Mais c'est avec l'apparition des Coumans que la ville commenca à jouer un rôle prépondérant dans la vie économique de la région; les Coumans, installés vers le milieu du XIe s. dans les régions méridionales de la Russie actuelle, ont fait de Sougdéa le centre de leur activité commerciale. Comme l'atteste l'examen minutieux des sources, la domination des Coumans sur la partie orientale de la Chersonèse Taurique dura jusqu'au XIIIe s.; l'empire de Trébizonde, qui au XIIIe s. étendit sa domination sur la partie occidentale de la péninsule, n'a pas pu — à notre avis — prendre possession de Sougdéa, qui resta aux mains des Coumans jusqu'à l'apparition des Tatares.

Chapitre 2e : Les expéditions des Tatares contre l'Europe et la formation du Chaganat de la Horde d'Or (pp. 23 - 28) :

Les Tatares, tribu mongole de l'Asie Centrale, unis par le puissant Gengis - Chan, ont entrepris dans la première moitié du XIIIe siècle de grandes expéditions contre les états asiatiques et ont obligé le sultanat d'Ikonium et l'empire de Trébizonde à leur payer tribut. En 1222 - 23 et 1238 - 42 ils ont marché contre l'Europe Orientale, vaincu les Bulgares de la Volga, les Coumans et les Russes et vers le milieu du siècle ils ont fondé un nouvel état, le *Chaganat de la Horde d'Or ;* le nouvel état s'étendait aux régions méridionales de la Russie actuelle, du Caucase jusqu'à Taurique, et avait comme capitale *Saraj*, sur les bords de la Volga.

Sougdéa a subi les conséquences de ces événements : elle fut deux fois attaquée par les Tatares, en 1223 et en 1238 (voir les notes du *Synaxaire* 8 et 10) et devint finalement leur tributaire. Nous situons la soumission de Sougdéa à l' état tatare peu avant 1253 et très probablement vers l'an 1249 (voir notre interprétation de la note 12 du *Synaxaire).*

Chapitre 3e : La fondation des colonies italiennes en Taurique et l'importance commerciale de Sougdéa (pp. 29 - 40) :

L'installation des Tatares dans les régions méridionales de la Russie et la reconnaissance de la suprématie mongole par les sultans d'Ikonium et les empereurs de Trébizonde ont donné au bassin du Pont Euxin une unité politique qui a facilité le commerce avec l'Orient. Les grandes villes commerciales d' Italie, profitant de nouvelles conditions politiques, ont fondé des comptoirs et des colonies tout le long des côtes de la Mer Noire. En Taurique, où aboutissaient de grandes routes de Russie et d'Orient, les deux villes italiennes se sont très tôt installées : Venise, dès le début du XIIIe s., avait un comptoir à Sougdéa, tandis que Gênes a fondé vers 1266 la très importante colonie de Caffa. La rivalité entre ces deux puissances économiques se transporta au Pont Euxin et fit naître une concurrence entre Sougdéa et Caffa. La guerre entre Gênes et Venise, qui éclata en 1296, a eu comme cause le monopole du Pont Euxin et comme principal lieu d'opérations Galata et la péninsule Taurique.

À cette période de développement du commerce anatolien et de concurrence économique, Sougdéa devint une ville commerciale très importante. Pendant toute la seconde moitié du XIIIe s. et le début du XIVe, Sougdéa joua un rôle prépondérant dans le commerce international, étant le carrefour des routes qui conduisaient en Russie, en Tatarie et en Asie Centrale. L'étude des sources narratives, des traités commerciaux et des trouvailles archéologiques, de même que des termes très significatifs dans la langue russe et chez les auteurs arabes, témoigne de l'importance économique de cette ville — fait qui n'a pas été jusqu' à présent suffisamment souligné.

Chapitre 4e : L'expédition de Nogaï et les attaques des Tatares contre les Occidentaux et contre les chrétiens de Sougdéa (pp. 41 - 52) :

La première moitié du XIVe s. fut une époque critique pour la ville de Sougdéa. Des événements politiques et de nouvelles conditions économiques ont conduit à la décadence de Sougdéa. Ainsi la révolte du célèbre chef Tatare Nogaï contre le gouvernement central de la Horde d' Or a eu des conséquences très

graves pour toute la Taurique en général ; plus précisément la ville de Sougdéa fut attaquée par les troupes de Nogaï (cf. note 104 du *Synaxaire*) et ses habitants, chassés par les Tatares, ont cherché refuge dans la partie montagneuse de la péninsule.

Après la mort de Nogaï, les chagans Toktaï et Özbeg se mirent à organiser leur état et à prendre des mesures contre la pénétration des Européens et contre le commerce italien. En 1308 ils ont attaqué et détruit la ville florissante de Caffa et dans les années vingt du XIVe s. ils ont entrepris des expéditions contre Sougdéa. Les notes du *Synaxaire* parlent, d' une façon explicite et dramatique dans leur simplicité, des opérations des Tatares contre l'Église de Sougdéa et contre ses habitants Grecs et orthodoxes. Ces opérations, qui ont affecté la population chrétienne de la ville, facteur principal du commerce de Sougdéa, ont eu de graves conséquences sur sa vie économique. Le moment était critique, car la fondation des colonies italiennes de Tana, à l'embouchure du Don, créa des routes nouvelles vers l'Orient. Les nouvelles conditions favorisaient la colonie génoise de Caffa, qui devient le principal point d' appui du commerce anatolien de Gênes et le centre administratif de toutes les colonies génoises du Pont Euxin. Sougdéa, ville voisine de Caffa, deviendra finalement une colonie génoise (en 1365).

Chapitre 5e: Sougdéa sous la domination génoise jusqu' à l'occupation ottomane (pp. 52 - 60) :

Sougdéa, devenue depuis 1365 une colonie génoise, était gouvernée par un *Consul* génois. Le *Statutum Caphe* de 1449 parle en détail de l'organisation administrative de Sougdéa sous la domination génoise. D'autre part, les Génois ont montré un grand intérêt pour la fortification de la ville : de très nombreuses inscriptions commémorent l'activité des Consuls génois dans ce domaine; les Génois ont également protégé la population chrétienne, qui avait subi, ainsi que nous l'avons dit plus haut, un coup mortel par les persécutions des Tatares.

Sous la domination génoise les Sougdéens s'occupaient de la viticulture : la ville ne pouvait plus revendiquer son ancienne place dans le commerce international. Elle ne pouvait non plus jouer aucun rôle important dans les événements politiques, tels que l'attaque de Tamerlan, les conflits entre Gênes et Venise, entre Caffa et Trébizonde, entre Caffa et la principauté de Théodoro en Gothie Taurique.

Cependant l'époque était critique à cause du danger ottoman qui devenait de plus en plus menaçant. Le lendemain de la Prise de Constantinople par les Turcs, Gênes, ne pouvant affronter seule le danger, a cédé ses droits sur les colonies du Pont Euxin à la *Banca di San Giorgio* (le 15 novembre 1453), qui était la plus grande institution économique d' Occident. La Banque, ayant pris possession des colonies génoises, se mit à organiser systématiquement la défense des villes tauriques et essaya de s'allier aux autres puissances de la péninsule – les princes de Théodoro, les chagans Tatares – pour faire face au danger commun. Cette période transitoire dura vingt ans. Finalement Mahomet II a trouvé dans la querelle de deux chefs Tatares le prétexte attendu depuis longtemps : le 31 Mai 1475 une grande armée turque attaqua la ville de Caffa et s' en empara. La chute des autres villes tauriques s' ensuivit; Sougdéa tomba aux mains des Turcs après une lutte acharnée.

Sous la domination ottomane cette ville, qui fut jadis un centre important, devint un bourg insignifiant qui dépendait de Caffa – centre administratif de la région.

II. Histoire Intérieure (pp. 61 - 106):

Chapitre 1e: Situation démographique et composition nationale (pp. 63 - 74):

En se basant sur le témoignage de la note marginale n° 12 du *Synaxaire* – mal interprétée jusqu'à présent – et après une enquête sur la population d'autres villes contemporaines, nous sommes arrivés à la conclusion que Sougdéa avait, vers le milieu du XIIIe s., 8300 habitants. Ce chiffre, donné à une époque critique de la ville – à la suite des attaques des Turcs Seldjoucides (1221 - 2) et des Tatares (1223, 1238) —, a été sans doute de beaucoup augmenté après l'installation des Tatares et la fondation des colonies italiennes.

La population de Sougdéa se composait d'éléments nationaux divers et la proportion de chacun de ses éléments variait selon l'époque et les circonstances politiques. L'étude des sources contemporaines (en premier lieu des notes du *Synaxaire*) nous permet de soutenir qu' à Sougdéa habitaient les nationalités suivantes :

a) Grecs et orthodoxes: ils formaient l'élément cohérant et le facteur dominant dans la vie administrative, économique et culturelle de la ville.

b) Tatares: ils étaient très puissants et devinrent encore plus nombreux à la suite des persécutions contre les orthodoxes, persécutions qui ont eu lieu sous le chagan Özbeg. Il est à souligner qu' un grand nombre de Tatares installés à Sougdéa s' étaient convertis au Christianisme, comme il ressort de l'étude des notes du *Synaxaire.*

c) Arméniens: ils constituaient une unité assez importante.

d) Alains: il est probable qu'à Sougdéa habitait un certain nombre d'Alains, dont la présence dans toute la péninsule était à cette époque bien attestée.

e) Russes: un nombre important de marchands Russes s' étaient sans doute installés à Sougdéa, comme il est légitime de conclure d'après les relations commerciales très étroites entre la Russie et cette ville taurique.

f) Vénitiens, Génois: la grande importance commerciale de Sougdéa a très tôt attiré les marchands Vénitiens et Génois et en général les Occidentaux. Le nombre des « Latins » installés à Sougdéa a été considérablement augmenté après l'occupation de la ville par les Génois (en 1365).

g) Juifs: il est assez probable qu'un petit nombre de Juifs habitaient à Sougdéa.

Chapitre 2e : Administration locale – les sébastes (pp. 75 – 81):

La mention très fréquente des *archontes* et des *sébastes* dans les notes du *Synaxaire* et les renseignements, indirects mais très significatifs, des sources très éparses nous emmenent à penser qu'à Sougdéa, pendant l'occupation des Coumans et des Tatares, il y avait un système d' administration locale bien développé. L'examen minutieux des sources relatives à la question nous permet de soutenir avec certitude que les *sébastes* étaient des gouverneurs locaux et indigènes et en aucun cas des représentants des empereurs de Trébizonde ou des chagans de la Horde d'Or, comme on l'a souvent supposé. D'autre part, après une enquête sur l'emploi du terme de *sébaste* en Bulgarie, Dalmacie etc., nous avons formulé l'hypo-

thèse qu' à Sougdéa le sébaste n'était pas un simple titre : il représentait très probablement une f o n c t i o n bien déterminée - celle du gouverneur local de la ville.

Sous la domination génoise (1365), Sougdéa a perdu son indépendance administrative. Un gouverneur Génois — le *Consul* – réunissait entre ses mains tout le pouvoir.

Suit une liste de *sébastes* et *d'archontes* de Sougdéa, établie d'après les sources (p. 81).

Chapitre 3e : L'Église et l' administration ecclésiastique (pp. 82 - 106) :

L' Église de Sougdéa, mentionnée pour la prémière fois au VIIIe s. et unie avec l'Église voisine de Phoullai sous le règne d'Alexis Ier Comnène, formait au XIIIe s. l'archevêché de Sougdophoullai qui dépendait directement du Patriarcat de Constantinople. D'après les témoignages indirects des sources, nous pouvons soutenir que la juridiction de cette Église s'étendait de Caffa jusqu' à l'Est d'Alousta, sur la côte, et jusqu' à Čufut - Kalé, à l'intérieur de la péninsule.

L'archevêché de Sougdophoullai fut érigé en métropole entre les années 1275 - 1282, date que nous avons pu établir en nous basant surtout sur le témoignage de la note n° 57 du *Synaxaire.* C'est à la même époque que doit se placer également l'érection en métropoles des autres archevêchés de la péninsule Taurique.

L' Église Orthodoxe de Sougdéa a pu survivre à tous les événements politiques et les occupations étrangères; elle a pu maintenir le prestige de l'orthodoxie et prêcher le Christianisme, malgré les persécutions des Tatares et la propagande très active de l'Église Catholique. En effet, déjà au XIIIe s., l'Église de Rome, profitant de la fondation des colonies Italiennes en Taurique, y avait envoyé des missionnaires et vers le début du siècle suivant avait procèdé à l'organisation systématique des Églises catholiques de la région (la première mention d'un évêque catholique à Sougdéa date de 1323).

Suit une liste de prélats de Sougdophoullai (pp. 92 - 99), de prêtres (pp. 100) et d' autres fonctionnaires ecclésiastiques (pp. 101), ainsi que d' églises et de couvents (pp. 102 - 103), qui témoignent de la puissance et de la bonne organisation de l'Église Orthodoxe.

La dernière mention de l'Église de Sougdéa date de 1485. Un siècle après, en 1579/80, un acte patriarcal parle d'une façon explicite de sa décadence et de sa dislocation. Le centre de l'Église Orthodoxe était dorénavant la métropole de Caffa — créée avant 1464.

En a p p e n d i c e de notre étude sur la ville de Sougdéa figure une nouvelle édition des *notes marginales du codex Chalcensis 75* (pp. 109 - 160).

Un *chapitre introductif* (pp. 111 - 118) est consacré à la description du manuscrit, à son contenu et à son histoire, de même qu'à l'étude de l'ensemble des notes marginales.

Le ms. est un Synaxaire, écrit au XIe s. sur parchemin, mutilé du début et de la fin (la partie du 27 août au 14 décembre manque). En marge du ms. on peut lire a) 12 notes de contenu purement religieux et b) 204 notes historiques concernant dans leur ensemble la ville de Sougdéa. L'état actuel du ms. varie selon le contenu : la partie qui contient le Synaxaire reste intacte, tandis que les marges

où se trouvaient les notes sont dans un très mauvais état (rasures, coupures etc.).

Le Synaxaire paraît être rédigé à Constantinople et, une fois transporté à Sougdéa (selon nous, avant la fin du XIIe s.), avait été déposé dans une église ou un monastère (très probablement au monastère de *Skoutariotissa*) pour répondre à des bésoins liturgiques. Le ms. resta à Sougdéa – comme il est légitime de conclure d'après les notes marginales datées – au moins jusqu'au début du XVe s. On le retrouve vers le milieu du XIXe s. au couvent de la Sainte Trinité de Chalki; déjà à cette époque notre ms. se trouvait dans le même état qu'aujourd'hui; déjà, pour des raisons qui nous échappent, on avait e x p r è s détruit (rasé ou coupé) quelques - unes des notes marginales – probablement celles qui présentaient un intérêt historique. À présent le ms. se trouve à la Bibliothèque du Patriarcat Oecuménique de Constantinople, où nous l'avons étudié.

Pendant que le ms. en question se trouvait à Sougdéa des scribes anonymes (on peut distinguer 42 mains), ecclésiastiques ou laïcs, ont tracé en marge des notes sur des phénomènes physiques et des événements historiques, sur des fêtes religieuses et des inaugurations d' églises, sur la mort d'archontes et de prélats, de même que d'habitants insignifiants de Sougdéa. Il est à souligner l'exactitude des données chronologiques directes ou indirectes, ce qui fait de ces notes une source précieuse. Ainsi ces notes - mémoires composent une vraie *Chronique de Sougdéa* pour une période critique de son histoire (XIIIe - XVe s.). Les notes historiques, datées de 1186 à 1418, s' élèvent aujourd' hui, comme on l'a déjà dit, au nombre de 204, dont les 155 sont des mémoires nécrologiques. Les notes forment une sorte de *chroniques brèves* et ressemblent – à cause du grand nombre des notes nécrologiques – à des *obituaires* occidentaux.

Les notes du codex Chalcensis, dans leur plus grande partie, ont été pour la première fois éditées par l'archimandrite Russe Antonin, dans les « Zapiski Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej », t. 5 (1863), pp. 595 - 628, avec une traduction et un bref commentaire en russe; dans la présente étude on donne une nouvelle édition revue et complétée. Antonin suit dans son édition les folios du ms., sans aucun ordre chronologique; dans notre édition, au contraire, nous avons respecté la date de la rédaction des notes, ce qui facilite leur étude et donne une image d'ensemble. De 204 notes (dont 12 sont ici pour la première fois éditées) les 43 ne portent pas de date; de la main du scribe et du contenu nous avons pu en établir la date de 35.

Suit le *texte des notes* (pp. 119 - 137), où nous avons respecté l'orthographe des scribes, mais établi la ponctuation. En apparat figure les corrections de plus importantes fautes des scribes, ainsi que les lectures différentes d'Antonin(A).

Ensuite, dans un *commentaire* détaillé (pp. 138 - 160), nous avons essayé de donner l'étymologie – autant que possible – des noms non - grecs, de dater les notes non datées, d'identifier les personnes mentionnées, de vérifier les renseignements sur les phénomènes physiques, d'étudier la toponymie, la titulature et la prosopographie et d'interpréter les événements historiques.

MARIE NYSTAZOPOULOU

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

Τὸ εὑρετήριον εἶναι γενικὸν τῆς ὅλης μελέτης καὶ τοῦ κειμένου τῶν ἐνθυμήσεων. Αἱ λέξεις Σουγδαία, Ταυρική, Ἀσία, Εὐρώπη, Ἀνατολή, Δύσις δὲν εὑρετηριάσθησαν. Τὸ εὑρετήριον ἀκολουθεῖ τὸ ἑλληνικὸν ἀλφάβητον· ἐπὶ τῇ βάσει τούτου κατεχωρίσθησαν καὶ αἱ μὴ ἑλληνικαὶ λέξεις (π.χ. τὸ V εἰς τὸ Β, τὸ G εἰς τὸ Γ κ.ο.κ.). Οἱ διὰ κυρτῶν ἀριθμοὶ παραπέμπουν εἰς σελίδας τοῦ κειμένου τῶν ἐνθυμήσεων, ἐντὸς δὲ παρενθέσεως παρέχεται ὁ αὔξων ἀριθμὸς τῶν ἐνθυμήσεων. Διὰ κυρτῶν στοιχείων δηλοῦνται ἐπίσης αἱ ἀμφιβόλου ἀναγνώσεως λέξεις τοῦ κειμένου. Ὁσάκις ἓν ὄνομα παραδίδεται διὰ διαφόρων γραφῶν, παρέχονται ὅλαι αἱ γραφαί.

Σ. = Σουγδαία.

Abaga, Χαγάνος τῶν Μογγόλων, 152.
Abdarda, βλ. Ἄρδαβδα.
Ἀγαρηνοὶ (= Τάταροι), 46, *132 (148), 134 (165)*.
Ἀγὰτζ Πασλῆς, Τάταρος ἀρχηγός, 45, 46, *132 (153)*.
ἁγία Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια, *130 (134)*, 152.
ἁγιαστ., 128 (109).
ἅγιος, —Ἀθανάσιος, *119 (2)*, 138.
—Ἀκάκιος ὁ τῆς Κλίμακος, *137 (198)*, 160.
— Βόρις, Ρῶσος ἅγιος, 72, *134 (166)*, 156.
— Γεώργιος, 146.
— Gleb, Ρῶσος ἅγιος, 72, *134 (166)*, 156.
— Δαυίδ, βλ. Βόρις.
— Εὐγένιος Τραπεζοῦντος, 18 ὑποσ. 50.
— Ρωμανός, βλ. Gleb.
— Στέφανος Σουγδαίας, 3, 11 ὑποσ. 2, 13 ὑποσ. 12, 82 - 83, 102, 111, 112, *119 (4), 131 (141), 133 (164)*, 138, 153, 156, 159.
Βλ. καὶ μοναί, ναοί.
Ἀδριατική, 26.
Azovskoe more (= Μαιῶτις λίμνη), 38.
Ἀζὸφ (= Τάνα), 38.
Ἀζοφικὴ θάλασσα (= Μαιῶτις λίμνη), 12, 38.
Ἀθανάσιος, μοναχὸς Σ., *133 (156)*.
Ἀθηναῖοι, 1 ὑποσ. 1.
Ἀθήναιον, τοπωνύμιον Ταυρικῆς, 13 ὑποσ. 16.
Αἰγαί, 39.
Αἰγαῖον, 30.
Αἴγυπτος, 1, 33 - 34, 36.
Αἰγύπτιοι, 34.
Αἶνος, 17 ὑποσ. 45, 31, 91, 96.
Ἀκίνδυνος, 96.
Ἀκσαμᾶς (τουρκ. λ.), *133 (162)*, 155.
Aqtagi, ἔγγονος τοῦ Nogaï, 42.
Ἀκυτζῆς, κάτοικος Σ., *133 (156)*, 155.
Ala ed - din Kai - Qubâdh, Σουλτάνος Ἰκονίου, 18 ὑποσ. 50, 19, 21.
Ἀλανίας Ἐκκλησία, 25, 71, 153.
Ἀλανία, τοπωνύμιον Ταυρικῆς, 71.
Ἀλανοί, 13, 23, 42, 43 ὑποσ. 19, 71 - 72, 73, 89.
Ἀλάσιος, κάτοικος Σ., *127 (93)*, 141.
Ἀλάτζης, ὄνομα κατοίκων Σ., 141:
— πατὴρ Ζαχαρίου, *121 (27)*.
— μοναχὸς Ἀρσένιος, *124 (65)*, 141.
Ἀλατζού, 145. Βλ. Ἀλατζούκ.
Ἀλατζούκ, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— θυγάτηρ σεβαστοῦ Κώστα, *128 (113)*.
— *125 (75)*, 145,
Ἀλαψοῦ, βλ. Ἀλουψοῦ.
Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός, αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 78, 85.
Ἀλέξιος Α΄, Μέγας Κομνηνός, αὐτοκράτωρ Τραπεζοῦντος, 149.
Ἀλέξιος ὁ Πακτιάρης, δημοσιακὸς ἄρχων Χερσῶνος, 18.
Ἀλέξιος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
—Ἀλάτζη, *130 (129)*, 141.
— *120 (14)*.
Ἀληστήνου, ἐπώνυμον Σ., *122 (42); 134 (172)*.
Ἀλλάτιος, Λέων, 141.
Ἀλμαλτζοῦ, κάτοικος Σ., *129 (124)*, 150.
Ἀλούστα, 11, 51 ὑποσ. 76, 84.
Ἀλουψοῦ (Ἀλαψοῦ), σεβαστὸς Σ., 81, *126 (90), 128 (107), 130 (129), 131 (138, 145)*, 147, 148.
Ἀλπατάς, κάτοικος Σ., *121 (27)*, 141.
Alupka, 51 ὑποσ. 76.
ἀμ(ας;), 127 (95).
Ἀμασείας Ἐκκλησία, 149.
Ἀμπᾶς, ὄνομα κατοίκων Σ., 143:
— σεβαστός, 81, *135 (185)*.
— πατὴρ τῆς Μεγλιτζᾶ, *122 (39)*.
— σύζυγος τῆς Παράκ, *129 (123)*, πρβλ. καὶ 143.
ampelopatico, φόρος, 54, 55 ὑποσ. 18, 67 ὑποσ. 39.
ἀμπέλου καλλιέργεια, 54, 55, 59.
ἀναγνώστης, 101 καὶ ὑποσ. 142, *124 (62), 131 (143)*.
Ἀναστάσιος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
—Ἀνατκούς, σεβαστός, 81, *134 (168, 169)*.
— ἱερεύς, μοναχὸς Ἀρσένιος, 100, 103 ὑποσ. 163, *127 (101)*.
—Ἀνατκούς, υἱὸς σεβαστοῦ Τοπτῆ, *129 (117)*.
— πατὴρ τῆς Μαρίας, *127 (99)*.
— υἱὸς τοῦ Σουγγούρ, *128 (114)*.
— τοῦ Συμεών, *125 (70, 71)*.
— τοῦ Ψεμᾶ, *133 (163)*.

'Ανατκούς, οἰκογενειακὸν ὄνομα Σ., 8, *122 (33), 129 (117), 134 (168, 169, 174), 135 (184),* 142.
'Ανδρέας, κάτοικος Σ., *127 (98).*
'Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος, αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 65.
'Ανδρόνικος Α' ὁ Γίδος, αὐτοκράτωρ Τραπεζοῦντος, 18.
'Ανδρόνικος 'Απκᾶ, κάτοικος Σ., *130 (133, 134),* 152.
Ἄνιον, πρωτεύουσα 'Αρμενίας, 70.
Ἄννα, ὄνομα κατοίκων Σ.:
—'Ατζηπάι, *122 (37),* 142, 143.
— θυγάτηρ 'Ατζηπάι, *122 (41).*
— θυγάτηρ Κωνσταντίνου, *121 (22).*
— θυγάτηρ τοῦ πρωτοπαπᾶ, *122 (40).*
'Αντωνῖνος, Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης, 7, 63, 111 ὑποσ. 2, 114, 116 ὑποσ. 25, 117 - 118.
'Αντώνιος Δ', πατριάρχης Κωνστ/λεως, 97 ὑποσ. 125.
'Αντώνιος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
—'Αλουψοῦ, πανσέβαστος, 81, *128 (107),* 148.
— Πολέας, σεβαστός, 81, *123 (45).*
— πρωτοπαπᾶς, 101 ὑποσ. 146, *119 (7).*
— πρωτοπαπᾶς, 101 ὑποσ. 146, *125 (75),* 145.
— παπᾶς καὶ οἰκονόμος, μοναχὸς 'Αρσένιος, 69, 100, 101 ὑποσ. 140, *134 (173, 175), 135 (177, 180, 181),* 157.
— οἰκονόμος, ἱερομόναχος 'Ακάκιος, *136 (186).*
—'Ακυτζῆ, μοναχὸς 'Αθανάσιος, *133 (156).*
— υἱὸς τοῦ Κηλήτζ, *131 (142).*
'Ανυσία ('Ανησία, 'Ανισία), ὄνομα κατοίκων Σ., 143 :
— μοναχή, *127 (95).*
—'Αλη(στήνου ;), *122 (42).*
'Απατζκᾶ, κάτοικος Σ., *126 (83).*
'Απκᾶ, ὄνομα κατοίκων Σ. :
—'Ανδρόνικος, *130 (133),* 152.
— πάππος Πέτρου, *135 (184).*
ἀπογραφὴ κατοίκων, 27, 63 - 65, 76, 79.
'Απόκαυκος 'Ιωάννης, μητροπολίτης Ναυπάκτου, 84 - 85, 86.
ἀποκρισιάρης (ἀποκρηχηάρης), 45, 107 ὑποσ. 1, *132 (147),* 154.
'Αράπης, *133 (160).*
Ἄρδαβδα, (= Θεοδοσία), 71.
'Αρμενία, 70.
'Αρμένιοι, 70, 73, 90, *126 (80), 129 (119),* 139. Πάσχα 'Αρμενίων, 145 - 6.
'Αρσένιος, ὄνομα μοναχῶν Σ., βλ. 'Αλάτζης, 'Αναστάσιος, 'Αντώνιος.
ἀρχιδιάκονος, 101 καὶ ὑποσ. 141, *123 (46).*
ἀρχιεπίσκοπος (Σουγδοφούλλων), 87 ὑποσ. 43, 92, *119 (4, 5), 121 (32), 122 (43), 125 (76), 126 (82), 132 (154), 134 (170), 135 (179), 136 (191, 192).* ἀπὸ ἀρχιεπισκόπων, 87, *124 (57).*
ἀρχιπρεσβύτερος, 101 ὑποσ. 144. Βλ. πρωτοπαπᾶς.
ἄρχων - ἄρχοντες Σ., 75, 76 - 78, 80, 81, *120 (13), 130 (127), 136 (194),* 140, 151.
asperi soldanini, βλ. ἄσπρα.
ἄσπρα, νόμισμα Σ., 38, 80.
Ἄσσοι, 13.
'Ατάγελερη, ὄνομα κατοίκου Σ., 69 ὑποσ. 55, *125 (78),* 145.
'Ατζηπάι, οἰκογενειακὸν ὄνομα Σ., 69 ὑποσ. 55, *122 (37, 41), 127 (96, 103),* 142, 143, 147.
'Αττάλεια, 97.
Αὐλών, 79.
'Αφρική, 36.
Ayas, βλ. Αἰγαί.

B, V

Bachči - Saraj, πόλις τῆς Ταυρικῆς, 84.
Balaklava, βλ. Σύμβολον.
Βαλάπ,—'Αλάσιος, κάτοικος Σ., *127 (93),* 141.
Βαλκανικὴ χερσόνησος, 16.
Banca di San Giorgio, 57 - 58.
Βαρθολομαῖος, μοναχὸς Σ., βλ. Βασίλειος.
baricati, νόμισμα Κράτους Χρυσῆς 'Ορδῆς, 38.
Βαρλαάμ, ὁ ἐκ Καλαβρίας, 95, 96.
Βαρλαάμ, μοναχὸς Σ., βλ. Βασίλειος.
Βάρνα, 90.
Βασίλειος ὁ Μέγας, *133 (164).*
Βασίλειος, μητροπολίτης Καυκάσου, *131 (140),* 152.
Βασίλειος, μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, 93, *125 (76).*
Βασίλειος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— πρωτοπαπᾶς καὶ νομικός, 101 ὑποσ. 146, *137 (202).*
—'Αληστήνου, *134 (172).*
— Καβαλλαρόπουλος, μοναχὸς Βαρθολομαῖος, *132 (149).*
— τοῦ Μελκῆς, μοναχὸς Βαρλαάμ, 69 ὑποσ. 54, *129 (126),* 143.
— ὁ Τουρκμάν, *131 (139).*
Vasiliev, A., 4.
Vasilie\skij, V., 3, 13, 21, 27 ὑποσ. 28, 63, 77.
Βασπρακανία, 70.
Bātū, Χαγάνος Χρυσῆς 'Ορδῆς, 25 - 26, 27, 28, 34, 67 ὑποσ. 38, 76, 139.
Bechatir, Μογγόλος ἀρχηγός, 139.
Bejbars, Σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου, 34, 71 ὑποσ. 73.
Βέης, N., 94.
Βενετία, 5, 30, 38 - 40, 47 - 49, 56, 57, 91 ὑποσ. 77, 96, 147. Βλ. καὶ Βενετοί.
Βενετοὶ (Veneti), 2, 3 ὑποσ. 6, 30 ὑποσ. 8, 40, 42 ὑποσ. 10, 49, 50 ὑποσ. 66, 51, 72, 79.
Berké, Χαγάνος Χρυσῆς 'Ορδῆς, 31, 41, 68 ὑποσ. 46, 71.
veteri, 79 ὑποσ. 33. Βλ. καὶ γέροντες.
vicarii, 76, 80.
βιλαέτιον, 59, 106.
vinea, 54 ὑποσ. 9. Βλ. ἀμπέλου καλλιέργεια.
vinum, 55 ὑποσ. 19. Βλ. καὶ ἀμπέλου καλλιέργεια.
Vladimir A', μέγας δοὺξ Κιέβου, 156.
Vladimir, ρωσικὴ πόλις, 26, 35, 37.
Bochetor, βλ. Bechatir.
Βόλγας, 15, 27, 34, 35.
Βόσπορος, πόλις, 3, 6, 12, 14, 25, 42, 49, 51, 71. Βοσπόρου 'Εκκλησία, 82, 83, 85, 90.
Βόσπορος Κιμμέριος, 12, 17.
Βουλγαρία, 43 ὑποσ. 20, 79, 90.
Βούλγαροι, 31.
Βούλγαροι τοῦ Βόλγα, 26.
Βουχάρα, 23.
βραβεῖον, κατάστιχον τῆς περιουσίας τῶν μονῶν, 115 ὑποσ. 22.
Bratianu, G., 21, 29, 63.

Βραχέα Χρονικά, 7, 115.
Broniovius, Martinus, 59, 102, 105.
Bruun, Ph., 13, 63.
Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, βλ. Βυζαντινὸν Κράτος.
Βυζαντινοί, 11, 14, 34, 66 - 68.
Βυζαντινὸν Κράτος, 1, 2, 15, 16 - 17, 18, 29, 33 - 34, 36, 39, 41, 43 ὑποσ. 19, 48, 49, 67, 75, 79, 98, 107, 140, 151. Βλ. καὶ Βυζαντινοί.
Βυζάντιον, βλ. Βυζαντινὸν Κράτος.

Γ, G

Γαβράδες, οἰκογένεια Τραπεζοῦντος, 18 ὑποσ. 46.
Gazari, 89. Βλ. καὶ Χαζαρία, Χάζαροι.
Gazarie, — imperio, 57 ὑποσ. 35. — officium, 31. Βλ. καὶ Χαζαρία.
Γαλατᾶς, 39, 40, 57.
Γένουα, 5, 16, 30, 32 κέ., 38 - 39, 45, 47 - 48, 50, 51 - 52, 53 - 57, 65 ὑποσ. 14, 68, 90, 96, 98, 147. Βλ. καὶ Γενουᾶται.
Γενουᾶται, 2, 3 ὑποσ. 6, 11 ὑποσ. 6, 31, 33, 39, 42 ὑποσ. 10, 43 - 44, 48 ὑποσ. 52, 49 - 50, 56 - 58, 65, 72, 91, 96, 107.
Γενουατοκρατία, 3 ὑποσ. 6, 5, 7, 53 κέ., 67 ὑποσ. 39, 80, 91, 104 ὑποσ. 170, 114.
Γεράσιμος, μοναχὸς Σ., Παντζῆς, *120 (18)*.
Γεράσιμος, μοναχὸς Σ., βλ. Γρηγόριος παπᾶς.
γέροντες (= ἄρχοντες), 76, 79.
Γεώργιος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— σεβαστός, 81, *128 (112)*.
— παπᾶς καὶ οἰκονόμος, 100, 101 ὑποσ. 140, *135 (182)*.
— ἱερεύς, 100, *123 (50)*.
— γραφεὺς ἐνθυμήσεων, 112, 113 ὑποσ. 15, *131 (141)*.
—'Ατζηπάι, *127 (96, 103)*, 147.
— Χουτλούπεϊ, 150.
— Σαμοχᾶ (Georgius Samocha), 148.
— υἱὸς Κωνσταντίνου, *121 (26)*.
— υἱὸς τοῦ πρωτοπαπᾶ, *119 (1)*.
Γιαζή, κάτοικος Σ., *137 (200)*, 160.
Γιακοῦντ, κάτοικος Σ., *132 (152)*.
Γιακοῦφ, κάτοικος Σ., *131 (143)*.
Γιαμγουρτζέν, κάτοικος Σ., *134 (171)*, 156.
Gorzovium, βλ. Γορζουβῖται.
Γορζουβῖται, 51 ὑποσ. 76.
Γοτθία, 4, 6, 16, 18 - 19, 28 ὑποσ. 40, 42, 51, 56, 59. Γοτθίας 'Εκκλησία, 42, 71, 82, 83 ὑποσ. 10, 84, 93, 99, 104, 105, 106.
Γότθοι (Gothi), 1, 4, 57, 89.
Γουλιέλμος, καθολικὸς ἐπίσκοπος Σ., 90.
Greci, βλ. Ἕλληνες.
Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *133 (164)*.
Γρηγόριος. παπᾶς Σ., Γεράσιμος μοναχός, 100, *123 (56)*.
Guasco ἀδελφοί, 5.
Gurzuf, βλ. Γορζουβῖται.

Δ, D

Dada, ὄνομα μογγολικῆς φυλῆς, 23.
Δαλματία, 73 ὑποσ. 3, 79.
Dandolo Andrea, δοὺξ Βενετῶν, 49 ὑποσ. 60, 155.
Darrouzès, J., 115.
Δαυίδ, ὄνομα κατοίκων Σ. :
— υἱὸς Κωνσταντίνου, *122 (34)*.
— υἱὸς Σουμπάτ, *120 (11)*.
— χρυσοχόος, *123 (49)*, *125 (68)*.
Δημήτριος, ὄνομα κατοίκων Σ. :
— ἀναγνώστης, *124 (62)*.
— Τζοτζάκ, *123 (54)*, *124 (66)*.
δημογέροντες, 79 ὑποσ. 33.
δημοσιακὸς ἄρχων, 18.
διάκονος, *119 (3)*.
Djanibeg, Χαγάνος Χρυσῆς 'Ορδῆς, 47, 50, 55, 149, 155.
Djébé, Τάταρος στρατηγός, 23, 29.
Δνείπερος, 15, 24, 27.
Δνείστερος, 15.
Dölger, Fr., 16 ὑποσ. 40, 33 ὑποσ. 33.
δοῦλοι, 1, 16, 33, 36, 43, 65, 73. Βλ. καὶ σκλάβοι.

Ε

'Εβδομήτης (Εὐδομήτης), *136 (192)*, 159.
Ἕβδομον, 159.
'Εβραῖοι, 73.
Εἰκονομαχία, 82, 83.
Εἰρήνη, αὐτοκράτειρα Βυζαντίου, 82.
Εἰρήνη, νόθος θυγάτηρ 'Ιωάννου Καντακουζηνοῦ, βλ. Εὐφροσύνη.
Εἰρήνη, ὄνομα κατοίκων Σ. :
— θυγάτηρ σεβαστοῦ 'Αντωνίου Πολέα, *123 (45)*.
— θυγάτηρ 'Ατάγελερη, *125 (78)*.
— θυγάτηρ Βασιλείου 'Αληστήνου, *134 (172)*.
— ἀπὸ χωρίον, *128 (106)*.
ἔκδικος, 101 ὑποσ. 144.
'Εκκλησία, 5, 67, 107.
— Καθολική, 67, 70 ὑποσ. 63, 72 - 73, 89 - 91, 106, 107. Βλ. καὶ Καθολικισμός.
—'Ορθόδοξος, 67, 73, 74, 89, 91, 95, 98, 101, 107, 116, 145. Βλ. καὶ Πατριαρχεῖον Κων/λεως, 'Ορθοδοξία.
— Ρωσική, 72, 106, 156.
ἔκλειψις ἡλίου, *120 (20)*.
— σελήνης, *125 (74)*, *126 (86)*, 145, 146.
ἐκχριστιανισμός, 68 - 70, 89, 141 - 147, 150, 153 - 157.
Ἔλισσος, 84 καὶ ὑποσ. 17. 'Ελίσσου ἐπισκοπή, 88, 95.
Ἕλληνες, 1, 12, 14, 29, 46, 59, 66 - 68, 73, 74, 98, 105, 107, 145.
'Ελλήσποντος, 33.
'Εμηνάκυς, βλ. Eminek - bey,.
Eminek - bey, 58, 107 ὑποσ. 1.
ἐμπόριον, 1, 2, 3, 15 - 16, 12 ὑποσ. 6, 36 - 37, 48. Βλ. καὶ σῖτος, δοῦλοι.
ἔμποροι Δυτικοί, 34, 89, 90.
ἐνθύμησις, 7, 114.
ἔξαρχος, 97, — πατριαρχικός, 104.
'Ερεμίτης, κάτοικος Σ., *119 (9)*.
'Ερνιτζοῦ, κάτοικος Σ., *129 (119)*.
'Ερσιμάν, κάτοικος Σ., *134 (174)*.
Eski - Kermen, 28, 36 ὑποσ. 50, 42.
Esky - Krym, 28, 71 καὶ ὑποσ. 73. Βλ. καὶ Solchat, Staryj Krym.
Εὔβοια, 48 ὑποσ. 54.
Εὐδομήτης, βλ. 'Εβδομήτης.
Εὐθύμιος, μητροπολίτης Σ., 97, *136 (191)*.
Εὐθύμιος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— πρωτοπαπᾶς, 101 ὑποσ. 146, *122 (35, 36)*, *124 (62)*, 144.

— ὁ Ἀκσαμᾶς, *133 (162)*.
— υἱὸς σεβαστοῦ Ἀλουψοῦ, *126 (90)*.
— πατὴρ Μανουήλ, *126 (88)*.
Εὔξεινος Πόντος, 1, 2, 3 ὑποσ. 6, 12, 20, 26, 27, 29, 30, 31, 34, 35, 39, 44, 47, 48, 53, 56, 57, 68, 106, 140, 147.
Εὐσέβιος, μητροπολίτης Σ., 95 - 96.
Εὐφροσύνη, νόθος θυγάτηρ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, 41.
Εὐφροσύνη, κάτοικος Σ., *123 (55)*.
Εὐφρόσυνος, ἱερομόναχος Σ., βλ. Ἐφραίμ.
ἐφημερίδες, 115.
Ἐφραίμ, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— πρωτοπαπᾶς, μοναχὸς Εὐφρόσυνος, 101 ὑποσ. 146, *124 (59)*, 144.
— παπᾶς, ἱερομόναχος Εὐφρόσυνος, 100, *124 (67)*.
— παπᾶς ἀπὸ χωρίον, 100, *130 (132)*, *135 (178)*, 157.
— τοῦ καπῆ, *128 (116)*.
— πατὴρ πρωτοπαπᾶ Εὐθυμίου, *122 (136)*.
— πατὴρ τοῦ Κυριακοῦ, *127 (92)*.
— *137 (199)* ;

Ζ

Ζαβώριος, 141.
Ζαχαρίας, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— υἱὸς τοῦ Πολέα, ἄρχων, 76, 81, *120 (13)*.
— υἱὸς τοῦ Ἀλάτζη, *121 (27)*.
— υἱὸς τοῦ Ὀλμάση, *136 (190)*.
— ἀνεψιὸς σεβαστοῦ Πολύκαρπου Μαμιτζῆ, *121 (23, 24)*.
— Σαμακᾶς, μοναχὸς Σωφρόνιος, *130 (136)*.
Zaytun, 11 ὑποσ. 6.
Zeiller, J., 82.
Ζικχία, 16. Ζικχίας Ἐκκλησία, 82.
Zici, 89.
ζητία, 104.

Η

Ἠλίας, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— παπᾶς, 100, *137 (196)*.
— πατὴρ μοναχοῦ Κυρίλλου, *128 (108)*.
— πατὴρ σεβαστοῦ Κωνσταντίνου, 81, *122 (34)*, *128 (113)*, 148.
Ἠπείρου Δεσποτᾶτον, 78.
Ἠσαΐας, πατριάρχης Κων/λεως, 95 ὑποσ. 106.

Θ, Th

Thaddaeus, καθολικὸς ἐπίσκοπος Καφᾶ, 90.
Θάμαρ, κάτοικος Σ., *129(118)*, 149.
Θεοδοσία, 1 ὑποσ. 1, 2, 6, 11, 17 ὑποσ. 43, 71 ὑποσ. 67, 83. Βλ. καὶ Καφᾶς.
Θεόδωρος, ἐπίσκοπος Ἀλανίας, 25, 71.
Θεόδωρος, ἀρχιεπίσκοπος Σ., 85, 92, *119 (5)*.
Θεόδωρος, ἀρχιεπίσκοπος Σουγδοφούλλων, ἐν μοναχοῖς Θεοδόσιος, 86, 92, *122 (43)*, 142.
Θεόδωρος, μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, ὁ ἀπὸ ἀρχιεπισκόπων, 87, 92 - 93, *124 (47)*, 142.
Θεόδωρος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— παπᾶς, 100, *124 (58)*.
— υἱὸς παπᾶ Ἐφραίμ, *130 (132)*, 157.
— Καρουκάνος, *134 (167)*.
— ὁ Ξένος, μοναχός, *134 (204)*, 140, 160.
— τοῦ Φιλίππου, *133 (161)*.
— *127 (100)*.
Θεοδωρώ, πόλις, 36 ὑποσ. 50, 59, 97, βλ. καὶ Mangup. Κράτος Θεοδωροῦς, 51, 56, 58, 98, βλ. καὶ Γοτθία.
Θεόκτιστος, μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, 97.
Θεοφάνης, μητροπολίτης Σ., 98.
Θεοφύλακτος, μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, 97 - 98.
Θεσσαλονικαίας, *120 (19)*, 140.
Θεσσαλονίκη, 140.
Θράκη, 142.

I, J

Jakobson, A. L., 4, 21, 24 ὑποσ. 14, 26, 71.
Jakubovskij, A., 21.
Jallita, Ἰάλτα, 15, 51 ὑποσ. 76.
Jaroslav ὁ Σοφός, μέγας δοὺξ Κιέβου, 156.
Ivailo, Βούλγαρος ἡγεμών, 41.
Ἰβὰν (ρωσ. ὄν.), 159. Βλ. καὶ Ἰβανέσις.
Ἰβανέσις τοῦ Σοβακᾶ, ἄρχων Σ., 76, 81, *136 (194)*, 159.
Ἰβηρία, 149. Ἰβηρικὸς, 77 ὑποσ. 19.
Ibn al - Athir, 19.
Ibn - Bibi, 20 ὑποσ. 64.
Ibn - Sayd, 65 ὑποσ. 20, 66.
Ἰγνάτιος ἐκ Σμολένσκ, 11 ὑποσ. 2.
Ἱερεμίας, ἱερεὺς Σ., 100, *135 (183)*.
ἱερεύς, 100, 104, *122 (35, 36, 38)*, *123 (50, 51)*, *125 (72)*, *126 (89)*, *128 (110)*, *134 (175)*, 144. Βλ. καὶ παπᾶς.
ἱερομόναχος, 100, *124 (67)*, *131 (146)*, *136 (186)*.
Ἱερώνυμος, καθολικὸς ἐπίσκοπος Καφᾶ, 90.
Izz ed - dîn Kaikaus II, Σουλτάνος Ἰκονίου, 31, 68.
Ἰκόνιον, 21 ὑποσ. 75.
Ἱλαρίων, μοναχὸς Σ., *124 (63)*.
Ἰνδίαι, 11 ὑποσ. 6, 25.
Iohannes de Valente, 49 ὑποσ. 60.
Jörg von Nuremberg, 59.
Ἰουδαϊκὴ θρησκεία, 73.
ἰρανικός, 12 - 13.
Ἰσαάκιος Β' Ἄγγελος, αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 17 ὑποσ. 41 καὶ 45.
Ἰσίδωρος Α', πατριάρχης Κων/λεως, 95 - 96.
islamisme, 68 ὑποσ. 45.
Ἰταλία, 48.
Ἰταλοί, 29.
Ἰτμενκοῦ, κάτοικος Σ., *130 (131)*, 152.
Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος, αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 49, 97 ὑποσ. 125.
Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός, αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 49.
Ἰωάννης, σεβαστοκράτωρ Θεσσαλίας, 41.
Ἰωάννης Βέκκος, πατριάρχης Κων/λεως, 92 - 93, 152.
Ἰωάννης 22ος, Πάπας Ρώμης, 45, 90.
Ἰωάννης Ἰταλός, 86.
Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, *133 (164)*.
Ἰωάννης, ἀρχιεπίσκοπος Σουγδοφούλλων, 92, *121 (32)*, 142.
Ἰωάννης, μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, 93, *126 (82)*.

'Ιωάννης, παπᾶς καὶ σακελλάριος Καφᾶ, πατριαρχικὸς ἔξαρχος, 104-105.
'Ιωάννης, ὄνομα κατοίκων Σ. :
— ἄρχων, 76 ὑποσ. 11, 81, *130 (127)*, 151.
— Τάτκαρας, πρωτοπαπᾶς, 101 ὑποσ. 146, *128 (111), 130 (133/134)*, 148, 152.
— 'Αλπατᾶ, *121 (27)*.
— Θεσσαλονικαίας, *120 (19)*.
—'Ιτμενκοῦ, *130 (131)*.
— υἱὸς παπᾶ 'Εφραίμ, *135 (178)*, 157.
— υἱὸς Τά(τκα)ρα, *136 (189)*.
— Χαριουπολίτης, *121 (31)*, 140.
— χριστιανὸς Τάταρος, 69, *123 (48)*.
— *134 (165)* ;
'Ιωαννίκιος, ὄνομα κληρικῶν Σ. :
— καθηγούμενος Σκουταριωτίσσης, 103 ὑποσ. 164, 113, *135 (183), 136 (188)*, 158.
— οἰκονόμος, 100, 101 ὑποσ. 140, *137 (196)*.
— μοναχός, *133 (160)*.
'Ιωσὴφ ρακενδύτης, *126 (88)*, 146.

K, C

Καβαλλαρόπουλος, κάτοικος Σ., *132(149)*.
καδῆς, 20.
Καζάκοι-Kazaki, βλ. Κοζάκοι.
Kazakstan, 150.
Καζάν, 70.
Každan, A., 4 ὑποσ. 11.
Καθολικισμός, 2, 89 - 90.
Cálicùt, 11 ὑποσ. 6.
Κάλκας, παραπόταμος τοῦ Τανάϊδος, 24.
Καλλινίκη, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— μοναχή, θυγάτηρ Δαυὶδ χρυσοχόου, *125 (68)*.
— μοναχή, κατὰ κόσμον Κίσναλτι, 69 ὑποσ. 54, *128 (105)*, 148.
Καλοδίκης, σεβαστός, 78 ὑποσ. 30.
Καλτάν, μοναχός Σ., *123(53)*.
Campofregoso, Bartholomeo di — (Παρταλομέω δε Κανπωφρεγώζο), 107 ὑποσ. 1.
καπῆς, *128 (116)*, 149.
capitanei (= ἄρχοντες Σ.), 28, 76, 79.
Καρα·ϊ·ται, 73.
Καράπολατ, Τάταρος ἀρχηγός, 45, *132 (147)*, 154.
Καρουκάνος, Θεόδωρος, κάτοικος Σ., *134 (167)*.
Casa di San Giorgio, βλ. Banca di San Giorgio.
casali, casay, 50. Βλ. καὶ χωρία.
Κασπία, 35.
castellanus, 53.
Καταστατικὸν Καφᾶ, 53, 55 ὑποσ. 78, 66, 73, 80.
Κατερίνα, μοναχή, σεβαστή, κάτοικος Σ., *130 (135)*.
Καυκασίου 'Εκκλησία, 7 ὑποσ. 21, *131 (140)*, 152-3.
Καύκασος, 23, 27, 29, 36.
Καφᾶς (Caffa, oppidum Caffense, Capha, Kafa) 2, 6, 11, 30, 31, 36 ὑποσ. 57, 38, 39, 42, 43, 44, 47, 48, 49 ὑποσ. 60, 50, 51, 53, 56, 57, 58, 59, 65, 66, 70 ὑποσ. 65, 71, 73 ὑποσ. 94, 95, 98, *129 (125), 134 (170)*, 151, βλ. καὶ Θεοδοσία. Καφᾶ 'Εκκλησία, 83, 89, 90, 98, 99, 104, 105-106.
Καφατενοί, 50.
Kafinskoe more (=Μαιῶτις λίμνη), 38.
Kawlan, 11 ὑποσ. 6.
Kedyk-Achmet Πασᾶς, Μέγας Βεζύρης, 58.
Κέρτς, βλ. Βόσπορος.
Κηλήτζ, κάτοικος Σ., 69 ὑποσ. 55, *131 (142)*, 153.
Κίεβον, 15, 26.
Κιέφφε (= Καφᾶς), 58.
Cilicia, 70 ὑποσ. 63.
Κίνα, 11 ὑποσ. 6, 23, 35.
Kipčak = Κουμάνοι, 14, 19, 27 ὑποσ. 29. Dešti - Kipčak, 19, 20 ὑποσ. 63.
= Τάταροι, 71 ὑποσ. 73.
Kirkineis, 51 ὑποσ. 76.
Κίσναλτι, κάτοικος Σ., 69 ὑποσ. 54, *128 (105)*, 148.
Κλήμης Ε', Πάπας Ρώμης, 90.
Κλήμης ΣΤ', Πάπας Ρώμης, 48 ὑποσ. 54.
Κλήμης, μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, 45, 93, 95, *132 (184)*.
Κλίματα Γοτθίας, 18, 19.
Κοζάκοι (Kozaki), 44, *129 (124)*, 150, 151.
κομμέρκιον, 34.
Κομνηνοὶ— Κράτος Μεγάλων Κομνηνῶν, βλ. Τραπεζοῦς.
Κόνσουλος (Consul), 31, 44, 51 ὑποσ. 72, 53 - 54, 57, 58, 72, 80.
Κορδούη, βλ. Κούδρουβα.
Κοσμᾶς τοῦ Τζακᾶ, μοναχὸς Σ., 69 ὑποσ. 55, *121 (25)*.
Cotlobuga, ἄρχων τοῦ Solchat, 150.
Cotulbei, παπᾶς Σ., 100.
Κούδρουβα, *136 (187)*, 158.
Κουμάνοι, 14 - 17, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27 ὑποσ. 29, 68, 75, 80, 107. Βλ. καὶ Kipčak.
Κουτλούπεϊ (Χουτλούπεϊ), σεβαστὸς Σ., 69 ὑποσ. 55, 81, *129 (121), 130 (128)*, 149 - 150, 151.
Κρήτη, 90 ὑποσ. 77.
Κριμαία, 1, 13 ὑποσ. 12, 29, 59, 70, 71 ὑποσ. 73. Χαγανᾶτον Κριμαίας, 56.
Kuč - kaja, ὄρος Σ., 12 ὑποσ. 7.
Kukanlyk, 42.
Κύπρος, 39.
κύρ-κυρός, 72 ὑποσ. 23, *119 (1, 5), 120 (13, 17), 122 (34), 126 (82), 127 (103), 128 (112, 115), 129 (122), 130 (134), 132 (152), 133 (157), 134 (170), 136 (191, 192, 194)*, 140, 149.
Curzola, 39.
Κυριακός, ὄνομα κατοίκων Σ. :
— ἀρχιδιάκονος, *123 (46)*.
— μοναχὸς Κύριλλος, *126 (91)*, 148.
— τοῦ 'Εφραίμ, *127 (92)*.
— πατὴρ τοῦ Μιχαήλ, *126(79)*.
Κύριλλος, ὄνομα μοναχῶν Σ.:
— κατὰ κόσμον Κυριακός, *126 (91)*, 148.
— τοῦ 'Ηλία, *128 (108)*.
Κωνσταντῖνος Ε', αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 82.
Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος, αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 77 ὑποσ. 14.
Κωνσταντῖνος, ἡγεμὼν τῶν Βουλγάρων, 41.
Κωνσταντῖνος (Κώστας), ὄνομα κατοίκων Σ. :
— υἱὸς τοῦ 'Αλουψοῦ, σεβαστός, 81, *131 (138)*.
— τοῦ 'Ηλία, σεβαστός, 81, *122 (34), 128 (113)*, 148.
— ἱερεύς, 100, *123 (51)*.
— πατὴρ Ἄννης, *121 (22)*.

— πατὴρ Γεωργίου, *121 (26)*.
— πάππος Θεοδώρου, *133 (161)*.
— υἱὸς Σαμακᾶ, *128 (112)*.
Κωνσταντινούπολις, 7 ὑποσ. 21, 16 ὑποσ. 39, 17, 30, 34, 36, 39, 40, 49 ὑποσ. 62, 57, 59, 65, 67, 70, 90, 111 ὑποσ. 2, 112, 114 ὑποσ. 17, *120 (21)*, 140, 158, 159.
— ἅλωσις, 7 ὑποσ. 21, 17, 30, 57, 98.
Kyrkier, Qyrq - ier (= Čufut Kalé), 42, 66 ὑποσ. 21, 73.

Λ, L

Λάζαρος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— παπᾶς, 100, *134 (173)*.
— μοναχὸς Λουκᾶς, υἱὸς παπᾶ Ἀντωνίου, *135 (181)*, 157.
Lajazzo, 39. Βλ. καὶ Αἰγαί.
Λακασᾶς, Θεόδωρος, σεβαστός, 78 ὑποσ. 30
Λακεδαιμονίας Ἐκκλησία, 93 ὑποσ. 96, 94, 98 ὑποσ. 133.
Λαμπάδα, Μικρὰ καὶ Μεγάλη (Lambadie), πολίσματα Ταυρικῆς, 51 ὑποσ. 76.
Λαμπούδης, Ματθαῖος, σεβαστός, 78 ὑποσ. 30.
Λατῖνοι, 39, 59, 73, 90, 91, 114, *127 (97)*, 147.
Λέων Ἀλιάτης, στρατηγὸς Χερσῶνος καὶ Σ., 14 ὑποσ. 18.
λοιμός, 138.
Lopez, R., 30.
Λουδοβῖκος Θ', βασιλεὺς Γαλλίας, 19.
Λουκᾶς, μητροπολίτης Σ. καὶ πρόεδρος Λακεδαιμονίας, 45, 83 ὑποσ. 13, 84, 88, 93 - 94, 98 ὑποσ. 133, *134 (170)*, 156.
Lupico, βλ. Alupka.
Lusta, Lusce, βλ. Ἀλούστα.

M

Μαιῶτις λίμνη, 12, 15, 24, 26, 34 ὑποσ. 35, 35, 36, 37, 38, 47, 48, 49. Βλ. καὶ Ἀζοφικὴ θάλασσα, Azovskoe More, Kafinskoe More, Surožskoe More, Mare Tane.
Μακάριος, σεβαστὸς Σ., 81, *131 (137)*.
Mamaï, Τάταρος ἡγεμών, 50, 51.
Μαμιτζῆς, Πολύκαρπος, σεβαστὸς Σ., 81, *121 (23, 24)*, 141.
Mangup, 28, 36 ὑποσ. 50, 42, 51. Βλ. καὶ Θεοδωρώ.
Mangu - Timour, Τάταρος ἀρχηγός, 31.
Μανουὴλ Α' Κομνηνός, αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 16 - 17.
Μανουὴλ Α', Μέγας Κομνηνός, αὐτοκράτωρ Τραπεζοῦντος, *120 (17)*, 140.
Μανουὴλ Α', πατριάρχης Κων/λεως, 84, 85 ὑποσ. 24, 86.
Μανουὴλ τοῦ Εὐθυμίου, κάτοικος Σ., *126 (88)*.
Μαντζούκα, 78 ὑποσ. 29.
Mare Majus, Mar Maggiore, Mari Maiore (= Εὔξεινος Πόντος), 30, 49 ὑποσ. 60, 53, 57 ὑποσ. 35. Βλ. καὶ Εὔξεινος Πόντος, Μαύρη Θάλασσα.
Mare Tane (= Μαιῶτις λίμνη), 38 ὑποσ. 73. Βλ. καὶ Ἀζοφικὴ θάλασσα, Μαιῶτις λίμνη.
Μαρία, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— θυγάτηρ Ἀναστασίου, *127 (99)*.
— σύζυγος Πιάγκω, *127 (102)*.
Μάρκος, ἱερεὺς Σ., 100, *134 (175)*, 157.
Μαρκούτζιος, *135 (184)*.
Ματθαῖος Ἐδέσσης, Ἀρμένιος ἱστορικός, 145-6.
Μάτραχα, πόλις, 17. Ματράχων Ἐκκλησία, 82, 90.
Μαύρη Θάλασσα, 2, 15, 20 ὑποσ. 63, 30, 36, 38, 50. Βλ. καὶ Εὔξεινος Πόντος.
Megabei, Melgalbey, βλ. Μογαλπέχ.
Μεγλιτζᾶ, κάτοικος Σ., *122 (39)*.
Μελέκα, κάτοικος Σ., *134 (173)*, 156, 157.
Μελέτιος, ἐπίσκοπος Σινώπης, *128 (115)*, 149.
Μελίκ, Μελίκης, βλ. Μελκῆς.
Meljoranskij, P., 21.
Μελκῆς, κάτοικος Σ., 69 ὑποσ. 54, *129 (126)*, 143, 151.
Mengli - Girei (Μενκληκερεή), Χαγάνος Κριμαίας, 58, 107.
Μεσόγειος, 34.
Μηνᾶ, κάτοικος Σ., *123 (49)*, 143.
μητροπολίτης (Σουγδοφούλλων), 87 καὶ ὑποσ. 43, 88, 89, 91, 92 κέ., *124 (57)*, 144.
Μητροφάνης Γ', πατριάρχης Κων/λεως, 104 - 105.
Μικρὰ Ἀσία, 12, 97.
Μιλᾶνον, 39.
Miskhor, 51 ὑποσ. 76.
Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος, αὐτοκράτωρ Βυζαντίου, 7 ὑποσ. 21, 30, 31, 33, 41, *120 (121)*, 140.
Μιχαήλ, κάτοικος Σ., *126 (79)*.
Μογαλπὲχ (Megabei, Melgalbey), Τάταρος ἀρχηγός, 155.
Μογγολία, 26.
Μογγόλοι, 2, 23, 29.
— Περσίας, 31, 33, 42 ὑποσ. 10.
Μοισία, 13 ὑποσ. 12.
Μοναὶ Σουγδαίας, 103.
—Ὁδηγητρίας, 103, *127 (101)*.
— Σκουταριωτίσσης, 103, 113, *135 (183)*, 158.
μοναχή, *125 (68), 127 (95), 128 (105), 129 (123), 130 (135), 135 (177)*, 157.
μοναχός, 103, *120 (18), 121 (25), 122 (43), 123 (53, 56), 124 (63, 65, 67), 125 (72), 126 (91), 127 (101), 128 (108), 129 126), 130 (136), 131 (146), 132 (149), 133 (156, 158, 159, 160), 135 (181, 183), 136 (186, 188), 137 (204)*, 143, 157.
Moravcsik, Gy., 25 ὑποσ. 17, 68 ὑποσ. 43, 153.
Μόσχα, 26, 35, 37, 149.
Μουγάλα (Μουγάλλα), ὄνομα κατοίκων Σ.:
— θυγάτηρ παπᾶ Ἀντωνίου, *135 (180)*, 157.
— θυγάτηρ παπᾶ Γεωργίου, *135 (182)*.
μουεζίνης, 20.
Μουμ(ι)τζῆς, βλ. Μαμιτζῆς.
Μουσουλμάνοι, βλ. Μωαμεθανοί.
Mstislav, ἡγεμὼν Κιέβου, 24.
Muzacori, βλ. Miskhor.
Μυστρᾶς, 93 ὑποσ. 96, 94.
Μωαμεθανοί, 24, 42.
Μωάμεθ Β', 57, 58.

N

Ναξία, 85 ὑποσ. 27.
ναοὶ Σουγδαίας, 102 - 103.
—Ἁγίας Βαρβάρας, 45, 102, *132 (153)*.
—Ἁγίας Σοφίας, 45, 102, *119 (4), 125 (78), 132 (153), 134 (165), 136 (193)*, 138, 156, 159.

—Ἁγίου Ἀθανασίου, 102, *119 (2), 125 (69)*, 144 - 5.
—Ἁγίου Δημητρίου, 103, *134 (168)*.
—Ἁγίου Νικολάου, 102, *120(16)*.
—Ἁγίου Στεφάνου, 45, 102, *132 (153), 135 (179)*, 157.
— Δώδεκα Ἀποστόλων, 103.
— Καθολικὴ Ἐκκλησία, 100, 101 ὑποσ. 140, 102, *136 (186)*.
— Μεγάλη Ἐκκλησία, 100, 101 ὑποσ. 140, 102, *135 (180)*, 157.
—Ἁγίας Ἀναστασίας, χωρίου Scuti, 103.
Νήφων, ὄνομα μοναχῶν Σ., βλ. Νικήτας, Νικόλαος.
Νικήτας, μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, ὁ ἐν μοναχοῖς Νήφων, 95, *133 (157)*.
Νικηφόρος Μοσχόπουλος, πρόεδρος Λακεδαιμονίας, 93 ὑποσ. 96, 94 ὑποσ. 98.
Nikita, 51 ὑποσ. 76.
Νικόλαος Γ' Γραμματικός, Πατριάρχης Κων/λεως, 86 ὑποσ. 29.
Νικόλαος, μητροπολίτης Φούλλων, 86 ὑποσ. 37, 98.
Νικόλαος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— μοναχὸς Νήφων, *133 (159)*.
— υἱὸς Συμεών, *122 (44)*.
Νικόψεως Ἐκκλησία, 82, 83 ὑποσ. 8.
Novgorod, 35.
Nogai (Νογάϊ), Τάταρος στρατηγός, 40, 41 - 42, 43 ὑποσ. 19, 68, 89, *127 (104)*, 147.
νομικός, 101 καὶ ὑποσ. 143, *137 (202)*, 160.
Νορμανδοί, 16, 79.
νοτάριος, 101 ὑποσ. 144.
Notitiae, βλ. Τάξεις πρωτοκαθεδρίας.
Νυμφαίου συνθήκη, 30.

Ξ

Ξένος, *137 (204)*, 140, 160.

Ο

Obituarium, 115.
Ögödaï, Μέγας Χαγάνος, 25, 26.
Özbeg, Χαγάνος Χρυσῆς Ὁρδῆς, 43 - 45, *132 (147, 153)*, 153-4.
οἰκονόμος, ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα, 100, 101 καὶ ὑποσ. 140, *122 (38), 135 (177, 180, 181, 182), 136 (186), 137 (196)*, 143, 157.
Οἰκουγάτζ, κάτοικος Σ., *124 (66)*.
Ὀλβία, 12.
Ὀλμάσης, κάτοικος Σ., *136 (190)*, 159.
Ὀρακτζῆς, κάτοικος Σ., *134 (171)*, 156.
Ordo di Caffa, 44.
Ὀρθοδοξία, 1, 14, 46, 89, 90, 99, 107. Βλ. καὶ Ἐκκλησία Ὀρθόδοξος.
Orianda, 51 ὑποσ. 76.
Ὅσιος, ἐπίσκοπος Κουδρούβης, *136 (187)*, 158.
Ὅσσοι, 13.
Ὁτατζῆς, *129 (120)*, 149.
Οὐγγαρία, 41, 43 ὑποσ. 20.
Οὔγγροι, 16.
Οὐζπέκ, βλ. Özbeg.
Οὐζπὲκ (= Τάταροι), 45 ὑποσ. 35, 46, *132 (150)*, 154.
Οὐμβέρτος Β', 48 ὑποσ. 54.
Οὔννοι, 68.
Οὐράλια ὄρη, 23, 25.
Ouran Timour, Μογγόλος πρίγκιψ, 31.

Π, Ρ

Παγαλίν, κάτοικος Σ., *134 (174)*, 156.
Πακπάρ, σεβαστὸς Σ., 81, *122 (37)*, 143, πρβλ. καὶ 150.
Πακτιάρης, 18.
πάκτον, 18 ὑποσ. 52.
Παλαιστίνη, 2.
Παμφυλία, 97.
πανσέβαστος, 76 καὶ ὑποσ. 13, *123 (107), 129 (121), 130 (135), 131 (145)*, 147, 148. Βλ. καὶ σεβαστός.
Παντ(ελεήμων;), κάτοικος Σ., *135 (176)*.
Παντζῆς (Πατζά,), ὄνομα κατοίκων Σ.:
— Γεράσιμος μοναχός, προσμονάριος, *120 (18)*, 146.
— Σάββας ἱερεύς, *126 (89)*.
Πάντζος, 146. Βλ. Παντζῆς.
πανώλης, 48.
Πάπας Ρώμης, 5.
παπᾶς, 100, 104, 105, *123 (56), 124 (58, 67), 129 (121), 130 (132), 134 (173, 175), 135 (177, 178, 180, 182), 137 (196)*. Βλ. καὶ ἱερεύς.
Παράκ, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— Παρασκευή, *124 (61)*, 144.
— μοναχὴ Πελαγία, *129 (123)*.
παραμονάριος, βλ. προσμονάριος.
Παρασκευή, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— Τατάρισσα Χριστιανή, 69, *123 (47)*.
— Παράκ, *124 (61)*, 144.
Πάρος, 85 ὑποσ. 27.
Partenite (Παρθενῖται), 51 ὑποσ. 76.
Partitio Romaniae, 17.
πατέρες (= ἄρχοντες Χερσῶνος), 75.
Πατριαρχεῖον Κων/λεως, 5, 67, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 99, 101, 104 ὑποσ. 169, 105, 106 ὑποσ. 181.
Πάτροκλος, Ι. Φ., λυκειάρχης Κων/λεως, 111 ὑποσ. 2, 114 ὑποσ. 16.
Παῦλος, ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος Σ., 100, 101 ὑποσ. 140, *122 (38)*.
Πεγλερτζοῦ, κάτοικος Σ., *132 (152)*.
Πεκῖνον, 23.
Πελαγία μοναχή, βλ. Παράκ.
Πελέτζητ, κάτοικος Σ., 69 ὑποσ. 55, *121 (29)*.
Πελοπόννησος, 78.
Περατεία, 18. Περατικὴ γῆ, 18 ὑποσ. 48.
Πέργη, 97.
Perekop, ἰσθμός, 35.
περιηγηταί, Δυτικοί, 5.
Περσία, 31, 36 ὑποσ. 50, 141.
Πέτρος Ἑβδομήτης, μητροπολίτης Σουγδοφούλλων, 97, *136 (192)*.
Πέτρος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— υἱὸς Ἐρεμίτου, *119 (9)*.
— υἱὸς σεβαστοῦ Χουτλούπει, *130 (128)*.
— μοναχός, υἱὸς Ἀνατκοῦ, *135 (184)*.
Πετσενέγκοι, 16.
Πηλινᾶς, κριτής, ὀρφανοτρόφος, σεβαστὸς Τραπεζοῦντος, 78 ὑποσ. 29.
Πιάγκω, κάτοικος Σ., *126 (85), 127 (12)*, 146.
Piazzalunga, Enrico di—, 72.

Πιάντζος, 146. Βλ. Παντζῆς.
Πίζα, 30.
Πισγιμά, κάτοικος Σ., *126 (84)*.
Πίσηταρ, κάτοικος Σ., *135 (185)*.
Πολέας - Πολαίας - Πουλέας, οἰκογενειακὸν ὄνομα ἀρχόντων καὶ σεβαστῶν Σ., 76, 81, *120 (13), 121 (30), 123 (45), 129 (123)*, 139 - 140, 143.
Πόλις (= Κωνσταντινούπολις), *120 (21)*.
Polo, Marco, 30, 36, 72.
— Matheo, 34, 72.
— Nicolò, 34, 72.
Polovcy (= Κουμάνοι), 14.
Πολύκαρπος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— Μαμιτζῆς, σεβαστός, 81, *121 (23, 24)*, 141.
— Πολέας, σεβαστός, 81, *121 (30)*.
Πολωνία, 43 ὑποσ. 20.
Πολωνοί, 41.
Πόντος, 84.
Πορτουλάνος, 154.
Πουλέας, βλ. Πολέας.
Πουργᾶς (Πουρκᾶς), ὄρος Σουγδαίας, *132 (151)*, 154.
πραγματευταί, 33 - 34. Βλ. καὶ ἐμπόριον.
πρεσβύτερος, 101 ὑποσ. 144· πρῶτος τῶν πρεσβυτέρων, 101 ὑποσ. 144· ἡγούμενος τῶν πρεσβυτέρων, 101 ὑποσ. 144· presbyteri, 105.
πρόεδρος (ἐκκλησ.), 93 ὑποσ. 96, 94 καὶ ὑποσ. 102.
Προκόπιος, κάτοικος Σ., *135 (185)*.
Προποντίς, 33.
προσμονάριος (= κανδηλανάπτης), *120 (29)*, 140.
Protector, 58.
πρῶτοι (= ἄρχοντες τῶν χωρίων Σ.), 54, 67, 80, 104 ὑποσ. 170.
πρωτοπαπᾶς, 101 καὶ ὑποσ. 144, 113, *119 (1, 7), 122 (36, 40), 124 (59, 62), 125 (75), 130 (133, 134), 137 (202)*, 138, 144.
πρωτοπολίτης, 75.
πρωτοπρεσβύτερος, 101 ὑποσ. 144, βλ. πρωτοπαπᾶς.
Πωλέας, 144. Βλ. Πολέας.

P, R

Ράγουσα, 79.
Ραΐσης Ἐτούμης, 18 ὑποσ. 50, πρβλ. 21 ὑποσ. 73.
Ρακενδύτης, *126 (87)*, 146.
ράκος, 146.
Ramadan, Τάταρος διοικητής, 49.
Rubruquis, Guillelmus de —, Φραγκισκανὸς μοναχός, 19, 34, 76, 89, 92.
Rukn ed -dîn Kilidj Arslan, Σουλτάνος Ἰκονίου, 31.
Ρωσία, 4 ὑποσ. 6, 12, 15, 16, 23, 24 ὑποσ. 14, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 43 ὑποσ. 20, 48, 56, 106, 150.
Ρωσία, πόλις, 17.
Ρῶσοι, 1, 5, 11, 20, 24, 26, 34, 71 ὑποσ. 73, 72, 73, 150.

Σ, S

Σάββας, ἀρχιεπίσκοπος Καυκασίων, *131 (140)*, 153.
Σάββας, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— Πατζᾶ, ἱερεύς, 100, *126 (89)*.
— Σατήλλ, ἱερεύς, 100, *128 (110)*.
— Σολτάν, ἱερομόναχος, 69 ὑποσ. 54, *131 (146)*.
— υἱὸς Κυριακοῦ, *123 (46)*.
— Σαμάτ, *124 (59)*.
— *137 (201)*.
Σαγοῦδαι (Sagudai), 17 ὑποσ. 45.
Σαδώκ, κάτοικος Σ., *121 (27)*, 141.
σακελλάριος, 104, 105.
Σαλίκ, κάτοικος Σ., *123 (52)*, 143.
Σαμακᾶς, οἰκογενειακὸν ὄνομα Σ., *128 (112), 129 (124), 130 (136)*, 148, 159. Βλ. καὶ Samocha, Σομαχᾶς.
Σαμαρκάνδη, 23.
Samastra, 57 ὑποσ. 35.
Σαμάτ (Σουμπάτ, Smbat), ὄνομα κατοίκων Σ., 139:
— Σάββας, *124 (59)*.
— Ἀρμένης, *129 (119)*.
Samocha, Georgius, 148.
Saraceni (= Τάταροι), 70 ὑποσ. 63, 89.
Saraj, πρωτεύουσα Κράτους Χρυσῆς Ὀρδῆς, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 43, 47, 90.
Σαρμάται, 13.
Σαρραπαπάρ, κάτοικος Σ., *129 (122)*, 150.
Sartaq, υἱὸς τοῦ Bātū, 28, 34, 92.
Sary - Kermen (= Χερσών), 42.
Σατήλλ (τουρκ. λ.), 100, *128 (110)*. Πρβλ. 148.
Svjatopolk, μέγας δοῦξ Κιέβου, *134 (166)*, 156.
Σεβάστεια, 21 ὑποσ. 75.
σεβαστή, 76 ὑποσ. 14, *130 (135)*.
Σεβαστοπούλου, ἐπώνυμον, 140.
σεβαστός, 26, 27, 76 - 80, 81, *120 (12, 15), 121 (23, 24, 30), 122 (37), 123 (45), 124 (60), 126 (90), 128 (112, 113), 129 (117, 118, 121, 123), 130 (128, 129,135), 131 (137, 138, 145), 134 (165, 168), 135 (185)*, 140, 144, 147, 148 - 9, 151.
σεισμοί, *125 (77)*, 145.
Sekirinskij, S., 4 κέ., 6, 21.
Σεκκέ, κάτοικος Σ., *130 (131), 133 (155)*.
σέλην (τουρκ. λ.), *132 (151)*, 154.
Seniores (Greci), 67, 80. Βλ. καὶ γέροντες.
Σίδη, 97.
Σινώπη, 7 ὑποσ. 21, 12, 18 ὑποσ. 50, 20 ὑποσ., 63, 21 ὑποσ. 73, 24 ὑποσ. 14, 36, *120 (17) 128 (115)*, 140. Σινώπης Ἐκκλησία, 7 ὑποσ. 21, *128 (115)*, 149.
σῖτος, 1, 36, 48.
Scakatai, Τάταρος ἡγεμών, 67 ὑποσ. 38.
σκλάβοι, 15, 34. Βλ. καὶ δοῦλοι.
Σκλήραινα, 77 ὑποσ. 14.
Σκουτάριον, 158.
Σκουταριώτισσα, μονὴ Σ., *135 (183)*, 158.
Skržinskaja Elena, 7.
Σκύθαι, 25, 29, 31, 34 ὑποσ. 35, 48 ὑποσ. 52, 58.
Σκυθοταύρων Λιμήν, τοπωνύμιον Ταυρικῆς, 13 ὑποσ. 16.
Scuti, χωρίον Σ., 103.
Smbat, ἀρμενικὸν ὄνομα, 139. Βλ. καὶ Σαμάτ.
Σμολένσκ, 11 ὑποσ. 2.
Σμύρνη, 140.
Σοβακᾶς, κάτοικος Σ., 76 ὑποσ. 11, 81, *136 (194)*. Βλ. καὶ Sobaka.
Sobaka, Τάταρος, 159.
Σογγοὺρ (Σουγκούρ), ὄνομα κατοίκων, Σ., 144:

— υἱὸς τοῦ Μακαρίου, *131 (137)*.
— *123 (52)*.
Σογδιανή, 12, 13.
Sokolgora, ὄρος Σ., 12 ὑποσ. 7.
Solchat, 28, 31, 35, 46, 47, 50, 67 ὑποσ. 38, 70 ὑποσ. 65, 71, 73 ὑποσ. 92, 75, 150, 153, 154, βλ. καὶ Eski - Krym. Χαγανᾶτον τοῦ Solchat, 56, 58, βλ. καὶ Κριμαίας Χαγανᾶτον.
Σολομών, 141.
Σολτὰν (Sultan, Soltan), *131 (146)* 153.
Σομαχᾶς, κάτοικος Σ., *129 (122)*, 148, 159. Βλ. καὶ Σαμακᾶ.
Σουγδαϊκὴ θάλασσα (= Μαιῶτις λίμνη), 37.
Σουγδαϊκὴ στέππα, 37.
Σουγδαῖοι, *123(52)*.
Σουγδοφούλλων Ἐκκλησία, 84, 85 - 87, 92 κέ., 104, *121 (32)*, *122 (43)*, *124 (57)*, *125 (76)*, *126 (82)*, *132 (154)*.
Σουμπάτ, κάτοικος Σ., *120 (11)*, 139. Βλ. Σαμάτ.
Spinolas, Marchus, 56 ὑποσ. 25.
Spuler, B., 31 ὑποσ. 16, 77.
Staryj Krym, 28. Βλ. καὶ Eski - Krym, Solchat.
Statutum Caphe, 79 ὑποσ. 33, βλ. καὶ Καταστατικὸν Καφᾶ.
Σταυροφόροι, 16, 29, 30.
Στενά, 33, 49.
Στεφανίτης Μανουήλ, σεβαστός, 78 ὑποσ. 30.
Στέφανος, βασιλεὺς Πολωνίας, 59.
Στέφανος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— σεβαστός, 81, *131 (144, 145)*.
— Ψαμᾶς, ἱερεύς, μοναχὸς Συμεών, 100, *125 (72)*.
— υἱὸς τοῦ Ὀτατζῆ, *129 (120)*.
— υἱὸς τοῦ Πελέτζητ, 69 ὑποσ. 55, *121 (29)*.
— *122 (33)*.
— *132 (152)*.
Subötaï, Τάταρος στρατηγός, 23, 29.
Succidava, 13 ὑποσ. 12, 98 ὑποσ. 138.
Suzdal, 15.
Συκήτα, 51 ὑποσ. 76.
Σύμβολον, πόλις Ταυρικῆς, 51, 53, 56, 57 ὑποσ. 35. Συμβόλου Ἐκκλησία, 90.
Συμεών, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— διάκονος, *119 (3)*.
— πατὴρ Νικολάου, *122 (44)*.
— πατὴρ Ἀναστασίου, *125 (70, 71)*.
Σύνοδοι, — Οἰκουμενικαί : Α' ἐν Νικαίᾳ, 158. Πενθέκτη ἐν Τρούλλῳ, 83 ὑποσ. 9. Ζ' ἐν Νικαίᾳ, 82.
— Κωνσταντινουπόλεως, 91, 93, 94, 96, 97, 98.
— Σαρδικῆς, 158.
Συρία, 2, 29, 31, 36, 38.
Surožanin (= Σουγδαῖος), 37 ὑποσ. 67. Surožane gosti (= Σουγδαῖοι ἔμποροι), 37.
Surožce - Surožcy (= Σουγδαῖοι), 37, 46 ὑποσ. 41.
surožskij, 36 ὑποσ. 56, 37.
Surožskoe more (= Μαιῶτις λίμνη), 37.
surovskij, 37.
Σφατοπούλκος, βλ. Svjatopolk.
Σωτηρίκος, κάτοικος Σ., *133 (155)*.

T

Ταβουλάριος, 76 ὑποσ. 11, *13 (127)*, 151.
Ταησία, *135 (177)*, 157. Βλ. Τζουντζ(ά)κ.
Τάκαρ Ἰωάννης, *128 (111)*. Βλ. Τάτκαρας.
Taman, χερσόνησος, 16,
Ταμάρ, βλ. Θάμαρ.
Ταμερλάνος, 56.
Τάνα, 35, 36 ὑποσ. 57, 38, 44, 47, 48, 49, 56, 140.
Τάναϊς (= Δόν), 15, 26, 34 ὑποσ. 35, 42, 47.
Τάξεις πρωτοκαθεδρίας Πατριαρχείου (Notitiae), 5, 149.
— Ψευδο - Ἐπιφανίου, 83.
— Εἰκονοκλαστῶν, 82 ὑποσ. 4.
— « Διατύπωσις » Λέοντος ΣΤ' - Νικολάου Μυστικοῦ, 83.
— Νείλου Δοξαπατρῆ, 86.
—Ἰσαακίου Ἀγγέλου, 86.
— Μιχαὴλ Παλαιολόγου, 86.
— «Ἔκθεσις » Ἀνδρονίκου Β', 87, 152.
ταριχευτά, 48. τάριχοι ἰχθύες, 1, 16, 36.
Tata, ὄνομα μογγολικῆς φυλῆς, 23.
Ταταρία, 34, 36, 59.
Τάταροι, 2, 4, 5, 6, 15, 19, 21, 22, 23 - 28, 29, 31, 33, 41 - 47, 49 - 52, 66, 67, 68 - 69, 73, 75, 80, 85, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 102, 107, 114, *119 (8)*, *120 (10 , 12)*, *123 (47, 48, 52)* *129 (125)*, 139, 144, 150, 153, 154, 156, 157, 159. Βλ. καὶ Χρυσῆ Ὀρδή, Τοῦρκοι, Τοχάροι, Ἀγαρηνοί, Σαρακηνοί, Οὐζπέκ.
Τάτκαρας Ἰωάννης, πρωτοπαπᾶς Σ., 101 ὑποσ. 146, *130 (134)*, *136 (189)*, 148, 152.
Tedoro, βλ. Θεοδωρώ.
Teleboga — Tula Bugha, Χαγάνος Χρυσῆς Ὀρδῆς, 41, 89.
τέλη, 18, 44. Βλ. καὶ φόροι.
Τερτερῆς Γεώργιος, ἡγεμὼν τῶν Βουλγάρων, 41.
Τζακᾶς (Τζαχᾶς, Τζαχίας), ὄνομα κατοίκων Σ.:
— 69 ὑποσ. 55, *121 (25)*, 141.
— *135 (176)*, 157.
Τζανιχίτης, σεβαστός, μέγας στρατοπεδάρχης Τραπεζοῦντος, 78 ὑποσ. 29.
Τζαούτζη, κάτοικος Σ., *124 (64)*, 144.
Τζημέν, βλ. Τζιμέν.
Τζηπάκι, κάτοικος Σ., *133 (155)*.
Τζιμὲν (Τζημέν), ὄνομα κατοίκων Σ.:
— πατὴρ Ζαχαρίου Σαμακᾶ, 69 ὑποσ. 55, *130 (136)*, 152.
— υἱὸς τοῦ Γιαμγουρτζέν, *134 (171)*, 156.
Τζόκος, 152.
Τζοτζάκ (Τζοτζάκι, Τζοτζάχει), ὄνομα κατοίκων Σ.:
— σεβαστός, 81, *134 (168, 169)*, 157.
— Δημήτριος, *123 (54)*, *124 (66)*.
Τζοῦ, ὄνομα κατοίκων Σ., 143, 149.
— θυγάτηρ Ἐφραίμ, *128 (116)*.
— *122 (42)*.
Τζοῦκ, *130 (135)*, 152.
Τζουντζ(ά)κ, πρεσβυτέρισσα, μοναχὴ Ταησία, *135 (177)*, 157.
Τημούφαρ, 137 (197).
τικηταί, 123 (52).
Τιμόθεος Τοπτῆς, σεβαστὸς Σ., 81, *124 (60)*, *129 (117, 118)*, 144.
Timour Kultug Khan, 66 ὑποσ. 21.
Toktamyš, Χαγάνος Χρυσῆς Ὀρδῆς, 51.
Toktaï, Χαγάνος Χρυσῆς Ὀρδῆς, 41, 43.
Τοκτάς, ἀναγνώστης Σ., *131 (143)*, 153.
Τοκτεμήρ, κάτοικος Σ., *131 (144, 145)*, 153.
Τολακτεμίρης, Τάταρος διοικητὴς τοῦ Solchat, 46, 75 ὑποσ. 5, *132 (147, 153)*, *134 (165)*, 153, 154, 155, 156.
Τολάννη, κάτοικος Σ., 150.

Τοπτῆς, βλ. Τιμόθεος.
Τουρκεστάν, 13.
Τουρκικὸν Κράτος, 104 ὑποσ. 170.
Τουρκμάν, *131 (139)*, 152, βλ. Βασίλειος.
Τοῦρκοι, 34.
—'Οθωμανοί, 2, 56-57, 58-59, 90, 97, 99, 149.
— Σελτζοῦκοι, 4, 16, 18 ὑποσ. 50, 19 - 20, 21, 22, 24 ὑποσ. 14, 31, 68, 70, 139.
= Τάταροι, 11 ὑποσ. 6, 46 ὑποσ. 38, 66 ὑποσ. 25.
Τουρκοκρατία, 59, 106, 107.
Τοχάροι (= Τάταροι), 41.
Τράλλεις, 65.
Τραπεζοῦς — Τραπεζοῦντος αὐτοκρατορία, 7 ὑποσ. 21, 18 - 19, 20, 21, 24 ὑποσ. 14, 27 ὑποσ. 28, 29, 36, 56, 77, 78, 140.
Τρίπολις (Συρίας), 31.
Tula Bugha, βλ. Teleboga.
Tuluktumur, βλ. Τολακτεμίρης.

Y, U

Urunčej, Τάταρος πρεσβευτὴς εἰς Μόσχαν, 149.
Uspenskij, F., 24 ὑποσ. 14.

Φ, F

Fieschi Ludovico (Φιέσκω Λογίζο), 107 ὑποσ. 1.
Φίλιππος, ὄνομα κατοίκων Σ.:
— σύζυγος τῆς Σαρραπαπάρ, *129 (122)*.
— πατὴρ τοῦ Θεοδώρου, *133 (161)*.
Φλωρεντία, 98.
φλωρία (νόμισμα), 104 καὶ ὑποσ. 170.
φόροι, 18, 19, 27, 28, 42, 43, 53, 54, 67 ὑποσ. 39, 75, 79, 104 ὑποσ. 170. Βλ. καὶ τέλη.
Φοῦλλαι (αἱ) ἢ τὰ Φοῦλλα, 28, 84 ὑποσ. 22, 106. Φούλλων 'Εκκλησία, 82, 83 ὑποσ. 10, 85 - 87, 98, 104, 105, 106, *125 (76)*, *126 (82)*, βλ. καὶ Σουγδοφούλλων 'Εκκλησία.
φουσᾶτον, 42, *127 (104)*.
Φραγκισκανοί, μοναχικὸν τάγμα, 89.
Φράγκοι, 42.
Φώτης, κάτοικος Σ., *137 (200)*.

X

Χαζαρία, 16, 44 ὑποσ. 27. Βλ. καὶ Gazarie.
Χάζαροι, 1, 68, 73. Βλ. καὶ Gazari.
Χαλίφης, 21 ὑποσ. 75.
Χάλκη, Ἱερὰ Μονὴ Ἁγ. Τριάδος, 7, 112, 113 - 4.
Χαριουπόλεως ἐπισκοπή, 142.
Χαριουπολίτης 'Ιωάννης, *121 (31)*, 140.
χαράτσιον, χάρτζιον (τουρκ. φόρος), 104 καὶ ὑποσ. 170.
χατίβης, 20.
Χερσών, 3, 4, 6, 12, ὑποσ. 9, 14, 16, 18, 19, 20 ὑποσ. 61, 24 ὑποσ. 14, 28, 36 ὑποσ. 50, 42, 51, 67, 70 ὑποσ. 65, 71, 73 ὑποσ. 94, 75, 82, 83. Χερσῶνος 'Εκκλησία, 82, 83 ὑποσ. 8 καὶ 10, 84, 85, 88, 90.
Χερσωνῖται, 18, 19, 21 ὑποσ. 73.
Χουτλούπεϊ, βλ. Κουτλούπεϊ.
Χριστιανισμός, 65 ὑποσ. 20.
Χριστιανοί, 12 ὑποσ. 6, 34, 45, 46, 66 - 68, *123 (47, 48)*, *126 (80)*. Βλ. καὶ ἐκχριστιανισμός.
Χρυσῆς 'Ορδῆς Κράτος, 2, 23 ὑποσ. 1, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 43, 46, 47, 48, 50, 76, 77, 95, 107, 150, 153. Βλ. καὶ Τάταροι.
Χρυσούπολις, βλ. Σκουτάριον.
χρυσοχόος, *123 (49)*, *125 (68)*.
χωρία Σουγδαίας, 50 - 51, 54, 67, 80, 100, 104, 105 καὶ ὑποσ. 172, *130 (132)*, *135 (178)*, 148, 157. Βλ. καὶ casali, casay.

Ψ

Ψαμᾶς. Στέφανος, ἱερεὺς Σ., 100, *125 (72)*, 156.
Ψεμᾶς, κάτοικος Σ., *133 (163)*.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

σελ.	11	στ.	6	ἀντὶ	ΒΔ.	γράφε	ΝΔ.
»	21	»	2 καὶ 23	»	Hautsma	»	Houtsma
»	23	»	7 ἐκ τῶν κάτω	»	37	»	73
»	24	»	5 » » »	»	11	»	10
»	26	»	23 καὶ 42	»	Torcello	»	Torsello
»	46	»	15	»	Τολεκτεμίρης	»	Τολακτεμίρης
»	68	»	13 ἐκ τῶν κάτω	»	ἑτυμολογίας	»	ἐτυμολογίας
»	71	»	22 » » »	»	Encyclopädie	»	Encyklopädie
»	79	»	10 » » »	»	1923	»	1913
»	87	»	3 » » »	»	εὑρεῖαν	»	εὐρεῖαν
»	96	»	4 » » »	»	103	»	102
»	140	»	10		80-84 νὰ διαγραφῇ		
»	148	»	22	»	Redhause	»	Redhouse
»	150	»	15 » » »	»	13	»	15
»	153	»	16 » » »	»	28	»	284
»	159	»	5	»	28	»	38

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ: Η ΕΝ ΤΑΥΡΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΩ ΠΟΛΙΣ ΣΟΥΓΔΑΙΑ ΑΠΟ ΤΟΥ ΙΓ' ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΙΕ' ΑΙΩΝΟΣ, ΕΤΥΠΩΘΗ ΕΙΣ ΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ ΑΔΕΛΦΩΝ Γ. ΡΟΔΗ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟΝ ΤΟΥ 1965, ΕΙΣ ΧΑΡΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΝ ΜΑΤ ΧΑΡΤΟΠΟΙΙΑΣ ΑΙΓΙΟΥ (ΚΕΙΜΕΝΟΝ) ΚΑΙ ILLUSTRATION ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΝ (ΧΑΡΤΑΙ, ΠΙΝΑΚΕΣ) ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΕΙΡΑΝ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ, ΥΠ' ΑΡΙΘΜΟΝ 7.
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΘΗΝΑΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ.